non ridere non lugere neque detestari

Sed intelligere

■

TANULMÁNYOK A HATVANÖT ÉVES
GYARMATI GYÖRGY TISZTELETÉRE

Kronosz Kiadó

Gyarmati György sosem lett elefántcsont-toronyban ülő történész, aki öncélúan belefeledkezik tudományába. Pontosan tudta és tudja, hogy a közoktatással ápolt jó kapcsolatok nélkül a kutatási eredményekből nem lesz társadalmi tudás. Tudományos felkészültsége és kutatási eredményei már jó ideje a magyar történésztársadalom doyenjei közé emelték. Erről nemcsak hazai és külföldi konferenciaszereplései, tematikailag és műfajilag nagyon sokszínű írásai tanúskodnak, hanem elsősorban azok súlya és a történettudományban betöltött szerepük. A magyar tudományosságban az 1945 utáni magyar történelem megkerülhetetlen és sokat idézett kutatójának számít, aki témáit nemzetközi összefüggésrendszerükben, összetettségükben láttatja. Meghatározó szerepe volt és van abban, hogy a kommunista diktatúra intézményesülésének, különösen a politikai rendőrség működésének számos aspektusát ma már tudományos megalapozottsággal tárják fel, ahogy abban is, hogy Bibó István – elsősorban

Sed intelligere

Sed intelligere

Tanulmányok a hatvanöt éves

Gyarmati György tiszteletére

Kronosz Kiadó
Pécs, 2016

A kötet
a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a Magyarság a 18–20. században" Doktori Program
támogatásával jelent meg.

Szerkesztette:

Slachta Krisztina
Bánkuti Gábor
Vonyó József

ISBN 978 615 5497 92 6

© Szerzők
© Szerkesztők
© Kronosz Kiadó

TARTALOM

Köszöntő 9

„ELŐHANG" 13

Ormos Mária
Történész/rektor a politika labirintusában (Részlet a készülő *Csalódások kora* című kéziratból) 15

„KITEKINTÉS" 27

Hahner Péter
Katonai és diplomáciai hírszerzés az újkorban (Egy ki nem adott tankönyv részlete) 29

Harsányi Iván
Politikai pártrendszerek Spanyolországban, 1875–2015 41

Fischer Ferenc
Zászlókérdés és ünnepek a dél-amerikai német kolóniákban, 1919–1939 61

„VISSZATEKINTÉS" 79

Gőzsy Zoltán
Exemplo praelucere. XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatásai 81

GYIMESI RÉKA
Adalékok a Tolna megyei német telepesek történetéhez 97

MAJDÁN JÁNOS
A vasúti áruforgalom Miskolcon a 19. század végén 111

PILKHOFFER MÓNIKA
A Pesti Építőtársaság működése 131

CSIBI NORBERT – DÉVÉNYI ANNA
Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai.
Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyveinek
forrásértéke, 1872–1945 145

VITÁRI ZSOLT
Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel? Etnopolitikai irányváltások
Magyarországon 1918 és 1920 között 181

RAB VIRÁG
A családi kapcsolatok reprezentációja Hegedüs Mária
Verba volant, scripta manent című visszaemlékezésében 201

„BETEKINTÉS" 215

BÁNKUTI GÁBOR
Pécsi kórkép, 1945. Hangulatjelentés GyGy-nek 217

GÁBOR PÉTER
Hetvenéves a forint. Az új valuta születése numizmatikai
szemszögből 229

GONDA GÁBOR
„... kegyeskedjék engem innen elhelyezni...". A németséget
érintő kényszermigráció katolikus egyházi vonatkozásai Baranya
és Tolna vármegyében, 1945–1948 239

TÓTH ÁGNES
Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok 251

RIGÓ RÓBERT
Egy következetes személyiség – embert próbáló időkben. Tóth László politikai szerepvállalásai, irodalom- és sakkszervezői munkássága Kecskeméten 267

ORGOVÁNYI ISTVÁN
A karhatalom működése 1948 és 1955 között 281

BAUMGARTNER BERNADETTE
Források a *Látóhatár* alapításának történetéhez 297

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN
Fejezetek egy „megfigyelt életből". Márton Áron püspök megfigyelése az '50-es évek végén 311

VONYÓ JÓZSEF
Adalékok az iskolai hitoktatás szervezésének gyakorlatához, 1952–1956. Dokumentumok egy falusi iskola iktatókönyvéből 321

POLYÁK PETRA
A „szegedi 9-ek" avagy fegyelmi eljárás megrendelésre 341

TÓTH IMRE
Születésnaptól a politikai érettségiig. A második osztrák köztársaság nagykorúvá válása és az 1956-os menekültválság 355

BERTALAN PÉTER
A társadalmi hálózatok peremén 369

SLACHTA KRISZTINA
A múlt jövője. A berlini Stasi-iratokat őrző levéltár, a BStU jövőjére vonatkozó tervek, elképzelések, viták 385

KÖSZÖNTŐ

Gyarmati György 65. Nem mintha ennek a számnak önmagában jelentősége lenne, vagy ebből lennének levezethetők az ünnepelt érdemei, noha az idő előrehaladtával ezek száma arányosan gyarapodott, s számba venni is lehetetlenség volna őket. Ha nem tudnánk bizonyos dokumentumokból e tényt, nem is sok minden utalna rá. Hiszen a töprengő tekintet, az irónia, a humor és a megfontolt vélemény, a cigarettafüst állandó. Így találkozunk Gyarmati Györggyel nap mint nap, 25 éve rendszeresen. Legfeljebb a haj és a dús szakáll lett egyre fehérebb egy idő után („Ő a jóságos Mikulás" – pusmogta egyszer egy hallgató), de ma már ez sem tud változni. Persze Gyarmati György nemcsak emiatt volt mindig is mértékadó. Sokkal inkább lenyűgöző tudása, az összefüggések szövevényének mesteri feltárása és eredeti meglátásai miatt, s még sorolhatnánk a pozitívumokat. Pécsi kollégáinak azonban nemcsak – nem elsősorban – ezért volt ajándék több mint negyed százados tevékenysége a katedrán. Embersége, segítőkészsége, áldozatvállalása és munkabírása volt az igazi példa. Így e kötet létrejöttét nem a hagyomány egyengette, hanem megbecsülésünk és köszönetünk kifejezésre juttatásának szándéka.

Amikor 2016 tavaszán hozzáláttunk az előkészületekhez, még nem tudhattuk, hogy a születésnapi kötet átadása Gyarmati György pécsi elköszönésével fonódik egybe. Természetesnek vettük, amikor ismerős tekintetét olykor a fáradtság fátyolozta el, mert eseménynaptára ismeretében ez még egy feltörekvő titánnál sem volna meglepő. Benne azonban az idő előtti visszavonulás gondolatát érlelte meg. Nehezen vettük és vesszük ezt tudomásul. Mégis reméljük, sőt, tudjuk is: ha nem is heti rendszerességgel, de továbbra is számíthatunk Rá a doktori képzésben, védéseken, habilitációkon, de még inkább, ha szakmai és emberi tanácsra van szükségünk.

Ezzel együtt kétség sem férhet hozzá, hogy egy kiváló történész fog hiányozni a doktori, graduális, a posztgraduális és a levelezős képzésből, a 20. századi magyar és egyetemes történelem oktatásából. Hiányozni fognak

korszakos előadásai, melyek már jellegükben is megjelenítették a történelem összetettségét, az árnyalt és sokoldalú megközelítés szükségességét, az összefüggések sűrű szövetét. Mindvégig tudományos alapkutatásokat végző, elemző, az összefüggések megragadására törekvő habitusa példaként szolgál hallgatónak, doktoranduszoknak, kollégának egyaránt. Tudását mindig önzetlenül és gondolkodtatva adta át, miközben újabb és újabb kutatási irányokat és értelmezési lehetőségeket jelölt ki. Mindig is figyelemmel kísérte hallgatói pályáját, vezetésével és támogatásával a nappali, a levelezős és a doktori képzésben is számos jelentős munka született. Mindez iskolateremtő erényeiről tanúskodik.

A fonalat elkapó hallgatók ügyes jegyzeteléssel gyakorlatilag nyomdakész szöveget kaptak, jóllehet a sokszorosan összetett mondatok és közbeékelések, a többszörös asszociációra épülő utalások, a metaforikus megfogalmazások folytonos éberséget követeltek tőlük. Szemináriumai rendre egy-egy résztéma köré csoportosultak, amelyek keretében a szinte gombolyag görgetése módjára folyó problémaelemzés még inkább interaktív módon történt. A mesterszakos hallgatók és a doktoranduszok pedig elsősorban a történészmesterség fondorlatait és fogásait leshették el tőle, illetve profitálhattak abból, hogy témától függetlenül minden készülő szakdolgozathoz és disszertációhoz érdemben tudott és akart segítséget nyújtani.

Gyarmati György sosem lett elefántcsont-toronyban ülő történész, aki öncélúan belefeledkezik tudományába. Pontosan tudta és tudja, hogy a közoktatással ápolt jó kapcsolatok nélkül a kutatási eredményekből nem lesz társadalmi tudás. Huzamosabb ideig vállalt tisztséget a Történelemtanárok Egyesületében, 1996-tól a Bizottmány tagja, 1997 és 2003 között elnökhelyettese volt. 2007 és 2010 között Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányában is közreműködött. Évtizedek óta tagja a *Rubicon* történelmi folyóirat szerkesztőbizottságának, amely a rendszerváltás óta szolgálja a színvonalas tudományos ismeretterjesztést.

Tudományos felkészültsége és kutatási eredményei már jó ideje a magyar történésztársadalom doyenjei közé emelték. Erről nemcsak hazai és külföldi konferenciaszereplései, tematikailag és műfajilag nagyon sokszínű írásai tanúskodnak, hanem elsősorban azok súlya és a történettudományban betöltött szerepük. A magyar tudományosságban az 1945 utáni magyar történelem megkerülhetetlen és sokat idézett kutatójának számít, aki témáit nemzetközi összefüggésrendszerükben, összetettségükben láttatja. Meghatározó szerepe volt és van abban, hogy a kommunista diktatúra intézményesülésének, különösen a politikai rendőrség működésének számos aspektusát ma már tudományos megalapozottsággal tárják fel, ahogy abban is, hogy

Bibó István – elsősorban közigazgatási tárgyú – munkásságát újra a tudományos diskurzusba emelte.

A Rákosi-korszakról szóló nagymonográfiája a korszak mértékadó szintézise, ami a mesterelbeszélők sorába helyezi őt. De saját tudományos eredményeinél, azok elismerésénél mindig is fontosabb volt számára egy hallgató, egy doktorandusz, egy kolléga, vagy az érdeklődő közönség Pécsett, Szegeden, Kolozsváron vagy ki tudja, még hol.

A Pécsi Tudományegyetemen kiteljesedő oktatói tevékenysége diákok generációinak szakmai pályáját alapozta meg, szakmai és intézményi kapcsolatrendszere a pécsi történészműhely fejlődését is messzemenően elősegítette. Személyének köszönhetően a PTE BTK TTI kiváló szakmai kapcsolatokra tett szert előbb az MTA Történettudományi Intézetével, majd a Történeti Hivatallal, melynek utódintézményét, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát 2003 óta főigazgatóként vezeti.

Mindezekkel együtt lett minta és példa diákjai és a részben közülük kikerült fiatal munkatársai számára.

Kedves Gyuri!

E kötetet azoknak az írásaival nyújtjuk át Neked, akik Pécsett doktoranduszként a szárnyaid alatt nőttek fel, illetve kollégaként szorosabb, mindennapos kapcsolatot ápoltak veled, vagyis az Újkortörténeti Tanszéken, a Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszéken és legszűkebb pécsi otthonodban, a Modernkori Történeti Tanszéken munkatársaid voltak. Ebből kifolyólag nem volt lehetséges, hogy tartalmilag koherens, kizárólag szűkebb kutatási területeidhez erősen kötődő tanulmányokat gyűjtsünk egy csokorba. Bízunk viszont abban, hogy széles és kimeríthetetlen érdeklődésed ismeretében mindegyiket szívesen olvasod majd, s eleveníted fel egyúttal, hogy „gyermekeidnek", pártfogoltjaidnak és kollégáidnak száma milyen nagyra duzzadt az utóbbi évtizedekben.

E gondolatok jegyében barátsággal nyújtjuk át Neked ünnepi kötetünket/kötetedet, és kívánunk mellé nemcsak jó egészséget, minden jót a jövőre nézve, hanem önző módon azt is, hogy utad vezessen vissza minél gyakrabban Pécsre.

Pécs, 2016. szeptember

Fischer Ferenc, Vitári Zsolt
Slachta Krisztina, Bánkuti Gábor, Vonyó József

„ELŐHANG”

Ormos Mária

TÖRTÉNÉSZ/REKTOR A POLITIKA LABIRINTUSÁBAN

(Részlet a készülő Csalódások kora c. kéziratból)

Rektorként sokat tettem azért, hogy ne keveredjek bele sem a helyi, sem az országos politikába, ám ezt végül mégsem tudtam elkerülni. Többször is felvetették, hogy vállaljak szerepet a városi vagy a megyei pártbizottságban, amit sikerült elhárítanom. Megkerestek azzal is, hogy lépjek be a Munkásőrségbe, amelynek számos professzor tagja volt. Nem léptem be. Ezzel szemben nem tudtam, és azt hiszem, hogy nem is akartam elhárítani a javaslatot az MSZMP XIII. kongresszusán való részvételre. Erre 1985 márciusában került sor, és az idők változását jelezte, hogy a padsorokban már elég szép számban foglaltak helyet értelmiségiek, művészek, színészek. (Utóbb ezt többen elfelejtették.)

A kongresszus meglehetősen unalmas volt, és a legnagyobb csalódást éppen az újonnan feltűnt értelmiségiek körében váltotta ki. Élénken emlékszem Berend T. Iván kifakadására, aki úgy vélte, hogy „ezek" egyszerűen semmit sem értenek, és hogy rossz vége lesz a tehetetlenségnek és tétlenségnek. Egy kongresszus nagy hallgatósága előtt életemben első ízben szólaltam fel, és valamilyen felsőoktatási kérdésről szólva, érdemben én sem mondtam semmit.

Ennél is nagyobb csalódást okozott az a Kádár Jánoshoz fűződő összejövetel, amelyet 25 értelmiségi meghívott számára rendeztek. Kádárt vélhetően a Politikai Bizottság, vagy annak valamely tagja győzte meg arról, hogy szóba kell állni az értelmiség magasabb rangú képviselőivel. Kádár előadására, mert végül ez lett belőle, 1988. április 21-én került sor a Fehér Házban. Többek között jelen volt Ancsel Éva, Berend T. Iván, Csáki Csaba, Daróczy

Zoltán, Fülöp József, Horn Péter, Köpeczy Béla, Német G. Béla, Ördög Szilveszter, Szentes Tamás és még jó néhányan, akiknek a nevét nem jegyeztem fel. Közbevetőleg megjegyzem, hogy Fülöp, Csáki és Daróczy 1985 óta részt vett abban a rektori összeesküvésben, amely Fülöp József kezdeményezésére működött, és célként nagyjából a következőket tűzte ki: kapják vissza az egyetemek doktorképzési jogukat, a kötelezően választható nyelvek esetében tanulhassák a hallgatók bármely világnyelvet, amelynek az oktatását az egyetem vállalni tudja, a marxizmus-leninizmus oktatása mellett vehessenek fel más filozófiai tantárgyat. Ebben a rektori kezdeményezésben részt vett a József Attila Tudományegyetem akkori rektora is. Voltaképpen ez volt az első, nem hivatalos rektori konferencia, amelyről úgyszólván senki sem tud, noha az egyetemek megújulásában nem kis szerepe volt.

Kádár János egyébként az említett összejövetelen az égvilágon semmi újat nem mondott, hacsak azt nem tekintjük új mondandónak, hogy elhatárolódott a Gorbacsov által meghirdetett programtól, mert úgy vélte, hogy hazánkban már minden megtörtént mind az „átszerkesztés", mind a „nyitottság" terén. Tovább lépni nem lehet és nem is szabad, mivel annak csak bukás lenne a vége. Megjegyzem, hogy Kádár János jobban mérte fel Gorbacsov helyzetét és esélyét, mint maga Gorbacsov. Ekkoriban talán már azt is tudta vagy legalább sejtette, hogy még néhány lépés, és ő is megbukik.

Kádár bukása hamarosan be is következett. 1988 elején már országosan követelték egy rendkívüli kongresszus összehívását, amire – némi habozás után – sor is került. „Országos Pártértekezlet" elnevezéssel. A május 20–22-én lezajlott értekezleten valóságos palotaforradalom zajlott le. Nyugodtan nevezhetjük puccsnak is. Néhány vezető megegyezett ugyan abban, hogy Kádár János szerepét gyakorlatilag nullára írják, a Központi Bizottságot enyhén felfrissítik és végrehajtanak néhány cserét a Politikai Bizottságban is, ám arra nem számítottak, ami az értekezleten történt. Az átalakítás túlságosan jól sikerült, amennyiben a részvevők olyan régi tagokat is leszavaztak, akiket a pártvezetés szeretett volna megtartani. Vélhetően súlyos hibát követtek el azzal, hogy azt hitték, a kérdést maguk között elrendezhetik, és nem vették a fáradságot arra, hogy a meghívottaknak legalább egy részével egyeztessenek. Tőlem sem kérdezte meg senki, hogy vajon szeretnék-e a KB tagja lenni. A jelölésemről nem is tudtam. Az értekezlet a KB korábbi tagjainak mintegy harmadát nem választotta újra, hanem helyettük újakat delegált.

KB-tag lettem, ám e szervezetnek sem a funkcióját, sem a szerkezetét, működési módját nem ismertem. Jónak láttam ezért, ha eleinte csak tájékozódom, és nem szólalok meg. Elég gyorsan meg tudtam állapítani, hogy a szervezetben négyféle áramlat, ha úgy tetszik, frakció van jelen, anélkül

hogy a frakció szót bárki is kiejtené a száján. Volt követője a Grósz Károly és Berecz János által képviselt „mérsékelt nyitás" gondolatának, ha nem is valami sok. Igencsak népszerű volt viszont Pozsgay Imre a maga „nemzeti kommunista" vonalával. Nyers Rezső körül olyanok gyülekeztek, akik jelentős gazdasági reformokat forgattak a fejükben, korlátozott piaci viszonyokat akartak teremteni, és szakítani szerettek volna a szocializmusnak nevezett tunyasággal. Jómagam ehhez a csoporthoz csatlakoztam. Közel állt ehhez a negyedik áramlatot képviselő társaság, amelyet leginkább pragmatikusnak lehet nevezni. Modellje a második Németh Miklós kormány volt, és számos ipari, mezőgazdasági üzemvezető tartozott hozzá.

Közel kerültem a miniszterelnökhöz, valamint Horn Gyulához. Németh, kormánya átalakítását előkészítve felkért oktatásügyi miniszternek, amire nem vállalkoztam. Ismertem ugyan az egyetemi–főiskolai szférát, de fogalmam sem volt a közoktatás helyzetéről, arról pedig még kevésbé, hogy vajon ott mi lenne a teendő. Annyit azért tudtam róla, hogy a gyerekek és ifjak 12 évig tartó oktatása, nevelése sorsdöntő kérdés nem csak abból a szempontból, hogy milyen képességekkel érkeznek a felső szintű tanulmányok kapujába, de a közoktatás minősége az egész ország jövőjét meghatározó tényezők közé tartozik. Azt is tudtam, hogy közoktatás sokféle van, nemcsak ágazatok, de régiók, helységek és szociális viszonyok szerint is. Nos, ebbe nem mertem volna belevágni még akkor sem, ha csábított volna a megtiszteltetés, ám ennyire nem is csábított. Németh Miklós megkérdezte, hogy tudnék-e valakit ajánlani. Tudtam. Jó minisztert ajánlottam.

Horn Gyulával egy alkalommal együtt bandukoltunk az ebédlő kijárata felé, mikor is ő elébem vágott, kitárta az ajtót a következő szöveg kíséretében: *„Csak internálási sorrendben!"*. A morbid tréfát követően útközben feltette a kérést: *„Maga szerint merre tovább?"* Hallgattam, mivel nem tudtam a választ. Ő maga adta meg: *„Ki a Varsói Szövetségből, be a NATO-ba."* 1988-at írtunk. A későbbiekben a kapcsolatunk nem volt súrlódásmentes. Az MSZMP temetését és az MSZP megalakulását kimondó kongresszuson az információk arról szóltak, hogy Horn meg akarja szerezni mind a pártelnöki, mind a választmány-elnöki pozíciót. Sokan voltak azonban a két feladatkör megosztása mellett, és a Választmány élén Nyers Rezsőt szerették volna látni. Megkértek, hogy beszéljek erről Hornnal, és próbáljam rávenni Nyers támogatására. Megkíséreltem, de nem jártam sikerrel. A kongresszus végül Nyers Rezsőt választotta a párt elnökévé. A beszélgetésről Horn is írt egyik emlékiratában,[1] csak nem egészen a történtek szellemé-

[1] HORN 1999

ben. Ugyanakkor belekeveredtem egy meglehetősen kellemetlen szituációba. Egy alkalmi riporter megkérdezte, hogy vajon a korábbi taglétszámból mennyien maradnak meg az új, átkeresztelt pártban. Körülbelül 20 százalékuk – mondtam minden habozás nélkül. Nos, ennek a kijelentésnek híre kelt, és felháborodást váltott ki, mert a többség jóval optimistább volt. Megkíséreltem némi korrekciót, de ezzel nem mentem sokra. Egyébként viszont a pesszimista jóslat jött be.

Az 1994-es választások előtt Horn Gyula országjárásába bevette Pécset. A megyei/városi szocialista vezetők összehívtak egy nem túl népes értekezletet az MSZP pécsi jelöltjének kijelölése céljából. Horn melegen ajánlotta a vasas szakszervezet elnökét. A jelenlevők annyira megdöbbentek, hogy szóhoz sem jutottak. Így azután én magyaráztam el, hogy Pécsett és környékén van még valamennyi urán és szén, vasérc azonban nincs egy gramm sem, következésképpen a város nem dúskál vasüzemekben. Pontosabban: mutatóban sincs ilyesmi. Ezzel szemben – mondtam – létezik egy figyelemreméltó fiatal nő, aki egy baranyai körzetben keményen harcolt a győzelemért, és sikert aratott. A magam részéről őt favorizálnám. A fiatal nő Szili Katalin volt. Utóbb többen szóltak arról, hogy Szili Katalin az ő jelöltjük volt, a valóságban azonban az történt, hogy mindenki az én javaslatom mellé állt. (Természetesen lehetséges, hogy magában mindenki ezt gondolta.) Horn tudomásul vette saját kudarcát és Szili jelölését, de nem vette jó néven. Még egy pikírt közleményt is megjelentetett a rovásomra a helyi újságban. Gyula azonban nem volt haragtartó, és a későbbiekben nem csak megbékélt, de ajánlott Széchenyi-díjra.

Németh Miklós és Horn Gyula kedvéért előre szaladtam az időben. Visszatérek a KB-hoz, és abban saját szerepemhez. A tagok közül többen ajánlották az MSZMP múltjának áttekintését. Eleinte csak az utolsó néhány évről volt szó, ám végül a KB abban állapodott meg, hogy egy kiküldendő bizottságnak a teljes időszakot, mintegy 40 évet kell áttekintenie. A terv szerint a politikát, a gazdasági eseményeket és a kultúrát kellett megvizsgálni, végül azonban az utóbbi nem készült el, ezzel szemben kibővült a projekt a külpolitikával. A bizottság élére Pozsgay Imrét választották, a történelmi (gazdasági, politikai) áttekintés pedig Berend T. Iván kompetenciájába került. Iván arra kérte Hajdú Tibort és engem, hogy fogalmazzuk meg saját verziónkat, amelyet ő az összegzésben figyelembe vehet. Megírtam a szöveget, de időhiány miatt nem tudtam legépelni. Átadtam a kézzel írt szöveget Ivánnak, amelyet ő aligha olvasott el. Ugyanis az időhiánytól ő is szenvedett, nem beszélve arról, hogy bolha-betűimet amúgy sem volt könnyű megfejteni.

1987. január 27-ére Pozsgay összehívta az érdekelteket és néhány további történészt, hogy megvitassák a 40 év Iván által megfogalmazott történeti összefoglalóját. Berend T. elsősorban a gazdasági elégtelenségekre tért ki, és bár érintette '56-ot, az ellenforradalmi megbélyegzés kérdésében nem foglalt el egyértelmű álláspontot. A hozzászóló Balogh Sándor kijelentette, hogy '56-ot „alternatív" módon kell kezelni, amit úgy tudok lefordítani, hogy az ellenforradalom is volt, meg nem is volt az. Bayer József egyetértett az alternatív megfogalmazással, és azt kívánta, hogy a szöveg térjen ki a restauráció veszélyére. A magam részéről viszont azt gondoltam, hogy a történelem nem ismeri az ilyen „fekete is fehér is" fogalmakat, illetve, hogy ez az óvatoskodás nem fedi le '56 igazi mondandóját, tartalmát, és nem felel meg a közvélemény megőrzött emlékezetének. Az én emlékeimnek biztosan nem felelt meg. Ráadásul meggyőződésem volt, hogy nem állhatunk fel az asztal mellől anélkül, hogy világos álláspontot fogadnánk el. Hozzászólásomat így kezdtem: *„Ami 1956-ot illeti, én úgy gondolom, hogy a népfelkeléshez való visszatérés helyes."*[2] Azért használtam a visszatérés kifejezést, mert Molnár Erik 1957 februárjában tartott előadásában ezzel a fogalommal operált. Rámutattam, hogy az első időkben Kádár János szövegében a *„nemzeti demokratikus forradalom"* kifejezést használta, továbbá, hogy a hatóságok mindhiába keresték az ellenforradalmárokat volt nagybirtokosok, kapitalisták és katonatisztek között, letartóztatni csak melósokat, paraszt fiatalokat és csóró gyerekeket tudtak.

Ezt követően Pozsgay Imre kifejezte elégedettségét a tanulmánnyal, és kijelentette, hogy '56-ot illetően a tanulmány eredeti, óvatos szövegével ért egyet. Szó szerint a következőket mondta: *„Úgy hiszem, hogy a jelenlegi pillanatban ez az egyetlen lehetséges formátum, hogy a nemzeti megbékélés felé vigyük az ügyet a nélkül, hogy egy bizonyos garnitúrával és párton belüli erőkkel nyílt konfrontációba kellene kerülni."*[3] Vagyis: nem forradalom, nem népfelkelés, hanem „alternatív" megfogalmazás. '56 ez is volt, meg amaz is. Hozzászólásában Hajdú Tibor tovább ment. Szerinte ugyanis szólni kellene Nagy Imre felelőtlenségéről, valamint az értelmiség egy részének felelőtlen uszításáról is. A továbbiakban már arról szólt a vita, hogy a Kádár-kormány megalakulását követő koalíciós tárgyalásoknak volt-e esélyük a megállapodásra, illetve hogy mely okok és okozók akadályozták meg.

Valaki felvetette, hogy talán nem „népfelkelést", hanem egyszerűen csak „felkelést" kellene elfogadni az '56-os magyar jelenség meghatározására.

[2] KIMMEL 1990. 10.
[3] KIMMEL 1990. 11.

Ekkor újra szót kértem. *„Én nagyon szeretném* – mondtam – *ha megmaradhatnánk a népfelkelés kifejezés mellett, részben azért, mert a dolgok jellegének, ahogy ebben érdemben egyetértünk, ez felel meg, részben azért, mert a felkelés kifejezés a történelemben eleve valamilyen jelzőt von... Ha ettől a kifejezéstől nem tudunk elszakadni, tovább kell majd magyaráznunk – hogy úgy mondjam a 'bizonyítványt'. Úgy hogy én azt szeretném, ha megmaradnánk a népfelkelés minősítés mellett."*[4]

Berend T. Iván több kérdésre kitért összefoglalójában, de a végső döntést a következő mondata határozta meg: *„Ami az események minősítését illeti, – a vita nyomán mondom – én is a népfelkelés mellett lennék, megmaradnék ennél a szóhasználatnál. Ormos Mária különböző tényeket sorakoztatott fel, hogy ez a szövegben is érdemi alátámasztást nyerjen. Azt hiszem, ez a helyes."*[5] Megszületett tehát a népfelkelés kategóriája, amit utóbb többen kifogásoltak, és lassanként fel is váltotta a „forradalom" fogalma. Ezt én két okból nem használtam. A szakmai ok abban rejlett, hogy nem tudtam volna pontosan megfogalmazni, hogy egy esemény milyen feltételek mellett nevezhető egyáltalán forradalomnak. Hozzáteszem, hogy ma is megbuknék, ha erre kellene válaszolnom. A másik ok az volt, hogy úgy láttam: a KB torkán a „népfelkelést" (talán) le lehet nyomni, a „forradalmat" azonban sokkal kevésbé.

A történtekre egy ideig úgy emlékeztem, ahogyan a fentiekben leírtam. Miután azonban többen is magukénak mondták az ellenforradalmi megbélyegzés megszüntetését és a „népfelkelés" elfogadását, kételkedni kezdtem a memóriámban. Dokumentumom nem volt, és még csak az ülésen sem jegyzeteltem, mert minden figyelmemet a vita menetére koncentráltam. Belenyugodtam abba, hogy tévedek, és másoknak van igazuk. Tartott ez addig, amíg egy újságíróval beszélgetve ő meg nem kérdezte, hogy vajon megvan-e nekem Kimmel Emil könyvecskéje. Nemcsak nem volt ilyen kiadvány a birtokomban, de nem is hallottam róla, miként azt sem tudtam, hogy kicsoda Kimmel Emil. Kimmel az MSZMP helyettes szóvivője és a sajtóiroda vezetője volt. Nem vett részt a tárgyalt ülésen, de jelen volt a magnója, amely felvette a vitát. A fent idézett szövegrészek Kimmel kiadványából származnak.[6]

Ezek után a „népfelkelést" a KB előtt kellett megvédeni. A nevezetes ülésen két kérdésről döntött a testület. '56 elvi meghatározásáról, és az ennél is fontosabb, és mindenesetre aktuálisabb kérdésről, hogy ti. elfogadja-e, elfogadhatja-e a párt a plurális demokrácia felé megnyitandó utat saját programjaként. Ezúttal mindkét kérdéshez hozzászóltam. A „népfelkelés"

---

4 KIMMEL 1990. 21.

5 KIMMEL 1990. 23.

6 KIMMEL 1990

mellett úgy érveltem, hogy felolvastam néhány hozzászólást az '56 végén tartott ülés anyagából, midőn Kádárral szemben többen, közöttük a velem éppen szemben ülő Aczél György, amellett érvelt, hogy a mozgalom részvevői a vörös lobogót lengették a nemzetiszínű mellett, és hogy a tüntetők zömét egyetemisták, valamint munkások és paraszt fiatalok tették ki. Másként szólva az akkori felszólalók elvetették Kádár János ellenforradalmi teóriáját, amellyel egyébként ő is első alkalommal állt elő. Mivel ekkor mind Pozsgay Imre, mind Berend T. Iván határozottan a „népfelkelés" mellett szólalt fel, a KB elfogadta a bizottsági előterjesztést.

A demokratikus eljárások gyors bevezetésével kapcsolatban ezzel szemben kételyeimet hangoztattam. Lassítást ajánlottam. Felhoztam emellett, hogy Magyarországon a demokráciának csak rövid időszakokra kiterjedő előzményei voltak, következésképpen a széles közönség nemigen tudhatja, hogy egyáltalán miről is van szó, és olyan politikai gárda sem áll készen, amely kellő tájékozottsággal és rutinnal rendelkezne az ország előtt álló feladatok megoldására. Ez irányú szkepszisemet sokan vették rossz néven a párton belül olyan személyiségek, akik úgy vélték, hogy birtokában vannak e tudásnak, de talán még inkább olyan, ekkor már színre lépett áramlatok, csoportok képviselői, akik – többek között – a hatalom átvételére készülődtek. Tovább rontottam imázsomat az által, hogy még a nyugati demokráciák mintájának egyszerű követését, ennek lehetőségét, illetve hasznosságát is kérdésessé tettem. Arról beszéltem, hogy a demokráciáról Nyugaton heves viták zajlanak, átalakulóban van a demokrácia értelmezése és gyakorlata, vagyis tökéletes receptre nem lehet rátalálni. A KB mindenesetre elfogadta a nagy és gyors nyitási politikát.

Az MSZMP átalakulását követően ideiglenes jelleggel felállított Intéző Bizottság tagjaként két külföldi utazásra kértek meg. Először Kelet-Berlinbe utaztam, hogy hírül vigyem a magyar döntést a határ megnyitásáról az NDK állampolgárai számára Ausztria felé. Az MSZP nyilvánvalóan demonstrálni akarta, hogy egyetértés áll fenn a párt és a magyar kormány között. Az eljárás szépséghibája abban állt, hogy amikor Berlinbe érkeztem, a szeptember 10-i határnyitás eredményeként a menekülők első csoportjai már árkon, bokron túl voltak. A német vezetésből Honecker már kivált, az őt helyettesítő Kurt Hager fogadott, aki viszont úgy beszélt, mintha a már folyamatban lévő történésről mit sem tudna. Hevesen tiltakozott, a magyar döntést elhibázottnak nevezte, kijelentette, hogy az nem más, mint a testvérország és a szocializmus elárulása. Számomra nem volt más hátra, mint hogy megköszönjem a fogadást, és visszatérve a hotelba összecsomagoljak. Az út mégsem a repülőtérre vezetett, mert néhány óra múlva üzenetet kaptam arról, hogy

Hager még egyszer szeretne beszélni velem. Amikor megjelentem, egy másik Kurt Hagerhez volt szerencsém. Ezúttal kifejtette, hogy tökéletesen megérti a magyar döntést, mert az NDK-ban minden elromlott, és egy olyan állam, amelyet az ifjúság el akar hagyni, nem érdemli meg a létezést. Természetesen nem tudhattam, hogy mi történt a két találkozás között, csupán feltételeztem, hogy Moszkvából érkezhetett új üzenet arról, hogy az oroszok nem segítik ki az NDK-át a bajból, amit egyébként már korábban is tudni lehetett. Saját dokumentumom nem keletkezett erről az útról, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzik azonban az elhangzottakról küldött jelentéseket, amelyek tartalma megegyezik a fent írtakkal.[7]

Másik küldetésem Szófiába vezetett, ahol Todor Zsivkovot kellett tájékoztatnom a magyar lépésekről, illetve megtudakolni az ő szándékait. Egyáltalán nem emlékszem rá, hogy mit hallottam az ekkor már elég öreg pártvezértől, de hinni vélem, hogy Zsivkovnak a legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy mit üzent neki az MSZP. A szófiai magyar intézet igazgatója megszervezett számomra egy találkozót a párton belüli ellenzéki személyiségekkel, akik meglehetősen nyomott hangulatban voltak, és közeli letartóztatásuktól tartottak. Erre a találkozóra dél körül került sor, amikor azonban este újra találkoztunk, ugyanezek a nők és férfiak már győztek. Todor Zsivkov lemondott.

Itt tartottak a dolgok, midőn el kellett tűnődnöm arról, hogy merre is veszem saját utamat a továbbiakban.

Ekkor már minden párt, így az MSZP is az első szabad választásokra készülődött. Senki sem várta el tőlem, hogy elinduljak valamely választási körzetben egyéni képviselő-jelöltként, de azt elvárták, hogy feltehessék a nevem az MSZP listára, méghozzá valahol az elején. Elterjedt nézet volt ugyanis, hogy értelmiségi nevek, valamint színészek és művészek nevei nagy vonzerővel rendelkeznek. Az utóbbiak esetében a feltevés működött is, mert a legtöbb választó tudta, hogy kicsoda – mondjuk – Darvas Iván. Az intellektuelek azonban régóta nem jelentettek választási csalit, mivel a szavazók nagy tömegei még csak nem is hallottak róluk. Fenntartásaim ellenére hozzájárultam a listás induláshoz, de jeleztem, hogy azonnal le is mondok a mandátumról, és kértem, hogy az illetékesek gondoskodjanak a pótlásomról.

Állásfoglalásomat nem volt nehéz kialakítanom. 1990-ben betöltöttem a 60. életévemet, és ebben a korban általában sem tanácsos szakmát és foglal-

[7] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 2.7.2. T-IX.1989. 29–34.

kozást váltani, márpedig felfogásom szerint a politika is szakma, amelyhez érteni kell, és amelyet, más szakmákhoz hasonlóan, ki kell tanulni. Mielőtt valaki beleártja magát a politika sűrűjébe, tanácsos végigmennie az inas-éveken. (E nézetemnek egyébként a KB előtt is kifejezést adtam, amivel nem arattam sikert.) Emellett sejtettem, hogy politikai előéletem miatt (tagság a KB, az Intéző Bizottság és az Elnökség keretében) sok problémával néznék szembe, amit jobb lenne elkerülni. Ezzel szemben joggal gondolhattam, hogy szakmámban, a történettudományban megszereztem már annyi ismeretet, hogy ezt nyugodt szívvel folytathassam. Így döntöttem, és már csak azt kellett kivárnom, hogy óhajomat az MSZP vezetősége honorálja, vagyis hajtsa végre a cserét. Nem siették el, úgy hogy egy ideig gubbasztottam a kényelmetlen fapadon, miközben az üléstermet lélegeztető berendezés a hátamba fújta a hideget. Parlamenti szereplésem nem volt, és mindösszesze egy szomorú eseményre emlékszem meglehetősen élesen. Demény Pál, a veterán kommunista, aki minden ülésen jelen volt, és jelenlétét vélhetően elégtétel számba vette a megelőző börtönökért, zaklatásokért és rágalmakért, rosszul lett és meghalt. Pillanatok alatt történt az esemény, és mire környezete észrevette rosszullétét, segítségére sietett, illetve orvosért szaladt, már késő volt.

A „rendszerváltás" utáni történéseket ambivalens érzelmek közepette éltem át. Felemelő volt tudni, hogy az ország, valamennyi lakója, öregje, fiatalja megszabadult a közelmúlt nyomasztó árnyaitól, és elindulhat arrafelé, ahová mindig is vágyott: a nyugati világ fejlett társadalmi szerkezete, gazdasági rendje és kultúrája irányában. Biztos voltam abban, hogy hosszú távon az átállás mind gyakorlatilag, mind mentálisan sikerülni fog. Azt természetesen magamnak sem tudtam megfogalmazni, hogy milyen hosszú vajon a „hosszú táv"? Tudtam azonban, hogy a belátható rövid időben semmilyen jel nem kecsegtet gyors javulással. Ráadásként, az intézkedések és történések közül úgyszólván semmivel sem értettem egyet, kivéve a demokratikus Alkotmány kidolgozását és elfogadását. Az utóbbiról azt gondoltam, hogy alapjában véve helyesen, követhetően rakta le egy élhető demokrácia alapjait. Utóbb derült ki, hogy a demokrácia működését nem vette körül védelmi szabályokkal a kellő mértékben. Ezt azonban csak jóval később vettem észre. Jóllehet Antall József miniszterelnököt történész korából elég jól ismertem, felfogását becsültem, őt sem tartottam „született" politikusnak, és láttam, hogy eredeti reformtervei megvalósításában pártjának szövetségi rendszere súlyosan akadályozza.

Elsősorban három dologgal nem értettem egyet. Nem értettem, hogy a nagy ívű és elkerülhetetlen átalakításokhoz az állam miért nem kér külföldi

segítséget. Azt sem értettem, hogy miért nem igyekszik megőrizni a gazdasági építményből a megmenthető, piacképes egységeket, amelyekből sok nem volt ugyan, de mégis akadt ilyen. Az eltulajdonított földekért járó kártalanítás megoldását viszont nagyon elhibázottnak véltem. A kártalanítási jegyekből legkevésbé a károsultak húztak hasznot, ezzel szemben jól jártak, akik azok tetemes részét fel tudták vásárolni. A demokrácia beköszöntése nem csak a lakosság által várt jólétet nem hozta magával, de tömegével küldte utcára a bányászokat, a nagyüzemi dolgozókat, miközben a termőföld jó része átmenetileg ugarrá változott.

Mindent összevéve, csak hálát adtam az égnek, hogy a hazai politikai katyvaszba nem bocsátkoztam bele. Ennek ellenére sem úszhattam meg a támadásokat politikai múltam miatt. Ritka volt az olyan hét, amikor a pécsi rektori szobába nem érkezett valamilyen névtelen gyalázkodó levél vagy levelezőlap. Ezek gyorsan megtalálták a szemétkosarat, és hiába is keresné valaki őket az irattárban, mivel nem kerültek iktatásra. Ezzel természetesen megszegtem az előírásokat, és megkárosítottam a jövőt ennek az „irodalomnak" a megsemmisítésével. Nem sok, de néhány támadó cikk a sajtóban is napvilágot látott. Ráadásul egy fiatal pécsi kolléga egy pesti tartózkodásom alkalmából azzal örvendeztetett meg, hogy míg én a fővárosban múlatom az időt, odahaza a hallgatók forradalmat robbantanak ki, amelynek célja az eltávolításom. E forradalomnak semmiféle előjelével nem találkoztam ugyan, hazaérve mégis első dolgom volt, hogy érdeklődjem a diáklázadás felől. Megtudtam, hogy valóban összegyülekezett valami húsz–harminc hallgató, de miután rájöttek, hogy e létszámmal nagy sikert aligha érnének el, a kicsiny tömeg feloszlott, és forradalom helyett mindenki ment a maga útjára.

Ebben az időben a hazai egyetemi rektorok sorra lemondtak, vagy lemondásra kényszerültek. Részben a fenti jelek, részben a lemondási hullám miatt nekem is el kellett gondolkodnom arról, hogy miként cselekedhetek helyesen. 1990-et írtunk, és a megbízatásom 1992-ben járt le. Dobjam be én is a törülközőt, vagy tartsak ki? Arra a következtetésre jutottam, hogy az egyetemi szenátus (előbb tanács) új és meggyőző felhatalmazása nélkül béna kacsa lennék két éven keresztül, amihez semmi kedvem sem volt. Kitaláltam a megoldási formulát. A soron következő ülésre fehér papírlapokat vittem magammal, és napirend előtt arra kértem a jelenlevőket, hogy írjanak egy „Igent" a lapra, akik azt gondolják, hogy helyes kitöltenem a hátralévő két évet, és írjanak rá egy „Nemet", akik ennek az ellenkezőjét óhajtják. Ezzel elhagytam a termet, és akkor mentem vissza, amikor összeszámolták az igeneket és a nemeket. A testület harmad ízben szavazott rektori megbízatásomról, és rám nézve ez volt a leghízelgőbb.

A következő két év során az egyetemet fenyegették veszélyek, lezajlottak a szememben rendkívül káros folyamatok, másfelől viszont a létesítmény fantasztikus mértékben meggazdagodott. Veszély jelent meg abban, hogy a Jezsuita Rend, amelynek a vagyonát annak idején kisajátították, vissza szerette volna kapni létesítményét. Ebben az objektumban volt viszont elhelyezve a bölcsész szakok és a természettudományok nagy része, az ének, a rajz szak, sportlétesítmények foglaltak helyet, itt terült el a botanikus kert. Az egész egyetem megbénult volna, ha ezt az óhajt ki kell elégíteni. A kérdést a minisztérium oldotta meg, és a veszély elmúlt.

A derült égből csapott le az egy városban működő felsőoktatási intézmények összevonásával, integrálásával kapcsolatos problémaözön. Nagy híve voltam az oktatási és tudományos együttműködéseknek, amelyek sikere esetén végül az adminisztratív egyesítés is szóba jöhetett, ám az ekkori hivatalos kiindulási pontok e koncepciótól szögesen eltértek. Ugyanis az adminisztratív integrálás került a középpontba, és indoklása kizárólag a várható pénzügyi megtakarításban rejlett. Az utóbbiban erősen kételkedtem, az összevonást pedig elhamarkodottnak, előkészítetlennek tartottam. Azt gondoltam, hogy egy ilyen nagy volumenű átalakítást csak alapos vizsgálatok után, és számos szereplő, szakember egyeztetése útján lehet végrehajtani. E helyett sikerült egymás ellen felsorakoztatni az érintett feleket, amelyek között elsősorban a POTE (Pécsi Orvostudományi Egyetem) számos klinikusa, kutatója és elméleti szakembere tartotta rossz viccnek, hogy azonos jogok alapján egyesüljön a kistestvérrel, a Janus Pannonius Tudományegyetemmel.

Az ellenkezés végül az egyetem nevének kérdésében éleződött ki. A POTE semmiképpen nem volt hajlandó felvenni Janus Pannonius nevét. Helyette többféle megoldást hoztak szóba, és végül az Erzsébet Királynő mellett szögezték le magukat. Egy alkalommal külföldi vendégeket láttam vacsorára, mikor is egyikük, egy marburgi professzor felállt, hogy üdvözölje a javaslatot, miszerint az egyesített egyetem felveszi az ő szentté avatott Erzsébet királynéjuk nevét. A magyar származású Erzsébetnek magam is láttam nagy kultuszát Marburgban, a professzort azonban ki kellett ábrándítanom, mivel nem erről az Erzsébetről, hanem Ferenc József feleségéről, Sissiről volt szó. Végül az egyesített egyetem nem kapott új nevet, viszont elvesztette Janus Pannoniust. Akkor sem értettem és ma sem értem, hogy kinek és miért volt útjában Kossuth Lajos, Janus Pannonius, Szent-Györgyi Albert, és vajon miért maradhatott lábon Eötvös Loránd? Emögött nem állt semmiféle politikai megfontolás vagy késztetés. Sőt, egy magas állású minisztériumi tisztségviselő még az utolsó pillanatban is arra buzdított, hogy próbáljak tenni valamit a Janus Pannonius név megtartása érdekében. Hasztalan.

Az egyetem ugyanakkor meggazdagodott. Sorra szerezte az építményeket, amelyek politikai vagy gazdasági okokból gazdátlanná váltak. Még egy elhagyott laktanya átadása is szóba került, annak az átalakítása azonban orbitális összeget emésztett volna fel, úgy hogy okosabb volt erről lemondani.

Végül is letelt a két év, és visszavonulhattam elhagyott történelmi tanszékemre.

Felhasznált források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
ÁBTL 2.7.2. T-IX. 1989.

Felhasznált irodalom

HORN 1999 = Horn Gyula: *Azok a kilencvenes évek*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.
KIMMEL 1990 = Kimmel Emil: *Végjáték a Fehér házban*. Szerzői kiadás, Budapest, 1990.

„KITEKINTÉS”

Hahner Péter

KATONAI ÉS DIPLOMÁCIAI HÍRSZERZÉS AZ ÚJKORBAN

(Egy ki nem adott tankönyv részlete)

A katonai hírszerzés feladatai ugyanazok voltak az újkorban is, mint az ókorban vagy a jelenkorban. John Keegan foglalta össze ezeket legrövidebben: *„Valamennyi állam hírszerző szolgálatai azokból az erőfeszítésekből születtek, amelyeket az ellenség katonai fölénybe kerülésének a megakadályozására, illetve saját katonai fölény elérésére tettek."*[1] A hírszerző tevékenységnek öt alapvető fokozatát sorolja fel: az információ megszerzését, célba juttatását, elfogadását, értelmezését és felhasználását. Általában el szokták különíteni egymástól a taktikai és a stratégiai hírszerzést. Az előbbinek egy csata megnyerése a célja, az ütközetek előtt kerül rá sor, a harctér megismerésével és az ellenség hadseregének felmérésével. A stratégiai vagy politikai hírszerzésre viszont a hosszabb távú külpolitika kialakítására van szükség.

Ami a taktikai hírszerzést illeti, alighanem egyidős a háborúskodással. Jelentősége az újkorban sem csökkent. Szinte valamennyi sikeres hadvezértől idézhetünk olyan szavakat, amelyek e hírszerzés fontosságára hívják fel a figyelmet. Az osztrák majd francia szolgálatban harcoló Szász Móric (Maurice de Saxe, 1696–1750), II. Ágost szász választófejedelem törvénytelen fia, aki Savoyai Jenő mellett harcolt Nándorfehérvárnál, így nyilatkozott erről: *„Nem lehet elég figyelmet fordítani a kémekre és a hírszerzőkre. Montecuccoli úr azt mondta, hogy ők a szemek a fejben, és ugyanennyire szükségesek egy tábornok számára. Igaza van: a jók minden pénzt megérnek. Ezeket az embereket abból az országból kell kiválasztani, amelyben a háborút vívjuk. Intelligens, okos, bölcs személyeket kell alkalmazni. Mindenhol szét kell szórni őket, tisztek, tábornokok,*

[1] Keegan 2005. 23.

kantinosok között, de főleg az ellátók között, mert az ellátás, a készletek és a kenyérsütés ismeretében könnyű felismerni az ellenség terveit. Ezeknek a kémeknek nem szabad ismerniük egymást. Különböző rendekhez kell tartozniuk. Akik alkalmasak erre, azok becsempészik magukat az ellenség soraiba, mások pedig eladók és vásárlók gyanánt csatlakoznak a sereghez."[2]

II. (Nagy) Frigyes porosz király (ur. 1740–1786) így írt a rossbachi csata után (1757): *„Soubise marsallt* [francia ellenfelét – H. P.] *mindig száz szakács követi. Engem száz kém előz meg."* Tábornokai számára írt instrukcióiban pedig külön fejezet foglalkozik a kémekkel. Érdemes alaposabban is megismerkedni a király nézeteivel: *„A kémek több osztályba sorolhatók. Először is vannak az egyszerű emberek, akik ezzel keresnek munkát; másodszor a kettős ügynökök, harmadszor a jelentős kémek, negyedszer pedig azok, akiket rákényszerítettek, hogy elvállalják e kellemetlen feladatot. Az egyszerű nemeseket, parasztokat, munkásokat, papokat, akiket a táborba küldtek, csak arra lehet felhasználni, hogy felfedjék, hol van az ellenség. Jelentéseik általában oly összefüggéstelenek és zavarosak, hogy inkább fokozzák, mint csökkentik kétségeinket. Általánosságban a dezertőrök híreire sem adhatunk sokat. Egy katona tudja jól, hogy mi folyik a saját ezredében, ennél többet azonban nem tud.* [...] *A kettős ügynököket arra használják, hogy téves információval lássák el az ellenséget.* [...] *A versailles-i postamester például régóta Savoyai Jenő szolgálatában állt. Ez a szerencsétlen fickó felnyitotta a leveleket és parancsokat, amelyeket az udvarból a tábornokoknak küldtek, majd másolatokat küldött róluk Jenő hercegnek, aki hamarabb kapta meg ezeket, mint a francia sereg parancsnokai. Luxembourg* [XIV. Lajos király egyik marsallja – H. P.] *megnyerte magának az angol király* [III. Vilmos – H. P.] *egyik titkárát, aki mindenről tájékoztatta. A király felfedezte ezt, és a kényes helyzetet alaposan ki is használta, amennyire csak lehetett. Arra kötelezte az árulót, írja meg Lajosnak, hogy a szövetséges hadsereg egy nagy fosztogatás utáni napon fog megindulni. Ennek következtében a franciákat kis híján meglepték Steenkerque-nél* [1692-ben – H. P.]... *Van még egy módszer, hogy híreket szerezzünk az ellenségről, ha finomabb módszerek kudarcot vallottak, bár elismerem, hogy kegyetlen és durva eljárás. Találni kell egy gazdag polgárt, akinek nagy családja és szép birtoka van. Odaküldünk hozzá szolgának öltözve egyik emberünket, aki érti az ország nyelvét, s ezt a polgárt rákényszerítjük, hogy vigye magával emberünket az ellenség táborába inasként vagy kocsisként, azzal az ürüggyel, hogy valami sérelem miatt panaszt akar tenni. Ugyanakkor azzal is meg kell fenyegetni, hogyha nem tér vissza meghatározott időre, és nem hozza vissza magával azt az embert, házait felégetjük, feleségét és gyermekeit pedig darabokra vagdaljuk. Kénytelen voltam ilyen eljáráshoz folyamodni, és kívánságom*

[2] CROWDY 2006. 80.

szerint sikerült. [...] *Hozzá kell tennem, hogy a kémek megfizetésénél nagylelkűnek kell lenni, sőt, pazarlónak is! Aki a fejét kockáztatja a szolgálatunkban, minden bizonnyal megérdemli, hogy jól megfizessük."*[3]

A stratégiai vagy politikai hírszerzés azonban jóval nehezebb feladat volt az újkorban a taktikainál. Ehhez már a tényleges vagy potenciális ellenség politikai céljainak a megismerésére volt szükség – amelyhez nélkülözhetetlen volt a diplomaták segítsége.

Ma már nehéz elképzelni, hogy az újkor politikusai és uralkodói milyen kevéssé ismerték szűkebb vagy tágabb környezetüket, saját hazájukat és a szomszédos országokat. Amikor 1684-ben kiadták Franciaország részletes térképét, XIV. Lajos király így tréfálkozott a térképészekkel: *„Az önök munkája királyságom egyharmadába került!"* Vagyis az egyik leggazdagabb és legműveltebb európai ország uralkodója elismerte, hogy államát jóval nagyobbnak képzelte, mint amilyen az valójában volt. Ennek alapján egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy a távolabbi országokról még csekélyebb ismeretekkel rendelkeztek: XIV. Lajos például 1657-ben levelet írt a tizenkét éve halott Mihály cárnak. A kommunikáció a lovak sebességével terjedt, Rómából Velencébe általában öt nap alatt jutott el egy futár, Párizsba pedig (1474-ben) tizenhárom nap alatt. Siegmund von Herberstein követ a 16. század elején négy hónap alatt jutott el Bécsből Moszkvába.

Egy olyan korszakban, amelyben nem léteztek sem elemzés alá vethető tömegkommunikációs termékek, sem megbízható adattárak, sem atlaszok, egy kormányzat csak akkor ismerhette meg egy másik kormányzat helyzetét, erőforrásait és szándékait, ha odaküldte a saját embereit, hogy személyesen szerezzenek információkat. Ütközetek előtti, úgynevezett taktikai hírszerzésre természetesen ősidők óta sor került, ahogy erről már szó esett, a külpolitika eltervezéséhez szükséges, úgynevezett stratégiai hírszerzés eredményességének viszont a diplomácia fejlődése volt a feltétele. Művelt, tapasztalt diplomatákat kellett elküldeni egy-egy távoli országba, akik a társasági élet során vagy kémek alkalmazásával megszerezték a szükséges információkat.

A „kémek" elnevezés helyett, amely ma már hivatásos hírszerzőket jelent, talán jobb lenne „ügynökök" néven emlegetni az újkor alkalmi megbízatásokat teljesítő hírszerzőit. A kémkedést nem tekintették hivatásuknak, inkább ideiglenes pénzszerzési lehetőségnek. Az újkori társadalom szinte valamennyi rétegében találhatunk olyan személyiségeket, akik híreket továbbítottak egy másik állam számára. Louise de Kéroualle (1649–1734) francia

[3] Uo. 81–83.

nemesasszony például II. Károly angol király szeretője lett, megkapta tőle a Portsmouth hercegnője címet, mégis rendszeresen küldte jelentéseit XIV. Lajosnak és nagyköveteinek. Az uralkodóházak elégedetlen és lázongó tagjai közül sokan érezték úgy, hogy becsületbeli kötelességük felvenni a kapcsolatot uralkodójuk ellenfeleivel, a legszegényebbeket pedig könnyű volt megvásárolni vagy megzsarolni.

Elsősorban azok vállalhattak hírszerző tevékenységet, akik feltűnés nélkül és gyakran utazgathattak: a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kereskedők, bankárok, zenészek, színészek és a különböző nagyurak háziszolgái. Az egyház tagjai számára több tényező is megkönnyítette a kémszolgálatot: a klérus számtalan kiváltsága, államok feletti kapcsolatai, az új egyházi nevek felvételének a lehetősége, sőt, még a sajátos öltözék is, amely megkönnyítette a rejtőzést. Szívesen álltak külföldi szolgálatba a sértődött arisztokraták, a polgárháborúk vesztesei, a száműzöttek, és azok is, akik úgy érezték, hogy érdemeiket nem ismerték el. Egy bizonyos Du Périer nevű francia nemes így írt 1624. június 23-i levelében: *„Nem kapva se elismerést, sem jutalmat a francia királynak tíz éven át, háborúban és békében, a királyságon belül és kívül, saját költségeimen tett szolgálataimért, úgy gondolom, nem ítélhetnek el, amiért elhagyom szolgálatát a világ legnagyobb uralkodója kedvéért."*[4] (A spanyol királyra utalt.) Egyesek a rokonsági kapcsolataik, mások a vallásuk miatt érezték kötelességüknek más államok információkkal való ellátását. Számított a meggazdagodás vágya is: az életveszélyes szolgálatot bőkezűen meg kellett jutalmazni, hiszen a leleplezett kém kivégzésre és kínvallatásra számíthatott. A szegényebbeket és kiszolgáltatottakat pedig bármilyen hatalom könnyen megzsarolta.

Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az újkori hírszerzést és kémkedést nem mai felfogásunk szerint kell megítélnünk. Az „áruló" és „árulás" fogalmai természetesen nem voltak ismeretlenek. A középkorban és az újkorban azonban a politikai hatalom széttagolódásával, az egyházi és világi hatalom egymás mellett élésével a legtöbb ember oly sok hatalomhoz és hatósághoz kötődött, hogy az ezek közötti manőverezés természetesnek tűnhetett, s nem mindig illették a mélységesen megbélyegző árulás fogalmával. Mivel a főurak egyszerűen hűbérurat vagy patrónust válthattak, a közrendűeket pedig erőszakkal bármire rákényszeríthették, ezért nem vont automatikusan erkölcsi elítélést maga után, ha valaki megszakította vagy módosította a kapcsolatait egy egyénnel vagy szervezettel, amelyhez korábban a hűség szálai kötötték. Az árulás vádja, egyesek árulóként való megbélyegzése csak a 19. században

[4] CORNETTE 2005. 23.

vált egyre gyakoribbá, miután a 18. században megváltozott politikai és ideológiai viszonyok új érzelmi tartalommal töltötték fel. Ez azonban egy hosszú történelmi folyamat végeredménye volt, amely valamikor a középkor végén vette kezdetét, amikor a megerősödő európai államok uralkodó csoportjai között egyre tartósabb és egyre szorosabb kapcsolatok épültek ki.

Az új diplomáciai eljárások és hivatalok először Itália államaiban jöttek létre. Ezek az egymással rivalizáló államok viszonylag kicsik voltak és sebezhetőek, de gazdagok, és a reneszánsznak köszönhetően sok művelt hivatalnok állt a rendelkezésükre, akik hatékony és tájékozott kormányzatokat hoztak létre. Először konkrét ügyekben, rövid időre küldtek egymáshoz diplomáciai megbízottakat, akiket a legkülönbözőbb neveken emlegették: *baiulo, orator, procurator, commissarius, nuncius, deputatus, legatus, consiliarus*. Csak a 16. század folyamán vette át valamennyi elnevezés helyét a hosszabb időre kinevezett *ambassador* vagyis nagykövet. A pápák azonban továbbra is nunciusokat és legátusokat küldtek a világi fejedelmekhez. Római udvarukban, amely az intrikáknak és a kémkedésnek is az egyik központja volt, születtek meg a diplomáciai érintkezés szabályai.

A 15. század végétől vált általánosan elfogadottá, hogy nagyköveteket csak szuverén uralkodó küldhet egy másik uralkodóhoz. Milánó hercege járt az élen: már az 1420-as években követe volt Zsigmond magyar király és német-római császár udvarában, s a császár is követet küldött Milánóba. A hagyomány szerint Nicodemo da Pontremoli volt az első állandó diplomáciai képviselő, aki 1446-tól Milánó hercegét képviselte Firenzében több mint húsz éven át, s Milánóból érkezett állandó követ a francia (1463) és az angol udvarba is (1490). Az itáliai francia háborúk 1494-es megindításával a félsziget jó néhány évtizedre a nagyhatalmi rivalizálás fő színterévé vált, ezért az itt kialakult diplomáciai szokások gyorsan elterjedhettek előbb Nyugat-, majd Észak- és Kelet-Európában is.

A 16. század elején a nagyobb itáliai államoknak már állandó követségei voltak egymás fővárosában, és a pápa is állandó nunciusokat küldött az európai fejedelmekhez. Aragóniai Ferdinánd 1488-ban, Miksa császár pedig öt év múlva létesített állandó diplomáciai képviseletet Londonban. A francia és az angol király 1509-ben küldött először állandó nagyköveteket külföldi udvarokba, s az előbbinek 1547-re már tíz állandó követe volt más államokban. Európa keleti és északi államai némi fáziskéséssel sajátították el a diplomáciai gyakorlat szabályait. Bár Isztambulba sok külföldi követet küldtek, az Oszmán Birodalom a maga részéről feleslegesnek tartotta, hogy saját követeket indítson útnak, és a 19. századig nem küldött nagyköveteket az eleve ellenségesnek tekintett európai államokhoz.

A 16. század második felében a vallásháborúk miatt a diplomáciai kapcsolatok több állam között is megszakadtak, és a következő század első évtizedeiben építették ki ezeket újra – hogy aztán egyre szorosabb hálózatot alkossanak. A hírszerző szolgálatok azonban általában nem folyamatosan működtetett, személytelen állami hivatalok voltak, hanem egy-egy miniszter vagy államtitkár által kiépített, személyes kapcsolati hálózat, amely az illető miniszterek bukása vagy halála után fel is bomlott.

A nagyköveteket egyrészt hivatalosan tárgyalások folytatására küldték a külföldi udvarokba, másrészt pedig a reprezentáció, a fogadások és ünnepségek rendezése révén hangsúlyozniuk kellett fejedelmük tekintélyét. Be nem vallott, de legfontosabb feladatuk azonban az információszerzés volt. Ez olyannyira köztudott volt, hogy sok uralkodó nem is szívesen fogadott nagyköveteket, s I. Miksa császár katonákkal őriztette a velencei nagykövet szállását, nehogy bárki felkeresse. VIII. Henrik angol király le is tartóztatta az egyik pápai követet, mert állítólag államtitkokat árult el a francia nagykövetnek, utódját pedig kínpadra vonással fenyegette. A nagykövetek általában nem vitték magukkal feleségüket (mivel úgy vélték, az asszonyok hajlamosak az indiszkrécióra), szolgáikat és főleg szakácsaikat azonban elvitték, hogy nagy fogadásokat rendezhessenek, s vendégeik révén információkhoz jussanak.

A társasági élet fontosságát Niccolò Machiavelli, a 16. század elejének legnagyobb politikai gondolkodója is hangsúlyozta egy levelében, amelyet a Spanyolországba induló Raffaello Girolaminak írt: *„Tisztelet néked, Raffaello. A követség azon dolgok egyike, amelyek egy város polgárára nézve megtisztelést jelentenek, és aki követi rangra nem alkalmas, arra nem lehet magas állami tisztséget sem bízni... Nehéz a folyamatban lévő dolgok megtudakolása és a végeredményre való következtetés, mert csak találgatásokra és saját ítélőképességünkre szorítkozhatunk. Tekintve azonban, hogy az udvaroknál mindig akadnak a zajló eseményeket éberen megfigyelő, különböző beosztású személyek, célszerű mindezekkel barátságot kötni, és mindegyikből kiszedni valamit. Az ilyenek barátságát lakomákkal és játékokkal nyerhetjük meg. Rendkívül komoly emberek házában is adnak ünnepségeket azért, hogy az említettek eljöjjenek és beszéljenek. Amit nem tud az egyik, azt tudja a másik, de legtöbbször mindenki mindent tud. De aki azt akarja, hogy mások elmondják neki, amit hallottak, az szükségszerűen el kell mondja másoknak, amit ő hallott, mert a hírek szerzésének legjobb módja a hírek közlése.*[...] *Tapasztaltam még, hogy néhány bölcs és a követségek dolgában járatos ember minden második hónapban részletes, mindenre kiterjedő jelentést küldött megbízóinak annak a városnak és államnak közállapotairól, ahol szolgálatot teljesített.*[...] *Részletesebben elsősorban az uralkodó természetét kell megfigyel-*

ned, megállapítva, hogy kormányoz-e, avagy mások irányítják, hogy fukar-e vagy nagylelkű, hogy a háborút kedveli-e, avagy a békét, hogy a dicsőséget hajszolja-e, vagy más szenvedély mozgatja, hogy szereti-e a nép.[...] *Nézd meg, milyenek a tanácsosai, és mire befolyásolják,* [...] *mennyire tudnak hatni rá, gyakran cseréli-e személyüket.* [...] *Utána kell nézni annak is, hogy mekkora a tőle távolabb élő főurak hatalma, mennyire elégedettek, hogyan árthatnának neki, amennyiben elégedetlenek, és hogy Franciaország meg tudná-e valamelyiket vesztegetni. Híreket kell még gyűjteni testvére felől is: miként bánik vele, számíthat-e szeretetére, elégedett-e a testvére, nem szándékozik-e felfordulást okozni Spanyolországban és annak birtokain. Ki kell puhatolni, miként vélekednek a leigázott népek,* [...] *hogy milyen szándékokat táplál a császár Itália iránt,* [...] *szándékában áll-e Rómába látogatni és mikor; hogyan vélekedik az egyház felől, és mennyire bízik a pápában, és itáliai látogatása mi jót vagy rosszat hozhat Firenzére."*[5]

Amint az idézett levélből is kiderül, a diplomaták rendszeres levelezést folytattak megbízottaikkal. A 16. század elején az osztrák Habsburgok minden második-harmadik napon kaptak leveleket nagyköveteiktől. A szerződéseket, egyezményeket, sürgönyöket meg kellett őrizni, hogy később hivatkozhassanak rájuk, s ezzel a gyakorlattal alapozták meg a nagy diplomáciai levéltárakat. Az első ilyen levéltárat a pápák hozták létre. Spanyolországban V. Károly császár 1540-ben a kasztíliai dokumentumokat küldte a valladolidi Simancas citadellájába, majd II. Fülöp minden diplomáciai iratot ide irányított. (Ma 35 millió dokumentum áll itt a kutatók rendelkezésére.)

A diplomaták mindent megtettek üzeneteik elrejtése érdekében, s megesett, hogy leveleiket kardhüvelyekbe, testnyílásokba, kenyerekbe, kutyák nyakörvébe rejtették, vagy üzeneteiket láthatatlan tintával írták egy érdektelen levél sorai közé. A miniszterek ennek ellenére kölcsönösen elfogták egymás diplomatáinak jelentéseit, és elolvasták azokat. Ezért e leveleket gyakran nem a postaszolgálatra, hanem diplomáciai futárokra vagy kereskedőkre, bankárokra bízták, és gyakran több futárt indítottak útnak ugyanazzal az üzenettel, hogy biztosan célba érjen. Annak elkerülése céljából, hogy illetéktelen személyek elolvassák az üzenetet, a rejtjelezés használata tűnt megfelelő megoldásnak. Itáliában már a 13. századtól elterjedt a használata, a 16. század közepére pedig valamennyi kormányzat ehhez folyamodott. Megjelentek az első könyvek is, amelyek a titkosírást ismertették: a német Johannes Tritthemius *Polygraphiae libri sex* (1508), a nápolyi Giovanni Battista Della Porta *De Furtivis Literarum Notis* (1563), valamint a francia Blaise de Vigenère *Traicté des chiffres ou secretes manières d'escri-*

[5] MACHIAVELLI 1978. 463–466.

re (1586) című kötete. Az első kódok meglehetősen kezdetlegesek voltak, a kormányok csak ritkán változtatták meg azokat, s ezért feltörésük sem volt nehéz feladat.

A 17–18. században a diplomácia egyre szorosabban fűzte egymáshoz az európai államokat. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béketárgyalásokon már egymást jól ismerő, tapasztalt diplomaták tárgyaltak, s a háborúkat egyre gyakrabban zárták le nemzetközi kongresszusokkal. Az eddigi „perem-államok" is integrálódtak a nemzetközi versengés rendszerébe: I. Péter cár halálakor, 1725-ben már tizenkét orosz nagykövetség működött különböző európai fővárosokban. A diplomata foglalkozása egyre tekintélyesebb, önálló hivatássá vált, és egyre több arisztokrata választotta ezt a foglalkozást. A diplomaták immunitását tiszteletben tartották, vagyis nem zaklathatták őket, és lakóhelyük területen kívüli jogokat élvezett. Egyes nagyköveteket rendszeres fizetéssel láttak el, ez azonban nem vált általánossá, és teljesen elfogadott volt, hogy drága ajándékokat kapjanak mindazon fejedelmektől, akik igénybe vették a szolgálatukat.

Egyes történészek felháborodva hangsúlyozták a 18. századi diplomácia korruptságát: *„Európát elözönlötték a titkos ügynökök. A szerepkör annyira hízelgőnek látszott, hogy mindenki vágyott reá. A pénzemberek, kiknek mindenütt voltak levelezőik; az irodalmi emberek, kik előtt minden ajtó megnyílt, hiúságuk tárgyává tették e hivatalokat; önösségük új táplálékát találták azokban, hogy így – ha csak az előszobában is – játszhassák az alkudozót és az államférfit.* [...] *A szín aljában, a folyosókon és színfalak mögött csak úgy hemzsegtek a kalandorok. Elárasztották a vendéglőket, hallgatózva minden kulcslyukon, belopózva minden folyosóra, kereskedve titkokkal, üzletet csinálva újságokkal; mint valóságos politikai alkuszok, kik készek eladni mindent, ami megvehető volt, és megvenni mindent, ami eladó volt."*[6] Ma már úgy tűnik, a 18. század semmivel sem volt romlottabb a megelőzőknél vagy a következőknél, viszont az emelkedő életszínvonal és gazdasági fellendülés miatt jóval több pénz jutott kémkedésre és hírszerzésre, mint korábban.

Több államban megjelentek a külügyre specializálódott központi hivatalok, a külügyminisztériumok első formái. A 18. századi Franciaországban a külügyi államtitkár lett a legtekintélyesebb tagja a kormányzatnak, akárcsak a Habsburg Birodalomban, ahol Wenzel Anton, Kaunitz hercege államkancellárként 1753-tól negyven éven át irányította a külügyeket. A brit külügyminisztériumot azonban csak 1782-ben hozták létre két államtitkári hivatal összevonásával. Egyre több állam követte a spanyol példát, és külügyi le-

[6] SOREL 1888. 98–99.

véltárakat alapított. Bécsben 1749-ben került erre sor *Geheimes Hausarchiv* (Titkos Családi Levéltár) néven, amelyet a XIX. században már *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (Családi, Udvari és Állami Levéltár) néven emlegettek.

A diplomácia nyelve a XIV. század végéig a latin volt, ezután azonban az olasz terjedt el. I. Erzsébet királynő még olaszul levelezett a velenceiekkel, és képes volt latin beszédet rögtönözni az őt latinul köszöntő lengyel küldöttségnek. A 17. század első felében a francia királyhoz írott levelek már francia nyelvűek voltak, de a skandináv, német és lengyel diplomaták a latin, az itáliaiak az olasz, a madridiak pedig a spanyol nyelvet használták. A 17. század második felében azonban a francia állam hegemóniájának és a francia kultúra rendkívüli tekintélyének hatására a francia nyelv használata terjedt el.

A diplomaták szervezett és rendszeres képzésére csak kevés kormány tett kísérletet, pedig erre a hírszerzés szempontjából is nagy szükség lett volna. Torcy márki, Jean-Baptiste Colbert, a híres miniszter unokaöccse, a francia külügyi államtitkár (1696–1715) 1712-ben létrehozott a Louvreban egy Politikai Akadémiát a diplomaták képzésére, amely 1719-ig működött. Iratkezelésre, idegen nyelvekre és történelemre oktatták a hallgatókat. II. Frigyes porosz király 1747-ben hasonló intézetet hozott létre Nagykövetek Szemináriuma néven. A nem Európába küldött diplomaták képzését Mária Terézia kezdte meg a bécsi Keleti Akadémia (teljes nevén: Keleti Nyelvek Császári-Királyi Akadémiája) 1754-es felállításával. Itt a fiatalembereket felkészíthették a török, perzsa és arab nyelvű diplomáciai szolgálatra.

A 18. század végére általánossá vált a diplomaták osztályainak elkülönítése. A nagykövetek voltak a legtekintélyesebbek. A „rendkívüli küldöttek" és a „meghatalmazott miniszterek" is tárgyalhattak az uralkodókkal, s utánuk következtek a rangsorban a rezidensek vagy „rezidens miniszterek". Az „ügynök" elnevezés eltűnt, megjelent viszont az ügyvivői és a követségi titkári hivatal. A titkárok a hírszerzés szempontjából is jelentőssé váltak: egy megsértett, elbocsátott vagy visszahívott követségi titkárt könnyű volt rábeszélni, hogy jó pénzért tárja fel a követség titkait.

A nagykövetek fő feladata természetesen továbbra is a hírszerzés maradt. XIV. Lajos kijelentette, hogy *„semmi olyasmi sem történhet a világban, ami elkerülné egy jó nagykövet figyelmét"*. William Trumbull angol nagykövet 1685-ben a következő utasítást kapta, mielőtt elindult párizsi állomáshelyére: *„Jobb szolgálatunk érdekében, és azért, hogy különböző tárgyalásaik során kölcsönösen informálják és támogassák egymást, folyamatos levelezést fog fenntartani külföldi udvarokhoz küldött követeinkkel. Jó kapcsolatot és levelezést tart fenn azon fejedelmek és államok nagyköveteivel, küldötteivel és minisztereivel is, amelyek baráti viszonyban vannak velünk. Amennyire lehetséges, meg kell ismer-*

nie különböző feletteseik tervezeteit, és amit e téren fel tud tárni, arról állandóan beszámolókat kell küldenie főbb államtitkáraink egyikének."[7]

A kormányok továbbra is felnyitották a hozzájuk küldött nagykövetek leveleit, és mindent elkövettek a kódolt üzenetek megfejtésére. A nagykövetek pedig egyre nehezebben megfejthető kódokat használtak: a francia Antoine Rossignol de Roches (1600–1682) titkosírását például, amelynek a kódja elveszett, csak a 19. század végén sikerült egy francia szakértőnek megfejtenie. A 18. században kezdték a francia *cabinet noir* vagyis „fekete iroda" néven emlegetni a levélfelbontó hivatalokat. A Habsburg Birodalomban VI. Károly császár (III. Károly magyar király) uralkodása idején (1711–1740) jelent meg a hasonló feladattal ellátott *Geheime Kabinets-Kanzlei*, a titkos kabinet-kancellária. A Habsburgok helyzetét megkönnyítette, hogy a birodalmi postaszolgálatot hű alattvalóik, a Thurn und Taxis hercegi család megbízottai irányították. Kaunitz kancellár így megkaphatta a diplomaták összes sürgönyét, melyeket lefordítottak, és öt másolatot elküldtek belőlük Mária Teréziának, aki így értesíthette mindenről fiait, a majdani II. Józsefet és II. Lipótot. Keith brit nagykövet egyszer panaszkodott Kaunitz kancellárnak, mert az eredeti levele helyett a másolatot kapta meg. „Ejnye, milyen ügyetlenek ezek az emberek!" – csóválta a fejét a kancellár, és az ügy ennyiben is maradt.

A 18. század második felében kezdett elkülönülni szervezetileg a belső biztonságra koncentráló kémelhárítás a külpolitikai hírszerzéstől. II. Frigyes porosz király a vezérkart bízta meg a hírszerzéssel a külügyminisztérium helyett, s ezzel szervezettebbé, egységesebbé tette. Ugyanakkor a diplomaták feladatai közé a hírszerzés mellé bekerült a bizalomépítés is: ha országaik háborúban álltak egymással, a diplomaták akkor is barátságosan viselkedtek egymással, hogy megkönnyítsék a majdani béketárgyalásokat és a kompromisszumok megkötését.

A 19. században a külügyminisztériumok egyre népesebb és szervezettebb hivatalokká váltak, amelyek egyre komplexebb tevékenységet folytattak. A belső rendfenntartás a rendőr-minisztériumok vagy belügyminisztériumok feladata lett, a kémkedés és kémelhárítás a hadügyminisztériumoké vagy a vezérkaroké. Tartós diplomáciai kapcsolatok épültek ki valamennyi állam között, s egyre fontosabbá váltak a nem európai államokkal létesített diplomáciai kapcsolatok. Továbbra is az információszerzés maradt a diplomácia fő feladata, melynek a legfontosabb eszköze a levelek felbontása és elemzése volt. Valamennyi nagyhatalom működtetett különböző néven *cabinet noir*-okat: Metternich kormányzása idején az osztrák külügyminisztérium mintegy száz

[7] ANDERSON 1993. 42–43.

levelet nyitott fel naponta. Ebben a században azonban új forrás vált elérhetővé: a külföldi újságok, lapok és folyóiratok elemzése. A francia külügyminisztérium 1907-re 175 külföldi lapot vizsgáltatott át hivatalnokaival.

A diplomaták feladataira továbbra is a kozmopolita és művelt, sok nemzetközi kapcsolattal rendelkező arisztokratákat tartották legalkalmasabbnak. Mellettük azonban egyre nagyobb szerepet játszottak a katonatisztek, mivel a katonai technológia fejlődésével, a hadseregek növekedésével és modernizálásával a katonai titkok, az új fegyverek és a mozgósítási tervek váltak a hírszerzés célpontjaivá. A nagy bankházaknak is voltak saját hírszerzőik. A Londonban tartózkodó Nathan Mayer Rothschild 1815-ben ügynökeinek köszönhetően előbb tudta meg a waterlooi csata eredményét, mint a brit kormány.

Új hivatalnokok jelentek meg a nagykövetségeken: a katonai és haditengerészeti attasék. I. Napóleon császár küldte az első ilyen tisztviselőket 1806-tól a bécsi és berlini francia követségekre, kifejezetten azzal a feladattal, hogy mérjék fel az illető ország katonai potenciálját. 1830-ban Poroszország is katonai attasét küldött párizsi nagykövetségére, és a század közepén ez a gyakorlat minden nagyhatalomnál általánossá vált. 1900-ban II. Vilmos német császár saját alárendeltjeivé nyilvánította a német attasékat. 1914-re egyes becslések szerint mintegy háromszáz attasé tevékenykedett a követségeken. A politikai élet lassú demokratizálódásával alkalmanként felmerült a titkos diplomácia és hírszerzés felszámolásának terve, a nemzetközi rivalizálás körülményei közepette azonban erre nem kerülhetett sor.

Felhasznált irodalom

ANDERSON 1993 = Anderson, Matthew Smith: *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919*. Longman, London–New York, 1993.

CORNETTE 2005 = Cornette, Joël: Ces espions à la solde de l'Espagne. *L'Histoire*, 2005/3. 22–25.

CROWDY 2006 = Crowdy, Terry: *The Enemy Within. A History of Spies, Spymasters and Espionnage*. Osprey Publishing, Oxford–New York, 2006.

KEEGAN 2005 = Keegan, John: *A háborús felderítés. Az ellenség megismerése Napóleontól az al-Kaidáig*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

MACHIAVELLI 1978 = *Niccolò Machiavelli művei*. II. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978.

SOREL 1888 = Sorel, Albert: *Európa és a franczia forradalom*. Első rész. MTA, Budapest, 1888.

Harsányi Iván

POLITIKAI PÁRTRENDSZEREK SPANYOLORSZÁGBAN, 1875–2015

A *pártrendszer* fogalma nem tartozik a közmegegyezéssel elfogadott kifejezések közé. Egyszerűbb, ha azt mondom, hogy a továbbiakban politikai pártoknak és hasonló szervezeteknek olyan, egy bizonyos országban, egyazon időszakban létező csoportjára alkalmazom, amelyek tagjai társadalmi és kulturális érdekeik, valamint történelmileg kialakult világszemléletük szerint szabad akaratukból csoportosulnak és vesznek részt a belpolitikai csatározásokban. Szabadabb országokban, szabadabb időszakokban ezt a törvényszabta keretek között akadálytalanul tehetik, ami elősegíti, hogy mindenkori befolyásuk szerint váltakozva vegyék kezükbe az ország kormányzását. Más esetekben egy részük évtizedes vagy éppen évszázados küzdelmet vív azért, hogy az általa képviselni akart társadalmi csoportokért legális állami fórumokon is fölléphessen. Nagyobb nemzetközi földrengések, regionális vagy akár világháborúk hirtelen változásokat is generálhatnak, amelyek megváltoztatják, esetleg egyenesen fölfordítják a közöttük lévő erőviszonyokat, kapcsolataik jellegét. Előfordul, hogy az ilyen kataklizmák hatására egy-egy ország pártrendszere alapvetően változik meg vagy legalább az addigitól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő jelleget ölt; sőt: hogy a párttevékenység tilalom alá esik. Később, hosszabb vagy rövidebb idő múltával a pártok újraéledhetnek; eszméiket, retorikájukat, érvelésüket az új helyzetnek megfelelően formálják; vagy új pártok alakulnak, félreszorítva vagy fölszippantva a régebbiek aktív rétegeit.

A második előrebocsátandó szempont, hogy maga a *párt* fogalma a történelem során más-más típusú szervezkedést-szervezést fed. Már a jól szervezett ókori államokban működtek jól fölismerhető politikai érdekcsoportok, amelyekben az állammal, funkcióival kapcsolatban, az addigi tapasztalatok

alapján különböző álláspontokat kifejtő bölcseleti nézetek fogalmazódtak meg. Ám nem felejthetjük el, hogy a könyvnyomtatás föltalálása, a reneszánsz, a felvilágosodás százada, az első ipari forradalom, majd a francia forradalom nyomán a párt egyre gyakrabban nem egyes elitcsoportok szövetkezése, hanem növekvő számú, fejlődő öntudatú, szervezett sokaság formájában bukkant föl, amelynek szervezetei magukhoz vonzották a kor cselekvő erőit, számottevő gondolkodóit. Az ilyen szervezetek politikai nyomóerejét a tudomány és a társadalmi-gazdasági tapasztalat összegződése megsokszorozhatta. Az elit pártjai többnyire vezetőik „klubjaként" éltek, és elsősorban a parlamenti (vagy önkormányzati) választások alkalmával váltottak lázas kampánytevékenységre. Erejük abban állt, hogy különböző mértékben támaszkodhattak az államapparátus támogatására, az erőszakszervek közbelépéseire, az ellenfeleik tevékenységi körét és módját korlátozó törvényhozásra. Mások, és ez elsősorban a munkásságnak a 19. század utolsó negyedében keletkezett szerveződéseire vonatkozik, tagsági viszonyra épültek: résztvevőik tagdíjat fizettek; ebből tartották fenn sajtótermékeiket, alkalmaztak állandó tisztségviselőket, működtettek pártalapokat. Ahol és amikor, a választójog kivívása után, képviselőket delegálhattak a központi vagy helyi hatalmi szervekbe, ezek a nekik járó állami juttatások egy részét rendszeresen leadták a pártkasszába.

Amikor ennek a cikknek a megírásához hozzáfogtam, korábbi elemzéseim nyomán haladva szerettem volna közelebb jutni egy hosszabb történelmi távon érvényesülő törvényszerűség megfogalmazásához; netán felvázolni azokat a társadalmi-gazdasági-politikai szituációkat, amelyek hatására a pártok ilyen rendszere létrejön, működik vagy egy idő után bomlásnak indul, másiknak adja át a helyét. Végül úgy döntöttem, hogy Spanyolország elmúlt másfél évszázadának modern pártrendszereit, működési módját fogom megvizsgálni, amelyek nyilvánvaló egyediségükben közös vonásokat is viselnek.

Az első ilyen időszak *az 1868–1874-es spanyol forradalomi ciklust (benne az 1873–1874-es I. Köztársaságot) követő Borbón-restauráció* volt,[1] amelynek pártrendszere néhány év alatt épült ki, és amely mintegy negyedszázadon át biztosította az ország bizonyos mértékű felzárkózását az európai fejlődéshez. Bomlása a 20. század elején a társadalmi mozgások és a nemzetközi körülmények hatására indult meg; lefolyása hosszúnak bizonyult, majd Miguel Primo de Rivera tábornok (1923. szeptemberében keletkezett) diktatúrájába torkollott, hat és féléves „pártmentes" periódust eredményezve.

[1] Az 1713-ban, a spanyol örökösödési háború eredményeképpen trónra került dinasztia nevét az iratok és a közemberek is kezdettől „hispanizálva" (Borbón) használták.

A második vizsgálandó korszak *a diktatúra, majd a monarchia 1930–1931-es bukása utáni időszak (1931–1939)*. Ekkor heves „pártéhség" mutatkozott, és kiépült a II. Köztársaság pártrendszere, amely Zalai Anita értő monográfiájának megfogalmazásában a spanyol jelenkortörténetben talán a legpontosabban tükrözte a spanyol társadalom szociális tagozódását, a fő csoportjait mozgató érdekek és eszmék struktúráját.[2] Az ilyen keretben kibontakozó éles társadalmi-politikai harcok azonban 1936 derekán jobboldali-nacionalista katonai puccshoz vezettek, majd ennek kudarca nyomán 986 napos polgárháborúban folytatódtak. 1936 júliusa után a pártszerkezet a frontok mindenkori állása szerint kétfelé tört, majd féltekéi sajátos külön pályát futottak be. A Franco-tábornok vezette blokk 1939-es győzelme újabb, ezúttal 36–38 éves „pártszilenciumot" hozott létre. Ezt az állapotot az 1960-as évektől a kibontakozó munkás- és diákmozgalmak ereje, illetve a kormányzó jobboldali-szélsőjobboldali blokkon belüli fokozódó rezgések hatása együttesen bontotta meg, ismét hosszú, szinte negyedszázados politikai válságperiódust produkálva. A sokak által páratlan happy-endként ünnepelt „demokratikus átmenet" (1976–1977) közel 200 pártnak vagy pártszerű képződménynek nyitott utat, amelyek túlnyomó része szappanbuborékként pattant szét. Mások néhány év alatt jól áttekinthető struktúrába rendeződtek, létrehozva a politikai váltógazdaság többé-kevésbé zökkenőmentesen működő, sokáig kikezdhetetlennek tetsző pártrendszerét.

Ez a szerkezet a Restauráció rendszeréhez hasonlóan ismét lendületes fejlődésnek nyitott utat. Létrejött egy kiegyensúlyozott alkotmányos rendszer, minden jelentős politikai erő közös munkájával. Napjainkra azonban alapjaiban látszik meginogni. Az ezredforduló utáni második évtizedben a pártszerkezet heves mozgásnak indult. Az okok föltárása tudományosan hasznosnak ígérkezett, a feladat pedig – in statu nascendi napról napra megfigyelni és értékelni az ezzel kapcsolatos eseményeket – érdekfeszítőnek. Ám amikor 2016. augusztus derekán ezeket a sorokat írom, a robbanásszerű mozgások eredményeképpen Spanyolországnak a 2015. december 20-i parlamenti választás óta nincs kormánya, csak ügyvezető kabinetje.

A spanyol Restauráció pártrendszere

A brit pártosodástól eltérően Spanyolországban a 19. század nagy részében formálisan nem alakult ki markáns konzervatív–liberális pártmegoszlás.

[2] ZALAI 2011

A napóleoni megszállás évei alatt (1808–1814), a francia hadak elől az ország dél-nyugati csücskébe visszaszorult spanyol alkotmány-előkészítő gyűlés többsége viszont – a történelemben elsőnek – *liberális pártnak* nevezte magát. A Borbón-restauráció első intézkedése 1814-ben az ott született „cádizi" alkotmány eltörlése volt. Ám 1820-ban, egy győzelmes pronunciamiento[3] nyomán VII. Ferdinánd király rákényszerült, hogy ismét hatályba helyezze azt. 1823-ban viszont francia katonai segítséggel ismét semmisnek nyilvánította, miközben ez előtt és után féltucatnyi mediterrán kisállam vette át jogrendszerébe. Halála után azonban (1833) az újabb, dióhéj-alkotmány (1834) alapelveiben már a spanyol liberális szemléleten alapult. Ekkoriban jött létre kereteit tekintve a liberális párt, amely – szokatlan módon – gyűjtőmedencéje lett valamennyi dinasztikus politikai csoportnak. Itt gyülekeztek a konzervatív körök is, amelyek időről időre változó (többnyire „mérsékelt") névvel illették magukat.

Az első jól strukturált, modern spanyol pártrendszer a történetírásban „Hat forradalmas év" (Sexenio revolucionario – 1868–1874) névvel illetett viharos időszak múltán épült ki, az 1876-ban nagy többséggel útjára bocsátott alkotmány keretében. A rendszer megalkotója Antonio Cánovas del Castillo konzervatív politikus és politikai gondolkodó, az általa sokatmondóan Liberális Konzervatív Pártnak elkeresztelt pártképződmény alapítója, sokszoros miniszterelnök volt.

Az 1868-as forradalmat a II. Izabella királynővel és támogatóival szembeni nagyon széles és éppoly heterogén összefogás hajtotta végre, a Borbón-dinasztia második trónfosztásával, új alkotmányozással. A királykeresés nyomán a Savoyai Házból való Amadé trónra emelésével végződött, aki azonban 1973-ban önként visszalépett. Ezután a zömmel konzervatív gyűlés váratlanul kikiáltotta a Köztársaságot. Ennek élén a következő évben négy elnök váltotta egymást. Újabb, ezúttal föderatív alkotmány született, amelynek országos érvényesítését balról a laza konföderációra törekvő anarchista erők, jobbról pedig a Borbónok karlista trónkövetelő ágának a szeparatista területfoglalása akadályozta. Végül a forradalmi ciklust látszólag Martínez Campos tábornok katonai puccsa zárta le. Valójában Cánovas del Castillo színre lépése vetett neki véget. A nagy formátumú konzervatív politikus tagja volt az 1868 utáni cortesnek; a Köztársaság hónapjait angliai emigrációban töltötte, a száműzött Izabella királynő fiának, a későbbi

[3] A pronunciamiento olyan politikai fordulatot jelöl, amelyet a katonaság segítségével hajtanak végre, de a hadsereg nem kerül hatalomra, hanem csupán kormányra segíti politikusok számára rokonszenves csoportját.

XII. Alfonznak a tanácsadójaként. Kész programmal érkezett haza, az emigrációból hazaküldött Sandhursti Kiáltvány szellemében.[4]

A Restauráció az ő értelmezésében nem csupán a dinasztiának a trónra való visszahelyezését jelentette, hanem egyfajta kormányzati építményt, amelynek a gerince az általa megtervezett pártrendszer volt. Cánovas minden ízében konzervatív eszmevilága nagyfokú realizmussal párosult. A 19. századi forradalmakat, sőt a kisebb kurzusváltásokat korábban követő represszió elmaradt. Meghirdette, hogy (a forradalmárokat is beleértve) mindenkivel hajlandó együttműködni, aki fő célkitűzéseit támogatja. Saját pártja mellett ösztönözte egy nagy ellenzéki párt megalakítását, amely Práxedes Mateo Sagasta, a forradalmi idők egyik minisztere vezetésével létre is jött (Koalíciós Liberális Párt), a korábbi köztársasági elnökök tevékeny közreműködésével. Cortes-frakciójának vezérszónoka Emilio Castelar ex-elnök volt. A két párt megállapodott, hogy kormányváltásuk esetén (amire többször sor került) nem törlik el egymás törvényalkotásait. Így pl. Cánovas károsnak ítélte az általános választójogot, de miután a liberálisok a szavazók körét jelentősen kiszélesítették, ismét kormányra jutva nem módosított ezen. Ellene volt a munkás szervezkedésnek, de mivel az I. Internacionálé hívei 1879-ben a tilalom ellenére, Pablo Iglesias nyomdász vezetésével létrehozták a Spanyol Szocialista Munkáspártot, tudomásul vette zárt helyen tartott összejöveteleiket, kézből-kézbe terjesztett újságjaikat, röplapjaikat.

Cánovas a pártszerkezetről vallott nézeteit, eredeti módon, a „négypártrendszer" eszméjében fogalmazta meg. Eszerint a két nagy, kormányra jutásra esélyes párt mellett szükség van másik két vagy több pártra, amelyek saját eszméik alapján közvetlenül vagy közvetve valamelyik nagy váltópárt mögött sorakoznak föl, erősítve annak a társadalmi hátterét. Ezért 1878 után, miután kíméletlenül, katonailag fölszámolta a riválisa trónkövetelő „karlisták" fegyveres bázisait, megengedte, hogy képviselethez jussanak már a következő választáson. Ügyesen karanténban tartotta Alejandro Pidal egyházi hátterű Katolikus Pártját, amely azt hirdette, hogy olyan katolikus országot, mint Spanyolország, katolikus pártnak kell vezetnie. A pártvezér egyenesen IX. Piuszig futott, aki azt mondta neki: nem a katolikus hitet nevében hordozó párt, hanem a katolikusok érdekeit hatékonyan érvényre juttatni képes párt uralmára van szükség. A lecsillapodott Pidal később tárcát kapott Cánovas egyik kormányában, ám potenciális szavazóit túlnyomórészt a konzervatív párt gyűjtötte be.

[4] Cánovas gondolatvilágát az egyik legsikerültebb antológia alapján ismertetem. GARCÍA ESCUDERO 1989

A pártok színképének túloldalán tudomásul vette, hogy a hatéves forradalmi kísérlet után republikánus párt is alakuljon és bejusson a cortesbe. Ez az 1820-as forradalomban született „Trienio liberal" (Három Liberális Év), illetve a nemrégiben lezárult első Köztársaság hagyományát őrizte. (Befolyása, mivel Sagasta liberális pártja széles teret biztosított a republikánusok közszereplésének, sokáig korlátozott maradt, bár nem jelentéktelen.) A növekvő erejű, de parlamenti képviselethez 1910-ig nem jutó szocialista párt tagsága a köztük lévő kutya-macska barátság dacára jobbára a liberálisok szavazótáborát gyarapította, akik éppen ezért fölkarolták választójogi követeléseit. Az anarchistákat a választójog nem érdekelte, de a liberálisok oktatási, illetve szociális és munkaügyi törvényjavaslatai igen. A „négypártrendszer" lényege tehát Cánovas számára az volt, hogy a váltópártok mögött potenciálisan fölsorakozó kisebb erők a fennálló politikai struktúrák keretében keressék törekvéseik megvalósításának a lehetőségét.

A cánovista Restauráció mintegy negyedszázadon át megfelelő politikai feltételeket biztosított a kor követelményei szerinti korszerűsítő tendenciák kibontakozásához. Ehhez hozzájárult, hogy Cánovas fölfogása szerint a konzervatívoknak megvannak a mozdíthatatlan alapértékei és céljai, de – mivel a politika a realitások tudománya – ezekből adott pillanatban azt igyekszenek napirendre tűzni, ami a társadalmi stabilitás veszélyeztetése nélkül keresztülvihető.

A századforduló felé haladva azonban a Restauráció rendíthetetlennek látszó építményén mind több repedés mutatkozott. Cánovas rendkívüli személyisége érthetővé teszi, hogy egy olasz anarchista általi meggyilkolása fokozta a bizonytalanságot. A maga által elindított fejlődési tendenciák mellett roppant erős világhatalmi erők mozgása rendítette meg; a társadalom szociális és foglalkoztatási szerkezetének óriási változásai; az ország nagy létszámú nyelvi-nemzetiségi kisebbségeinek mind hevesebb autonómia-törekvései; a nacionál-katolicizmus és a radikalizálódó liberalizmus szélsőséges világnézeti konfliktusai; az anarchista merénylettaktika és üldözésének durva szélsőségei – mintha csak egy erős, az ellentéteket katalizáló eseményre várt volna, amely az egész társadalmat megrázó válsággá fogja össze a bomlás elemeit. Ez a tényező a spanyol gyarmatbirodalom maradék területeinek (Kuba, Puerto Rico) tőszomszédságában fölemelkedő óriási észak-amerikai gazdasági hatalom volt, újonnan kiépült hatalmas hajóhadával. A spanyol flotta derékhadának 1898 őszén, Kuba déli partjainál bekövetkezett pusztulása nyilvánvalóvá tette: Spanyolország már nem sorolható a világ sorsát számottevően befolyásoló hatalmak közé. A pártrendszer repedezése nem oka, hanem következménye volt a tényezők leírt együttesének. Általános bűnbak-keresés kezdődött, első me-

netben a háború kezdetén éppen kormányon lévő liberálisok rovására. A bűnbeesés-retorika két változata fogalmazódott meg, megalapozva a 20. század minden későbbi konfliktusát. Az egyik (az antiliberális) szerint Spanyolország csődjét az okozta, hogy letért ősi hagyományainak az útjáról, és lelki alkatának meg nem felelő európai megoldásokat tett magáévá. A másik értelemszerűen éppen az, hogy nem kapcsolódott rá az európai fejlődés vonatára, érintetlenül hagyva a társadalom középkori gyökerű gazdasági, politikai és szellemi mozzanatait, amelyek visszafogták az előrehaladását. A pártokra nézve mindkettő egyoldalú volt: a konzervatív és a liberális közvélemény a prognosztizálható katonai összecsapásban egyaránt a spanyol felet látta biztos győzelemre esélyesnek. Egyéni felelősséget sem lehet jó lélekkel megállapítani. A liberálisoktól a konzervatívokhoz „átigazoló" Antonio Maura Cánovashoz mérhető jelentős államférfi volt, jól látta a tennivalókat, de gyakran éppen saját pártjának ellenérdekelt csoportjai akadályozták a cselekvésben.

A pártrendszer bomlása közvetlenül néhány év múlva, a marokkói spanyol befolyási övezetben föllángolt függetlenségi harcok kapcsán kezdődött meg. A rif felkelők offenzívájára a konzervatív kormány soron kívüli mozgósítással kívánt reagálni; a katonák barcelonai behajózását azonban tüntetők tízezrei megakadályozták. A fegyveres megtorlásra a tömeg is erőszakkal válaszolt. A „Tragikus hét" halottaiért a király Maurára hárította a felelősséget, aki lemondott, de búcsút mondott a Restauráció szerződött alapelvének: megtagadta a „lojális váltásról" annakidején kötött kétpárti egyezményt. A konzervatív párt ezek után két-, majd háromfelé, a liberális párt kétfelé szakadt. Új pártként megerősödött Alejandro Lerroux radikális pártja; a republikánusok választási szövetségre léptek a szocialistákkal (ennek listáján jutott a cortesbe az első szocialista képviselő, Pablo Iglesias, pártjának elnöke). Újabb törésvonal volt, hogy Katalóniában a konzervatívok egy része Francesc Cambó, a nagy formátumú politikus és üzletember vezetésével külön pártot alakított. Az anarchisták a katalán szakszervezeti mozgalomban építettek ki hadállásokat a szocialisták rovására. A kétpárti váltógazdaságot állandó koalíciós kényszer váltotta föl, a kormányalakítás egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, sűrűsödtek a kormányváltások. Erősödött a politikai harcok világnézeti töltete a liberális kormányok világias oktatási és családjogi reformjai miatt. Canalejas miniszterelnököt viszont 1912-ben egy anarchista merénylő ölte meg. Katalóniában engedélyezték a tartományi provinciáknak az 1876-os alkotmány által kereken tiltott fejlesztési együttműködést (Mancomunidad), amitől pedig a monarchia mint „szeparatizmustól" iszonyodott.

A pártrendszer eresztékeinek a „szétcsúszása" tehát nem oka, hanem következménye volt több, zömmel rajta kívüli folyamat alakulásának. Ezt tetéz-

te a világháború kitörése azzal a dilemmával, hogy lépjen-e hadba a kormány; ha igen, kinek az oldalán, mekkora erőkkel. Többségi álláspont nem alakult ki, az ország semleges maradt, viszont mindkét hadviselő tábornak korlátlan szállításokat eszközölt. A spanyol ipari és banktőke, valamint a gabonaszállító nagybirtok soha nem látott nyereségekhez jutott. Ennek azonban alig volt hatása a bérek alakulására, a túlerőltetett export pedig súlyos ellátási zavarokat okozott. Emiatt 1916 végétől a szocialista és az anarcho-szindikalista szakszervezetek elásták a csatabárdot, és 1917 nyarára közös országos, kormányt döntő általános sztrájkot készítettek elő. A radikális polgárságot képviselő parlamenti küldöttek hasonló céllal egyfajta „labdaházi puccsot" hajtottak végre, részletesen kidolgozott föderatív alkotmánytervezettel lépve föl. A fiatal katonatisztek a hadsereg felszereltségének és kiképzésének súlyos gyengeségeit bírálták, tiszti és altiszti juntákat állítva föl. Másképp fogalmazva: a politikai pártok kezéből a kezdeményezés más erőcsoportosulások, mai kifejezéssel élve civil mozgalmak, spontán tiltakozó erők, tömegmozgalmak kezébe ment át. 1917 augusztusában, a sztrájk napjaiban a hatóságok – ezt tartva a legveszélyesebbnek – erre csaptak le nagy erővel, a vezetőket bebörtönözve. Ám a sztrájkok a nagy iparvidékeken hovatovább folyamatos lánccá fonódtak össze. Velük szemben a nagyvállalkozók létrehozták országos szövetségüket – a mélyben munkáló szociális feszültségek a felszín politikai praktikái elébe tolultak.

A Restauráció pártrendszerének végső fölbomlását megint egy rajtuk kívüli tényező gyorsította föl. 1921-ben a marokkói Annual mellett a spanyol csapatok súlyos vereséget szenvedtek a felkelőktől. A bűnbakkeresés hullámai már-már a trón lépcsőit mosták. 1923. szeptember 13-án azonban Miguel Primo de Rivera tábornok, a barcelonai katonai körzet parancsnoka magához ragadta a hatalmat, és XIII. Alfonz király támogatásával katonai diktatúrát létesített. Az alkotmányt fölfüggesztette, a pártok működését betiltotta, a kormány helyére katonai juntát állított. A nemzet hézagmentes politikai egységét demonstrálni hivatott, fölülről létrehozott állampártja, a Nemzeti Szövetség (UN) nem korrekciója, hanem sírásója lett a Restauráció pártrendszerének. Spanyolországban több mint hat „pártmentes" év köszöntött be. (Előre jelezve, hogy a pártszisztéma szétesésének egyik lehetséges következménye a katonailag alátámasztott parancsuralom is lehet. A háttérben pedig már ott munkált ennek egyfajta modellje, az olasz fasizmus. Ez nem sablonszerű mintája volt más tekintélyuralmi rendszereknek, de kétségtelenül egyre inkább a demokratikus pártrendszerek kiküszöbölése felé orientálta a többi rokon szisztémákat. Primo első külföldi útja Rómába, Mussolinihez vezetett, ahova XIII. Alfonz is elkísérte.)

A széthullott, önfeloszlató, vagy illegalitásba vonult spanyol párttöredékek egy része a semmibe tűnt, mások passzív túlélésre rendezkedtek be. Ám 1930 januárjában a diktátor a fenyegető ellenzéki mozgások közepette lemondott. 1930 végén pedig San Sebastiánban széles pártszövetség jött létre, amely a jogilag rendezetlen helyzetben a monarchia megdöntésére szerveződött. Bár ennek katonai-politikai kísérletét letörték, 1931 áprilisában a községi választásokon a monarchisták katasztrofális vereséget szenvedtek. A király elhagyta az országot, kikiáltották a II. Köztársaságot. Az 1931 derekán tartott cortes-választáson már több tucat pártkezdemény lépett a színre, túlnyomórészt a kikiáltott II. Köztársaság eszméi jegyében.

A II. Köztársaság pártrendszere

A merőben új pártrendszer, az új, republikánus alkotmány keretében, két-három év alatt a társadalmi érdekek legyezőjének megfelelő (bár választásról választásra jelentősen változó) parlamenti zenekarrá változott, visszahozva a kormányváltások ütemes alternanciáját, ám (a diktatúra előzménye nyomán) kezdettől nagy feszültségek terhelték. Ezek robbanó erejét a Köztársaság alapos, bár az érdekelteket nem mindig kielégítő, a kedvezőtlenül érintettek számára viszont esetenként alig elfogadható (választójogi, mezőgazdasági, katonai, családjogi, oktatási) reformjai körüli tömegharcok adták. E néhány év pártosodási folyamatainak a szegedi Zalai Anita spanyol szakmai körökben is elismert monográfiájában[5] adott leírása és elemzése fölment az alól, hogy aprólékosan fölsoroljam őket. Mindenesetre először jött létre pártok egy erős polgári republikánus csoportja; vált élvonalbeli politikai erővé a szocialista párt; jelent meg a jobboldalon egy nagy parlamenti erejű és az utcán is tömegeket mozgatni tudó jobboldali párt, az Autonóm Jobboldal Spanyol Szövetsége (CEDA); majd erősödött meg az időszak végén a korábban csekély jelentőségű Spanyol Kommunista Párt (PCE).

Ennek az eszmeileg és politikai szempontból érett pártrendszernek a mozgását 1933-tól már erősen befolyásolta a nemzetiszocialisták németországi pártromboló mintája, illetve nemzetközi törekvéseinek és lépéseinek vonzása-taszítása is. Pályáját nem futhatta ki: sorsát meghatározta az 1936 júliusában kirobbant katonai puccs, majd ennek kudarca után a 986 napos, polgárháborúvá szélesedett fegyveres belháború. Pártjainak a helyzete és ennek alakulása már csak két különböző ágon követhető. Többpárti szisztéma

[5] ZALAI 2011

csak a Köztársaság területén működött; a Franco-diktatúra viszont az általa meghódított növekvő területeken minden korábbi jobboldali és jobbközép párt szervezeteit, 1937 áprilisában egyetlen tollvonással, előzetes konzultáció nélkül az államfő irányítása alá vonta a Tradicionalista Spanyol Falange és Nemzeti-Szindikalista Támadó Junták (FET y JONS) nevű állampártba. A lázadók területén értelmetlen dolog pártrendszerről beszélni. Az egyesítés parancsra történt. Akik a létrejött egységszervezeten belül megpróbálták némileg kifejezésre juttatni sajátos ideológiájukat és hagyományaikat, rosszul jártak. Manuel Hedillát, aki a Falange vezéreként ellenezte pártja egyesítését a tradicionalistákéval, lefogták, halálra ítélték, majd államfői kegyelemmel hosszú börtönbüntetésre ítélték. Manuel Fal Condét, a trónkövetelő tradicionalisták vezérét hasonló okból az ország elhagyására kényszerítették. A száműzött király fiát, Don Juant, Barcelona hercegét, aki hazasietett, hogy fölajánlja szolgálatait a felkelőknek, ridegen kitessékelték az országból. E pártok tagjainak őt irritáló lépéseit Franco később is kőkeményen megtorolta. Alkalmazkodni képes és kész többségüket a diktatúra évtizedei alatt az állami és pártstruktúrák a maguk képére formálták.

A pártrendszer köztársasági féltékéje a polgárháború éveiben, részben a háborús viszonyok, részben a reformok körüli komoly nézeteltérések eredményeképpen szintén bonyolult utat járt végig.[6] 1939 áprilisa, a felkelők német és olasz segítséggel aratott győzelme nyomán azonban valamennyiük totális betiltása, a francóisták számára elérhető vezetőik és többszázezer aktivistájuk megtizedelése, illetve tömeges, hosszú fogvatartásuk miatt mintegy másfél évtizeden át nem tudtak talpra állni.

Rendkívül érdekes végigkövetni, hogy a rendszer hosszú agóniája során hogyan szerveződtek újjá egy későbbi, demokratikus pártrendszer kezdeményei. A hatvanas években kezdődött kibontakozásuk egy nagyszabású nemzedékváltás, az emigrációban és a hazai illegalitásban működő baloldali szervezetek megnövekedett taktikai érettsége, aktivistáik áldozatvállalása mellett még három fontos tényező hatására következett be. Az egyik a rendszer belső ellentmondásainak furcsa, komoly gazdasági föllendülés mellett bekövetkezett kiéleződése volt. A másik a II. Vatikáni Zsinat hatása, amely a rendszer egyházi támasztópilléreit ásta alá. A harmadik: a vezető nyugati erők, amelyek a hidegháború szükségletei miatt 1947 után érdekeltek voltak a Franco-diktatúra fennmaradásában, az európai egységfolyamatok előmoz-

[6] Az 1931 utáni pártrendszer két féltékéjének polgárháború alatti egymás közti és belső harcait foglaltam össze *A Franco-diktatúra születése* című monográfiámban. HARSÁNYI 1988.

dítása végett ekkor már törekedtek a rendszer fölváltására egy számukra elviselhető demokratikus-alkotmányos berendezkedéssel.

A történeti irodalom szinte alig foglalkozik azzal az érdekes, bár nem sok sikert aratott próbálkozással, hogy néhány évvel a diktatúra végső bukása előtt az országot irányító vezetők egy csoportja úgy látta: valamilyen formában, legalább részben helyre kellene állítani a jobboldal 1937 előtti csoportosulásainak a korlátozott autonómiáját, más szóval és kimondatlanul: életre kelteni az 1931–1936 közötti pártrendszer jobbszárnyát. Amilyen mértékben nőtt a demokratikus fordulat valószínűsége, úgy vált egyre fontosabbá olyan jobboldali tényezők aktivizálása, amelyek a szabad politikai harc körülményei között is harc- és vitaképesek lesznek. Ezt nemcsak a feléledő baloldal harci akciói, hanem a rendszer fontos egykori támaszainak látványos politikai fordulatai is sürgették. Ezt a lehetőséget először Manuel Fraga Iribarne tájékoztatásügyi miniszter vetette föl a cortes egyik bizottságában, 1969-ben. Célszerűsége nyilvánvaló volt, de Franco mereven elzárkózott bármitől, ami a politikai pártokra emlékeztethetett. Végül 1974. december 2-án Carlos Arías Navarro miniszterelnök jelentette be a „politikai egyesüléseket" (Asociaciones) engedélyező rendelet kibocsátását, „szigorúan a Nemzeti Mozgalom keretében".

Ez az előfeltétel képtelenség volt, de elkerülhetetlen, mert 1958-ban Franco alkotmánytörvényben nyilvánította ismét alapdokumentumnak a NM alapelveit, amelyeket egyetlen rendelkezés sem hagyhat figyelmen kívül.[7] Nem véletlenül jellemezte egy ellenzéki vezető a lépést úgy, hogy Arías „tulajdonképpen még egyszer ráfordította a kulcsot a zárt ajtóra". Ezt fejezte ki, hogy a hivatásrendi cortes december 20-i döntését előzőleg a Mozgalom egyfajta „felsőház" szerepét játszó Nemzeti Tanácsa hagyta jóvá december 16-án. Franco pedig szilveszterkor, szokásos év végi beszédében nyilvánította ki, hogy politikai tevékenységet továbbra is csak a NM keretében lehet folytatni.[8]

Valójában a próbálkozás halva született. A jobboldal 1936 előtti pártjainak (falangisták, CEDA, karlisták, agrárpártiak, katolikus és monarchista jobboldal és jobbközép) voltak nyilvánvaló közös értékei. Ezt tükrözték az Acción Española című, általuk közösen használt folyóirat évfolyamai. Ám voltak jelentős különbségek is köztük. Franco által 1937-ben tagolatlan masszává gyúrt egyvelegük többé nem volt szétszálazható. A 36–38 éves pártmentes időszakban híveiket Franco túlnyomórészt domesztikálta, mások szembekerültek vele, többen éppenséggel a baloldallal vagy éppen a kommunistákkal működtek együtt. Ebből az amalgámszerű egységpártból helyreál-

[7] A törvény szövegét lásd GARCÍA-NIETO – DONÉZAR 1975. 414–416.

[8] Az egyesülésekről részletesebben szól TUSELL 1990. 762–769.

látani az egykor egyéni karakterrel bíró áramlatokat olyan vállalkozás volt, mintha – bocsánat a vulgáris hasonlatért – egy sertéshús-konzervből kellene életre kelteni az élő sertést. Nem véletlen, hogy a politikai egyesülések még a rendszer hívei körében sem gyakoroltak vonzóerőt. A rendszer struktúráin belüli ellenzék szervezkedései is rajtuk kívül bontakoztak ki.

Az elmozdulások tekintetében a fordulat 1962-ben indult el. 1957-től, az Európai Gazdasági Közösség létrejötte nyomán a spanyol elit bizonyos köreiben fokozódott az aggodalom, hogy ennek előnyeiből az ország nem részesülhet, politikai rendszerének az arculata miatt. 1962-ben a kormány benyújtotta csatlakozási kérelmét. Ekkor Münchenben, június 6-án az európai egységmozgalom egy rendezvényének oldalvizén 118 spanyol politikus gyűlt össze, 38-an az emigrációból, de 80-an otthonról. A konzervatív Salvador de Madariaga javaslatára közösen kinyilvánították, hogy hívei az ország EGK-tagságának, de ezt csak politikai rendszerének változása esetén tudnák támogatni, amit békés, evolúciós fejlődés révén akarnak elérni. Igazi képviseleti intézményeket, az összes szabadságjogok biztosítását, a cenzúra eltörlését, a nemzetiségi jogok elismerését, a szakszervezetei szabadság bevezetését, és politikai pártok szervezésének lehetőségét követelték.[9]

Franco a hazatérő politikusokat száműzte vagy emigrációra kényszerítette, a Spanyolország ellen fellépő erőkkel kötött „vadházasságuk" címén. Az EGK viszont elhárította a belépési kérelmet. S hogy az új mozgások még aggasztóbbak legyenek, előzőleg, május 11-én nagy erejű bányász sztrájkmozgalom bontakozott ki az északi Asztúriában, amely első ízben az ország számos iparvidékére kiterjedt. A sztrájk, különösen pedig szervezése bűncselekménynek számított, ám lehetetlen volt valamennyi résztvevőjét felelősségre vonni.[10] Asztúria mérföldkő volt; a hatvanas évek során féllegális munkás- és diákmozgalmi hálózatok nőttek ki belőle, értelmiségi petícióáradat indult.

1974–75-ben, Franco utolsó évében a rendszer ellen föllépő erők tömörülése már átlépte a korábbi határokat. Az első jelentős „frontszervezetet" 1974 koranyarán a kommunista párt, a monarchisták egy csoportja, az otthon működő szocialisták és az ultrabal egy része hozta létre. Hamarosan megalakult a szocialista párt többsége és a két kereszténydemokrata párt rivális tömbje. Franco 1975. novemberi halála és Juan Carlos király beiktatása után megkezdődött a reformtervek kidolgozása, majd 1976 decemberében lezajlott a politikai átalakításokat jóváhagyó népszavazás.

---

[9] Az összejövetel teljes dokumentációját és a résztvevők emlékezéseit később a szervezők egyike, a monarchista Joaquín Satrústegui tette közzé, a *Cuando la transición se hizo posible. El „contubernio de Múnich"* című kötetben. SATRÚSTEGUI 1993.

[10] VEGA GARCÍA 2002; HARSÁNYI 2002. 423–440.

Az alkotmányos monarchia pártrendszere

A pártosodás iránti igény erejét mutatta, hogy 1977 tavaszán közel 200 szervezet indított jelölteket a júniusi választásra. Közülük azonban csak négy-öt országos pártnak és egy-egy baszk, illetve katalán pártnak sikerült tartósan megkapaszkodnia.[11]

Az újonnan létrejött pártszerkezet egyik sajátos eleme volt a választás előestéjén több mint egy tucat jobbközép pártból alakult Demokratikus Centrum Unió (UCD) létrejötte, annak a fölismerésnek a terméke, hogy egyenként nem tudnák fölvenni a küzdelmet a baloldal és az autonomista nemzetiségi pártok erőivel. Egy másik, a mából jobban érthető különös jelenség volt, hogy noha a baloldal három jelentős pártja (a PSOE, a Tierno Galván vezette Népi Szocialista Párt és az SKP) együttesen jóval több szavazatot kapott, mint az UCD, egy percig sem vetődött föl közös kormányalakításuk gondolata. Ebben a PSOE mögött álló nemzetközi szociáldemokrácia hatása is szerepet játszott, amely ellenezte a formalizált kommunista–szociáldemokrata együttműködést.

Sokakat meglepett, hogy a mély illegalitásból előlépett kommunista párt a harmadik legnagyobb országos pártként jelentősen megelőzte a letűnt rendszer visszavonuló erőinek keretet adó pártot, a Népi Szövetséget. Ezt a rendszer elleni tömegharcokban vállalt elsőrendű szerepe magyarázza.

Az 1977 után létrejött pártrendszer figyelemre méltó sajátsága, hogy az alkotmányos kormányzás közel 40 éve alatt Spanyolországban nem alakultak valamennyire is cselekvőképes szélsőjobboldali pártok. Az új pártrendszer formálódásának több ugrópontja volt. Az első *az alkotmány kidolgozása és népszavazásos elfogadása*, minden jelentős parlamenti párt közreműködésével. Itt olyan nagyvonalú kompromisszum született, amely az adott pillanatban elengedhetetlen feltétele volt a demokratikus politikai váltás békés elfogadásának. A spanyolokat például nem kérdezték meg arról, milyen államformát részesítenének előnyben. A monarchia az új rendszer „örökölt" eleme volt.

A második ugrópont *az 1979-es választási ciklus* lebonyolítása volt. Az 1977-es parlament alkotmányozó gyűlés volt, helyette törvényhozó gyűlést kellett választani. Ám fontosabb volt, hogy megválasszák az önkormányzó helyi hatalmi szerveket, a pártok tevékenységének nagy jelentőségű fóru-

[11] A pártrendszer kialakulásáról és első időszakának átalakulásairól képet adó alapmű Szilágyi István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban* című kötete. SZILÁGYI 1996

mait, hiszen egyelőre többnyire a Franco-diktatúra korporatív alapon kinevezett végrehajtó testületei irányították a helyi politikát. Logikus lett volna ezt előbbre hozni, az UCD azonban jó okból megfordította a sorrendet. Ez előmozdította, hogy a pártszövetség megnyerje az 1979. márciusi országos választást is. Hogy a másik sorrend mit jelentett volna, mutatta az áprilisi eleji önkormányzati választások eredménye: a helyi testületek 70%-át a baloldali és a nemzetiségi pártok hódították meg.

A harmadik fontos mozzanat *az UCD szétrobbanása* volt. A két választási cikluson át kormányzó szövetség eleve tucatnyi tagszervezet és „kényúr" vetélkedésének színtere volt. Az Unió elvégezte a maga elé tűzött célt: tőle telhetően lefékezte az átalakítás lendületét. Ez magyarázza, hogy az 1982. őszi választáson törpepárttá zsugorodhatott, a pártrendszer jobbszárnyán átadva helyét a spanyol jobboldal alkatának jobban megfelelő, később a Néppárt nevet fölvevő Népi Szövetségnek, amely azonban még egy évtizeden át nem tudta betölteni az UCD után maradt egész terepet. A tőle is jobbra álló szélsőjobb továbbra sem jutott szóhoz. A kommunisták pozícióját meggyengítette, hogy választói átszavaztak a balközép többség esélyét kínáló szocialistákhoz. A PSOE nagyarányú győzelme megnyitotta a kétpárti váltógazdaság hosszú időre szóló korszakát. Közben létrejöttek a tartományok Autonóm Közösségei, amelyek kisebb-nagyobb vezető pártjai adott esetben megtámogatták az egyik vagy a másik nagy párt kormányalakítását, döntéseinek keresztülvitelét.

A pártrendszert formáló tényezők között, nagy jelentősége dacára, itt csak megemlíthetjük, hogy az egész pártosodási folyamat Spanyolország európai és NATO-csatlakozásával, illetve a kelet-európai világpolitikai tömb széthullásával párhuzamosan zajlott. Ez utóbbi zúdította ránk az „összehasonlító tranzitológia" jobb és kevésbé jó elemzéseinek a zuhatagát, amiben e sorok szerzője sem vétlen.

A mából visszanézve a spanyol pártrendszer mostani válságjelenségeinek értelmezése kiegészítésre szorul. Az átmenetnek ugyanis a maguk idején a nagyobb konfliktusok elkerülését előmozdító eredendő bűnei voltak, amelyeknek azonban idővel felszínre kellett kerülnie. A lelépő diktatúra túlélői az átmenet békés megoldásához azzal az engedménnyel járultak hozzá, hogy tudomásul vették a többpárti parlamenti rendszer bevezetését, amelyben pártjaik pozícióiért nyílt porondon kell megküzdeniük. A szabad tevékenység színterére lépő pártoknak pedig le kellett nyelniük a békát, hogy (még az első választás előtt) királyi amnesztiarendelet zárta ki az előző évtizedek százezres nagyságrendű kormányszintű erőszak-cselekményeit érintő felelősségre vonást. Ez kétségkívül csökkentette az átmenetet aggodalommal kísérő rétegek ellenállását, de késői következmények magvát hintette el.

Ennek a problémának a fölbukkanását mutatta, hogy – a parlamenti pártpolitika terepén kívül – váratlanul színre lépett a reformok által eleinte csak kevéssé érintett katonai jobboldal. Ennek a csúcspontja az 1981. február 23-i puccs volt, amelynek a végrehajtói átmenetileg birtokba vették a parlament épületét, foglyul ejtve a képviselőket. Ezt annak a reményében tették, hogy János Károly király – mint 1923-ban nagyapja – utólag áldását adja bizonyos katonai vezetők hatalomátvételére. Mint tudjuk, nem így történt, ami ellensúlyozta a monarchia születési hibáját, azt, hogy az utódlás még az átmenet előtt zajlott le (Franco 1947-es utódlási törvénye szellemében; a ceremoniále része volt az eskü is a Nemzeti Mozgalom 26 alapelvére).

Spanyolország az átmenet utáni évtizedekben, a váltópártok kormányzása alatt nagy utat járt be. Gazdasága előre lépett a világgazdaság színterein, növekedett nemzetközi befolyása, megszilárdultak demokratikus intézményei, fejlődött oktatása; mint Szilágyi István írja: *„...a mediterrán térségben és Latin-Amerikában önálló szerepre vállalkozó regionális európai középhatalom lett."*[12] A feszültségeket viszont növelte a néppárti kormány döntése, hogy csatlakozik szövetségeseinek iraki intervenciójához. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a PSOE visszahódítsa tőle a kormányhatalmat, első lépéseinek egyikeként hazarendelve a csapatokat.

A pártharcokat az ezredforduló után fölizzította, hogy az ország területén, földmunkák során egyre több jeltelen tömegsír bukkant a felszínre, amelyekben az 1939 utáni leszámolás áldozatait földelték el. Az „árkok" (fosas) száma mára túllépte a kétezret, és hónapról hónapra tovább nő. Fokozódott a követelés a holttestek azonosítása iránt, az érdekelt családok lehetőséget követeltek arra, hogy méltó módon temethessék el a halottaikat. Társadalmi mozgalom indult a kérdés törvényes rendezéséért.

2007-ben José Rodríguez Zapatero szocialista kormánya többséggel, több más párt képviselőinek a támogatásával, a Néppárt szavazatai ellenében elfogadtatta a Történelmi Emlékezet Törvényét (Ley de Memoria Histórica). Ez arra törekedett, hogy megtalálja a keskeny ösvényt a tiltott személyes felelősségre vonás és a hátramaradt családok kívánságának kielégítése között. A diktatúrát elítélve kötelezte a kormányokat és a helyi hatóságokat, hogy tárják föl maradéktalanul a tömegsírokban eltemetettek azonosságát, lehetővé téve a családoknak a halottak újratemetését, megfelelő anyagi alapokat létesítve erre. Döntött a diktatúra vezető személyiségei emlékműveinek az eltávolításáról a közterekről (a temetőket és a templomokat kivéve); a nevüket viselő utca- és intézménynevek megváltoztatásá-

[12] SZILÁGYI 2005. 403–468.

ról. Pártközi súrlódásokra azért vezetett ez, mert a Néppárt ellenezte, hogy „már behegedt sebeket tépjenek fel".

A kétpárti kormányzás hitelét azonban ekkoriban már több tényező ásta alá. 2008 őszétől az ország a nemzetközi pénzügyi és hitelválság egyik legsúlyosabban érintett áldozata volt. A már-már féken tartható munkanélküliség ismét az egekbe szökött; a lakossági fogyasztás és a beruházási kedv erősen visszaesett. A 2011-ben újra kormányra került, Mariano Rajoy vezette Néppárt neoliberális, megszorító válságkezelő politikája fokozta a szociális feszültségeket. Az ország tájai és a társadalmi rétegek közötti lassan enyhülő egyenlőtlenségek ismét látványosan nőttek. Gazdasági okokra hivatkozva lefékezték, illetve a pénzügyileg leromlott helyi szervekre hárították a sírfeltárásokat. A kormány több családjogi intézkedése (pl. a szigorító jellegű abortusztörvény) is fölháborodást keltett. Tetézte a bajokat a királyi család belső körében kirobbant korrupciós botrány. Az átmenet sikere óta első ízben hangzottak el nyilvánosan a monarchia intézménye iránti kételyek, amelyek 2014 júniusában János Károly király lemondásához, fia, (VI.) Fülöp trónra lépéséhez vezettek. A központi kormány mereven szembeszállt a nemzetiségek autonómia-státuszának újratárgyalásával, ami a szeparatista tendenciák malmára hajtotta a vizet. Az ellenzék nem tudott erőteljes ellenprogrammal fellépni. Ennek a jele volt, hogy a PSOE élére új, fiatal főtitkár került, Pedro Sánchez személyében.

A nemzetközi környezet is súlyosbította a tömegek nyugtalanságát. Afrika felől, a partmenti spanyol enklávék határainál nőtt a migrációs nyomás. A válság növelte az euroszkeptikus hangulatot Európában. Ebben a helyzetben, amelyet fokoztak a hasonló karakterű portugál és görög mozgások, új politikai erők jöttek mozgásba.

A lehetséges új politikai tagolódás körvonalai 2011-től kezdtek kibontakozni, mégpedig nem a pártok, hanem a civil tömegmozgalmak vonalán, közrejátszva a szocialista kormány 2011. novemberi választási vereségében. Az első nagy lépés a Fölháborodottak (indignados) mozgalmának Madrid főterét, a Puerta del Sol-t megszálló, és hetekig birtokban tartó május 15-i akciója volt. Az ennek nyomán gomba módra sokasodó tömegmegmozdulások hulláma 2014 januárjára érlelte meg egy jelentős új párt, a Podemos („Meg tudjuk tenni") megalakítását, és töltötte meg tartalommal az új párt programját. Vezetője, a fiatal, történelmi nevet viselő Pablo Iglesias alapvető társadalmi átalakulást hirdet, a teljesebb, „valóságos" demokrácia nevében, hadat üzenve a válság neoliberális megoldási kísérletének, egyszersmind az Európai Unió továbbfejlesztésére, a világgazdaság átrendezésére vonatko-

zó radikális javaslatokat is tartalmaz.[13] Létrejött egy másik, megközelítően hasonló erejű középpárt, a katalán gyökerű Ciudadanos (Állampolgárok) homályosabb arculatú pártja is, Alberto Rivera vezetésével. Első ízben egy 2010. novemberi katalóniai választáson szerzett három mandátumot, ám az Európai Parlament 2014. májusi megválasztásakor már országosan közel félmillió szavazatot gyűjtött össze. Az utolsó két év választási megmérettetései arra mutatnak, hogy a két nagy párt együttes befolyása a korábbi 80–85%-ról fokozatosan 50-55% körülire zsugorodott. A Podemos szavazóinak tábora méreteiben súrolta a PSOE választóinak számát.

Új pártrendszer felé?

A 2011 óta végbement változások arra mutatnak, hogy az 1976/77-es átmenet nyomán kialakult, két nagy párt hegemóniáján alapuló változó karakterű spanyol pártrendszer utolsó időszakát éli. A folyamat értelmezésére csak akkor lehet remény, ha más országok pártrendszereinek hasonló vagy akár azonos tendenciáit is vizsgáljuk. Az a tény, hogy a 2015. decemberi választás utáni tárgyalásokon nem jött létre kormányképes többség, oda vezetett, hogy 2016 derekán, első ízben 1977 óta, megismételt választást tartottak. Ám az erőviszonyok (enyhe elmozdulások ellenére) ezúttal sem oldották meg a kormányalakítás gondját.

A 2016. június 26-i parlamenti választás eredménye
(képviselőház, főbb pártok)

Párt	Szavazatszám	%	Mandátumok száma
Néppárt	7.941.236	33,01	137
Spanyol Szocialista Munkáspárt	5.443.846	22,63	85
Podemos/IU	3.227.123	13,42	71
Ciudadanos	3.141.570	13,06	32

A kombinációk a lehetséges partnerek programjainak jelentős eltérései miatt nagyon nehezen valószínűsíthetők. A kommentátorok által fölvázolt képletek három irányúak. A 2016-os választáson is legtöbb szavazatot ka-

[13] A pártrendszer fejleményeit a legutóbbi öt évben nagy alapossággal elemzi Szilágyi István gazdag adatolással elkészített összképet rajzoló kötete *Podemos. A neoliberális válságkezelés radikális alternatívája* címmel. SZILÁGYI 2016

pott Néppárt a Ciudadanos-szal és néhány kisebb párttal próbál többséget kialakítani, de az utóbbi előfeltételnek jelölte meg (nemcsak a csatlakozáshoz, hanem a költségvetésnek a PP ügyvezető kormánya által október elejére tervezett benyújtásakor való parlamenti tartózkodáshoz is) az előzetes egyeztetést és kormányalakítást. Egy másik változat szerint a PSOE és a (Baloldali Egység kommunista-zöld pártjával szövetséget kötött) PODEMOS alakíthatna a jelenlegi portugál képlettel távoli rokonságot mutató kormányt. Végül olyan kompromisszum lehetősége is fölvetődik, amely szerint a PSOE a PODEMOS-szal és a Ciudadanos-szal alakítana kormányt. Ehhez a PODEMOS-nak erősen meg kellene faragnia a radikális átalakításokat előirányzó programját. Ám bármelyik megoldás érvényesül, mindhárom lehetőség magán viselné az ideiglenesség jellegét.

A történelmi példák szerint hasonló esetekben, mint láttuk, az elit a kiutat katonai puccsokban, hosszabb *pártmentes időszakok beiktatásában* vélte megtalálni. Az ország politikailag aktív lakossága viszont a küzdőtér új, fiatal szereplőitől (akik közül egyelőre hiányzik a Néppárt reformjára alkalmas politikus) merőben új megoldásokat vár.

Felhasznált irodalom

GARCÍA ESCUDERO 1989 = *Cánovas.Un hombre para nuestro tiempo. Introducción y antología por José María García Escudero.* Biblioteca de Autores Cristianos. Fundación Cánovas del Castillo, Madrid, 1989.

GARCÍA-NIETO – DONÉZAR = Principios del Movimiento Nacional. In: García-Nieto, María-Carmen – Donézar, Javier M. (szerk): *Bases documentales de la España contemporánea. 11. kötet. La España de Franco. 1939–1973.* Guadiana, Madrid, 1975. 414–416.

HARSÁNYI 1988 = *A Franco-diktatúra születése.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

HARSÁNYI 2002 = Harsányi Iván: El eco de las huelgas asturianas en Hungría. In: Vega García, Rubén (Szerk.): *El camino que marcaba Asturias. Las huelgas de 1962 en España.* Ediciones Trea S. L., Fundación Juan Muniz Zapico, Gijón, Asturias, 2002. 423–440.

SATRÚSTEGUI 1993 = Satrústegui, Joaquín: *Cuando la transición se hizo posible. El „contubernio de Múnich".* Tecnos, Madrid, 1993.

SZILÁGYI 1996 = Szilágyi István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1996.

SZILÁGYI 2005 = Szilágyi István: Spanyolország az Európai Unióban – sikertörténet és közösségi szerepvállalás. In: Kiss J. László (Szerk.): *A huszönötök Európái.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 403–468.

SZILÁGYI 2016 = Szilágyi István: *Podemos. A neoliberális válságkezelés radikális alternatívája.* Publikon Kiadó, Pécs, 2016.

TUSELL 1990 = Tusell, Javier: *Manual de Historia de España. (6.) Siglo XX.* Historia 16, Madrid, 1990. 762–769.

VEGA GARCÍA 2002 = Vega García, Rubén (Szerk.): *El camino que marcaba Asturias. Las huelgas de 1962 en España.* Ediciones Trea S. L., Fundación Juan Muniz Zapico, Gijón, Asturias, 2002.

ZALAI 2011 = Zalai Anita: *Politikai pártok Spanyolországban 1931–1936.* Belvedere, Szeged, 2011.

Fischer Ferenc

ZÁSZLÓKÉRDÉS ÉS ÜNNEPEK A DÉL-AMERIKAI NÉMET KOLÓNIÁKBAN, 1919–1939

A Weimari Köztársaság leginkább vitatott szimbóluma a *„fekete-vörös-arany"* [*schwarz-rot-gold*] színekkel ellátott köztársasági zászló lett a dél-amerikai német kolóniák ünnepein. A weimari Németország külképviseleteinek [követségek, konzulátusok] az alkotmány szerint az új, *„fekete-vörös-arany"* köztársasági zászlót kellett kitűzniük. A Dél-Amerikában élő németek civil szerveződései azonban szívósan ragaszkodtak a régi *„fekete-fehér-vörös"* [*schwarz-weiß-rot*] zászlóhoz. Az *Auswärtiges Amt* utasítása szerint a német diplomaták nem jelenhettek meg olyan rendezvényeken, amelyeken nem az új zászlót tették ki. A *„zászlókérdés"*, a *„Flaggenfrage"* az egyik legérzékenyebb belpolitikai kérdés volt a weimari Németországban. Óriási indulatokat kavart a külföldön élő birodalmi németek és a dél-amerikai németek körében is, és politikailag megosztotta a Weimari Köztársaságban és a külföldön élő németeket.

A Dél-Amerikában élő németek világképét még a *„Kaiserzeit"* évei formálták, így azonosultak a vilmosi *„Weltpolitik"* célkitűzéseivel. A dél-amerikai németek szervezetei 1914 előtt már évtizedek óta a régi birodalmi zászlók alatt tartották programjaikat. Ez idő alatt erősödtek meg kereskedőházaik és élték meg Németország gyorsan növekvő katonai-gazdasági befolyását szerte Dél-Amerikában, így Chilében is. A chilei németeket is sokkolta a váratlan katonai vereség és a császárság összeomlása. 1918 után, távol Európától, értetlenül álltak a német nemzeti katasztrófa előtt. Az I. világháború utáni általános beállítottságukat a Weimari Köztársaság alkotmányos berendezkedésének teljes elvetése jellemezte. Soraikban gyorsan utat talált a *„Stahlhelm"*- és a *„Hakenkreuz"*-propaganda, valamint a *„Dolchstoß"*-legenda.

Az *Auswärtiges Amt*-ba beérkező számos kérvény, jelentés, valamint Paul Behncke admirális,[1] Hans Luther exkancellár[2] és a *Berlin* cirkáló dél-amerikai körútjainak tapasztalatai mind abba az irányba mutattak, hogy valamiféle kompromisszumot kell találni, amennyiben a weimari Németország a háború utáni újjáépítési folyamatban támaszkodni kíván a külföldön élő, szinte egységes tömböt alkotó németségre és annak gazdasági, pénzügyi erejére, vásárlóképességére. A kb. 1,2 millió főt számláló, a létszámához képest az egyes országok gazdasági életében egyébként jóval befolyásosabb dél-amerikai németségre, s főleg a német kereskedelmi kamarákra a weimari Németország mindenekelőtt a világkereskedelmi részesedés gyors növelése érdekében feltétlenül számított.

A Hindenburg elnök által is támogatott kompromisszumos megoldás, miszerint a két zászlót egyidejűleg használják az Európán kívüli német diplomáciai épületeken és rendezvényeken, végül magában Németországban is nagy belpolitikai vihart kavart. A *Reichstag*-ban Hans Luther kabinetje 1926. május 12-én, a bizalmatlansági szavazáson éppen ebbe a kérdésbe bukott bele. A kompromisszumos zászlórendelkezés azonban érvényben maradt. A német diplomáciai képviseleteknek ezután előírásszerűen az új zászlót kellett használniuk, de a régi zászlót is akceptálták, amennyiben azokat paritásos alapon tették ki. Ez azonban továbbra is állandó súrlódásokhoz vezetett a külföldi németséggel, és folyamatos kihívást, nagy tehertételt jelentett a német diplomatáknak, de összességében a német külpolitikának is.

Mintegy negyed évvel azt követően, hogy Paul Behncke a *Chef der Marineleitung* posztját átadta Hans Zenker admirálisnak – aki 1924 és 1928 között állt a *Reichsmarine* élén – 1925 januárjától közel egyéves utat tett Dél- és Közép-Amerikába.[3] A *Reichsmarine* kísérőtisztet is adott Behncke admi-

---

[1] Paul Behncke admirális 1925-ben szinte egész Dél-Amerikát bejárta tapasztalatgyűjtés végett.

[2] Hans Luther exkancellár 1926-ban a legjelentősebb német kolóniákat látogatta meg dél-amerikai körútja során.

[3] Az admirális útját több német hajóstársaság, valamint a hamburgi és a brémai kereskedőház fizette, de a költséges egyéves úthoz hozzájárult a *Reichswehr* és személyesen Otto Geßler hadügyminiszter is. Jellemző, hogy miután Behncke visszatért, 1926 januárjában és februárjában elsőként éppen a hamburgi és a brémai kereskedelmi kamarában, valamint a Stuttgart székhelyű *Deutsches Auslands Institut*-ban tartott előadást útjáról. Bundesarchiv-Militärarchiv (továbbiakban: BAMA) N 253/148. Paul Behncke, korábbi admirális előadása dél- és közép-amerikai utazásáról. Tartotta a német kereskedelmi kamara latin-amerikai országok beli képviseletének irodájában, Hamburgban, a brémai ereskedelmi kamarában, és a stuttgarti *Deutsches Auslands Institut*-ban 1926 januárjában és februárjában.

rális mellé, akinek legfontosabb feladatai közé tartozott a tervbe vett rendszeres latin-amerikai kiképzőcirkáló-utak személyes előkészítése. Felvette az I. világháború miatt megszakadt kapcsolatot a külföldi németek csoportjaival egész Dél- és Közép-Amerikában, nem utolsó sorban azért, mert ezek a dél-amerikai német közösségek igen jelentős mértékben hozzájárultak az I. világháború alatti [tengeri ütközetek 1914–15-ben, Coronel, Falkland] tengeri hadtápszolgálat, az úgynevezett *„Ettapendienst"* ellátásához. Behncke ezzel az útjával személyesen is ki akarta fejezni köszönetét azon dél-amerikai németeknek – különösen Argentínában és Chilében –, akik hozzájárultak a dél-amerikai vizeken tevékenykedő von Spee admirális vezette német cirkálókötelék hajóinak titkos logisztikai [szén, élelmiszer] és információkkal való ellátásához.

Behncke utazása 1925 januárjában kezdődött Brazíliában, Rio de Janeiróban, és összesen tizenegy hónapig tartott. Felkereste többek közt Dél-Brazíliát, elsősorban az ottani brazil németséget, ellátogatott Uruguayba, Paraguayba, Argentínába, Chilébe, Bolíviába, Peruba, Ecuadorba, Panamába, Kolumbiába, Venezuelába, Guatemalába, Mexikóba. Behncke ámbár külön hangsúlyozta, hogy a meglátogatott országokba már szolgálaton kívüli admirálisként érkezik, és útja privát jellegű, az érintett országok elnökei mégis hivatalosan fogadták őt, sőt utazásához rendelkezésre bocsátottak például vasúti szalonkocsikat, gépkocsikat, vízi járműveket.

Behncke admirális Dél-Amerikából történt visszaérkezése után 1926 januárjában a német haditengerészeti vezetés szűkebb köre előtt tartott előadást. Előadássorozatát könyvben is megjelentette *Utazási élmények Latin-Amerikából* címmel.[4] A bevezetőben három kérdést tett fel, amelyekre választ kívánt adni könyvében: *„Milyen jelentősége van az ibero-amerikai államoknak? 2. Milyen kilátásokat kínálnak számunkra, németek számára az ibero-amerikai államok? 3. Németországnak és a németeknek milyen pozíciója van politikai, gazdasági, kulturális tekintetben Ibero-Amerikában, és mit kell tennünk annak érdekében, hogy az ottani német pozíciókat megtartsuk, sőt még erősítsük is?"* [5] Az érintett országokban általában *„csodálják Németország háborús teljesítményét"*, azt az újjáépítési folyamatot, amelyet a vesztes háború után Németország véghez vitt. A versailles-i békeszerződéssel kapcsolatban bizonyos szolidaritási érzést tapasztalt az admirális, és ebben szerepet játszott *„a dél-amerikaiak lovagiassága is. A kedvező benyomáshoz hozzájárult, hogy mi most gyengék és veszélytelenek lettünk; a korábbi jelszó a német veszélyről*

[4] BEHNCKE 1926

[5] Uo. 4.

elveszítette jelentőségét. Végezetül a köztársasági államforma is kedvezően hatott".[6] Paul Hindenburg birodalmi elnökké választása jó benyomást tett a dél-amerikaiakra. Az admirális úgy vélte, hogy a zászlócsere negatívan hatott Németország dél-amerikai pozícióira. Nem csak a külföldön élő birodalmi németekre, hanem a német származású latin-amerikaiakra is. *„Számukra ez kötelék, amely összeköti őket a szülőfölddel, s egyúttal a valamikori politikai és gazdasági nagyság büszke szimbóluma."*[7] Behncke azt tapasztalta, hogy a németeknek csak egy kis csoportja, a háború után kivándoroltak éltetik a fekete-vörös-arany köztársasági zászlót, a többség ellene van. Úgy vélte, hogy a külföldi németek igényei iránt Németországban előzékenynek kell lenni, már csak azért is, mert a külföldön élő németség, tapasztalatai szerint, többségében a fekete-fehér-piros színek mellett tart ki.[8] Behncke admirális számára világos volt, hogy a Dawes-terv után megnőttek a német gazdaság exportpiacok iránti szükségletei, és minden módon segíteni kellett az exportra termelő iparágak piacra jutási lehetőségeit. Európán kívül különösen a latin-amerikai országokat tekintette jövőbeni potenciális nagy piacoknak. Egyéves latin-amerikai körútjának tapasztalatai alapján, 1927. június 8-án írt memorandumában Wilhelm Marx kancellárnak a következőket írta: *„Még ha természetszerűleg az európai kérdések állnak közelebb hozzánk, és azok a meghatározók, mégiscsak nagy fontossággal bír számunkra, hogy a távolabb fekvő világpolitikai és világgazdasági kapcsolatainkat minden eszközzel támogassuk."*[9]

A vesztes háború után először 1925. november 27-én futott be a valparaisói-öbölbe a *Berlin* kiképző cirkáló. Mind a spanyol, mind a német nyelvű

[6] Uo. 19.

[7] Uo. 25.

[8] Behncke a chilei németek számát mintegy 30–40 ezer főre, míg a Buenos Airesben élő németek számát 40–50 ezer főre becsülte, de hangsúlyozta, a kint élő németek között nincs igazi összetartás. Német kivándorlók száma Közép- és Dél-Amerikába 1920–1925 között. BEHNCKE 1926. 26.

Év	Tengerentúli kivándorlás összesen	Kivándorlás Közép-Amerikába	Kivándorlás Dél-Amerikába
1920	9.194	289 [3,2 %]	7.464 [81,1 %]
1921	24.135	1007 [4,2 %]	12.884 [53,4 %]
1922	36.527	253 [80,7 %]	10.987 [30,0 %]
1923	115.416	408 [0,4 %]	20.293 [17,6 %]
1924	59.107	723 [1,2 %]	31.033 [52,6 %]
1925	62.828	766 [1,2 %]	11.180 [17,8 %]

[9] Idézi: RINKE 1996. I. 246.

chilei sajtó már napokkal a megérkezés előtt, majd a látogatás alatt, fotókkal is illusztrált, igen barátságos hangvételű tudósításokat közölt a német hadihajó látogatásáról.[10] A spanyolul jól beszélő Junkermann kapitány minden alkalmat megragadott arra, hogy a sajtón keresztül köszönetét fejezze ki a chilei kormánynak és népnek, amiért az ország a világháború alatt semleges maradt. Junkermann kapitány, ahogy azt 1914 előtt kapitány elődei is tették,[11] igen részletes, titkos [*„Geheim"*] jelzettel ellátott katona-politikai beszámolókat írt Zenker admirálisnak a cirkáló chilei tartózkodásáról, a kormányzati, tengerészeti, katonai hatóságokkal, a német diplomácia képviselőivel, a német szervezetek vezetőivel történt találkozásairól.[12]

Junkermannak a „német-német" találkozókon lehetősége nyílott arra, hogy alaposan feltérképezze a *Reich* és a chilei németség azonos érdekeit, de a veszélyes politikai törésvonalakat is. A cirkálólátogatást egyértelműen üdvözölték a chilei németek, s azt a chilei németség jelentős sikereként könyvelték el.[13] Problémát okozott viszont a *Flaggenfrage*, amely Roh főkonzul számára olyannyira megnehezítette a valparaisói gazdag német kereskedő kolóniába való beilleszkedését, hogy erről nyíltan be is számolt Junkermannak. A *Berlin* látogatása szinte olaj volt a tűzre. A Weimari Németország hivatalos zászlójából egyet sem látott a hajó legénysége Valparaisóban. A császári zászlók színei alatt várták a hajót a német kereskedőházak is.[14] A több mint 1,2 millió Latin-Amerikában élő német számbeli súlyánál sokkal fontosabb volt az a tény, hogy – különösen Brazíliában, Chilében és Argentínában – etnikailag zárt tömbben élve alapvetően német exportárukat vásároltak. Másfelől a német kereskedelmi és bankhálózat, különösen a semleges országokban, tehát Mexikóban, Kolumbiában, Venezuelában, Ecuadorban, Argentínában és Chilében, lényegében sértetlen maradt. A német kereskedőházak nagyon

---

[10] A legjelentősebb chilei német lap, a *Deutsche Zeitung für Chile „Kékbe öltözött fiaink üdvözlésére"* című vezércikkével hűen fejezte ki a korabeli chilei németség köztársaság-ellenes érzelmeit, a császári zászló fekete-fehér-piros színei iránti ragaszkodását. *„Németország és a fekete-fehér-piros szinek dicsőségére"* Idézi: RINKE 1996. I. 400.

[11] Chile a császári Németország Latin-Amerika-politikájában – A Behncke-memorandum. FISCHER 1999.

[12] Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Deutsche Botschaft Santiago (továbbiakban: PAAA DBS) Junkermann: Beszámoló a valparaiso-i tartózkodásról, 1925. November 27. – December 4. [továbbiakban: Junkermann – Valparaiso]

[13] *„A cirkáló látogatása minden bizonnyal hozzájárult az itteni németség megerősítéséhez."* PAAA DBS Junkermann – Valparaiso, Roh von Spee-nek. Berlin, 1925. 12. 21.

[14] *„A várost mindenütt gazdagon borította a fekete-fehér-piros zászlódísz."* PAAA DBS Junkermann – Valparaiso

erős piaci pozíciókat értek el 1914 előtt,[15] és számítani lehetett arra, hogy a német külkereskedelmi pozíciók jelentős része a szubkontinens köztársaságaiban, a szabad versenyt lehetővé tévő *„utolsó szabad kontinensen"*[16] egy évtizeden belül visszaszerezhető.

Az I. világháború alatt és a vesztes háború következményeként azonban jelentős erőeltolódás következett be a latin-amerikai német nagypolgári-nagykereskedői réteg és a német kereskedelmi anyavállalatok háború utáni pénzügyi ereje és lehetőségei között. A 20-as évek elején a Latin-Amerikában szolgáló diplomaták mögött a bizonytalan, a márka inflációja, a Ruhr-konfliktus, a jóvátételi kötelezettségek miatt elszegényedett, belpolitikai konfliktusokkal és pénzügyi gondokkal terhelt Weimari Köztársaság állt. A szubkontinensen a német kereskedőházakat az óhaza aktuális gazdasági-pénzügyi gondjai azonban nem érintették közvetlenül. Németország és a német kolóniák közti új erőviszony képezte Roh valparaisói főkonzul 1922. januári elemzésének tárgyát is: *„A háború a külföldi németséget itt* [Chilében – F. F.] *egységbe kovácsolta és megszilárdította; öntudatát a német háborús sikerek egyfelől, az ellenség fekete listái másfelől eddig soha nem látott módon emelték. A békekötés utáni valutahiány* [Németországban – F. F.] *nyilvánvalóvá tette, hogy milyen tőkeerő állt mögötte, ellentétben az otthonival. Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy ma jobban büszke saját erejére, mint korábban, és kívánságai figyelembe vételét külsődleges dolgokban is követeli."*[17] A *„külsődleges dolgok"* leginkább a *zászlókérdésben* öltöttek testet: *„A zászlókérdés körül forog minden"* – jelentette Roh főkonzul.[18] A Latin-Amerikában élő németség – nem utolsósorban a hatalmas földrajzi távolságok és a háború utáni információhiány miatt – nem tudta, nem értette a német katonai és politikai összeomlás okait. Számukra az egyedüli mérce Németország 1914 előtti gazdasági-kereskedelmi dinamizmusa és erős világhatalmi-tengeri pozíciója volt. A *„Deutschland, Deutschland über alles"* éneklését a legfőbb nemzeti ünnepen, a birodalom alapítása napján, így például az 50. évfordulón, 1921. január 18-án is[19] csak és kizárólag a régi birodalmi színek zászlói alatt tartották lehetségesnek.

---

[15] Németország 1914 előtti Latin-Amerikában elért pozícióiról lásd: FISCHER 1999. I.6.-I.7. alfejezeteket.

[16] RINKE 1996

[17] PAAA R/79122 Roh az Auswärtiges Amt-nak. Valparaiso, 1922. 01. 27.

[18] *„Minden a zászlókérdés körül forog"*. Uo.

[19] Ámbár az 51. évforduló nem volt kerek évszám, Chilében [és másutt is Dél-Amerikában] a követség és a német kolóniák közti újabb erőpróbának számított, hogy az ünnepségek milyen zászlódísz alatt folytak le. *„Január 18. megünneplése Santiago-ban. Felhívás a Valparaiso-ban élő németekhez. Valparaiso-i Deutscher Verein."* PAAA R/79122 Roh az Auswärtiges Amt-nak. Valparaiso, 1922. 01. 27.

A chilei helyzet sajátosságai közé tartozott, hogy a német kereskedőházak főnökei a fiatalabb, 30–40 éves korosztályhoz tartoztak, akiket még kevésbé lehetett meggyőzni az államforma miatti zászlóváltás kérdésében, mint az idősebb korosztályhoz tartozó nagykereskedői réteget. A zászlókérdésben elfoglalt, kérlelhetetlenül makacs, a weimari színeket elutasító álláspontjuk azon nyugodott, hogy *„a köztársaságot kifejezetten elutasítják; az itteni kívánságoknak a monarchia visszaállítása felel meg".*[20] Roh világosan látta, hogy a latin-amerikai *„németségnek a hazájához való viszonya teljesen átalakul. Attól nem félek, hogy az idegen államiságban eltűnik, de azt nagyon is lehetségesnek tartom, hogy önállósuló törekvéseiben egyre jobban emancipalódik a hivatalos Németországtól".*[21] Roh Valparaisóba érkezése után bizalmas úton megtudta, hogy a valparaisói német kolóniában egyesek azt fontolgatták, *„hogy amennyiben az új főkonzul a fekete-vörös-arany zászlót merészeli felhúzni* [a konzuli épületre – F. F.], *úgy őt társadalmilag bojkottálni fogják".* Sőt, ugyanezen körök még nagyobb mértékű retorziót is fontolgattak: *„...ha a fekete-fehér-vörös zászlót nem állítják vissza, úgy a követ* [von Spee – F. F.] *és a főkonzul nem maradhatnak tiszteletbeli tagjai mindazon* [valparaisói német – F. F.] *egyesületeknek, amely most a szabályzat szerint megilleti őket."*[22] Ámbár éppen Roh főkonzult fenyegették leginkább a valparaisói német kereskedő körök, különösen a *Handelskammer* részéről a kirekesztés, a bojkottálás veszélye, mégis hitvallásának és főkonzuli feladata legfontosabbjának azt tartotta, hogy *„az itteni németséget meg kell tartani a Reich mellett".*[23]

A weimari Németország hivatalos chilei diplomáciai képviselőinek a *Berlin* kiképző cirkáló látogatása során konfrontálódniuk kellett azzal, hogy a Junkermann kapitány tiszteletére rendezett fogadásokon mindenütt (a termekben, az asztalokon) a régi fekete-fehér-vörös színek domináltak. Roh főkonzul ezért indulatosan le is szögezte: *„Mégiscsak fontos, hogy ennek az áldatlan zászlóügynek a végső konzekvenciáit levonjuk: külföldön* [a régi zászló használata miatt – F. F.] *a haditengerészet és az Auswärtiges Amt között ellentét látszata keletkezik, természetesen az utóbbi rovására."*

A *Berlin* kiképző cirkáló első latin-amerikai körútjának azon tapasztalata, miszerint az ottani németség egyértelműen a *„régi színek"* mellett áll ki, visszahatott az óhaza belpolitikájára is. Egy hónappal a *Berlin* hazatérte után, 1926. május 5-én a *Flaggenfrage* ügyében Paul von Hindenburg birodalmi elnök azzal a kompromisszumos előterjesztéssel állt elő, hogy a német kö-

[20] PAAA R/79122 Roh von Speenek. i.d.Valparaiso

[21] Uo.

[22] PAAA R/79122 Roh az Auswärtiges Amt-nak. Valparaiso, 1921. 08. 30.

[23] PAAA R/79122 Roh az Auswärtiges Amt-nak. Valparaiso, 1922. 01. 27.

vetségek és konzulátusok a weimari köztársasági színek mellett a régi színeket követő kereskedelmi zászlót is kitehetik a külképviseletek épületeire. A Birodalmi Gyülésben [*Reichstag*] és a sajtóban kibontakozott éles vita miatt Hans Luther kancellár kabinetje 1926. május 12-én lemondott, helyére ismét Wilhelm Marx kancellár került. A kompromisszumos zászlórendelkezés azonban életbe lépett, s hatálya egészen 1933-ig megmaradt.[24]

A fekete-fehér-vörös színű birodalmi zászló 1914 előtt a sikeres német exportoffenzíva „márkajelzésévé" vált, s ebből a sikerből a német kolóniák is profitáltak. E színekhez kötődtek 1871-től évtizedeken át a latin-amerikai németség megtartásában, összetartozás érzésének formálásában nagy szerepet játszó közösségi színterek, a kulturális szervezetek, az igen aktív egyesületi élet, a nemzeti ünnepek [a birodalomalapítás évfordulója január 18-án], valamint az iskolák és egyházak belső élete. A zászlócsere, a szimbólum feladása befogadó országuk számára etnikai elzárkózásuk alig megmagyarázható feladását jelentette volna. S mivel Németországnak a gazdasági talpra álláshoz a világkereskedelemből lehetőleg minél nagyobb részesedést kellett kivívnia, a latin-amerikai német kolóniák, kereskedőházak igen fontos szerepet játszottak Berlin gazdaságpolitikai törekvéseiben. A Hindenburg elnök által javasolt kompromisszumos zászlórendelkezés így nemcsak a német belpolitikának, hanem a külföldön élő németségnek is szólt.

Wilhelm Heye, a *Reichswehr* hadseregvezetésének főnöke 1929 márciusában Argentínába és Chilébe látogatott. A német–dél-amerikai több évtizedes katonai kapcsolatok történetében 1929-ben először fordult elő, hogy a német szárazföldi haderő egy aktív szolgálatban álló hadsereg-főparancsnoka látogatást tett több dél-amerikai országban.[25] Olshausen santiagói német követ 1929. április elsején foglalta össze a Heye-látogatás eredményeit és tapasztalatait. A tízoldalas jelentés több mint fele nem is a chilei–német katonai kapcsolatok újabb megerősödéséről szólt, hanem arról, hogy a *Flaggenfrage* hogyan alakult Heye látogatása alatt. Az előbbiek fényében érthető Olshausen követ még 1929. március 20-án Berlinbe küldött távirata is, miszerint *„Heye elment a* [santiagói – F. F.] *Deutscher Verein ünnepségére. A zászlókérdés az ünnepi termekben a feldíszítés során szigorúan alkotmányossági szempontok szerint történt, úgyhogy ebben a tekintetben a fekete-fehér-vörös demonstrációkat berekesztették".*[26] A chilei németek nagyobb része, különösen a világháborús veteránok és a Chilében – a versailles-i szerződést kijátszva – szolgáló német

[24] PLOETZ 1991. 928.; RINKE 1996. I. 398.

[25] FISCHER 2014. 608.

[26] PAAA AA III. Südamerika-Militärangelegenheiten 1925–1935. Távirat. Olshausen az Auswärtiges Amt-nak. Santiago, 1929. 03. 20.

katonai tanácsadók azt várták Heye látogatásától, hogy a *Reichswehr* hadsereg-főparancsnoka a számára rendezett ünnepségek során a régi birodalmi zászló felé tesz gesztusokat. Ebben azonban csalódniuk kellett, mert Heye a zászlókérdésben – Olshausen megfogalmazása szerint – mindvégig *„ugyanazon az álláspontont volt"*, mint a követség, azaz a tábornok *„minden számára rendezett meghívás során kifejezetten azt az előfeltételt szabta, hogy vagy kiteszik a fekete-fehér-vörös mellé a fekete-vörös-arany zászlót is, és pedig paritásos alapon a régi színekkel együtt, vagy a zászlódekorációtól teljesen tekintsenek el"*.[27] Heye tábornok ezzel a szigorúan alkotmányos magatartásával igen határozottan támogatta a követséget, és erősítette annak pozícióját a német kolóniákon belül. A Heye által szabott előfeltételeket azonban nem volt hajlandó akceptálni a legtekintélyesebb és leggazdagabb chilei szervezet, a valparaisói *Deutscher Verein*. A *Deutscher Verein* Valparaisóban olyannyira kiállt a régi császári zászló mellett, hogy emiatt Gustav Stresemann külügyminiszter 1928 májusában nem volt hajlandó köszöntő táviratot intézni a szervezet alapításának 90. évfordulóján rendezett ünnepségekre. Stresemann e lépése természetesen még feszültebbé tette a viszonyt a weimari diplomaták és a *Deutscher Verein* között. E feszült viszony egy év múltán mutatkozott meg igazán, Wilhelm Heye tábornok chilei látogatása során, amikor Heye tábornok Valparaisóban nem kereste fel a *Deutscher Verein*-t, mert az nem volt hajlandó kitűzni a weimari lobogót.[28]

Wilhelm Heye tábornok látogatása idején, 1929 márciusában von Olshausen követ számára ugyancsak a valparaisói *Deutscher Verein* okozta a legfőbb politikai gondot. Miután Heye tábornok világossá tette, hogy számára a zászlókérdésben Hindenburg elnök kompromisszumos magatartása a mérvadó, ezért határozottan kifejezésre juttatta, hogy a német kolóniáknak csak olyan, az ő ünneplésére és köszöntésére szervezett rendezvényére megy el, ahol mindkét zászló ki van téve. A *Deuscher Verein* 1929-ben inkább visszavonta a tábornoknak szóló meghívást, semmint hogy engedjen. A köztársasággal és annak színeivel élesen szembenálló chilei-németek számára Heye tábornok látogatása nagy csalódást okozott, mivel arra számítottak, hogy a *Reichsheer* főparancsnokát – Olshausen követ szavait idézve – saját köztársaság-ellenes propagandájuk *„előfogatának"* tekinthetik. Az *Auswärtiges Amt* és a *Reichswehrministerium*, Stresemann külügyminiszter és Heye tábornok 1929-ben Chilében és Argentínában együttesen képviselt, közös zászló-ál-

[27] PAAA R/79069 Olshausen az Auswärtiges Amt-nak.; PAAA III. Südamerika-Militärangelegenheiten 1925–1935.

[28] PAAA R/60036 Stresemann tervezete.

láspontja jelentősen erősítette Olshausen követ pozícióját a német kolóniák előtt a hadsereg-főparancsnok látogatása idején. A német követ akkor még érvényesíteni tudta azon törekvését, hogy *„támogatva* [a chilei németek – F. F.] *összes megértő csoportja által ... a kiabálókat és az elégedetlenséget szítókat fokozatosan elszigeteljük".*[29] Azonban von Olshausen világosan látta azt is, hogy Heye *„korrekt alkotmányos fellépése ... nem vezetett a javíthatatlanok ... és az itteni* [chilei – F. F.] *szélsőségesek magatartásának megváltozásához."*[30] A valdíviai, ott ugyancsak befolyásos *Deutscher Verein* végül engedett Olshausen nyomásának és az épületet *„schwarz-weiß-rot"* zászlókkal lobogózták fel, de a valdíviai német iskola igazgatója, dr. Silvers nem volt hajlandó részt venni köztársasági színek alatt a tábornok fogadásán. A *Club Militar Aleman* Santiagóban ugyancsak azt remélte, hogy Heye tábornok körükben a *„fekete-fehér-vörös"* színek alatt lép fel. Végül azonban kénytelenek voltak Heye követelésének engedni: látogatásakor mindkét zászlót kitették. A tábornok itt – Olshausen véleménye szerint – hatásos beszédet tartott a *Flaggenfrage* ügyében. *„Világossá tette hallgatósága számára, hogy mennyire szükséges a birodalmi elnök úr* [Hindenburg – F. F.] *példájának a követése, aki szigorúan az idők követelményeihez igazodik."*[31] Olshausen úgy vélte, hogy Heye határozott és *„korrekt alkotmányos"* fellépése segítette a követség munkáját a zászlókérdésben, valamint erősítette súlyát és politikai irányvonalát a *„megértő elemek"* körében. E magatartás továbbá erősítette Olshausen azon törekvését, hogy *„az üvöltözőket és a békétlenséget szítókat fokozatosan izolálják".*[32]

Az újabb dél-amerikai kiképzőút során a Kielből 1931. november 30-án elinduló *Karlsruhe* kiképző cirkálónak a 153 hajózó nap során 39 640 tengeri mérföldet kellett megtennie, hogy a tervek szerint 1932. december 8-án visszatérhessen Kielbe. Az *Auswärtiges Amt* legnagyobb megdöbbenésére érkezett meg von Olshausen követ távirata Santiagóból, mely Otto Soehring valparaisói főkonzul véleményére is építve, nem javasolta a *Karlsruhe* Valparaisóba történő látogatását.[33] A német cirkáló elindulását azonban ez a távirat már nem tartóztathatta fel. Olshausen követnek a chilei látogatást kategorikusan törölni javasoló távirata hátterében a chilei németségen belüli szélsőjobb oldalra vészesen kilengő politikai erőeltolódás állt. A *zászlókérdés* ismételt kié-

[29] PAAA R/79069 Olshausen az Auswärtiges Amt-nak. A német hadvezetés parancsnoka, Heye tábornok Chile-ben. Santiago, 1929. 04. 01.

[30] Uo.

[31] Uo.

[32] Uo.

[33] PAAA DBS Karlsruhe 1931–1932. Távirat. Olshausen az Auswärtiges Amt-nak. Santiago, 1931. 11. 23.

leződése olyan új helyzetet teremtett a weimari Németország diplomatái és a chilei németség meghatározó, befolyással bíró főszereplői között, amely a német követ határozott és érvekkel alátámasztott véleménye szerint alapjában megkérdőjelezte a chilei hadihajó-látogatás politikai célszerűségét. A távirat előzményét az képezte, hogy mind Soehring valparaisói főkonzul, mind pedig von Olshausen követ az *Auswärtiges Amt* korábbi utasításának megfelelően feltérképezték, hogy a chilei kikötőváros és a főváros német kolóniái hajlandóak-e a weimari szimbólum, a köztársasági zászló színei alatt együtt fogadni és ünnepelni a Németországból érkező hadihajó legénységét. Olshausen Soehring főkonzul jelentésére hivatkozva nem tanácsolta Valparaiso meglátogatását,[34] miközben világosan látta, hogy Chile legfontosabb kikötőjének, Valparaisónak a kihagyása az egész chilei programot megkérdőjelezi.

Az 1931. novemberi santiagói távirat lényegében azt jelentette, hogy a weimari Németország Santiagóban és Valparaisóban szolgáló diplomatái már nem tudták elérni szép szavakkal azt, amit korábban – így például 1929 júniusában Wilhelm Heye tábornok látogatásakor – még sikerült. A német egyesületek döntő többsége akkor még elfogadta a Heye tábornok által kikényszerített, és a Hindenburg magatartásával példálózó politikai kompromisszumot, azaz a két zászló alatti közös ünneplést a *Republik* hivatalos képviselőivel, Heye tábornokkal és von Olshausen követtel. 1931 novemberében, tehát még azt megelőzően, hogy Németországban eldőlt volna a hatalmi kérdés a barna inges mozgalom javára, a valparaisói német egyesületek többsége már nem volt hajlandó a Németországból érkező *Karlsruhe* cirkáló fogadására a kétféle zászló alatt. A Weimari Köztársaságot, és annak szimbólum értékű zászlóját a valparaisói német egyesületek többsége lényegében már ekkor leszavazta.

A Weimari Köztársaságra a chilei németek szervezetei által kimondott *„nem"* ekkor még nem jelentett automatikus *„igent"* az *NSDAP* által képviselt eszmeiségre és programra. A Weimari Köztársasággal egyre kevesebb, míg az *NSDAP* célkitűzéseivel egyre több közös vonást találtak: a közös nevező mindenekelőtt a zászlókérdésében állt fenn. A chilei [dél-amerikai] németség döntő többsége, az *NSDAP*-hoz hasonlóan, egyértelműen *schwarz-weiß-rot* alapon állt, számukra a Dolchstoß-legenda adott elfogadható magyarázatot a monarchia bukására. A valparaisói és általában a német kolóniák többségének többé-kevésbé egységes Weimar-ellenes állásfoglalása nem jelentette a világgazdasági válság hónapjaiban automatikusan és egységesen a Hitler melletti szimpátiájukat is. E chilei német szervezetek pénzügyileg erősek és

[34] Uo.

függetlenek voltak mind a köztársaságtól, mind az *NSDAP*-tól. Tagjai általában tehetősek és öntudatosak voltak. Ahogy általában nem fogadták el a weimari Németország diplomatáinak beleszólását saját szervezeti életükbe, úgy 1933 után sem volt hajlandó egy részük alávetni magát az *NSDAP Auslandsorganisation* [*AO*] utasításainak. Olshausen követ 1931. november 23-i, pár szavas, a *Karlsruhe* chilei látogatását lényegében lemondó táviratának indítóokát egy héttel később egy levélben részletesen is megmagyarázta. Soehring főkonzul előzetes helyzetjelentése alapján[35] – lényegében vele egyetértve – fogalmazta meg saját terjedelmes beszámolóját. Soehring von Olshausen utasítására körlevelet intézett – „szondázás" végett – az összes valparaisói német egyesülethez, kérve őket, hogy válaszoljanak arra a kérdésre, hogy a *Karlsruhe* tiszteletére rendezendő ünnepségen elfogadják-e azt az álláspontot, mely szerint semmiféle zászlódíszt nem tesznek ki, vagy pedig – az 1929. június 30-i *Auswärtiges Amt* által kiadott utasítás értelmében – mindkét zászlót egyszerre teszik ki. Az alábbi német egyesületek – *Verein Germania*, a *Ruderverein*, az *Ausflugverein*, a *Frauenverein*, az *Evangelische Kirchengemeinde* és a *Deutsch-Nationaler Handlungsgehilfenverband* – Soehring levelére azt válaszolták, hogy a hadihajó-látogatáskor mindkét zászlót kiteszik. A *Militärverein*, a *Schulverein* elnökségei pedig úgy döntöttek, hogy mindenféle zászlódíszítéstől eltekintenek. *„Az erős opponálást és adott esetben a fekete-fehér-vörös színek provokatív jellegű felmutatását tehát ezek az egyesületek feladják."*[36] A Weimari Köztársaság diplomatájának azonban ez az eredmény mégiscsak politikai vereséggel ért fel, mivel e szervezetek létszáma, a német közösségen belüli tényleges súlya nem volt meghatározó. Viszont a számszerűleg legnagyobb és szociális összetételét tekintve is a legtehetősebbnek számító *Deutscher Verein* nem volt hajlandó ebben a kérdésben semmiféle kompromisszumra. Tartotta magát egy 1924. október 9-i határozatához, melyet 1930 augusztusában túlnyomó többséggel ismételten megerősítettek. A *Deutsche Zeitung für Chile* 1930. augusztus 19-i száma a címoldalon arról számolt be, hogy a rendkívüli közgyűlés elfogadta a chilei kormány által szerződtetett, Kiesling ezredes vezette katonai misszióhoz tartozó, és az I. világháborúban Heye tábornok alatt szolgált Hans von Knauer ezredes előterjesztését. *„Zászlókérdésben nem kell semmiféle revízió, és a fentebbi határozatot meg kell ismertetni az összes Chilében lévő* [német – F. F.] *egyesülettel, miután* [a Deutscher Verein – F. F.] *iránymutató a többi egye-*

[35] PAAA DBS Karlsruhe 1931–1932. Soehring Olshausennek. Valparaiso, 1931. 11. 25.

[36] PAAA DBS Karlsruhe 1931–1932. Olshausen az Auswärtiges Amt-nak. A Karlsruhe cirkáló látogatása. Santiago, 1931. 11. 30.

sület számára".[37] Hans von Knauer ezredes határozati javaslatát a százegy jelenlévőből kilencvenegy támogatta.

Az Olshausen által *„szélsőségesek"*-nek nevezettek legerősebb és legaktívabb blokkját a chilei hadsereg által szerződtetett német katonai instruktorok jelentették. A már fentebb említett Hans von Knauer ezredes mellett – aki Kiesling[38] ezredeshez hasonlóan az *NSDAP Auslandorganisation* tagja volt és 1933 júliusában mindkettőjüket a chilei hadsereg tábornokaivá léptették elő – Wrede őrnagy is azon szolgálaton kívüli német vezérkari tisztek közé tartozott, aki Chilében nemcsak a szűkebb értelemben vett katonai tanácsadói munkáját végezte, hanem birodalmi németként aktívan bekapcsolódott a fővárosi chilei német egyesületek politikai munkájába, különösen a *Militärverein* életébe. Wrede őrnagy santiagói *„Republik-ellenes"* politikai aktivitása képezte egy, az *Auswärtiges Amt* számára készített jelentés alapját. Franz von Tattenbach gróf miniszteri tanácsos Paul von Hindenburg elnök személyi irodája számára készített jelentésében arról számolt be a santiagói német követség első titkára, Carl Pistor jelentése alapján, hogy 1930. október elején Hindenburg elnök születésnapja alkalmából a santiagói *Militärverein* ünnepséget rendezett. Olshausen követ távollétében Pistor első titkár elfogadta a *Militärverein* meghívását az ünnepségen való részvételre, miután az előzetesen biztosította őt arról, hogy semmiféle zászlódíszt nem tesznek ki. Erre a látogatásra azonban mégsem került sor, mivel az ünnepi beszéd megtartására felkért Wrede őrnagy azt a feltételt szabta beszéde megtartásához, hogy a *Militärverein* díszterme *„kizárólag fekete-fehér-vörös zászlóval"* legyen feldíszítve.[39] A *Militärverein* visszavonta a követség felé tett meghívását. *„Jellemző a nevezett Wrede őrnagy szóhasználata [...], aki azt kívánja a birodalmi elnök úrnak, hogy élvezve a jó sors kegyét, érje meg a Német Birodalom újra felemelkedését a sugárzó császári korona alatt."*[40] Tattenbach arra is felhívta az államelnöki titkárság figyelmét, hogy

---

[37] A zászlókérdés a sanitago-i Deutscher Vereinban. A tegnapi közgyűlés határozata. Túlnyomó többség a fekete-fehér-piros mellett. In: *Deutsche Zeitung für Chile*, 1930. 08. 19., PAAA R/79123

[38] Kiesling ezredes memoárjában a chilei németség fiataljainak a Hitlerjugenddel való kapcsolatairól az alábbiakat írta: *„Minél szorosabban kötődik a német-chilei ifjúság a birodalmon belülihez, minél több külhoni német gyerek ismeri meg szülei és nagyszülei hazáját a Hitlerjugend vendégeként, annál biztosabban maradnak meg saját fajuk számára. A gyerekek egykor majd szintén külhoni németekként válnak a németség teljesértékű tagjává."* KIESLING 1935. 484.

[39] PAAA R/79123 Von Tattenbach a Büro des Reichspräsidenten számára. Berlin, 1931. 01. 07.

[40] Uo.

Hindenburgnak a *Militärverein* által küldött távirata – szembe helyezkedve ily módon is a *Republik*-kal – tudatosan kerülte a *Reichspräsident* megszólítást és csak a *Generalfeldmarschall* címzést használta. [41]

1931 novemberében a Paul Thiermann vezette valparaisói *Deuscher Verein* mellett a valparaisói *Handelskammer* Gustav Wolf elnökletével foglalt el még olyan álláspontot, amely nem volt hajlandó a követség által ajánlott *„kompromisszumos megoldásra a zászlókérdésben"*. Soehring főkonzul levelére adott válaszukban lényegében kitértek a zászlókérdés megválaszolása elől, azt meg sem említették. A kórházi egyesület, a tűzoltóegylet és a teniszegyesület november végéig egyáltalán nem válaszolt Soehring levelére.[42] Olshausen és Soehring a legjellemzőbbnek a valparaisói német dalegyletnek, a legkisebb engedményt sem tevő állásfoglalását tartották, melyet szó szerint idéztek: *„Amikorra a Karlsruhe cirkáló megérkezik* [Valparaisóba – F. F.], *Németországban már a horogkereszt fog dominálni fekete-fehér-vörös mezőben."*[43] Olshausen a Soehring által végzett közvélemény-kutatás eredményét az alábbi módon összegezte. Valparaisóban a *„lojális egyesületek"* és egyéb más *„megértő elemek"* bevonásával a *Karlsruhe* cirkáló tiszteletére rendezett ünnepségeket – ha nagyon szükséges – egyszerű keretek között meg lehet tartani. Arra viszont nem látott lehetőséget, hogy *„a valóban vezető egyesületek"* – így a *Deutscher Verein* – bevonásával méltó és hatásos ünnepséget rendezhessen a valparaisói német kolónia, melyen a külügyi utasításoknak megfelelően a követség is részt tud venni politikai engedmények nélkül.

A zászlóügy körüli, a német kolóniát és a diplomáciai képviseleteket szembeállító ellentétek a kompromisszumos kísérletek ellenére megmaradtak, sőt később újból kiéleződtek, és jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a latin-amerikai német kolóniák döntő többsége – így a chileiek is – növekvő szimpátiával követte a régi színeket propagáló *NSDAP* belpolitikai megerősödését, majd hatalomra kerülését, és vált tagjaivá az *NSDAP* külföldi szervezeteinek, az *Auslandsorganisation*-nak. A chilei és általában latin-amerikai kolóniákkal való szoros kapcsolattartásra a weimari időszak német külpolitikája erőteljesen törekedett, de az *Auswärtiges Amt* és a külképviseletek igen gyakran a gyengébb fél pozíciójába kerültek. 1933 után azonban már nemcsak a *Reich* és a német kolóniák közötti speciális viszonyról volt szó, hanem

---

41 Uo.

42 PAAA DBS Karlsruhe 1931–1932. Soehring Olshausennek. Valparaiso, 1931. 11. 21.

43 *„Jellemző az az indoklás, amivel a Deutscher Sängerbund mindennemű engedményt elutasít a zászlókérdésben, miszerint «amikorra a Karlsruhe cirkáló megérkezik* [Valparaisóba – F. F.], *Németországban már a horogkereszt fog dominálni fekete-fehér-vörös mezőben»."* PAAA DBS Karlsruhe 1931–1932. Olshausen az Auswärtiges Amt-nak. Santiago, 1931. 11. 30.

a Latin-Amerikában élő német kolóniáknak az *NSDAP AO*-nak történő feltétlen alárendeléséről, azok *„gleichschaltolásáról"*.[44] A világgazdasági válság éveiben éppen ezek a csoportok lettek a fő melegágyai a nemzetiszocialista propagandának. Az *NSDAP* első külföldi szervezetei [*Auslandsorganisation – AO*] létrejötténél mind Valparaiso, mind Valdívia német kolóniái fontos szerepet játszottak.[45] Olshausen követ 1929-ben még úgy gondolta, hogy nem lehet a jövőben azzal számolni, hogy a chilei németek körében a *„javíthatatlanok megváltoznak, hogy feladják eddigi elutasító álláspontjukat* [a weimari köztársasági berendezkedéssel szemben – F. F.], *és hogy fordulat következzen be az itteni szélsőségesek körében"*.[46] A Heye-látogatás idején a csupán időlegesen visszaszorított *„szélsőségesek"* pár hónap múltán, a világgazdasági válság sajátos és kiélezett német belpolitikai körülményei közepette új, erős impulzusokat kaptak. A német katonai tanácsadók, így köztük az 1933-ban chilei tábornoki rangot kapott von Kiesling és von Knauer ezredesek, valamint chilei részről számos germanofil érzelmű tábornok, különösen Díaz tábornok az *NSDAP*, illetve a chilei fasiszta mozgalom megalapítói, fő motorjai lettek. Franz Olshausen santiagói követ a német kolóniákon belül velük – a *„szélsőségesekkel"* – szemben így egyre inkább elszigetelődött.[47] E szervezetek igen nagy ösztönzést kaptak akkor, amikor a nemzetiszocialista Németország első hadihajója, a *Karlsruhe* 1935-ben elhozta Valparaisóba és Valdíviába *„a Führer üdvözletét"*.[48] A *Karlsruhe* cirkáló 1935-ös és a *Schlesien* sorhajó 1938-as chilei útja már ennek a nemzetiszocialista ideológiai és hatalompolitikai törekvésnek a szolgálatában állt. A *Karlsruhe* cirkáló harmadik, 1934–35 közötti dél-amerikai útja, valamint ezen belül 1935 januári chilei látogatása már az *„NSDAP Landesgruppe Chile"* irányítása alatt, a *„gleichschaltolási"* törekvések jegyében történt:[49] a chilei németség egy részét megtörték, az NSDAP-vel nem szimpatizáló és be nem hódoló vezető személyeket partvonalon kívülre helyezték.

A *Karlsruhe* cirkáló 1931–32-es második dél-amerikai kiképző körútja során – melynek tervezett chilei programja a belpolitikai instabilitás miatt végül is nem valósulhatott meg – a *Karlsruhe* fogadásával kapcsolatos szervezési feladatok egyértelműen a santiagói német követség kezében voltak.

---

[44] GAUDIG – VEIT 1994; FARIAS 2000; MALDONADO 1995; VITÁRI 2013. 278–287.

[45] MÜLLER 1997. PAAA Deutsches Konsulat-Valdívia jelentése Olshausennek. Valdívia, 1929. 03. 30.

[46] Uo.

[47] FARIAS 2000

[48] PAAA Deutsche Botschaft Santiago, Besuch des Kreuzers „Karlsruhe" 1935. Paket 22a 34. Sonderheft 7.

[49] Uo.; MÜLLER 1997

A *Karlsruhe* 1934–35-ös chilei látogatási programjának kidolgozását azonban már ténylegesen az *NSDAP Auslandsorganisation* [*AO*] chilei szervezetei vették a kezükbe. A német követség, a konzulátusok és így lényegében az *Auswärtiges Amt* is alárendelt szerepet játszottak. A chilei német kolóniák egyesületein belül gyorsan végrehajtották a tisztogatásokat és e német szervezetek élére a náci párt tagjai kerültek. A *Karlsruhe* 1934–35-ös chilei látogatásának egyik legfontosabb következménye az lett, hogy felgyorsította a *„gleichschaltolás"* folyamatát.

Willy Koehn,[50] az *NSDAP AO* dél-amerikai főnöke 1934. április 5-én a *Deutscher Verein* Santiagóban tartott ülésén a következőkkel fordult a jelenlévőkhöz: *„Mi* [*NSDAP AO* – F. F.] *nem abban látjuk feladatunkat, hogy meghódítsuk a* [chilei német – F. F.] *egyesületek elnökségeit, hanem abban, hogy Németországért és a németségért küzdjünk. Nem azáltal tudjuk az egyesületek tagjait nemzetiszocialistává tenni, hogy* [nemzetiszocialista – F. F.] *párttagokat egyesületi elnökként rájuk erőltetünk, hanem csak azáltal, hogy a szívüket megnyerjük. Külföldön* [Dél-Amerikában – F. F.] *félreértelmeznék feladatunkat, ha azt gondolnák, hogy a* [német – F. F.] *egyesületeket irányításunk alá* [*NSDAP AO* – F. F.] *akarnánk vonni. Miért kellene az események elébe vágnunk, és az idő kerekét gyorsabban forgatnunk, mint ahogy az a maga útján menne? Hisz úgyis tudjuk, hogy külföldön egyik német a másik után nemzetiszocialista lesz. Ezt az átállási folyamatot nem akarjuk gyorsítani. Legfontosabb feladatunk és kötelességünk lesz az, hogy minduntalan bebizonyítsuk, nem azért jöttünk, hogy uralkodjunk, hanem azért, hogy Németországot és a németséget külföldön szolgáljuk. Még ha az eszmélés és ébredés ideje* [Hitler 1933. januári hatalomra kerülése után – F. F.] *már el is múlt, úgy ma mi nemzetiszocialisták az előtt a feladat előtt állunk, hogy akaratunkat* [a chilei németek körében – F. F.] *erősítsük és hogy azt* [a chilei németek – F. F.] *magukévá tegyék. Magától értetődő azon kötelességünk mellett, hogy a hivatalos* [német követségi és konzuli – F. F.] *képviseleteket manapság nem könnyű feladataikban segítsük, ahol azt csak igénylik,* [másik feladatunk, hogy – F. F.] *a német szív otthoni egy ütemre dobbanását a külföldi németeknek újra és újra továbbítsuk, és lassan a legutolsó külföldi németet is bevonjuk abba az egységfrontba, amellyé a németség az egész világon Adolf Hitler vezetése alatt kovácsolódott."*[51]

---

[50] Az *Auswärtiges Amt*-ban – „spicliskedése" miatt rettegett – Willy Koehn dél-amerikai gátlástalan s ugyanakkor eredményes nemzetiszocialista szervező tevékenységét oly mértékben nélkülözhetetlennek tartották Berlinben, hogy hazarendelték otthoni szolgálatra.

[51] PAAA R/79/123 Strempel követségi ügyvivő az Auswärtiges Amt-nak. Santiago, 1934. 04. 21. Szigorúan bizalmas!

Pablo Neruda emlékirataiban is helyet kapnak 1938-as horogkeresztes zászlóemlékei a zárt német kolóniák által lakott Dél-Chilében: „... *Chile, Brazília és Mexikó bizonyos vidékeit többségükben német származású lakosok népesítik be. Ezeket a rétegeket hamar és könnyen elkápráztatta Hitler meteorgyorsaságú hatalomra jutása és az ezredéves német nagyság meséje. Hitler hangzatos győzelmeinek ama napjaiban nemegyszer kellett Dél-Chile falvaiban vagy városaiban olyan utcákon áthaladnom, ahol valóságos erdeje virított a horogkeresztes zászlóknak. Egy alkalommal, valamelyik déli falucskában kénytelen voltam a helység egyetlen telefonját használni és akaratom ellenére is köszönteni a Führert. A helység német tulajdonosa azt találta ki, hogy úgy helyezte el a telefonkészüléket egy Hitler-arcképpel szemben, hogy csak magasba emelt kézzel lehessen használni a telefont.*"[52]

Felhasznált források

Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA)
BAMA N 253/148.
Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)
PAAA Deutsche Botschaft Santiago (DBS) Junkermann: Bericht über den Aufenthalt in Valparaiso vom 27. XI. bis 4. XII. 1925.
PAAA DBS Karlsruhe 1931–1932.
PAAA Deutsches Konsulat-Valdívia
PAAA AA III. Südamerika-Militärangelegenheiten 1925–1935
PAAA R/79122
PAAA R/79069
PAAA R/60036
PAAA R/79/123

Sajtó

Deutsche Zeitung für Chile, 1930

Felhasznált irodalom

BEHNCKE 1926 = Behnke, Paul: *Reiseeindrücke aus Latein-Amerika. [Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslanddeutschtum und zur Auslandkultur.]* Georg Schreiber (Szerk.) 5. Heft, Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, Münster in Westfalen, 1926.

[52] NERUDA 1977. 174.

FARIAS 2000 = Farias, Victor: *Los nazis en Chile.* Seix Barral, Barcelona, 2000.

FISCHER 1999 = Fischer Ferenc: *„Dél-Amerika poroszai." Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai [1885–1931].* Hispánia, Szeged, 1999.

FISCHER 2014 = Fischer Ferenc: *A „háború utáni háború" 1919 – 1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2014.

GAUDIG – VEIT 1994 = Gaudig, Olaf – Veit, Peter: „...und morgen die ganze Welt". Der Nationalsozialismus in Chile 1932–1943. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.* Nr. 42. 1994. 507–524.

KIESLING 1935 = Kiesling, Hans von: *Soldat in drei Weltteilen. General der chilenischen Armee. [Oberstleutnant a.D.]* K.n., Leipzig. 1935.

MALDONADO 1995 = Maldonado, Carlos Prieto: „Neue Ordnung" nach deutschem Vorbild. NS-Bewegung und Nazis in Chile 1931–1945. In: *Latein-Amerika Nachrichten.* 22./252/253. 1995/06–07. 50–54.

MÜLLER 1997 = Müller, Jürgen: *Nationalsozialismus in Lateinamerika: Die Auslandsorganisation der NSDAP in Argentinien, Brasilien, Chile und Mexiko 1931–45.* Historamericana. 3. kötet, Akademischer Verlag, Stuttgart, 1997.

NERUDA 1977 = Neruda, Pablo: *Bevallom, éltem. Emlékiratok.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977.

PLOETZ 1991 = *Der grosse Ploetz. Auszug aus der Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart.* 31., Verlag Ploetz, Freiburg–Würzburg, 1991.

RINKE 1996 = Rinke, Stefan: *„Der letzte freie Kontinent". Deutsche Lateinamerikapolitik im Zeichen transnationaler Beziehungen, 1918–1933.* Historamericana, 1–2. kötet, Verlag Hans-Dieter Heinz–Akademischer Verlag, Stuttgart, 1996.

VITÁRI 2013 = Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és a nagyvilág.* Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2013.

„VISSZATEKINTÉS”

Gőzsy Zoltán

EXEMPLO PRAELUCERE

XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatásai[1]

Példát adtam, hogy amit én tettem,
ti is tegyétek meg.
János 13,15.

Egy-egy történelmi esemény vizsgálatánál alapvető elvárás, hogy azt kontextusában vizsgáljuk. A kontextus feltérképezéséhez elengedhetetlen az okok szisztematikus számbavétele. Különösen izgalmas és összetett feladatnak ígérkezik egy politikai döntés meghozatalának közvetett vagy közvetlen befolyásoló tényezőit, horizontjait feltérképezni, differenciálni, illetve a hatásmechanizmusokat dekódolni.

Jelen tanulmány egy 18. század közepén jelentkező komplex politikai stratégia kapcsán mutatja be a hatások összetettségét. Mária Terézia számára kulcsfontosságú volt, hogy a Habsburg örökösödési háborút követően sikeresen hajtson végre egy közigazgatási, társadalmi, valamint egy gazdasági fejlesztési programot, hogy megerősítse birodalmát, és hogy lépést tudjon tartani az európai nagyhatalmakkal. Ehhez megfelelő és lojális személyekre volt szüksége.[2] Miután lezárult a 18. század első felének újjá- és újraépítési, konszolidációs időszaka, mind az állam, mind az egyház részéről megfogalmazódott egy saját szempontú, de hasonló értékekre alapozott rend (*ordo*) kialakítása. Az 1740-es és az 1770-es évek közötti periódusban az egyik legfontosabb célkitűzés a soknemzetiségű társadalom integrációja és fejlesztése

1 Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatás Ösztöndíj (BO/01080/16/2) támogatásával készült.

2 Gőzsy 2011. 142.

volt. Ennek megvalósításához az állam az egyházi struktúrát igyekezett felhasználni: részben kommunikációs csatornaként, részben társadalomszervező, részben ellenőrző-, kontroll-faktorként számolt vele.[3]

Ebben a konstellációban ideális személyként kerültek előtérbe azok a tisztviselők, akik egyszerre töltöttek be egyházmegyei és vármegyei vezető tisztséget, azaz püspökként és főispánként is működtek. Mária Terézia olyan főispánokban gondolkodott, akik egységesen értelmezik és egységesen közvetítik a közigazgatás tisztségviselői, illetve a lakosság egésze felé az uralkodói rendeleteket, kormányzati elképzeléseket.[4] A püspök-főispánok azért jelentettek ideális konstellációt, mert nem csupán vármegyei szinten hajtathatták végre a központi rendelkezéseket, hanem a papok és a plébániahálózat révén a vármegye lakosságát is instruálhatták ezekkel kapcsolatban. E célkitűzések be is váltak, a korszak püspök-főispánjai egy vezető testület (*consistorium*), valamint helyi rendeletek (*statutum*), körlevelek, esperesi tanácskozások beiktatásával hatékonyabbá tették a világi vármegye igazgatását és jogszolgáltatását, és intenzívebbé tették az egyházmegye irányítását.

Mária Terézia ez irányú elképzeléseit támasztják alá az általa kiadott főispáni utasítások,[5] illetve az a tény, hogy 1751. július 30-án egy napon került sor Klimo György (pécsi püspök), Csáky Miklós (esztergomi érsek), Klobusiczky Ferenc (kalocsai érsek) és Thauszy Ferenc (zágrábi püspök) püspök-főispáni kinevezésére, továbbá hat magyarországi vármegye is új főispánt kapott.[6] Ezzel Mária Terézia az irányítást részben a közigazgatás középszintjére helyezte, így egy viszonylag szűk körű, az uralkodóhoz lojális irányító réteget alakított ki, amely effektívebbé és centralizáltabbá tette a kommunikációt és a végrehajtást. Az uralkodó ez irányú elképzeléseinek analizálásához érdemes megvizsgálni a korabeli diskurzust (akár a kormányzás, az igazgatás elméleti viszonyaira, akár a mindennapi gyakorlatára vonatkozóan), illetve a stratégiát nagyban befolyásoló intézményi feltétel- és keretrendszert.

Az uralkodó nem véletlenül használta fel az egyházi struktúrát társadalomszervező, illetve felvilágosító programjához, ugyanis azt egy jól (legalábbis a 18. század első felének Magyarországán a leghatékonyabban) működő igazgatási, illetve mediátori, kommunikációs hálózatként jellemezhetjük. Ennek kialakulásához jelentős (szabályozási, finanszírozási, koordinációs) mértékben járult hozzá az államvezetés, a földbirtokosok köre, valamint ko-

[3] Vö. REINHARDT 1966

[4] Vö. EMBER 1983. 57; GATZ 1987. 8.

[5] Erről részletesebben: EMBER 1983. 57–58.

[6] BAHLCKE 2005. 141–142; FALLENBÜCHL 1994. 64, 83, 114.

moly erőfeszítéseket tettek a hívek is.[7] Mindeközben az egyházban is jelentős szervezeti, valamint minőségi változásnak kellett végbemennie a működőképesség ilyen szintű fejlődéséhez.[8] Bár a Trienti Zsinat (1545–1563) rendelkezései jóval feszesebbé tették az egyházigazgatást, a 18. században ismét előtérbe kerültek reformok, fejlesztések. Az optimalizált struktúra azonban csak egy működésképtelen váz marad, ha nincs megtöltve megfelelő tartalommal. Alapvetésként fogalmazódott meg, hogy az egyházi rendszer minden szintjén alkalmas emberek egységesen és a szükséges elhivatottsággal közvetítsék az egyházi tanítást a hívek összessége felé.

A Mária Terézia-féle igazgatási átalakítások, illetve a 18. század második harmada hazai politika- és egyháztörténeti tendenciáinak értelmezéséhez elsősorban a bécsi kormányzati, illetve a vármegyei forrásokra támaszkodott a historiográfia. A római elképzeléseket, a Szentszék igazgatási, szervezeti hatását kevéssé érintették a kutatások, a katolikus egyház szellemi befolyását pedig leginkább a század második felétől érintik.[9] Utóbbival kapcsolatban ki kell emelnünk Ludovico Antonio Muratori recepciójának,[10] illetve Giuseppe Garampi levelezésének vizsgálatát.[11]

A 18. század pápáinak enciklikáit azonban kevéssé vizsgálta abból a szempontból a hazai történetírás, hogy az azokban megfogalmazott instrukciók, irányelvek mennyiben hatottak a kormányzati reformokra, illetve azokra a magyarországi főpapokra, akik Mária Terézia idején a közigazgatásban és a társadalomszervezésben is kulcsszerepet játszottak. E mögött leginkább az a nézőpont áll, hogy a felvilágosodás századában a pápai enciklikákat nem a művelődés szerves elemeiként vizsgálták (vagy leginkább nem is vizsgálták), hanem legfeljebb a korszellemmel szembe helyezkedő megnyilvánulásokként.[12]

A vizsgálat azonban azért is fontos, mert a Szentszék részéről megfogalmazott direktívák nélkül nem értékelhetjük a maga teljességében a főpapi célkitűzéseket, tevékenységeket. A Mária Terézia által az 1750-es évek elejétől életbe léptetett programot nem lehetséges XIV. Benedek (1740–1758)

7 Vö. CONSCRIPTIO 1733. 22–33.

8 Vö. GŐZSY 2013

9 A 17. századra vonatkozóan Tusor Péter gyűjtötte össze a magyar egyházi elit és a Szentszék kapcsolódási pontjait. Vö. TUSOR 2000

10 A kérdéskör historiográfiáját is ismertető alapvető irodalom: SZELESTEI 2000; Klimo püspökre vonatkozóan: SZELESTEI 2011

11 Vö. SOÓS 2006; FEJÉRDY – SOÓS 2011

12 A felvilágosodás és az egyházak kapcsolatáról legutóbbi összefoglalás: FORGÓ 2014. XIV. Benedek pápai tevékenysége alul prezentált a történeti kutatásban. Erről: GARMS – CORNIDES 1997. 169.

elméleti és gyakorlati munkássága nélkül értelmezni, sem a pápaságát megelőző anconai és bolognai éveit figyelmen kívül hagyni.[13] Emellett elengedhetetlen a Szentszék által is generált katolikus felvilágosodásnak a lelkipásztorkodásra gyakorolt hatását vizsgálni és prezentálni.[14]

Az uralkodónő feljebb már vázolt programjának főbb pontjai (1. az igazgatás centralizálása, a püspökök szerepének specifikálása, megerősítése; 2. a klérus tanító és normakommunikációs szerepének használata és egységesítése, tematizálása) legerőteljesebben XIV. Benedek pápasága alatt kerültek előtérbe. Prospero Lambertini meghatározó egyénisége a 18. század egyháztörténetének, aki igen karakteres programot hajtott végre az egyházon belül. Ezt lelkipásztori, vezetői és egyfajta szellemi, kulturális küldetéstudata alapozta meg, komplex célkitűzéseit pedig egységes rendszerben volt képes megvalósítani.

Az alábbiakban XIV. Benedek két fajsúlyos enciklikája kapcsán kívánok rávilágítani arra, hogy a pápa törekvései jelentős mértékben megelőlegezték és megalapozták a felvilágosult abszolutizmus névvel illetett politikai berendezkedés intézményi kereteit, valamint művelődési, kommunikációs stratégiáját.[15] A pápa koncepciója mind Mária Terézia politikai törekvéseiben, mind a magyarországi főpapok szervezési és politikai döntéseiben hangsúlyos szerepet kapott.[16]

Az *Ubi primum* kezdetű enciklika XIV. Benedek programadó körlevele, melyet 1740. december 3-án adott ki. Ezt az enciklikát joggal titulálja Battista Mondin egyedülállónak, hiszen komoly mondanivalóval szólította meg az egyház püspökeit, egyfajta univerzális együttműködést meghirdetve számukra. XIV. Benedek ezt egyfajta utasításként, figyelmeztetésként (*admonitio*) illetve bíztatásként (*cohortatio*) értelmezte, amit a püspökeinek „meg kell értenie" (a szövegben az *intelligite* imperativust használta).[17]

[13] Vö. ROSA 2014. 44–45.

[14] Forgó András mutat rá arra, hogy ez a tendencia az utóbbi években Magyarországon is megjelent. FORGÓ 2014. 253. Vö. BÁRTH 2013; FORGÓ 2012.

[15] Jelen tanulmányban használt szövegkiadás: XIV. BENEDEK 1746.

[16] Csak adalékként jegyzem meg, hogy Klimo György pécsi püspök könyvtárában a 18. század végére Benedek pápának 23 műve volt megtalálható. Index librorum bibliothecae episcopalis Quinqueecclesiensis. Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya.

[17] XIV. BENEDEK 1746. 4.

Gubernatio

A pápa úgy ítélte meg, hogy a katolikus egyház sikeres működésének záloga a kompetens és a tridenti elvekhez ragaszkodó kormányzati és irányítási tevékenység. Anconai és bolognai érseki működése során ez a koncepciója már egyértelműen látszott, olyannyira, hogy pápai enciklikáiban többször hivatkozik korábbi vezetői tapasztalataira, másrészt főpásztorsága legelején már vezetői, adminisztrációs ténykedését emelték ki személyével kapcsolatban.[18] Lambertini számára az effektív irányítás egyfajta identitássá, védjeggyé vált. Ezt alapozta meg az egyházi előírások, eljárási rendek, szabályok kitűnő ismerete és elsajátítása. Már a Sapienza egyetemen a zsinati határozatokra és a pápai bullákra összpontosított. 1694-ben jogi és teológiai doktorátust szerzett. 1701-ben konzisztoriális ügyvéd lett, 1722-től a Penitenciáriusi Hivatal kánonjogásza.[19] Megszerzett ismereteit egyházmegyei vezetőként, majd pápaként is igyekezett alkalmazni.

XIV. Benedek a vezetést egyfajta *koordinációként*, illetve *kormányzásként* (*gubernatio*) értelmezte. A koordináció kifejezést két szempontból magyarázhatjuk. Egyrészt abban az értelemben, hogy a Trienti Zsinat által lefektetett rendet (*ordo*) és alapelveket megerősítse, illetve saját korának megfelelően adaptálja. Ugyanakkor a vezetői pozíció számára szervezési, irányítási kérdés, amelynek fontos része a felelősség és a feladatok megfelelő disztribúciója. Ehhez hasonlóan értelmezhetjük a *gubernatio* fogalmát, amely alatt igazgatást, irányítást, intéző tevékenységet kell értenünk. Az *Ubi primum* 4. fejezetében a lelkipásztor legnagyobb feladataként említi a nyáj megvédését és irányítását (*negotium vero omnium maximum custodiendi et gubernandi gregis*). XIV. Benedek az egyházi struktúrákat tárgyaló, latinul 1750-ben megjelent nagy összefoglaló művében[20] ezt a *gubernatori* attitűdöt az egyházi hierarchia minden szintjére értelmezte: a plébánosnak ugyanúgy kell irányítania, a helyes útra terelnie, kormányoznia híveit, miként a püspököknek és a pápának.

A pápa a programadó enciklikája elején fogalmazza meg, hogy a péteri örökséggel az irányítás feladatát kapta, amivel mind a püspökök, mind a lelkipásztorok, mind a hívek felé felelősséggel tartozik. Éppen ez a rendszerszerű, organikus és univerzális gondolkodás vezeti rá arra, hogy „csapatként"

---

[18] *„Ist 'a saeculis' kein so gelehrter Papst gewesen in jure et praxi Romanae curiae, von bestem Gemüt, hat sein Erzbistum Bologna rühmlich administriert."* 1740. augusztus 17. MONDIN 2001. 548–549.

[19] MONDIN 2001. 548.

[20] XIV. BENEDEK 1750

gondolkodjon a klérusról, amely csak akkor tud eredményesen teljesíteni, ha elhivatott egyéniségek alkotják. Ha a futball világában maradunk, a válogatott csapatát kell kapitányként vezetnie a pápának, míg az egyes klubcsapatok a püspökökre tartoznak. A válogatott akkor tud jól teljesíteni, ha a (helyi) kluboknál megfelelő munka folyik, és újabb tehetségeket tudnak kinevelni. Ezért arra buzdítja a püspökeit, hogy gondos válogatással olyan klerikusokat vegyenek fel „legénységükbe", akiktől méltán várhatják, hogy munkájuk lelki hasznot (*spiritualem utilitatem*) hoz az egyháznak.[21]

Az enciklika egyik legfontosabb üzenete a személyes felelősség. A papsággal kapcsolatban Benedek szigorú álláspontot fogalmaz meg: jobb ugyanis, ha kevesebb, de kipróbált, alkalmas és hasznos szolgálója van (*pauciores habere ministros*[22] *sed probos, sed idoneos, atque utiles*), mint több olyan, akik az egyház (Krisztus teste) építésében nem akarnak erősek lenni (*sed, quam plures, qui in aedificationem Corporis Christi,*[23] *quod est Ecclesia, nequicquam sint valituri*).[24] Ilyen szigorú minőségfejlesztéshez szükséges, hogy minden egyházmegyében legyen papképző szeminárium, ahol pedig már van, ott bővítsék, fejlesszék azt. Szigorítani kell a szelekciót is. Elvárás a tehetséggondozás, illetve a szemináriumba felvett hallgatók teljesítményének és alkalmasságának folyamatos mérése.[25] Mindezeket egyértelműen a püspöki felelősségek közé sorolja az enciklika:[26] látogassák gyakran az intézményt, és a hallgatók egyéni képességeit megismerve, minden szeminarista a lehető legjobb képzést kapja. Ha ilyen intenzív a kapcsolat a püspök és a szeminaristák között, képes lesz azokat kiválasztani a plébánosi hivatalra, akik a „nép gyümölcsöző kormányzására" (*ad fructuosam plebium gubernationem*) alkalmasak lehetnek.[27] Az alkalmatlanokat viszont el kell távolítani az egyház kötelékéből, mert azok helyrehozhatatlan károkat okozhatnak.

A megfelelő kormányzás, irányítás alapvető feltétele a rendszeres és szorgalmas munkavégzés. A rendszerességhez hozzátartozik a személyes helyben tartózkodás (*personalis residentia*),[28] amire számos korábbi egyházi

---

21 „... *cum accurato delectu ii Clericali militiae adscribantur, a quibus merito possit expectari, ut ... eorum opera Ecclesiis vestris spiritualem afferat utilitatem.* XIV. BENEDEK 1746. 4.

22 Vö. Efezusiakhoz írt levél. 4,11–12.

23 Efezusiakhoz írt levél. 4,12.

24 „*Melius enim profecto est pauciores habere ministros, sed probos, sed idoneos, atque utiles, quam plures, qui in aedificationem Corporis Christi, quod est Ecclesia, nequicquam sint valituri.*"

25 XIV. BENEDEK 1746. 5.

26 „... *ad Episcoporum solertiam industriamque maxime pertinet.*" Uo.

27 XIV. BENEDEK 1746. 6.

28 Vö. GÁRDONYI 2009. 50

rendelet is kötelezi a klerikusokat.[29] A tartós távollétet (amivel kárt szenved a nyáj) egyértelműen tiltja az enciklika 4. fejezete, a püspököket pedig felszólítja, hogy vizsgálják ki az ilyen ügyeket.

A papok kompetenciái között hangsúlyos szerepet kap az aktivitás, a szorgalmasság. Ennek itt csupán két jelentőségét emelném ki. Egyrészt az érdemi *gubernatio* elképzelhetetlen a mindennapi aktív tevékenység nélkül, másrészt a szorgalmas pap olyan példa, ami kiérdemli a hívek megbecsülését (ahogy azt következő tematikus egységben látni fogjuk). Az enciklika szerint a hit és a cselekedet normáit csak úgy és akkor értik meg vagy fogadják el a hívek, ha a lelkipásztoruk a hivatalában nem tétlen (*segnis*), lusta (*remissus*), dologtalan (*deses*), hanem kitartó, állhatatos (*assiduus*), tevékeny, iparkodó (*industrius, sedulus*), szorgalmas (*diligens*) és éber (*vigilans*).

A vezetőnek fel kell mérnie a gondjaira bízott közösséget, hogy megfelelő koncepciót tudjon kidolgozni az esetleges korrekciókhoz, fejlesztésekhez. Emiatt tartja az enciklika alapvetőnek az egyházlátogatást. Csak az így megszerzett tapasztalatok ismeretében lehet szabályokat alkotni. Önmagában ez sem elégséges, csak ha az utasítások végrehajtását (*praeceptorum executio*) újabb látogatáson ellenőrzi.

Exemplaritás

A papok számára a püspök tényked̈ése, viselkedése, személyisége, elhivatottsága kell, hogy irányadó legyen, az egyházmegyéjét határozottan, effektíven vezető püspök számára pedig egy olyan pápa nyújthat tényleges segítséget és példát, aki hasonló karakterjegyekkel bír, megkérdőjelezhetetlen hatalommal rendelkezik. Ebben a vertikális struktúrában az alkalmasság és a példamutatás a fő kohéziós erő, a beiktatott láncszemek adják a stabilitást. A püspöki szint a rendszer központja, megerősítésével központi tartóoszlopot kapott a rendszer. Alkalmas pápa megfelelő példát mutat püspökeinek, akik ezt „továbbsugározzák" papjaik felé, ők pedig szorgalmukkal és jámborságukkal a hívek példái. A rendszer azonnal megbicsaklik, ha bárki nem példaszerű, -értékű.

Már egy évtizeddel pápai kinevezése előtt, a majdani XIV. Benedek Anconából azt írta Giovanni Bottari archeológus számára, hogy egy egyházi vezető kötelessége és a legnagyobb szolgálata a Szentszék felé, ha tanult és

[29] *„... personalem in Ecclesia vestra vel Dioecesi, servetis residentiam, ad quam ex vi muneris Vestri obligati estis quemadmodum pluribus Generalium Conciliorum Decretis, et Praedecessorum nostrorum Constitutionibus luculenter declaratum, praescriptumque est."* XIV. BENEDEK 1746. 6.

derék embereket küld Rómába. A pápának nincsenek fegyverei és seregei, céljait egyenesen (*aufrecht*) kell elérnie, hogy azzal Róma *példát* mutasson más városok számára.[30]

Az *Ubi primum* kezdetű enciklika négy alkalommal említi ilyen értelemben a példa (*exemplum*) kifejezést. Az első fejezetben megfogalmazza, hogy nincs semmi, ami az embereket hatékonyabban vonzaná a jámborsághoz, vagy közelítené a vallásossághoz és a kereszténvi élet intézményéhez, mint azoknak a példája, akik magukat rendelik az isteni szolgálatra.[31] A harmadik fejezet a lelkigondozásra kiválasztott személyek kompetenciáival foglalkozik (*Qualitates eligendorum ad curam animarum*). A legnagyobb jelentőséggel bíró minőségjegyként a tudást, a jámborságot, erkölcsi tisztaságot, a megfelelő munkásság, tényked̈és példáit említi, amellyel képes utat mutatni, megvilágítani, a nép számára „fény és só" lenni.[32] Ez utóbbi Máté evangéliumára utal (Mt 5,13–16.): az apostolok feladata, hogy a világ fénye és a föld sója (*lux mundi et sal terrae*), azaz alapvetőek és nélkülözhetetlenek legyenek. A példamutatás igéje és jelzői minduntalan a fénnyel, a megvilágítással állnak kapcsolatban. Ezen a konkrét helyen az *exemplum* jelzője az *illustris*, amit önmagában világos, megvilágított, nyilvánvaló jelentésben kell értelmeznünk, míg a hozzá tartozó állítmányban (*praeluceo*) szintén a sugárzás, megvilágítás (*lux, luceo*) aktusa van jelen, amely a *prae* igekötővel együtt a mások előtt való útmutatást jelenti. A 4. fejezetben szintén bibliai hasonlattal (Jn 10,11–16.) jelöli ki a jó lelkipásztor ismérveit: ismerje juhait, őket Isten Igéjének hirdetésével, a szentségek kiszolgáltatásával és minden jócselekedet példájával legeltesse.[33] A helyes útról letért hívek visszatérítésével kapcsolatban XIV. Benedek egyfajta fokozatosságot vázol fel: a pap a példáival képes megnyerni magának a híveket, majd őket szóval megerősíteni, és tekintéllyel, szeretettel megtartani.[34]

A kor politikai és egyházi diskurzusában igen gyakori gondolat a példamutatás ilyen „láncszerű" felfogása.[35] III. Károly egyházpolitikai koncepciójában (az egyházi infrastruktúra kiépítése, megerősítése az egykori

[30] PASTOR 1931. 129.

[31] „... *quam eorum exemplum, qui Divino se ministerio dedicarunt.*" XIV. BENEDEK 1746. 5.

[32] „*Sed et illud maximi momenti est, ut iis animarum cura committatur, qui doctrina, pietate, castis moribus, et illustribus bonorum operum exemplis ita aliis praelucere possint, ut vere lux et sal populi sint et habeantur.*" Uo. 5–6.

[33] „... *ac bonorum omnium operum exemplo pascere.*" Uo. 6.

[34] „... *allicere exemplis, voce confirmare, auctoritate et caritate continere.*" Uo.

[35] A szentírás, az egyházi tradíciók és jó példa adásának kapcsolatáról: BESOMBES 1709. 185–187.

hódoltsági területen az 1733-as lelkészpénztár felállításával) előszeretettel használja ezt a képet. Esterházy Imre esztergomi érsektől azt várta el, hogy az uralkodói példamutatást követve, aktív szerepvállalásával és példájával világítson, ragyogjon a többi püspök számára (*coeteris episcopis suo exemplo praelucere valeat*).[36] A Helytartótanács azt jelezte Thurn Antal pécsi püspöknek (1732–1734), hogy az egyházi vezetők finanszírozási tevékenységükkel jó példát szolgáltathatnak (*bono exemplo praeeant*) a birtokos kegyuraknak.[37]

A 18. század közepén felvett egyházlátogatási jegyzőkönyvek azt mutatják számunkra, hogy a plébánosok kompetenciái között leginkább éppen a példamutató életvitelt, az elhivatottságot, illetve a kommunikációs képességet mérték (prédikáció, nyelvtudás). A korszak előbb felvázolt diskurzus-formái, fogalmai megjelentek a canonica visitatio-kban. A Tolna megyei Tamási mezőváros plébánosáról például azt jegyezte fel a jegyzőkönyv 1742. június 23-án, hogy erkölcsileg és életvitelében utat mutat (*praelucet*), példamutatása pedig követendő (*imitando exemplo*).[38] A vizitációk rendszeresen kitértek arra, képes-e a plébános morális tekintetben példaképként a közösség élén állni (*moribus praefuit populo exemplaribus; exemplariter praeest*).[39] Az 1753 után készült jegyzőkönyvek pedig már a tanítónál is kiemelten vizsgálják a példamutatás kérdését.

Ahogy a trienti program központi eleme volt, XIV. Benedek is nagy hangsúlyt fektetett az egyház tanító funkciójára, és a strukturális reformok mellett a tartalmi kérdésekben is megfogalmazta elvárásait. Az egyház norma-kommunikációs tevékenységét értelmezhetjük egyfajta tudástranszferként is, amelynek megvoltak a közvetlen és közvetett csatornái. A közvetlen tudástranszfer esetében elvárás, hogy irányított módon, szóbeli közléssel, kommunikáció révén vigye át a kijelölt tartalmi elemeket az adott szervezet tagjainak. A rendszer működéséhez elengedhetetlen az eljárás szabályozása, strukturális kapcsolatnak kell kialakulnia a mediátor vagy moderátor és a célközönség között.

---

[36] III. Károly Esterházy Imréhez 1733. március 7-én írt levelében: „... *regiumque meum exemplum eo celerius secuturam, ut qua primas coeteris episcopis suo exemplo praelucere valeat in iis, quae juxta divini humanique iuris dispositionem animarum curae debentur.*" HODINKA 1879. 4–5.

[37] „... *sicque aliis Terrestribus Dominis eatenus bono exemplo praeeant.*" Pécsi Püspöki Levéltár (PPL) 1733/6. 5. Többek között az apátokat, prépostokat is arra utasították, hogy vegyék ki részüket ebből a vállalkozásból.

[38] CANONICA VISITATIO 1738–1742. 281.

[39] Uo. 242, 273; CANONICA VISITATIO 1753–1757. 224, 240, 281.

Az egyház tanító tevékenységét XIV. Benedek az 1742. február 7-én kiadott *Etsi minime* kezdetű enciklikájával szabályozta. Ennek 5. fejezetében mutat rá, hogy a Trienti Zsinat két kiemelt feladatot ró a plébánosra: a prédikálást és a katekézist. (*Parochorum munus duplex: praedicandi et cathecizandi*).[40] Az enciklika pontosan rámutat arra az adottságra, amellyel az egyház rendelkezett: papjai révén kapcsolatban állt szinte a társadalom egészével, ráadásul különböző vallási cselekményeivel (prédikáció, tanítás, gyóntatás) minden korosztály, illetve minden rendű és rangú ember számára üzenetet közvetített.[41] Ráadásul a pápa arra is felhívta a figyelmet, hogy különböző okokból kifolyólag a keresztény tanítás minden életkorban szükséges, és ehhez az egyes papoknak alkalmazkodniuk kell, meg kell találni a módját, hogy minden hívő számára elérhetővé tegyék a keresztény tanok elsajátításának, megismerésének a lehetőségét.[42]

Ezt a speciális lehetőséget az egyház csak akkor tudja kihasználni, ha ezt a feladatát:

1.) egységesen kezeli; A prédikáció a vasárnapi mise központi részévé vált. A katekézist mise után, délután tartották a gyermekeknek. XIII. Benedek (1724–1730) 1725-ben rendelte el, hogy az iskolába nem járó, 14 év alatti fiúknak és a 12 év alatti lányoknak is részt kell venniük vasárnaponként hittan képzésben.[43]

2.) megfelelő minőségben végzi; E tekintetben ismét a szemináriumokban folyó minőségi fejlesztésekre kell utalnunk, ahol a papok tudományos felkészítése mellett kiemelt szerepet kapott a nyelvi, illetve a retorikai felkészítés is. Az evidencia volt, hogy az egyház „helyes" tanítását közvetítik (*recte atque ex ordine explicetur*),[44] de ahogy arra XIV. Benedek pápa is rendszeresen utalt, elvárás volt a közérthető, a hívek számára feldolgozható kommunikáció is. Erre vonatkozóan a pápa a tiszta (*clarus*), a világos (*dilucidus*) és az érthető, felfogható (*intelligibilis*) jelzőket használta az enciklikában.

Klimo püspök egyházlátogatásánál látjuk, hogy ezek a szempontok rövidesen a hazai egyházmegyéknél is megjelentek. Elvárásként olvashatjuk a jegyzőkönyvben, hogy a prédikációk tartalmilag hasznosak, lelkesítők le-

[40] XIV. BENEDEK 1746. 111.
[41] Uo. 113.
[42] Uo. 112.
[43] CANONICA VISITATIO 1753–1757. 35.
[44] XIV. BENEDEK 1746. 111.

gyenek, lekössék a hallgatóságot,[45] illetve, hogy a pap szabja azokat a hívek szokásaihoz.[46]

3.) ellenőrzötten műveli; A püspököknek nem csupán a plébánosok tanítói teljesítményét és verbális képességeit kellett ellenőrizni, vizsgálni, hanem az egyre gyakrabban szerepet kapó világi tanító munkáját és kompetenciáit is.

XIV. Benedek koncepciója valójában nem újdonság, sokkal inkább a trienti elvek újragondolása, artikulálása. A zsinat akkor összefoglalta a püspökök és papok elé állított ideált: a lelkipásztor ismerje a rábízottakat, mutassa be értük a szentmiseáldozatot, prédikáljon, szolgáltassa ki a szentségeket, járjon elől példájával a jócselekedetekben, viselje gondját a szegényeknek és más szükséget szenvedőknek, valamint teljesítse egyéb pasztorális kötelezettségeit.[47] A példaadás, a jó lelkipásztorkodás és a bölcs kormányzás előfeltételeként pedig mindenekelőtt tartózkodjék szolgálati területén.[48] XIV. Benedek esetében az irányító, szervező funkció erősödött meg: a pap jó vezetője és jó gazdája is a közösségének, amivel igazgatási, társadalmi és gazdasági feladatok is járnak. A másik fontos attitűd a fejlesztés, az optimalizálás hangsúlyozása, a javításba, korrekcióba vetett hit.

A pápai program ismertetése azért is fontos, mert e nélkül nem érthetjük meg maradéktalanul, milyen megfontolásból és milyen alapokon bízhatta Mária Terézia a püspökökre igazgatási és társadalompolitikai reformjait. Amikor Klimo György hivatalának átvétele után megfogalmazta saját programját,[49] abban egyszerre láthattuk meg az uralkodói (főispáni utasításban megfogalmazott) célkitűzéseket és az itt tárgyalt pápai enciklikában megfogalmazott irányelveket. Klimo a vállalt programját végre is hajtotta, mind főispánként, mind püspökként. Az hogy e kettős intenció az 1770-es évek elejéig nem okozott törést, problémát, annak az az oka, hogy Benedek és Mária Terézia programja egymásra épült, egymásból táplálkozott. A világi koncepció egy már kiépült, megerősödött egyházi struktúrára épült: 1.) igazgatási, kormányzási identitással rendelkező klerikusokra; 2.) a lakossággal napi kapcsolatban lévő, feléjük rendszeres kommunikációs lehetőségekkel rendelkező papra.

---

45 *„Item conciones ... utiles, zelosas ... faciat."* PPL 1730/6.

46 Pl. *„Conciones moribus fidelium accomodatae."*; *„concione moribus populi accomodata"*; *„concionibus moribus populi, quantum possibile est, accomodatis."* CANONICA VISITATIO 1753–1757. 239, 205, 112.

47 GÁRDONYI 2001. 105–127; GÁRDONYI 2007. 126–131; GÁRDONYI 2009. 49–50.

48 GÁRDONYI 2009. 50.

49 PPL 1752/59.

Mindezekkel együtt egy olyan minőségi, ugyanakkor reális programot fogalmazott meg a pápa, amelyet a 18. századra konszolidálódott egyházmegye vezetője Magyarországon is meghirdethetett. Az *Ubi primum*ban megfogalmazott irányelvek és XIV. Benedek kormányázási koncepciója irányt és példát mutatott a kor egyházi vezetőinek.[50]

Felhasznált források

Pécsi Püspöki Levéltár (PPL)[51]

PPL 1730/6. = Instructio pro visitatione canonica in Dioecesi Quinqueecclesiensi peragenda.

PPL 1733/6. 5. = Intimatum de instituenda parochorum cassa ... Domino Antonio Thuren Episcopo Quinqueecclesiensi.

PPL 1752/59. = Apographum, quo Georgius Klimo Episcopus Quinqueecclesiensis constituit consistorium.

Forráskiadványok

CANONICA VISITATIO 1738–1742 = *Visitatio Canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a pécsi egyházmegyében. 1738–1742.* A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadta: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs. Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis V. Pécs, 2009.

CANONICA VISITATIO 1753–1757. = *Visitatio Parochiarum Dioecesis Quinqueecclesiensis 1753–1757: Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1753–1757. Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XIV.* A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadta: Gőzsy Zoltán. Pécs, 2016.

CONSCRIPTIO 1733. = *Conscriptio ecclesiarum et parochiarum comitatus Baranyiensis et Comitatus Tolnensis anno 1733. Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis IX.* A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadja: Gőzsy Zoltán. Pécs, 2012.

---

[50] A hazai püspökök nagy hangsúlyt fektettek a plébánosok képzésére, emelték a szemináriumi oktatás színvonalát. Klimo rendelete szerint például csak akkor vehettek fel valakit a szemináriumba, ha a dél-dunántúli régióban preferált három nyelv (magyar, horvát, német) közül kettőt ismert. Prioritást jelentett a plébánosi elvárások között az *affabilitas*, a megfelelő nyelvi készség, aminek köszönhetően mélyebb és intenzívebb kapcsolat alakult ki a hívekkel, a plébános könnyebben tudott kapcsolatot tartani a közösségével. GŐZSY 2013b. 68.

[51] A Pécsi Püspöki Levéltárból felhasznált források akták, jelölésük az évet és az ügyirat számát tartalmazza.

XIV. BENEDEK 1746 = XIV. Benedek: *Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV. Bullarium. Tom. I. In quo continentur constitutiones, epistolae etc.* Editae ab initio pontificatus usque ad annum MDCCXLVI. Roma, 1746.

Felhasznált irodalom

BAHLCKE 2005 = Bahlcke, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790).* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2005.

BÁRTH 2013 = Bárth Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: Uő. (Szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013. 9–42.

BESOMBES 1709 = Besombes, Jacobus: *Moralis christiana e scriptura sacra. Traditione, Conciliis, Patribus, & Insignioribus Theologis Excerpta. Tomus II.* Toulouse, 1709.

EMBER 1983 = Ember Győző, Magyarország közigazgatása 1711–1765. *Levéltári Közlemények* 54. (1983). 3–100.

FALLENBÜCHL 1994 = Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848.* Argumentum Kiadó, Budapest, 1994.

FEJÉRDY – SOÓS, 2011 = Fejérdy András – Soós István: Klimo György és Giuseppe Garampi. In: Pohánka Éva – Szilágyi Mariann (Szerk.): *Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai.* PTE Egyetemi Könyvtár, Pécs, 2011. 125–141.

FORGÓ 2012 = Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (Szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 120–146.

FORGÓ 2014 = Forgó András: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. *Világtörténet.* 36. (2014). 2. 239–265.

GÁRDONYI 2001 = Gárdonyi Máté: *A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában.* Studia Theologica Budapestinensia 27. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2001.

GÁRDONYI 2007 = Gárdonyi Máté: A papság a Trienti Zsinat korában. *Teológia.* 41. (2007) 126–131.

GÁRDONYI 2009 = Gárdonyi Máté: A katolikus egyház tridenti reformja. In: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (Szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII. PHF Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2009. 29–53.

GARMS-CORNIDES 1997 = Garms-Cornides, Elisabeth: Benedikt XIV. – Ein Papst zwischen Reaktion und Aufklärung. In: Ammerer, Gerhard – Haas, Hanns

(Szerk.): *Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann.* R. Oldenbourg Verlag, München – Wien, 1997. 169–186.

GATZ 1987 = Gatz, Erwin: Einleitung. In: *Pfarr- und Gemeinde-organisation. Studien zu ihrer Entwicklung in Deutschland, Österreich und der Schweiz seit dem Ende des 18. Jahrhunderts.* Hg. von Erwin Gatz. Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte. Neue Folge, Heft 10. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. 7–13.

GŐZSY 2011 = Gőzsy Zoltán: Szempontok Klimo György püspöki és főispáni kinevezéséhez, illetve tevékenységéhez. In: Pohánka Éva – Szilágyi Mariann (Szerk.): *Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai.* PTE Egyetemi Könyvtár, Pécs, 2011. 142–154.

GŐZSY 2013a = Gőzsy Zoltán: Szempontok az 1733-as Cassa Parochorum összeírások vizsgálatához Baranya és Tolna megye példáján. *Levéltári Közlemények,* 84. (2013.) 2. szám. 113–144.

GŐZSY 2013b = Gőzsy Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Bárth Dániel (Szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013. 53–84.

HODINKA 1879 = Hodinka Antal: III. Károly levelei gr. Esterházy Imre Herczeg Primáshoz 1725–1740. *Történelmi Tár,* 2. (1879.) 1–17.

MONDIN 2001 = Mondin, Battista: *Pápák enciklopédiája.* Szent István Társulat, Budapest, 2001.

PASTOR 1931 = Pastor, Ludwig: *Geschichte der Päpste. Im Zeitalter des fürstlichen Absolutismus. Von der Wahl Benedicts XIV. bis zum Tode Pius VI. (1740–1799).* I. Herder Verlag, Freiburg, 1931.

REINHARDT 1966 = Reinhardt, Rudolf: Zur Kirchenreform in Österreich unter Maria Theresia. *Zeitschrift für Kirchengeschichte.* 77. 1966. 105–119.

ROSA 2014 = Rosa, Mario: Pope Benedict XIV. (1740–1758). The ambivalent enlightener. In: Burson, Jeffrey D. – Lehner, Ulrich L. (Szerk.): *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History.* University of Notre Dame Press, Flanner Hall Indiana, 2014. 41–60.

SOÓS 2011 = Soós István: Giuseppe Garampi érsek, pápai nuncius magyarországi és erdélyi levelezése a 18. században. In: Szelestei Nagy László (Szerk.): *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században.* Szenal Kiadó, Budapest, 2006. 75–84.

SZELESTEI 2000 = Szelestei N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. *Magyar Könyvszemle.* 116 (2000). 1. szám. 27–42.

SZELESTEI 2011 = Szelestei N. László: Klimo György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében. In: Pohánka Éva – Szilágyi Mariann (Szerk.): *Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés,*

kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai. PTE Egyetemi Könyvtár, Pécs, 2011. 70–85.

TUSOR 2000 = Tusor Péter: *A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei.* Doktori Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Kézirat, Budapest, 2000.

XIV. BENEDEK 1750 = *Prosperi Lambertini Cardinalis Archiepiscopis Bononiensis postea Benedicti XIV. Pontifici Optimi Maximi, Institutiones ecclesiasticae, quas latine reddidit Ildephonsus a S. Carolo.* Ingolstadt, 1750.

Gyimesi Réka

ADALÉKOK A TOLNA MEGYEI NÉMET TELEPESEK TÖRTÉNETÉHEZ[1]

A következőkben az újkori német telepesekhez kötődő „toposzok" kerülnek vizsgálat alá. A németekhez – ahogy más népcsoportokhoz is – a köztudatban és a szakirodalomban is olyan egyetemesnek tekintett attribútumok kapcsolódnak, amelyek csak egy részét adják a 18. században Magyarországra[2] érkező német telepesek komplex jellemzőinek. Ezek tisztázása egyrészt azért szükséges, mert egy önmagában is sokrétű vonásokkal rendelkező csoportról van szó, amely egy másik országba való költözéssel egy teljesen új közegbe kerülve változásokon ment át. Másrészt azért, mert egy adott nemzetiséghez való tartozás sokszor jelenik meg demográfiai folyamatokat, együttélési formák kialakítása mögött álló motivációkat magyarázó tényezőként. Ugyanez – a nemzetiség, mint további magyarázatot nem igénylő, önmagában döntő és magyarázó erejű tényező – felmerülhet az örökösödési rendszerek vagy a házasodási szokások kapcsán folytatott kutatások esetén is. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy megkérdőjeleznénk a bizonyos csoportokra jellemző hagyományok, szokások, sajátos mentalitás meglétét, illetve ezeknek a döntésekre és a különböző stratégiák kialakítására gyakorolt hatását, mindössze néhány tévesen rögzült részigazságra és az ezek által elfedett, további kutatást igénylő területekre kívánjuk ráirányítani a figyelmet.

---

[1] A téma alaposabb vizsgálatához nagyban hozzájárult a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde által biztosított kutatási lehetőség.

[2] A tanulmányban Magyarország, mint a Habsburg Birodalom – illetve 1867 után, mint az Osztrák-Magyar Monarchia – része jelenik meg.

A szakirodalomra és néhány ezekhez kapcsolódó forrásra támaszkodva az alábbi állításokat járjuk körül, melyek az újkori német telepesekhez általánosan kapcsolódnak:

1. Az újkorban Magyarországra érkező német telepesek római katolikus vallásúak voltak.
2. Jellemző volt rájuk a törzsöröklési rendszer, melyet a német területekről hoztak magukkal.
3. Ők képviselték a nyugati szokásrendszert a demográfiai viselkedést illetően (Hajnal[3] nyomán: késői házasságkötés, kiscsaládos együttélés stb.)

Felekezeti hovatartozás

Az újkori német telepesek vallását illetően általában egyöntetű kép tárul elénk. Ezt a „hagyományos" megközelítést tükrözi az 1930-as években született *Magyar történet*, melyben a következőt olvashatjuk: „*Maga a bevándorolt tömeg a nagy német nyelvterület legkülönbözőbb déli vidékeiről szűrődött össze, északnémet alig szerepel köztük, mivel III. Károly, atyjával, I. Lipóttal ellentétben, csak katholikus telepedést volt hajlandó előmozdítani.*"[4]

E történetírói hagyomány napjainkig tartó továbbélését nemcsak a tankönyvekben[5] fedezhetjük fel, hanem – ahogy a következő példa is mutatja – különböző, történeti témájú tanulmányokban is: „*III. Károly utat engedett a német telepesek behívásának* [...] *ezzel emelni kívánta a németek számát, valamint a katolikusok arányát.*"[6]

Annak ellenére tartja magát ez az elmélet, hogy több kötet és tanulmány is foglalkozik a protestáns németek betelepítésével, így Szita László közel 160 oldalas írása a Tolna megyei lutheránus németség bevándorlásáról és településtörténetről,[7] vagy Schmidt János könyve a Hessenből Tolna-

---

[3] A Hajnal-modell a mai napig meghatározó elmélet a demográfiai kutatások terén. Alapgondolata szerint Európát egy Szentpétervárt Triesszttel összekötő vonal választja ketté egy keleti és egy nyugati részre, melyeken egymástól alapvetően eltérő, sokszor egymással ellentétes tulajdonságok figyelhetők meg a demográfiai jellemzőket és házasodási szokásokat illetően (HAJNAL 1965). Az elmélet kiterjesztése a háztartásszerkezetre vonatkozóan: HAJNAL 1982

[4] HÓMAN – SZEKFŰ 1935. 429.

[5] „*A szervezett betelepítés döntően a Habsburg Birodalmon kívül élő katolikus németek (összefoglaló néven svábok) behívását jelentette.*" SZÁRAY 2007. 88.

[6] KACZIÁN 2009. 351.

[7] SZITA 1996. 5–163.

Baranya-Somogyba érkező protestáns németek történetéről.[8] Utóbbi – német és magyar levéltári anyagokra támaszkodó kutatásaival – már a *Magyar történet* születésének évtizedében megcáfolta a németekre vonatkozó általánosító elképzelést: *„Megdől mint tévedés Szekfű Gyulának az az állítása, mely szerint III. Károly csak katholikus telepedést volt hajlandó előmozdítani."*[9]

Annak ellenére tehát, hogy az egyoldalú megállapításokkal azonos időben feltűnt a tisztán és szándékoltan csak katolikus betelepítés elméletének cáfolata, ez utóbbi gondolat mégis évtizedekig megőrizte uralkodó pozícióját a történetírásban. Eközben továbbra is születtek a protestáns telepítéssel foglalkozó tanulmányok, melyek annak okait, körülményeit is vizsgálták, hogy miért döntöttek elvándorlás mellett a német tartományok különböző vallású lakosai. Manherz Károly így ír az általa feltételezett motivációkról: *„Szerepet játszott a németek elvándorlásában, hogy a lutheránus és kálvinista német parasztok biztosabb menedékre számíthattak a protestáns magyar urak földjén, mint az ellenreformációtól gyötört német vagy osztrák tartományokban."*[10]

Ez a következtetés azonban több ponton is megkérdőjelezhető, hiszen már a kiindulópont is kétségbe vonható, mely szerint a vallási tolerancia helyzete a német tartományokban rosszabb lenne, mint a magyar területeken. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békék ugyanis a lutheránus és a római katolikus mellett egyenrangú felekezetként ismerték el a kálvinista vallást a Német-római Birodalmon belül, és az alattvalóknak nem kellett követniük fejedelmüket abban az esetben, ha az esetleg másik vallásra tért át.[11]

A magyar és német területeken a felekezeti kérdésben mutatkozó különbségek, a fenti idézettől eltérő, azzal éppen ellentétes előjelű helyzetét tükrözi az is, hogy a hesseni fejedelem, Ernő Lajos például éppen azzal kívánta visszatartani alattvalóit a területei elhagyásától, hogy megfogalmazta abbéli aggodalmait, mely szerint a kivándorlók vallásszabadságát Magyarországon komoly veszély fenyegeti.[12] A kételyek eloszlatása érdekében III. Károly pátensben biztosított teljes vallásszabadságot a betelepülőknek.[13]

Helyi szinten kettősség figyelhető meg, a földesurak egy része igyekezett megfelelő körülményeket biztosítani a különböző felekezetekhez tarto-

---

8 SCHMIDT 1939

9 SCHMIDT 1939. 24.

10 MANHERZ 1996. 10.

11 HÁMORI NAGY 2012. 9. A tanulmány kiemeli a békék vallási téren is kiemelkedő hozadékát: *„A felekezeti kérdésben megfogalmazott cikkelyek arra tettek kísérletet, hogy megakadályozzák a vallási konfliktusoknak a harmincéves háborúhoz hasonló eszkalálódását."*

12 SCHMIDT 1939. 18.

13 SCHMIDT 1939. 23.

zó alattvalóiknak. A 18. század elején Bonyhádra érkező római katolikus és evangélikus németekkel – valamint az 1720-as években az újranépesedést elősegítendő még az ide települő református magyarokkal is – szerződést kötött Kun Ferenc földesúr, melyben biztosította számukra vallásuk szabad gyakorlását.[14] Tolna vármegyében még a 18. század utolsó harmadában is jelentős volt a lutheránus németek aránya, a teljes megyei németség 32,85%-át tették ki.[15] Ez az adat is jól mutatja, hogy nemcsak katolikus németek érkeztek Magyarországra a 18. század folyamán. A Tolnába, Baranyába, Somogyba érkezők főként Hessenből és Württembergből származtak.[16]

A tolerancia mellett azonban konfliktusos helyzetet is előidézhetett a vallási sokszínűség. A lutheránus települések lakói Szita szerint folyamatos mozgásban voltak, aminek legfőbb okát abban látta, hogy *„a protestánsellenes egyházmegye és vármegye is megszorításokat alkalmazott ellenük"*.[17] Ezt támasztja alá Wilhelm Knabel műve is, mely a belső migráció mögött főként vallási okokat vélt felfedezni. A felekezeti ellentétek nagy valószínűséggel a nemzetiségi hovatartozás[18] felett állhattak ebben az időszakban, legalábbis erre utal az, hogy a telepeseket vallásuk szerint külön falvakba telepítették le, illetve egy településen belül – mint például Bonyhádon – a református és evangélikus németek nem az ún. „német faluban" éltek a katolikus vallású telepesekkel együtt, hanem a velük azonos felekezetű magyarok által lakott területeken találjuk őket.[19]

III. Károly a felekezeti szabadság biztosítása mellett különböző kedvezményeket is nyújtott az országba érkező német telepesek számára: *„1723. évi CIII. törvénycikk: az ország benépesítéséről: Ő legszents. felsége jóságosan meg fogja engedni, hogy bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közadó fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hívhassanak, és hogy e szabadságot országszerte kihirdethessék."*[20]

---

[14] VÁRADY 2006. 87–88.

[15] SZITA 1996. 6.

[16] JENEY – TÓTH 1996. 41.

[17] SZITA 1996. 23.

[18] Természetesen itt nem a modern értelemben vett, nacionalizmus által életre hívott nemzetiségi hovatartozásról beszélünk, hiszen a 19. század előtt még nem is lehetne erre utalni, ám a német telepesek egy területről érkezése, közös utazása lehettek olyan tényezők, amelyek egy új országba való érkezés után közösségteremtő tényezőként szolgálhattak.

[19] KNABEL 1945. 14.

[20] http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=4630 (2016.05.07.) Ugyanebben az évben az országba települő a kézművesek számára is hasonló engedményeket tettek, lásd.: 1723. évi CXVII. törvénycikk. http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=4644 (2016.05.07.)

Visszatérve a Manherztől származó idézetre,[21] az az állítás is megkérdőjelezhető, hogy csak a protestáns földesurak birtokaira érkeztek volna lutheránus vagy kálvinista német telepesek. Ugyanígy vitatható az is, hogy csak a katolikus családok, az uralkodó vagy az egyház fogadták a katolikus telepeseket, sőt erőltették volna bevándorlásukat felekezeti túlsúlyuk biztosítása érdekében.

Ha tehát nem vallási okokból érkeztek – az eddigiek szerint sem azért, hogy az uralkodó növelje a római katolikusok arányát, sem azért, hogy a magyar protestáns földesurak védelmébe meneküljenek – akkor mi lehetett az oka annak, hogy nagyszámú német telepes csoportok érkeztek a 18. században Magyarországra?

Maga Manherz írja, hogy a telepítési politika az ország gazdasági érdekeiből fakadt. Ezt támasztja alá az is, hogy a telepes-toborzások nemcsak az uralkodó irányítása alatt zajlottak, hanem az egyház és a világi földesurak is aktívan részt vettek ebben, vagyis részükről is valós gazdasági érdekeket tükrözött ez a törekvés.[22] A földet művelő vagy különféle kézműves tevékenységgel foglalkozó adófizetőkre mindannyiuknak nagy szüksége volt. Jól példázza ezt Mercy gróf tevékenysége is, aki a 18. század elején a Bánát kormányzójaként részt vett az uralkodói telepítések lebonyolításában, ám a bánáti területekre tartó hesseni németek több csoportját saját Tolna megyei területeire irányította, és ott a szokásosnál is kedvezőbb feltételeket biztosított nekik. A protestánsok teljes szabad vallásgyakorlatán túl engedélyezte számukra az egész éves kocsmáltatást, a szabad költözési jogot, az általuk telepített szőlők 6 évnyi adómentességét, valamint az adófizetésen túl felmentette őket a jobbágyi terhek alól is.[23]

A telepesek behívása mögött rejlő gazdasági motivációkat emeli ki Gerhard Seewann is, aki szerint a 18. század elején újraosztott földeken létesített parasztgazdaságok gabonatermelésre rendezkedtek be, mellyel nagy nyereséget termeltek a földesuraknak. Ennek hátterében a 18. századi háborúk álltak, hiszen a császári csapatoknak szüksége volt a gabonára, így az öszszecsapások konjunktúrákat idéztek elő, ami újabb betelepítési hullámokat ösztönzött.[24]

---

[21] Lásd 9. sz lábjegyzet.

[22] MANHERZ 1996. 10.

[23] SCHMIDT 1939. 47–49.

[24] SEEWANN 2015. 115.

Örökösödési rendszer

Második nagy kérdéskörünk a szakirodalom nagy része által a németeknek tulajdonított törzsöröklési rendszer. *„A sváb öröklési rend szerint a legidősebb fiú – a Fekete Erdőben a legfiatalabb – örökölte a gazdaságot osztatlanul, amiből a többi testvérét neki kellett kielégítenie."*[25] Ehhez a megállapításhoz azonban gyakran kapcsolódik az a gondolat is, mely szerint ezt a szokást a németek magukkal hozták, már ez a rendszer volt jellemző örökösödésükre mikor a német tartományok területén éltek. Az *Anerbe* (a *nem osztó örökösödés* német elnevezése) tehát több szerző szerint már a betelepedés előtt is jellemző volt a németek körében: *„Szigorú – az* óhazából hozott *– törzsöröklési rend szerint éltek a telepesek."*[26] Ugyanez a gondolat máshol is megjelenik: *„A telepes sváb parasztok földesúri szolgáltatásait szerződések szabályozták, szabad költözési joggal bírtak, s többnyire a robotot is megválthatták, birtokukat pedig az* óhazából magukkal hozott *törzsöröklési rendszer védte a felaprózódástól (szemben a magyaroknál dívó egyenlő osztásos örökösödéssel)."*[27]

A törzsöröklés rendszerének meglétét nem kívánjuk vitatni, bár véleményünk szerint pusztán egy nemzetiséghez való kapcsolása további árnyalásra szorul. Azonban az kétségesnek tűnik, hogy a németek csak azért követték volna ezt az örökösödési stratégiát, mert kizárólag ezt a szokást hozták volna magukkal. A német tartományokban a törzsöröklés mellett hasonló népszerűségnek örvendett az osztó örökösödés, egyes területeken pedig egyszerre, egymás mellett található meg mindkét rendszer.[28]

---

[25] EPPEL 2001. 79.

[26] KURUCZ 2010. 19. (Kiemelés: Gy. R.) Az idézett tanulmány minden eddig érintett és problematikusnak talált pontot felvonultat, például utal a „hithű katolikus Habsburg dinasztia" döntésére, mely szerint csak a „szigorúan katolikus" régiókból érkezhetnek telepesek (12–13.) Nem tudunk egyetérteni azzal a megállapítással sem, mely szerint a német tartományokban *„fokozta a nyomort az Anerbe is, hiszen a birtokokat kizárólag az elsőszülött örökölhette, a többiek nincstelenek maradtak, elvándoroltak, esetleg szakmát tanultak"*. (KURUCZ 2010. 12.) A törzsöröklés rendszerében valóban egy gyermek kapta meg a földet, ám – ahogy korábban láttuk –, többi testvérét ki kellett fizetnie. (EPPEL 2001. 79.) Emellett mesterséget tanulni is költséges dolog volt, így ha ezt kifizette az örökös nem öröklő testvérének, abban az esetben közvetetten is biztosította annak további megélhetését. A jussból általában földet (gyakran először szőlőt) próbáltak meg vásárolni, ez magyarázza a német települések számának növekedését általában a szerbek rovására, akik az állattartás miatt inkább legelőiket tartották meg, szántóikat sokszor eladták a németeknek. SEEWANN 2015. 113

[27] KATUS 2012. 120. (Kiemelés: Gy. R.)

[28] Ezt támasztja alá Mattyasovszky Miklós 1904-es műve is, mely kimutatta, hogy a német

Ez esetben joggal merül fel a kérdés, hogy miért döntöttek mégis leginkább a telepesek a törzsöröklés mellett. Ha minden kétséget kizáró válasz nem is adható, megkísérelhetjük megvizsgálni a betelepítés körülményeit és a közvetlenül azt követő időszakot, hiszen a németek örökösödési rendszere Magyarországra érkezésük előtt bizonyosan többszínű volt. Fennmaradt néhány szerződés, melyeket a földesurak a földjeikre telepített németekkel kötöttek. Egy ilyen 1720-ban született dokumentum első pontja a letelepedés körülményeit és feltételeit illetően az alábbi feltételt rögzíti: „[...] *alles* nach deutscher Manier *einzurichten.*"[29] Sajnálatos módon ennek az ún. *német mód*nak a leírása az eddig ismert dokumentumokban nem található meg, de joggal feltételezhetjük, hogy a törzsöröklési rendszer gazdasági megfontolásokból mind a földesúr, mind a német telepesek számára megfelelő megoldás lehetett. Egyrészt lehetőséget adott arra, hogy a frissen az országba érkezett földművelők egy tagban tarthassák földjeiket, gazdaságilag megerősödjenek, míg a földbirtokos számára nyomon követhető volt, hogy ki melyik földet műveli, és ki fizeti az adót a terület után. Ráadásul a 18. századi háborúk által előidézett gabonakonjunktúrákkal tarkított időszakban a földesurak duplán érdekeltek voltak a telepesek minél hatékonyabb földművelésének biztosításában.[30]

A 18–19. századi magyarországi örökösödési joggal, szokásokkal kapcsolatban megállapítható, hogy az nem volt stabil és egyöntetű, valamint nem tekinthető változatlannak sem. Faragó Tamás a 20. század legelejéről származó magyarországi adatokra támaszkodva az alábbiakat állapította meg: *„Külön érdekesség, hogy a magasabb arányban törzsöröklést mutató megyéknek csak a felében találunk átlagot meghaladó mértékben német anyanyelvű lakosságot. Másik felük túlnyomó többségében román, szlovák, magyar lakosság is, tehát nem kizárólag a német etnikumhoz, illetve a német bevándorlók által nyugatról hozott »hagyományokhoz« lenne köthető."*[31]

örökösödési rendszer nem egységes, az egyes vidékeken az osztatlan örökösödési jog nem általános, mivel annak előnyei és hátrányai a helyi, gazdasági és társadalmi körülményektől függtek. MATTYASOVSZKY 1904. Mattyasovszky azért indult Darányi Ignác által elrendelt németországi tanulmányútjára, és vizsgálta a német örökösödést, mert a 20. század elején a magyar örökösödési jog reformjára készültek. Lásd: BOGNÁR 2002. Több német tanulmány is bizonyítja, hogy a német parasztok körében nem csak az osztatlan örökösödés dívott, hanem a kezdetektől fogva jelen van az osztó örökösödés is. Pl.: HILLER 1922. 281–293.

29 KNABEL 1972. 11. *„Mindent német mód szerint intézni, berendezni."* (Kiemelés: Gy. R.)

30 SEEWANN 2015. 115–116.

31 FARAGÓ 2006–2008. 92.

Faragó kutatásai egy fontos összefüggésre hívják fel a figyelmet azáltal, hogy beemeli az örökösödési szokások vizsgálatába a korabeli demográfiai viszonyokat is, melyek erősen befolyásolták a családok örökösödési stratégiájának megválasztását. A népesség magatartásának változására jelentős hatást gyakorolt a népességnyomás, illetve az agrár-túlnépesedés, amit a demográfiai átmenet, a halandósági viszonyok javulása idézett elő.

Ebből fakadóan a fiatal generációhoz tartozók egyre gyakrabban választották az elvándorlást, de nem azért, mert nem örököltek földet, hanem mert elfogyott a rendelkezésre álló, művelésre alkalmas szabad földterület.[32] Faragó utal a 18. századi betelepítések időszakára, amikor a Kárpát-medencében nemcsak a népességfelesleg, *„hanem – öröklési rendszerüktől függetlenül – százezres nagyságú bevándorló tömegek is megtalálták a helyüket"*.[33] A föld és népesség arányának kedvezőtlenné válásával jelentek meg a változásokra reagáló népesedési és társadalmi stratégiák a családok és közösségek körében. Magyarországon ezekre a problémákra adott válaszreakciók a termékenység visszafogásában, elvándorlásban, valamint az örökösödési rendszerben bekövetkező változásban érhetők tetten.[34]

Az osztó örökösödés lassan, míg a törzsöröklés gyorsabban hat a következő generációra, a javak szétosztásából, illetve egyben tartásából fakadóan. Utóbbi minden generációt eltérő házasodási magatartásra és elvándorlással kapcsolatos döntésre késztethet, vagyis rugalmasabbnak tekinthető egy bekövetkező népességnyomás esetén. De akkor miért nem vált dominánssá a törzsörökös stratégia a 18–19. századi újranépesítés idején? A kérdés különös jelentőséggel bír, ha az érvek mellé sorakoztatjuk azt a tényt is, hogy ez az örökösödési rendszer sokáig a nagybirtokos elit támogatását élvez-

[32] Szita eredményei szerint a törzsöröklési rendszer elősegítette a nagymérvű migrációt, mivel a nem öröklő testvérek máshol próbáltak földhöz jutni. Ezt az öröklési rendszernek köszönhetően megkapott jussuk földvásárlásra fordításával próbálták elérni, ám ez a folyamat általában szőlő bérlésével kezdődött. (SZITA 1996. 23.) Ugyanezt a törekvést látjuk a fiatalok részéről Benda Gyula keszthelyi vizsgálatainál, ahol első lépésként a szőlőbe költöztek fel a saját gazdaságot, háztartást megteremteni kívánó fiatalok (BENDA 2008). Mind Benda kutatásai, mind Faragó itt idézett eredményei azt mutatják, hogy az örökösödési rendszert erőteljesen befolyásolták a demográfiai körülmények és lehetőségek, tehát nem elsősorban az örökösödési rendszer gyakorolt hatást a népesedési folyamatokra, hiszen az öröklési stratégiákat könnyebb volt a fennálló viszonyokhoz igazítani.

[33] FARAGÓ 2006–2008. 102.

[34] FARAGÓ 2006–2008. 102. Az általános demográfiai modelltől eltérő, eredendően alacsony termékenységre hívta fel a figyelmet Katus László is, kiemelve, hogy Magyarországon már a demográfiai átmenet előtt is megfigyelhető volt a házas termékenység alacsony szintje. KATUS 2008. 165–170.

te, gondolunk itt a különböző uradalmak telekosztási korlátozásaira már a 18. század elejétől kezdve.[35]

A választ a demográfiai folyamatok szintjén kell keresnünk, ugyanis a 18–19. század fordulójáig nem jelentkezett olyan erőteljesen a népességnyomás, mely szükségessé tette volna a korábbi szokásoktól gyökeresen eltérő örökösödési stratégiák kialakítását. A 19. század első felében, egy időben vált érezhetővé a túlnépesedés problémája, és jelent meg a polgári jogegyenlőség eszméje. Utóbbi magával hozta a törvény előtti egyenlőséget preferáló szabályozást, amely az örökösödést illetően is hasonlót várt el,[36] így a 19. század végén erőteljessé váló demográfiai nyomásra nem kereshettek megoldást az örökösödési rendszer megváltoztatásában. Ezért a törzsöröklésre való áttérés gondolata helyett maradt a születéskorlátozás és az el-, vagy kivándorlás, mint potenciális megoldás.[37]

A népességnyomást megelőzően azonban nem volt, nem is lehetett éles elkülönülés az örökösödési rendszerek között, a korabeli magas halandóságból eredően, hiszen sokszor nem is maradt életben annyi fiúörökös, hogy „válogatni" lehessen a különböző típusú öröklési szisztémák között.[38]

Nyugati vagy keleti hatás?

Végül a fentiekkel szoros összefüggésben azt kell még röviden megvizsgálnunk, hogy a német telepesek különböző jellemzői és szokásai hatást gyakoroltak-e más itt élő népcsoportok viselkedésére, vagy éppen fordítva, az ide érkező németek vették át a többi etnikum hagyományait, demográfiai magatartását.

Az eddigi kutatások mindkét esetre találtak már példát, egyes területeken a német minta követését bizonyították be, máshol olyan forrásokat találtak, amelyek a telepesek megváltozó szokásairól adtak számot. Husz Ildikó Zsámbékon vizsgálta a németek és magyarok 19. századi együttélését, s ennek kapcsán a következőt állapította meg: „*...a magyarok öröklési szokása-*

[35] FARAGÓ 2006–2008. 103. A nagybirtokosok eme törekvése újfent utal arra a korábban már említett szempontra, miszerint a földbirtokosok részéről jelentkezett egy határozott szándék a telepítéseket követő új helyzet minél jobb és prosperálóbb alakítására, ebből fakadhat a területek túlzott felosztásának tilalma.

[36] 1840-ben törvénybe iktatják az egyenlően osztó örökösödést. 1840. évi VIII. törvénycikk: a jobbágyok örökösödéséről. http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5204 (2016.05.20.)

[37] FARAGÓ 2006–2008. 103–104.

[38] FARAGÓ 2006–2008. 104.

inak egyes elemei hasonlóvá váltak a németekéhez."[39] Itt azonban utalnunk kell Faragó eredményeire, aki arra a következtetésre jutott, hogy az örökösödési rendszerekben való változtatást főként a 19. században jelentkező népességnyomás indikálta. „*Bár ez a tudás, sőt ez a gyakorlat* [a törzsöröklés – Gy. R.] *számos, a 18. század folyamán betelepült német közösségben létezett,* [...] *hosszú időn keresztül nem keltett figyelmet a szomszédságukban élő, más szokásrendszereket gyakorló paraszti közösségek körében.*"[40]

Karl-Peter Krauss azonban éppen a németek házasságkötési korát illetően fedezett fel olyan gyökeres változásokat, amelyek Magyarországra érkezésüket követően alakultak ki. Levéltári források segítségével rekonstruált levelezéseket a magyar területekre települt németek és otthon maradt rokonaik között. Beszámol többek között arról, hogy egy bizonyos Jakob Stemmler unokái kérik örökségüket, mivel megházasodtak Magyarországon. Ez azért igényelt bővebb magyarázatot és több levélváltást, mert a német tartományokban 25 év körül mozgott az átlagos házasságkötési kor, ami után az örökösök megkapták az őket illető jussukat. Ezzel szemben a Magyarországra érkező telepesek az itteni szokásokhoz hasonlóan korábban, akár már a húszas éveik előtt házasságot kötöttek.[41]

Őri Péter Pest megyei lélekösszeírások vizsgálatát és részletes statisztikai elemzését követően az alábbiakat állapította meg a demográfiai viselkedés nemzetiségi tényezőktől függő befolyásoltsága kapcsán: „*Jelentős különbség csak a német és a délszláv közösségek között mutatkozik a házasodás, háztartáskialakítás terén, egyébként az etnikai hovatartozás nem látszik fontos magyarázó tényezőnek.*"[42] Őri a nyugati és keleti minták kérdéskörét is érinti, habár nem a fejezetünkben vizsgált kölcsönhatások kapcsán, hanem a korábban már említett Hajnal-vonalat illetően. Szerinte a házasságkötési kort, a demográfiai jellemzőket és a háztartáskialakítási stratégiákat illetően kettőnél jóval több változatot lehet elkülöníteni, hiszen a Hajnal-modell által leírt „keleti" és „nyugati" típusok mellett több átmeneti forma is létezhetett.[43]

---

[39] HUSZ 2002. 100.

[40] FARAGÓ 2006–2008. 103.

[41] KRAUSS 2015. 445–456.

[42] ŐRI 2003. 321. Állítja mindezt Őri Pest-Pilis-Solt megyei adatok alapján, mely terület többek között felekezeti és nemzetiségi szempontból is reprezentatívnak tekinthető a korabeli magyarországi állapotok tekintetében. „*Több demográfiai változóval végzett tipizálási kísérletünk is megmutatta, hogy a felekezeti, etnikai alapú magyarázatok nehezen tarthatók.*" ŐRI 2003. 322.

[43] ŐRI 2003. 321. Ugyanerre az eredményre jutott Faragó is egész Magyarországot érintő vizsgálata kapcsán, melyben a háztartáskialakítási rendszereket vizsgálja Hajnal elmélete alapján. FARAGÓ 2001.

Egyet kell értenünk Faragó azon megállapításával, mely szerint az egyes rendszerek működését, a különböző csoportok egymásra gyakorolt hatásait csak a bennük élő egyének vizsgálata, illetve a *„csoportközösségi életciklusainak megértése"* teszi lehetővé, melyre kizárólag a mikroszintű vizsgálatok biztosítanak megfelelő keretet.[44] Ehhez hozzáfűznénk még azt, hogy ezt a vizsgálatot egyrészt a forrásadottságok miatt, másrészt a folyamatos 18. századi betelepülésekből fakadóan, a 19. századi adatok alapján érdemes – és lehetséges – elvégezni. A németek szokásainak, más csoportokkal való kölcsönhatásának elemzésekor, és a vizsgálat korszakának megválasztásakor fontos figyelembe vennünk azt is, hogy a kezdeti kedvezmények ellenére is nehéz volt az új élethez való alkalmazkodásuk a 18. századi Magyarországon. Ezt a változást, akklimatizációt a források három generációs folyamatként írjak le: *„Előbb a halál, majd az ínség, ezután a könnyebb élet."*[45]

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a történelemkönyvekben és sokszor a történeti diskurzusban is dominánsnak tűnnek a kissé sematikus, olykor leegyszerűsítő megállapítások a német telepesek felekezeti hovatartozását, örökösödési stratégiáit illetően. Tanulmányunkban amellett érveltünk, hogy a német etnikumhoz kötődő jellemzők nagyon is összetettek és sokrétűek, így érdemes ezeket a sajátosságokat részletesen is megismerni és megfelelő keretekben értelmezni. Fontos tudatosítani, hogy a telepesek nemcsak római katolikusok voltak, hanem evangélikus és református németek is érkeztek a 18. században Magyarországra. Láthattuk, hogy ennek nagy jelentősége volt egy olyan korban, amelyben a felekezeti hovatartozás alapvető identitásképző erő volt, és befolyásolta az együttélés kereteit is. Jelentős szemléletbeli váltást okozott az is, hogy felismertük, a németek nem(csak) azért követték a törzsöröklési rendszert, mert ezt hozták magukkal a német tartományokból, hiszen nem mindenhol ez a típusú örökösödés volt jellemző. Ez a tény ráirányította a figyelmünket olyan meghatározó gazdasági és népesedési körülményekre, melyek befolyásolhatták körükben a törzsöröklési szokásrendszer elterjedését és fenntartását. Különböző kutatások a németek más népcsoportokkal való együttélésének következményeit és egymásra gyakorolt

[44] FARAGÓ 2001. 47.

[45] SOLYMÁR 2003. 40. Ugyanez így jelenik meg a német irodalomban: *„Den Ersten der Tod, den Zweiten die Not, den Dritten das Brot."* KRAUSS 2013. 174. Krauss idézett tanulmánya részletesen, konkrét családok történetein keresztül és a telepesek kezdeti sorsát jól illusztráló demográfiai mutatókkal (halálozási kor, az árvák aránya, a mostohacsaládok kialakulásának gyakorisága stb.) tárja elénk a 18. századi telepesek nehézségeit Magyarországra érkezésüket követően.

hatását eltérő irányúnak írták le. A demográfiai megközelítésű elemzések felhívták a figyelmet a folyamatok sokszínűségére és összetettségére, valamint arra, hogy mindezeket szem előtt tartva, alapos, helyi szintű, egyéni adatokkal dolgozó kutatásokra van szükség ahhoz, hogy további releváns megállapításokat tehessünk akár csak a német telepesekre vonatkozóan is. A vizsgálatokhoz elengedhetetlen komplex értelmezési keretre hívja fel a figyelmet az alábbi gondolat is: *„Az újonnan érkező telepesek már multietnikus és multikonfesszionális lakosságot találtak itt, valamint a korábban török megszállás alatt álló területek meghódítása után ezek a területek maguk is mélyreható politikai-adminisztratív és gazdasági átalakulás tárgyai voltak."*[46]

Felhasznált irodalom

BENDA 2008 = Benda Gyula: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.

BOGNÁR 2002 = Bognár Szabina: Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón. Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése. *Korall,* 9. (2002), 173–192.

EPPEL 2001 = Eppel János: Egy német család története a letelepedéstől a kitelepedésig 1750–1948. In: Szita László – Szőts Zoltán (Szerk.): *A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok, III. Völgységi Konferencia.* Völgységi Múzeum, Bonyhád, 2001. 77–84.

FARAGÓ 2001 = Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – Változatok John Hajnal tézisére. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv.* KSH NKI, Budapest, 2001. 19–63.

FARAGÓ 2006–2008 = Faragó Tamás, Demográfia és öröklési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv,* KSH NKI, Budapest, 2006–2008. 81–122.

HAJNAL 1965 = Hajnal, John: European marriage patterns in perspective. In: Glass, David V. – Eversley, David E. C. (Szerk.): *Population in history. Essays in historical demography.* Edward Arnold, London, 1965. 101–143.

HAJNAL 1982 = Hajnal, John: Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review,* 8 (1982) 3. 449–494.

HÁMORI NAGY 2012 = Hámori Nagy Gabriella: Vesztfália: emlékezés vagy feledés? *Világtörténet,* 33 (2012) 1–2. 1–14.

HILLER 1922 = Hiller, C.: Das bäuerliche Anerbenrecht in Württemberg. *Archiv für die civilistische Praxis,* 120 (1922). 281–293.

HÓMAN – SZEKFŰ 1935 = Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* IV. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.

[46] SEEWANN 2015. 100.

HUSZ 2002 = Husz Ildikó: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében.* Osiris, Budapest, 2002.

JENEY – TÓTH 1996 = Jeney Andrásné – Tóth Árpád: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 10. Tolna megye.* MTA – KSH, Budapest, 1996.

KACZIÁN 2009 = Kaczián János: Tolna megyei németek a tágabb haza szellemi és kulturális életében. In: Nagy István (Szerk.): *Németek a Kárpát-medencében konferencia anyaga. Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2.* Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád, 2009. 351–358.

KATUS 2008 = Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Nagy Mariann – Vértesi Lázár (Szerk.): *Sokszólamú történelem: Katus László válogatott tanulmányai és cikkei.* PTE BTK Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008. 155–174.

KATUS 2012 = Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2012.

KNABEL 1972 = Knabel, Wilhelm: *Geschichte Bonyháds (Bonnhards) von der Urzeit bis 1945.* Die Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern e.V., München, 1972.

KRAUSS 2015 = Krauss, Karl-Peter: *Quellen zu den Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 20. Steiner, Stuttgart, 2015.

KRAUSS 2013 = Krauss, Karl-Peter: Die Kinder der Kolnisten. Ansiedlung und demographische Krise im Königreich Ungarn. In: Beer, Matthias (Szerk.): *Themenschwerpunkt Migration nach Ost- und Südosteuropa im 18. und 19. Jahrhundert.* Danubiana Carpathica, Band 7 (54). De Gruyter Oldenbourg, München, 2013. 167–217.

KURUCZ 2010 = Kurucz Rózsa: Német családok betelepülése és életvitele Tolna megyében a 18. században. In: Kurucz Rózsa – Klein Ágnes – Józan-Jilling Mihály – Krémer György (Szerk.): *Német nemzetiség Tolna megyében.* PTE IGYK, Szekszárd, 2010. 9–40.

MANHERZ 1996 = Manherz Károly: A magyarországi németek és népi kultúrájuk. In: Kiss Mária (Szerk.): *Válogatás a Magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből 1.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996. 9–22.

MATTYASOVSZKY 1904 = Mattyasovszky Miklós: *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás.* k.n., Budapest, 1904.

ŐRI 2003 = Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783.* KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest, 2003.

SCHMIDT 1939 = Schmidt János: *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében.* Baross Nyomda, Győr, 1939.

SEEWANN 2015 = Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1. A kora középkortól 1860-ig.* Argumentum, Budapest, 2015.

SOLYMÁR 2003 = Solymár Imre: *A dél-dunántúli németek mentalitása.* Völgységi Múzeum, Bonyhád, 2003.

SZÁRAY 2007 = Száray Miklós: *Történelem III.* Középiskolák, 11. évfolyam. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.

SZITA 1996 = Szita László: A lutheránus németség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a 18. században. In: Dobos Gyula (Szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5.* Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd, 1996. 5–163.

VÁRADY 2006 = Várady Zoltán: Bonyhád a törökkor végétől Mária Terézia koráig. In: László János – Szőts Zoltán (Szerk.): *Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián.* Völgységi Múzeum, Bonyhád, 2006.

MAJDÁN JÁNOS

A VASÚTI ÁRUFORGALOM MISKOLCON A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A hazai közlekedési hálózat fejlesztésében alapvető változásokat hozott a vasút megjelenése. Bár tervek és elképzelések születtek az új közlekedési eszköz bevezetésére, majd állami költségeken történő hálózati bővítésekre, de a gyakorlatban a magántársaságok építették meg az első vonalakat.[1] Az 1849-ben bevezetett alkotmány nélküli időszakban Bécsben megkísérelték a birodalmi hálózat államvasúti fejlesztését, de a lassan megtérülő, óriási kezdeti tőkét kívánó építkezések mellett a katonai kiadások, az új polgári közigazgatás kiépítése olyan összegeket emésztett fel, hogy a kincstár kiürült, Ausztria a világon elsőként államcsődöt jelentett. Az egyre fontosabbá váló vasúti fejlesztéseket újból magán vállalkozások finanszírozták, a bécsi kormány kamatgaranciás támogatással ösztönözte a hálózat bővülését. A kincstár által vállalt – általában évi 5% – garantált kamat kifizetése, az európai lakosság mezőgazdasági cikkek iránti ugrásszerűen megnövekedett fogyasztási igénye, a Magyarországon található nyersanyagok felhasználása és a polgári államberendezkedés hozta hivatalnoki-katonai forgalom mind csábította a külföldi befektetőket. Francia és angol tőkés csoport kezdte meg 1855 után Magyarországon is a Birodalom legnagyobb tengeri kikötőjébe, Triesztbe vezető vasúthoz kapcsolódó hálózat bővítést. A sok néven hívott Déli Vasút Nagykanizsán keresztül összefonódó dunántúli vonalrendszert épített ki 595 kilométer hosszban 1867-ig. A másik nagy külföldi beruházó csoport a már 1848 előtt forgalomba helyezett, majd bécsi kincstári tőkével folytatott Pozsony-Pest-Cegléd-Szeged vonalat vásárolta meg, és folytatta az építkezést a Tisza-parti városból Temesváron át a Krassó-Szörény megyében

[1] MAJDÁN 2014

megvásárolt óriási állami birtokig. A társulat 643 kilométeren át vezető vasútjával érte el a Resica-környéki erdőségeket, ahol a helyi szénre és vasércre alapozva komplex iparvidéket alakított ki. Bár a társaság meghagyta a korábbi nevét (Osztrák Államvasút), de magánvállaltként jegyezték be a nem osztrák, hanem francia céget. A Dunagőzhajózási Társaság a Pécs melletti szén kikötőbe szállítására megépített Üszög-Mohács 56 kilométer hosszú vonala ugyan rövid pálya volt, de iparvasút jellege miatt újdonságnak számított hazánkban. A nagy külföldi vállalkozók mellett hazai beruházók és politikusok alapították a Tiszavidéki Vasúttársaságot.

Miskolc vasútjai

A Pest és Szolnok között még 1848 előtt megnyílt vasutat tovább tervezték építeni legalább Debrecenig. Erre sem a forradalom előtti magántársasági, sem a szabadságharc leverése utáni állami fejlesztések során nem került sor. Az Alföld nagy állattartói, illetve gabonatermelői nem használhatták ki az európai mezőgazdasági konjunktúra adta lehetőségeket. A magyar polgári átalakulás törvényei között szereplő, de a szabadságharc miatt teljes körben végre nem hajtott jobbágyfelszabadítást a birodalmi kormány fejezte be Bécsből, s a jogi átrendeződés következtében az 1853 utáni új birtokstruktúra lehetővé tette és lassan kialakította a mezőgazdasági termelők konjunktúrákra történő reagálását. A Tiszántúlon az európai élelmiszer igény növekedése adta lehetőségeket a szállítási viszonyok miatt nem sikerült kihasználni, s ez hátrányosan érintette az ottani nagyüzemek tulajdonosait és az önszerveződésben gyakran élenjáró mezővárosok lakóit. Így alakult meg az alföldi városok és gazdák kezdeményezésére az első hazai érdekeltségű vasúti vállalat.

Az első vasút

A Szolnoktól keletre eső térségben kért és kapott építési engedélyt a Tiszavidéki Vasúttársaság 1856. november 10-én. A nagykunsági mezővárosokon át Debrecenig, majd onnan Nyíregyházán, Tokajon és Szerencsen keresztül Miskolcra vezető pálya ugyan hatalmas ívben haladt, de a térség fontos településeit érintette. Nem volt véletlen Miskolc kiválasztása, hiszen a borsodi megyeszékhelyről vezetett az út évszázadok óta Felső-Magyarország keleti térségének legnagyobb városába, s egyúttal a lengyel kereskedelem kiindulópontjába, Kassára is. A sík vidéken haladó pálya a legkönnyebb hazai beru-

házások közé tartozott, mivel néhány folyami áthidaláson kívül az építkezés kevés földmunkát igényelt. Az eredeti tervek mellett az Alföld tájhatárán kifejlődött nagy központokat, Aradot és Nagyváradot is elérő vasút az egész nagytáj fő szállítási vonalává vált. A Tiszavidéki Társulat hálózata szakaszokra bontva épült és a vállalt határidők előtt készült el:

Szolnok – Püspökladány: 1857. november 25. (121 km)
Püspökladány – Debrecen: 1858. április 24. (68 km)
Szajol – Arad: 1859. május 24. (143 km)
Debrecen – Miskolc: 1859. május 24. (136 km)
Miskolc – Kassa: 1860. augusztus 14. (89 km)
Mezőtúr – Szarvas: 1880. május 1. (20 km)
(A vállalat az új pálya mellett megvásárolta az Cegléd – Szolnok, 27 km-es szakaszt is.)

A korszakban más társulatnál is használt 37 kilogrammos vas síneket fektettek le a bányakavics ágyazatra helyezett két és fél méter hosszú tölgy talpfákra. Az angol, cseh és resicai vassínek rossz minőségük miatt hamarosan cserére szorultak, s majd a Magyar Államvasutak tulajdonába került egész hálózatot ki kellett cserélni acélsínre. A Tisza hidakat (Szolnok, Tokaj), a Zagyva hídját (Szolnok), a Kőrösök hídjait (Mezőtúr és Gyoma) és a Hernád hídját (Hernádnémeti) gyorsan építhető, de hamar tönkre is menő fából készítették, így az állami kezelésbe vétel után ezeket is mind acélszerkezetűre kellett váltani.

Az 580 kilométer hosszú újonnan épült pálya mellett 38 (a tervezett forgalomhoz méretezett) felvételi épületet és 127 állomási őrházat, míg a pálya mentén további 409 őrházat adtak át. A mozdonyokat 21 fűtőházban készítették fel az útra, s a vonal mentén szélkerék meghajtással 61 vízvételi lehetőséget alakítottak ki. A későbbiekben ismertetett miskolci áruforgalom is a vállalat 85 áruraktárából az egyikben zajlott, melyek forgalmát 64 rakodó segítette. A zavartalan forgalom lebonyolításához 74 szertár, 13 hídmérleg és 9 tolópad állt rendelkezésre. A vasúttársaságok személyzete számára – Magyarországon újdonságként – szolgálati lakásokat is építettek, a Tiszavidéki Társaság 49 lakást adott át a pálya mentén. A járművek karbantartására járműjavítók nyíltak Szolnokon, Nagyváradon és Miskolcon.[2]

A Társaság a hálózatát 89.600 forint kilométerenkénti költségből valósította meg, amely a korabeli fővonali építkezések között a legolcsóbb volt. Sem az olcsó földmunkák, sem az olcsón vásárolt sínek nem segítették a cég

[2] A Miskolci Járműjavítóban dolgozott Gyarmati György édesapja.

nyereségessé válását. Bár az átadás után a forgalom megindult, de az áruszállítások nem hoztak akkora bevételeket, hogy a részvénytársaság osztalékot fizethessen. Maradt állandó bevételnek az 5,2%-os állami kamatgarancia,[3] de a csatlakozó Osztrák Államvasút tarifa-politikája hátráltatta a teheráruk magyar és birodalmi fővárosba, vagy a nyugat-európai fogyasztók felé továbbítását. A nagy távolságra szállított áruk esetében a korszakban gondot jelentett a csatlakozó pontokon történt átrakodás, amely lassította a fuvarozást és hatalmas többletköltségeket okozott. Az utasforgalom esetében sem hozott robbanásszerű növekedést a vasút miskolci megjelenése, mert vasúton el lehetett ugyan jutni Pestre és Bécsbe, de az óriási kerülő és az induláskor beállított napi három pár személyvonat nem váltott ki utazási lázat.

Közvetlen vasúti kapcsolat a magyar fővárossal

A Tiszavidéki Vasúttársaság tervei között szerepelt a Miskolcot legrövidebb úton a magyar fővárossal összekötő pálya megépítése is, de erre már nem kaptak engedélyt. Az osztrák-magyar kiegyezés utáni évben a csődbe ment salgótarjáni magánvasút átvételével megalakult Magyar Államvasút vezetői pontosan látták az Alföld és az Északi-Középhegység peremén tervezett vasút fontosságát, s ezért a szaktárca már költségvetési pénzből kívánta ezt a szakaszt megépíteni. A már állami tulajdonba került Pest–Salgótarján vonalból Hatvannál kiágazó és Miskolcig tartó vasút *"országos költségen"* történő kiépítését rendelte el az országgyűlés.[4] Az építkezéshez szükséges tőkét a *"Weikersheim M. H. és társa bécsi bankárházzal 1868. évi jan. 18-kán kötött szerződés"* alapján, az előző évben hatályba lépett törvény értelmében az állam által fölvett kölcsönből használta fel a MÁV.[5]

A 90%-ban egyenes síkvidéki vonalon alig építettek ívet Miskolcig. Itt is még vassíneket fektettek rá a tölgyfa talpfákra (32,5 kg) és egyedül a Zagyva fölött kellett hidat építeni, de ez már rácsozott vasszerkezetű volt. A 115

---

[3] Hosszú egyeztető tárgyalások eredményeként külön törvényben rögzítették a Tiszavidéki Vasúttársaság és a mindenkori állam gazdasági elszámolásait (1873. XVIII. tcz.). A magyar kormány elfogadta, hogy az addig fizetett 4%-os kamatgarancia helyett az eredeti okiratban szereplő 5,2%-os támogatás illeti meg a „tiszavidéki vaspálya-társulatot", s a különbözetet 1861-ig visszamenően a költségvetésből kifizették.

[4] 1868. évi XII. törvénycikk a Zákánytól Zágrábig és a Hatvantól Miskolczig terjedő vasutvonalak építése tárgyában. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1896

[5] 1867. évi XIII. törvénycikk a vasutak és csatornák építése végett létesitendő kölcsönről. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1896

kilométer hosszú pálya mellett 11 felvételi épületet adtak át, melyek közül – a korszakban igen előrelátó módon – hét esetében már peron is készült. Az áruforgalom lebonyolítását segítette a 15 raktár, a vontató járműveket három mozdonyszínben készítették fel az indulásra. A forgalom lebonyolódásához 19 állomási őrházat és szolgálati lakást, illetve 59 nyíltvonali őrházat adtak át.

Mivel sem Gyöngyös, sem Eger városa nem támogatta a vonalvezetést, ezért a vasúti pálya nem érintette a két fontos kereskedelmi központot, a fővonalhoz csak két szárnyvonallal kapcsolódtak:

Hatvan – Miskolc: 1870. január 9. (115 km)
Vámosgyörk – Gyöngyös: 1870. március 16. (13 km)
Füzesabony – Eger: 1872. november 3. (17 km)

A hálózat együttesen kilométerenként 44.800 forintba került. A viszonylag olcsó beruházási összeget a síkvidéki kivitelezés mellett a kevés műtárgy beépítési igénye eredményezte.

Az államvasúti építkezés

A gömöri iparvidék fontossága már a pesti Lánchíd építésekor kiderült, mivel a szakemberek nagy meglepetésére a titkos pályázatot az Andrássy grófok üzemében készült lánc nyerte el, s így hazai gyártó szállította a legfontosabb elemeket.[6] A vasútépítés hazai megindulása után egyre nagyobb szerepet szerző gömöri iparvidék közlekedési helyzetét kívánta a magyar kormány javítani az Államvasút e tájra vezető vonalaival. Ez a hálózatbővítés egyet jelentett azzal, hogy az iparvidéken működő magánvállalatoktól rendelt a kormány a hazai iparfejlesztésekhez, építkezésekhez és a mezőgazdasági gépgyártáshoz szükséges alapanyagokat. A külföldi érdekeltségű Krassó-szörényi iparvidék helyett a hazai tulajdonú gömöri vállalatok támogatása kiváló indok volt a MÁV térségbeli hálózatbővítésére, amely egyúttal helyben növelte az alapanyagok igényét is. Az 1867-ben elfogadott és korábban már jelzett fejlesztési program szerint a vasutakra és csatornákra felvehető kölcsönből jutott a térségnek: *"a bányaipar előmozdítása végett Miskolcztól Putnok felé azon pontig vezetendő vasut építése, melyből a vasiparral foglalkozó bányavidék egyes völgyei kiágaznak."*[7]

---

[6] LENDVAI 2011

[7] 1868. évi XLIX. törvénycikk a vasutak és csatornák építésére felvett kölcsön hováfordításáról. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1896

A törvény a konkrét vonal mellett kiemelten foglalkozik a gömöri iparvidékek vasúti hálózatba kapcsolásának problémáival. Határozottan felszólítja a minisztert, hogy amennyiben *„a vasiparral foglalkozó bányavidékek valamelyike az illető vonallal saját érdekében csatlakozni kívánna"*, akkor azt anyagilag is támogassa. Ha az építési tőke harmadát már bizonyíthatóan beszerezte a vállalat, akkor a költségvetés ugyancsak harmadnyi kölcsönt adott a kivitelezéshez. Az állami kölcsön biztosítéka a vasút éves tiszta jövedelme lesz, melyet az adott támogatás arányában kap vissza a kincstár. A támogatás felső határát gőzvontatású vasút esetén a mérföldenkénti 100.000 forintban határozta meg a törvény.[8] Ez a támogatási módszer a későbbiekben mintául szolgált más iparvidékek fejlesztéséhez is.

Törvényi támogatással és államvasúti ellenőrzéssel a Pesti Építőbank és a hozzá kapcsolódó vállalkozói kör négy hónapos csúszással átadta a vasutat:

Miskolc – Bánréve: 1871. június 13. (46 km).

A Sajó völgyében haladó pálya másodrendű vasútként épült, melyet jól mutat, hogy a lefektetett vassínek 23,6 kilogrammos típusúak voltak.

A 19. század utolsó évtizedére Miskolcot több irányból el lehetett érni vasúton és 1873-tól ipari céllal vaspálya épült Diósgyőrbe a „Vas- és Acélgyár" forgalmi kiszolgálására.

A város (és az ország) gazdasági életének befolyásolását a század utolsó harmadában a Baross Gábor javaslatára és vezetésével végbevitt állomosítások növelték. Ennek során a MÁV hálózatába került a Tiszavidéki Vasúttársaság is. A „vasminiszter" néven elhíresült politikus az 1880-as években bizonyította be Tisza Kálmán miniszterelnöknek, majd a képviselőház tagjainak is, hogy a kamatgaranciaként kifizetett állami támogatások helyett célszerűbb a nem nyereséges magántársaságok állami megváltását kezdeményezni. A költségvetés nemcsak az egyre növekvő kifizetésektől szabadult meg, hanem sikerült az országban mozaikszerűen működő Magyar Államvasutak hálózatát egységes rendszerbe kapcsolni. A szállítási hálózat állami kezelésbe vétele megteremtette annak a lehetőségét, hogy stratégiai és nemzetgazdasági szempontok kerüljenek a gazdasági támogatások középpontjába. A vasút segítségével létrejött az egységes nemzeti piac, sikeresen kapcsolva

[8] Uo.: *„2. § Felhatalmaztatik továbbá a ministerium, hogy ha az ezen törvény 1. § f pontjában említett vonalból kiindulva a vasiparral foglalkozó bányavidékek valamelyike az illető vonallal saját érdekében csatlakozni kívánna; s e végett a vasutépítési tőke két harmadrészének beszerzéséről, vagy biztosításáról már maga gondoskodott: a bányaipar emelése tekintetéből az építési költségek egyharmadrészét, mely segély azonban gőzmozdonyu vasutnál mértföldenkint 100.000 forintnál többre nem mehet, a vasut tiszta jövedelme aránylagos részének lekötése mellett rendelkezésére bocsáthassa az illető vállalatnak."*

össze a periférikus részeket a centrummal, és biztosítva a nemzeti érdekek megjelenését az export-import kereskedelemben is. Az egységes MÁV hálózat semmissé tette az áruk átrakodását, támogatni lehetett a legfontosabb áruk kivitelét, s összességében csökkent a tarifa. A szaktárca rendszeresen közreadta azon hazai gyártmányok, termények listáját, melyeket nagy kedvezménnyel fuvarozott a MÁV. Ugyanez játszódott le a személyszállítás területén is, ahol a Baross által 1891-ben bevezetett zónatarifa rendkívül lecsökkentette a vasútra szállók útiköltségeit. A radikálisan csökkent személyszállítási díjak ugrásszerű forgalomnövekedést eredményeztek, az évi 10 millió utas helyett 1894-ben 32.538.100 felszálló váltott jegyet a MÁV járataira. Hasonló nagyságrendben növekedett a költségvetésből kiemelten támogatott hazai tömegáru szállítása is. E forgalmi növekedést az Államvasút úgy tudta lebonyolítani, hogy nagy tételben rendelt vasúti kocsikat, mozdonyokat és újabb dolgozókat vett föl a zökkenőmentes lebonyolításhoz. A MÁV a költségvetésbe nagy tételt befizető vállalattá vált.[9]

Egy új vasúti adatbázis és Miskolc állomás forgalma 1894-ben[10]

A magyar állam alapításának közelgő ezer éves ünnepségeit különféle módon készítették elő. A korabeli adatfelvételi módszerek és az egyre pontosabb hazai statisztikai szolgáltatások azzal járultak hozzá az előkészültekhez, hogy hatalmas adatbázisokat hoztak létre. *„A legutóbbi nagy államosítás befejezte után elérkezettnek látta a kereskedelemügyi m. kir. miniszter az időt arra, hogy a rég érzett hiány végre pótoltassék utasítá a m. kir. államvasutak igazgatóságát a munkálatok megkezdésére"* – írta az adatfelvételről készült könyv előszava.[11]

A miniszter Edvi Illés Sándort bízta meg a munka szervezésével és a feldolgozás vezetésével, s így készült el a két kötetben rögzített összegzés, melynek segítségével vonalankénti és állomásokhoz köthető adatok láttak napvilágot.[12]

A Magyar Államvasutak és az üzemében működő helyiérdekű vasutak minden vonalán – előre rögzített szempontok alapján – egy egész esztendőn

---

9 A magyar államvasutak 1888-ban 9.140.200, 1894-ben már 32.538.100 utast szállított. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/allami_koltsegvetes/ (2016.09.21.)

10 Mivel az adatfelvétel 1894 és 1895 tavasza között zajlott, ezért célszerűbb a nagyobb időszakot adó kezdő évet a táblázatokhoz írni.

11 EDVI ILLÉS 1896

12 A forrást néhány település esetében felhasználta (Celldömölk, Eszék, Orosháza, Fiume) a szerző is, de legrészletesebben feldolgozta: FRISNYÁK 2006

át állomásonként összegezték az áruforgalmat. Az adatsorokat 12 nagy fejezetre osztva adta közre a kötet. Folyamatos szöveg formájában részletezte a pálya mentén található földrajzi környezetet, az ott élő lakosság anyanyelvét, az érintett térségek földművelési adatait általában, majd külön-külön a szőlő-, a gyümölcs- és zöldségtermesztést. A következő fejezetekben az állattenyésztés, az állati termékek, az erdőgazdasági adatok és az erdei termékek begyűjtése, majd az ásványkitermelés számai olvashatóak. Külön fejezet összegezte a vonal mentén működő ipari létesítményeket és kereskedelmi központokat. A leghosszabb és legrészletesebb adatsort a XII. fejezet közli, amelyben *„Az egyes állomások forgalmának számszerű ismertetése"* került bemutatásra. Bár Miskolc környékéről is született néhány helyi feldolgozás,[13] de a borsodi megyeszékhely áruforgalma külön még nem került részletezésre. A vasúti forgalom bemutatása szoros kapcsolatban van a néprajzosok által végzett térségbeli vizsgálódásokkal, melyek sorából jelen írásban a kiemelt összegzés kerül említésre.[14] A források összehangolt elemzése további pontosításokat tesz lehetővé az érintett vidékről, s ezen belül Miskolc város korabeli gazdasági jelentőségéről, a város polgárosodásáról, régiós szerepköréről is.

Az állomási vonzáskörzetet az oda érkezett, illetve onnan továbbított áruk céltelepüléséből lehet kimutatni[15]. A város mellet további 18 településről érkezett feladásra áru Miskolcra. Közülük négy (Csaba, Bábony, Besenyő és Szirma) öt kilométeren belül feküdt a rakodótól. Hat faluból tíz kilométeren belüli fuvarral érték el az állomást (Alsó és Felső Hámor, Görömböly, Kis-Győr, Sajó-Arnót, Sajó-Pálfalva). Öt településről 15 kilométeren belülről érkezett feladni való (Kis-Tokaj, Sajó-Keresztúr, Sajó-Ecseg, Sajó-Petri, Új Huta).[16] A miskolci állomás feladási szolgáltatásait igénybe vevő legtávolabbi falvak 15 és 20 kilométer közötti távolságra voltak: Harsány, Sajó-Vámos és Senye. Bár a korabeli feljegyzések szerint már léteztek kővel is megerősített utak az érintett településről, de a szekerezés – különösen a 16,8 kilométerre fekvő Senyéről – komoly szállítási feladatot jelentett a gazdáknak.

---

13 FRISNYÁK 2007

14 VIGA 2010

15 Értelemszerűen ez a vonzás az adott esztendőre vonatkozik és a kirajzolódó körzetben maradt olyan termék, melyet saját felhasználásra állítottak elő, helyben adtak el, szekéren, gyalog, stb. fuvaroztak a fogyasztókhoz. Így az állomási vonzáskörzetből feladott cikkek messze nem egyenlők az érintett településeken keletkezett árufölösleggel, vagyis a vasúti hatás felvillantása nem adja meg a vidék teljes gazdasági spektrumát, annak pontosításához legalább az 1895-ben elvégzett országos mezőgazdasági adatfelvétel teljes számsorait szükséges használni!

16 A feldolgozás során a korabeli helységnevek és az akkori írásmódjuk szerint kerülnek megnevezésre.

A feladott áruk

Első lépésként a borsodi megyeszékhelyre érkezett áruk elemzésére kerül sor, melyek több jól elkülönülő csoportot alkottak. Legnagyobb tételben kőszén érkezett Miskolcra, ami azért válthat ki meglepetést, mivel a város környékén komoly bányászati tevékenység folyt.

Miskolcra érkezett q (1894)						
kőszén	*épületfa*	*kőolaj*	*cement*	*kő és tégla*	*vas*	*kidolgozott bőr*
395 300	137 500	12 580	43 900	266 900	59 700	11 570
mezőgazdasági termékek, élelmiszerek						
nyers dohány	*gyapjú*	*őrlemények*	*gyümölcs*	*bor*	*sör*	*szesz és pálinka*
9 300	8 200	163 000	10 000	8 700	20 300	20 500
cukor	*só*	*gabonanemű*	*káposzta*	*fűszer-gyarmat és rövidáru*		*rizs*
11 800	23 400	268 400	15 000	5 000		4 500

Az érkezett mennyiség (395.300 q) nagyobb része a szomszédos települések aknáiban került vasúti kocsiba, de a helyi barnaszén mellett a vasgyártáshoz szükség magasabb kalóriaértékű tüzelőanyag a Monarchia sziléziai részéből, Ostrau és Karwin állomásokról érkezett.[17] A kiemelkedően nagy mennyiségű szenet a lakossági fogyasztókon túl döntően a később bemutatásra kerülő három helyi gépgyár és öntöde használta fel. A nehézipar alapanyagát jelentő vasat a szomszédos diósgyőri vasműből hozták további feldolgozásra Miskolcra.

Az érkezett áruk másik nagy csoportját a városi építkezésekhez szállították: a követ Bodrogkeresztúrról és Szerencsről, a téglát Rimaszombatból. A város akkortájt épült házainak külső borításához a Trieszt melletti Nabresina bányájából érkezett a díszítésre használt kő. A városiasodás fontos jele volt, hogy a márvány használata mellett nagy tételben került felhasználásra Miskolcon a Lábatlanból, a Budapestről és a galíciai Oppeinből származó cement. A gömöri állomásokról, Kassáról és a Sáros megyei Orlóról, valamint Mezőlaborcról és a galíciai határállomásról, Lavocznéről érkező épü-

[17] Mivel a korszakban Miskolc és Diósgyőr két önálló jogállású település, ezért a miskolci adatok természetszerűen csak a városra vonatkoznak. Ez érvényes a vasúti forgalomra is, hiszen a diósgyőri állami vaskohászathoz külön vasútvonal vezetett, s ennek forgalmi adatait önálló állomásként közli a forrás.

letfát döntően szintén a városfejlesztéshez használtál föl. Az építőanyagok összege az egész állomási forgalom nagyobb részét adta. A város a korábbi megyeszékhelyi funkciói mellett ekkor kezdett régiós szerepkörrel is bíró kereskedelmi és ipari központtá válni. Bár a földrajzi adottságok miatt a Szinva völgyébe szorult település nehezen talált új helyszínt a terjeszkedéshez, de a városon belüli épületek magassági növekedése, az emeletes házak építése, valamint a vállalatok telephelyeinek bővülése megkívánta a jelzett árukat.

Harmadik nagy csoportot a mezőgazdasághoz kapcsolódó termények képezték. A nyers dohányt a helyi beváltó szedte össze a vasút segítségével a Tisza-menti és Bodrogközi nagygazdaságokból. A Kassától délre eső Hernád és Olsva menti földeken termelt káposztából nagy mennyiség érkezett vasúton Miskolcra, ahol a város, Diósgyőr és a bányavidék lakói számára savanyított formában és nyersen került értékesítésre. A borsodi megyeszékhelyen is nyomon követhető az iparvidékeken élők élelmezési ellátásában spontánul kialakult módszer, melynek során a kenyérféleségek és a zsiradék (szalonna, töpörtyű) mellett a savanyított káposzta is nagy jelentőséget kapott. A hagyományos és falusi háztartásokkal ellentétben az ipari körzetekben élők már nem saját maguk által, hanem a külön szakmává fejlődő savanyítók készítette terméket fogyasztottak, s ahhoz érkezett alapanyagként nagy tételben a káposzta. Hasonló városi fogyasztóknak szánt termékek voltak a Miskolcra érkező különféle gyümölcsök is, melyeket elsősorban a Hernád völgyéből, illetve Tokaj környékéről adtak fel. A hatalmas mennyiségű őrlemény (163.000 q) hasonló okokból érkezett az iparvidék központi állomására – az egész országból.

Az állati termékek közül Miskolcra érkező kidolgozott bőr a nagygazdaságokból, illetve a környékbeli bőrbegyűjtő kereskedőktől érkezett, de csak rövid időre, mert innen továbbításra került. A vasúton érkezett és feladott bőrök mennyisége között mindössze húsz kilogramm különbség van, vagyis az áru vonattal tovább ment döntően Rozsnyóra, de jutott belőle Tornaaljára, Losoncra és Eperjesre is az ottani feldolgozókhoz. A gyapjú begyűjtésével Miskolcon külön kereskedői csoport foglalkozott, amely hitelintézetet is működtetett. Az intézet raktáraiba érkeztek a környékbeli nagyüzemekből és a paraszti gazdaságokból is a begyűjtött bálák, s ezek eladására évente legalább egy nagyvásárt tartottak a városban.

Részben a polgárosodó város fogyasztói igényeit, részben a körzetszervező Miskolc szerepét jelezték az élvezeti és kereskedelmi cikkek. A már említett fa- és gabonakereskedők mellett a városban több, nagy forgalmat lebonyolító borkereskedő is dolgozott. Az adatfelvétel időpontjában Magyarországon a kötött talajú szőlők nagy része elpusztult, de megindult az új ültetvények telepítése. Hiába volt a közelben Tokaj, létezett korábban a

város környéki borvidék, a hazai kevés termés mellé olasz városokból hozattak bort a kereskedők Miskolcra. A bornál háromszor több szesz és a pálinka részben pótlás volt, másrészt a környékbeli bánya- és iparvidék dolgozói fogyasztották. A bor másik pótlása sörrel történt, melyet Kőbányáról szállítottak rendszeresen vasúti kocsik Miskolcra, s innen – majd a másik adatsorból láthatóan – Felső-Magyarország keleti fogyasztóihoz továbbítottak a szerelvények. Miskolc sörgyár híján így vált vasúti segítséggel az egyik legnagyobb belföldi elosztó állomássá. A cukor, a só, fűszer- és gyarmatáru, illetve a rizs nagy tételű kirakodása városi környezetet és fogyasztókat jelez. Miskolc esetében a Szerencsről érkező cukor mellett Hatvanból és Selypről is adtak fel ide különböző feldolgozottságú árut. A rizs és a gyarmatáruk a fiumei hántolóból és kikötőből érkeztek, a sót Máramarosszigeten rakták vagonokba. Az élelmezéshez fontos fogyasztási cikkek százezer mázsához közeli nagyságrendje így a miskolci állomásra érkezett áruk nagy tételét tette ki.

Az érkezett áruk

Az állomás forgalmáról akkor teljes a kép, ha az érkezett áruk után vizsgálat tárgya a feladott cikkek listája. A forgalmat – ahogy korábban szó esett róla – három irányban rögzítették: belföldi állomásokra (melybe sorolták a társállami horvát céltelepüléseket is), a Lajtán túli osztrák állomásokra és a Monarchia határán kívüli vámkülföldre.

Bár Miskolc földrajzi adottságai nem a gabonaneműek termelését helyezték középpontba, a vasúton feladott áruk közül a legnagyobb tételek mégis a búza, a rozs és az árpa jelentették.

mezőgazdasági cikkek (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
búza	65000	3500	1500
rozs	8000	8700	5200
árpa	8600	14300	5200
tengeri	3000	1600	1200
cukorrépa	8000	0	0
bab	12800	0	2200
bor	9300	500	2800
összesen	*114700*	*28600*	*18100*

A városban működő terménykereskedők és öt helyi pénzintézet külön raktárbázist hozott létre a felvásárolt gabona tárolására. A hitelintézet áru- és gabona raktárába került terményekből a búza egy részét a később bemutatásra kerülő helyi malmokban megőrölték, a nagyobb hányadát vasúti kocsikban elszállították a budapesti és kassai feldolgozókhoz (65.000 q). Kis tétel került innen ausztriai és dél-német felvásárlókhoz is. A rozs, az osztrák és a magyarországi vásárlókhoz hasonló nagyságban került vasúton német gazdákhoz is. Az árpa nagyobb részét (14.300 q) osztrák állomásra indították útnak, de a hazai felhasználók mellett vámkülföldre is került. A százezer mázsát meghaladó gabonaneműek piacra küldése igazolja a miskolci kereskedők körzetszervező munkáját.

A gabonaneműek közül a vasutak a környező nagyüzemekből szállítottak döntően búzát a miskolci malmokba. A Mezőkövesdtől a Hernád völgyében fekvő településekig, illetve a Takta- és Bodrogközből érkezett búza nagyobb része Degenfeld Imre gróf sajó-vámosi (3041 kat.hold) és Szirmay Alfréd gróf szirmai és sajó-keresztúri (1023 kat. hold) birtokáról került a malmokba. Kisebb tételeket adtak fel még középbirtokokról is, de a paraszti gazdaságok nagy része vasúton nem szállított búzát, hanem felhasználta, vagy helyi piacokon értékesítette.

A város környékén megtermelt tengeriből elsődlegesen a belföldi fogyasztókhoz szállítottak (kőbányai hizlaldák), de kis tételben jutott Bécsújhelybe és a német gazdákhoz is. Cukorrépát a Miskolc környéki – már említett mezőgazdasági nagyüzemekben – termeltek, bár a Szerencsre fuvarozott terményt nagy jövedelmezősége és a gyár egyéb szolgáltatásai miatt (szaktanácsadás, ingyenes vetőmag, melasz és répaszelet visszajuttatása) a borsodi kis- és közepes parasztgazdaságokban is termelni kezdték. A vasúti forgalomban ezek a feladások nem Miskolcon, hanem a városkörnyéki állomások forgalmában jelentek meg. (Zsolca, Nyékládháza, Szikszó, Halmaj, stb.) Meglepően nagy a környékről vasútra adott bab mennyisége (15.000 q), melyet a filoxéra miatt kipusztult szőlők helyén termeltek a kis- és nagygazdák egyaránt. A miskolci kereskedők által fölvásárolt bab nagy része a magyar és az osztrák fővárosba, illetve Kassára került, de Fiumén keresztül angol és francia fogyasztók szintén megismerhették a környék terményét.

A bort a korabeli statisztikai adatfelvétel során a mezőgazdasági termények hez sorolták, de más árut jelentett, mint az eddig jelzettek. A már említett filoxéra pusztítása tönkretette a vasútállomás természetes vonzásába tartozó szőlőket. A vész okozta megváltozott helyzetben a földművelésügyi kormányzat sokat tett a gazdák támogatására, a szőlők újratelepítésére és a gazdálkodás segítésére. A bortörvény, az oltványtelepek működtetése és

az új módszereket bemutató vándortanítók alkalmazása mellett először törvénybe rögzítették a hazai borvidékeket, így a Miskolc központút, melynek települései: Radistyán, Emőd, Geszt, Kápolna, Nyék, Kács, Tibold-Darócz, Mező-Keresztes, Felső-Ábrány és Sály. Ezekről a településekről korábban szintén adtak föl szállítmányokat, de a forrás írja: *„az utóbbi időkben tetemesen megcsappant a termés, így pl. Miskolc állomáson nem is oly rég 80000 q bort adtak évente vasútra, s ma már alig éri el a 15000 q-t a feladás."*[18]

Az áruforgalmat a kereskedők az állatok feladásaival növelték. A helyi országos vásárokon forgalomba hozott állatok között a legnagyobb darabszámot a vasúton feladott sertések mutatják (6.800), melyeket csak belföldre, döntően a kőbányai hizlaldákba fuvaroztak, de került innen állat Pécelre, Jászberénybe és Ceglédre is. A szarvasmarhák nagyobb része Bécsben, kisebb része Budapesten került vágóhídra, míg a juhokat fordított arányban használták fel. A néhány tucatnyi vasúton elszállított ló vásárlója a katonaság volt, s így a rendeltetési helyük a magyar fővároson kívül Jaslo és Rzesow galíciai helyőrségek lettek.

állatok (darab)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
szarvasmarha	150	350	0
sertés	6800	0	0
ló	50	70	0
juh	0	500	0
borjú	1200	0	0
összesen	*8200*	*920*	*0*

Az állati termékek begyűjtésére szakosodott – döntően zsidó vallású – kereskedők a gyapjú begyűjtésével nagy vonzáskörzetet alakítottak ki. A már említett öt pénzintézet által létrehozott hitelintézet raktárházába (10.000 q) összegyűjtött gyapjút a jelzett évenkénti külön rendezett vásáron árverezték el. Az árut osztrák kereskedők vásárolták fel, akik Jägerdorf, Bielitz, Gross-Messeritsch, Wiesskirchen és Vöslau üzemeibe szállíttatták. A legnagyobb mennyiségben feladott állati terméket, a nyers bőrt – ahogy szó volt róla – elsősorban Rozsnyón dolgozták fel. A faggyút és a selyemgubót Budapestre vitték a vasúti kocsik.

[18] EDVI ILLÉS 1896. I. kötet, 222.

állati termékek (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
gyapjú	0	10000	0
selyemgubó	50	0	0
nyers bőr	11500	0	0
faggyú	4700	0	0
összesen	*16250*	*10000*	*0*

A város saját földjeinek nagy része (2.037 kat. hold) erdőség volt, amely mellett a kincstár kis-győri (10.555 kat. hold), alsó-hámori (1.491 kat. hold) és felső-hámori (1.534 kat. hold) faanyagából a helyi mesterek különböző vasúton elszállított termékeket készítettek. A felsoroltakon túl hatalmas egyházi birtokok is működtek a vasútállomás vonzáskörzetében: a munkácsi görög katolikus püspökség Görömböly határában (2.195 kat. hold), a kassai római katolikus püspökség Harsány körül (2.967 kat. hold) birtokolt erdőséget.

feldolgozott faáruk (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
kerék	600	0	0
keréktalp	800	0	0
nyers hajlított szék	0	3600 db	0
kész hajlított szék	8000 db	0	0
összesen	*1200 q+8000 db= 1500 q*	*3600 db= 130 q*	*0*

A fa feldolgozásához elegendő alapanyag állt rendelkezésre, ennek ellenére viszonylag kis jelentőségű vasúti áruforgalmat mutatnak az adatok. Az állomás vonzáskörzetéből egyedül az Alsó-Hámorban működő Czartl testvérek üzeme adott fel faárut: kész kocsikereket a magyar fővárosba, a kerékgyártáshoz szükséges talpat előkészítve az egész országba küldtek. A korszakban divatossá vált hajlított székekből nagy tételt (8.000 darabot) szállítottak el vasúton a belföldi vásárlókhoz. A termék jó minőségét jelzi, hogy a hajlított székek előre gyártott elemeiből a bécsi bútorkészítők nagy mennyiséget vettek és vittek el további feldolgozásra (3.600 darab).

Az erdőkből belföldre tölgy oszlopokat az állami távírdai hálózat kiépítéséhez szállított a vasút, míg a talpfákat a MÁV különböző állomásain használták fel javításra. A pallót a millenniumi ünnepségek lázában élő magyar főváros építkezéseire vásárolták az építők. Minden begyűjtött cserhéj külföldre, a dél-német és svájci bőrfeldolgozó üzemekbe ment. A városban és a szomszédos Diósgyőrben működő iparvállalatok mellett nem használ-

ta ki sem Miskolc, sem a tulajdonosok a környező erdőségek nyújtotta lehetőségeket.

faáruk (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
tölgy oszlop	800	0	0
tölgy palló	1200	0	0
talpfa	10000	0	0
cserhéj	0	0	1400
összesen	*12000*	*0*	*1400*

A feladott áruk közül a mészkő nagy tétellel szerepel (100.000 q), melyet Weiskopp Alfréd Görömböly határában nyitott bányájából vittek nyitott vasúti kocsik Selypre és Szerencsre az ottani cukorgyárakba. Ez a vállalkozó működtette a Rákosra, Kassára és Kőbányára agyagföldet küldő bányákat is. A Sajó medréből a Vandák örökösei cég homokot szállíttatott vasúton Debrecen, Püspökladány, Nyíregyháza és Diósgyőr állomásokra.

ásványi anyagok (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
mészkő	100000	0	0
homok	10000	0	0
agyagföld	20000	0	0
összesen	*130000*	*0*	*0*

A város számottevő kiszállítását a liszt és a korpa adta, melyeket a begyűjtött gabonafélékből őröltek, illetve őrleményekből finomították tovább. A termelés a *"Borsod-Miskolczi gőzmalom r.t."* keretében folyt, amely *"fennáll 1865 óta, 140 munkással dolgozik"*.[19] Az üzem nagy kapacitással rendelkezett, mert évente 256.000 q gabonát dolgozott fel, döntően a korábban említett Tiszavidéki Vasút állomásairól. Az előállított liszt és korpa nagyobb része (124.000 q) az északi iparvidék állomásain került kirakodásra (Salgótarján, Tornaalja, Rozsnyó, Kassa és az Oderbergi Vasút). Az osztrák tartományokba küldték (82.700 q), cseh és felső-sziléziai fogyasztókhoz került és a fiumei raktárakba tárolták (2900 q). Közvetlen vasúti kocsikban Bajorországba került a 4.300 q liszt.

[19] EDVI ILLÉS 1896. 235.

A város másik jelentős élelmiszeripari terméke az ecet volt, melyet három gyár állított elő Miskolcon. A Pollák Mór, özvegy Klein Kálmánné, illetve Schwarcz Ferenc és fiai által működtetett cégek termékeiből nagy tételt (21.600 q) belföldön a környező nagyobb településekre (Szerencs, Debrecen, Nyíregyháza, Kassa, Rozsnyó, Tiszolc, Tornaalja) indítottak útnak. A belföldi fogyasztók közül – budapesti dunai átrakodással – Mohácsra, illetve szintén vízen kisebb tételt Bécsben értékesítettek. A cukorkagyártó a környékbeli üzletek számára küldött termékeiből. A gyár hiányában is nagy mennyiségű feladott sörre már korábban történt utalás: a kőbányai gyár termékeinek Miskolc volt az észak-kelet magyarországi elosztó helye.

élelmiszerek (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
liszt és korpa	124000	82700	4300
sör	9000	0	0
cukorka	3000	0	0
ecet	21600	1920	0
összesen	*157600*	*84620*	*4300*

A vasúti forgalom legnagyobb hozzáadott értékkel útnak indított árui az ipari vállalatoktól kerültek vagonokba.[20] Miskolcról legnagyobb mennyiségben útnak indított gépek és vasöntvények (31.200 q) három jelentős helyi üzemben készültek.[21] Moskovitz Sámuel 1887-ben alapított gőzgépekkel működő öntödéje és gépgyára, amelyben szecska- és répavágó gépeket, kazánokat készítettek, valamint foglalkoztak mezőgazdasági gépek javításával, alkatrészcseréjével és kereskedésével. Szintén mezőgazdasági gépeket gyártott Leszih Miksa 1863-tól működő üzeme, amelyben 30 dolgozó többek között az egész országban ismert, bevezetett és szállított, Victória névre keresztelt terményrostát gyártotta. A mezőgazdasági gépek mellett fürdő és kútberendezésekkel, illetve malomipari gépekkel is sikeresen üzletelő Hertz Jenő vállalata – melyet apja alapított 1879-ben – sok gépet adott fel vasúti szállításra.

A feladott áruk között mindhárom irányban szerepelt a kőedény, melyet az 1882-ben Koós Miksa által alapított, majd átszervezett Miskolczi

[20] Mivel a város földrajzi elhelyezkedése folytán a Szinva völgyébe szorult, ezért bizonyos ipari telepek tulajdonosai ugyan miskolci polgárok voltak, hivatalosan a vállalkozásuk a város közigazgatási területén belül működött, de a vasúti forgalom szempontjából más állomáson rakták vagonokba az áruikat: Diósgyőrben, Nyékládházán. Ilyen volt a görömbölyi téglagyár is.

[21] A miskolci ipari vállalkozókról lásd: DOBROSSY 1995

agyagipari r.t. gyártott.[22] A kőedényeket, használati és fényűzési majolikát a gyárból Nagyváradra, Brassóba, Aradra vitték nagy tételekben. A polgári háztartásokban tért hódító majolika edények és tisztálkodási eszközök gyártásával új iparágat próbáltak meghonosítani Miskolcon. A vasúti adatok szerint *„Termékeinek sikerült a Balkán államokban is tért hódítani"*,[23] s ezer q árut oda fuvaroztak.[24]

Üvegárut Gyertyánvölgyben állítottak elő az ottani hutában, melyet a kincstártól bérelt erdőben működtetettek 1841-től és az adatfelvétel évében Schusselka Gusztáv irányított. Az ötvenhat fővel dolgozó üzemből lámpaüvegek, palackok, orvosságos üvegek kerültek vasúti forgalomba budapesti céllal. Papírt Kolba Mihály és fia 1782 óta Diósgyőr határában működő üzeme adott vasútra. A közönséges és finom merített papírt az Államnyomda használta fel a magyar fővárosban.

ipari áru (q)	magyarországi	osztrák	vámkülföld
	állomásokra feladott		
gépek és vasöntvények	31200	0	0
papír	1400	0	0
pirszén	5000	0	0
üvegáru	800	0	0
kőedény	3000	500	1000
összesen	*41400*	*500*	*1000*

A városi modernizációt segítette a légszesz hálózat kialakítása, melynek során majd tíz kilométer hosszú vezeték épült ki a századfordulóra. A háztartások városi gázzal való ellátása mellett az utcák világítására is háromszáz lámpát működtetett a cég. A műszaki eljárások során a gáznyerésre használt kőszénből visszamaradt pirszenet Miskolcról vasúton átküldték Diósgyőrbe a kokszolóba további hasznosításra, s ez volt a két szomszédos ipari központ között az egyetlen összekapcsoló áru!

A Miskolcról vasúton elszállított árukból négyszer annyi ment belföldi állomásokra, mint amennyi a Lajtán túlra. Vámkülföldre küldött kis mennyiség jelzi, hogy a város nagyon kevés európai kapcsolattal bírt. Bár Miskolc nem nagyhatárú mezőgazdasági üzemek és jól működő parasztgazdaságok vidé-

[22] A kőedénygyártásról lásd: KATONA 1977

[23] EDVI ILLÉS 1896. 239.

[24] A forrás annak az egy esztendőnek a forgalmát mutatja, amikor a gyár kiváló eredményeket produkált. A következő esztendőkben az üzem termelése csökkent, a korábbi megrendelések elmaradtak és végül 1902-ben beszüntette működését. KATONA 1977. 59.

kén feküdt, ennek ellenére a kiválóan működő kereskedői hálózat olyan nagy mennyiségben gyűjtött össze és tárolt agrártermékeket, hogy az a feladott áruk harmadát jelentette. Az árufeladás másik kiemelkedő tételét az ásványi anyagok adták. Az élelmiszerek küldése nagy mennyiségű forgalmat generált, melynél az ausztriai fogyasztókhoz szállított nagy mennyiségű áruhoz képest kétszer annyi került belföldre. A döntően hazai vásárlók körében értékesített ipari áruk az összforgalom tizedét tették ki, s így Miskolcot a századfordulón még nem sorolták a nehézipari központok közé. A városból elszállított áruk a borsodi megyeszékhelyet kereskedelmi központnak jelezték.

Miskolcról feladott összes áru		
magyarországi	osztrák	vámkülföld
481650	114770	23400

Az adatfelvétel és ezen belül a miskolci forgalom is egyértelműen bizonyítja a kortársak által büszkén emlegetett, de az utókor részletes feldolgozásaival is alátámasztott tényt: a századforduló Magyarországa – ugyan a Monarchia keretei között – legtöbb területen elérte a mintának számított nyugat-európai államok fejlettségét, s esetenként meg is haladta azt.

A századvégi vasúti áruforgalom adatai egyfelől a város földrajzi környezetéből eredő termelést és begyűjtést mutatják, benne a korábban is meglévő árukkal. Másrészről a borsodi megyeszékhely várossá válásának azt a szakaszát dokumentálják, amelyben a közlétesítmények épülnek, a lakásállomány bővül, a lakosság egyre nagyobb rétege a polgári korszakra jellemző fogyasztási szokások szerint él. Mindeközben Miskolc regionális szerepkörének bővülése is nyomon követhető, mivel bizonyos áruk esetében mind a begyűjtő körzete tágult, mind a tároló-elosztó funkciói növekedtek. Kassa mellett Miskolc szerepe nőtt, bár Budapest regionális ellenpontját csak együtt tudták betölteni. A magyar fővárostól kétszáz kilométernél távolabbi regionális központok hasonlóan működtek, mivel az országban Zágráb, Újvidék, Kolozsvár és Brassó kivételével a többi térséget szervező közepes és nagyváros kettős felállásban tudta ellátni az ellenpont szerepét. (Pozsony-Győr, Debrecen-Nagyvárad, Arad-Temesvár, Szeged-Szabadka, Pécs-Eszék) Miskolc a vasúti adatok szerint is elindult a nagyvárosi lét felé, de körzetszervező és régiós vezető szerepét a határok megváltozása után, s teljes mértékben a 20. század második felében építette ki. Ezt segítette, illetve a változásokat jelezte a vasúti áruforgalom.

Felhasznált források

EDVI ILLÉS 1896 = Edvi Illés Sándor (Szerk.): *A magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyiérdekű vasutak áruforgalmi viszonyai.* I.–II. kötet. Magyar Kir. Államvasutak Igazgatósága, Budapest, 1896.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1896 = *Magyar Törvénytár 1836 – 1868 évi törvényczikkek.* Franklin, Budapest, 1896.

Felhasznált irodalom

DOBROSSY 1995 = Dobrossy István: *Miskolc írásban és képekben 2.* Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda, Miskolc, 1995.

FRISNYÁK 2007 = Frisnyák Zsuzsa: A magyarországi cukorgyárak vonzáskörzetei a 19. század végén. In: Frisnyák Sándor – Gál András (Szerk.): *Szerencs, Dél-Zemplén központja. A IV. Tájföldrajzi Konferencia előadásai, Szerencs, 2007. április 19–20.* Nyíregyháza–Szerencs, 2007. 511–520.

FRISNYÁK 2006 = Frisnyák Zsuzsa: *Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895) Vasút–ember–térkapcsolat.* Doktori dolgozat, ELTE BTK, Budapest, 2006. doktori.btk.elte.hu/hist/frisnyak/frisnyak_diss.pdf (2016.09.21.)

KATONA 1977 = Katona Imre: *Miskolci kőedénygyárak.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.

LENDVAI 2011 = Lendvai Tamás: *Gróf Széchenyi István mindennapjai – Emlékképek a naplóból.* Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr–Sopron, 2011.

MAJDÁN 2014 = Majdán János: *A közlekedés története Magyarországon 1700–2000.* Pro Pannonia, Pécs, 2014.

VIGA 2010 = Viga Gyula: *A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században.* Akadémiai doktori értekezés, 2010.

Pilkhoffer Mónika

A PESTI ÉPÍTŐTÁRSASÁG MŰKÖDÉSE

Bevezetés

A Pesti Építőtársaságról a szakirodalomban alig olvasható valami. Nem tudható, hogy pontosan mettől meddig működött, kik álltak az élén, milyen épületek felépítése köthető a tevékenységéhez. A Társaságot leggyakrabban – és tévesen – a Sugár út kiépítésével szokták összefüggésbe hozni.[1] Bár a Pesti Építőtársaság a részvényei révén kapcsolatban állt a Sugárútépítő Vállalattal, egyetlen épületet sem emeltetett a Sugár út mentén.

A kiegyezés után rohamos fejlődésnek induló gazdaság, az egyesülő új főváros kiépítésének munkálatai,[2] a Bécshez való felzárkózás vágya[3] rengeteg feladatot teremtett, ami a gyors anyagi előrejutás, illetve nagy művészi megbízások lehetőségével kecsegtetett. Ez nem csak nyereségorientált építési vállalkozások alapítására ösztönzött, számos külföldi építészt is vonzott Budapestre, mint például Kallina Mórt, Meinig Arthurt, Ray Rezső Lajost, Schmahl Henriket, Petschacher Gusztávot vagy a Pesti Építőtársaságnál munkát találó Lang Adolfot.[4] Az építési konjunktúrának azonban hamar véget vetett az 1873. évi gazdasági válság, amely csaknem egy évtizedig éreztette a hatását az építőiparban. Míg 1872-ben Pesten 257 új lakóházat emeltek 6873 szobával, addig 1875-ben egész Budapesten 87 lakóépület

---

1 Építő bankok szócikk. Pallas Nagylexikona. http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/032/pc003236.html (2016.05.20.)

2 Gyáni 1998

3 Gergely 2004. 111–117.

4 Sisa 2013. 328.

épült 3263 szobával, 1879-ben pedig 53 ház készült el 1066 szobával.[5] Az 50 évre tervezett Pesti Építőtársaság valójában nem tudott kilábalni az 1873-as krach okozta megrázkódtatásból, és 15 évnyi agónia után végül 1888-ban felszámolásra került.

Ez a tanulmány elsősorban két forrástípus segítségével próbálja meg feltárni a Pesti Építőtársaság tevékenységét. A Budapest Főváros Levéltárában megőrződött cégbírósági iratok a társaság 1876–1887 közötti működésébe engednek bepillantást. Ezen kívül a levéltár tervtárából előkerült néhány olyan építési terv, amely a Pesti Építőtársaság megrendelésére készült. Ezeket a kútfőket néhány sajtóhírrel, statisztikai adattal, illetve kisebb szakirodalmi utalásokkal sikerült kiegészíteni annak érdekében, hogy Budapest dualizmus kori építészetének egy olyan időszakához szolgáltassunk adalékokat, amelyre eddig – legalábbis a századfordulóhoz képest – kevesebb figyelem irányult.

A Pesti Építőtársaság megalapítása

A Pesti Építőtársaság megszületését a 'Gründerzeit' idézte elő. Az 1867–1873 közötti időszak, amelyet Közép-Európában az alapítási láz korszakának neveznek, nemcsak rengeteg bank és hitelintézet, de számos részvénytársaság létrejöttét eredményezte, amelyek tevékenysége mögött a tényleges eredményeken túl nagy szerepe volt a spekulációnak. Igaz ez a Franco-Osztrák Bank által 1869-ben megnyitott Franco-Magyar Bankra is, amely maga is számos vállalatot alapított,[6] többek között a Sugárútépítő Vállalatot.[7] A bank 1871-

[5] THIRRING 1900. 13–14.

[6] KÖVÉR 1984

[7] A Sugárút, később Andrássy út funkciója Pest történeti városmagjának a Városligettel való, töretlen vonalú, reprezentatív összekötése volt. A Sugárút létesítésére az 1870:LX. törvénycikk több mint 6,6 millió koronát, illetve 9,7 millió korona hitelt biztosított. Az útvonal kiépítésére a fővállalkozó Erlanger Bankház filiáléja, a Franco-Magyar Bank 1872-ben megalapította az Általános Magyar Municipális Hitelintézetet. A hitelintézet, mely kisajátítási áron megkapta a területet, megegyezett a Fővárosi Közmunkák Tanácsával, hogy az útvonalat 5, a mellékutakat 10 éven belül kiépíti. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa vállalta a még szükséges kisajátítások költségeinek a felét, valamint azt, hogy a Sugárút kiépítéséért 1 038 000 forintot fizet. Az 1873-as gazdasági válság hatására azonban a vállalkozók 1876-ban új egyezséget szerettek volna kötni, de mivel az összeomlás szélén álló Franco-Magyar Bank magával rántotta volna a Municipális Hitelintézetet is, ezért 1876-ban kártalanították a vállalkozókat, és a Sugárutat visszaadták a Fővárosi Közmunkák Tanácsának kezelésébe. Magát az útvonalat 1876–1877-ben átadták, de a legtöbb ház az 1880-as években épült. SISA 2013. 452–455; GÁBOR 2010. 13–16; DÉRY 2005. 82–89.

ben 15% osztalékot fizetett a részvények névértéke után, ami a háromszorosa volt annak az összegnek, amit a takarékbetétek kamata után remélni lehetett. Az 1873. május 9-én beütött tőzsdekrach következtében azonban a Franco-részvények értéke két hónap alatt a harmadára csökkent,[8] és ez megpecsételte a vele összefüggésben működő vállalatok sorsát is.

A Pesti Építőtársaságot, németül Pester Baugesellschaft-ot a Sugár-útépítő Vállalattal kapcsolatban álló Bécsi Építőtársaság hozta létre 1872-ben. Egy 1872. december 1-jei újsághír arról számol be, hogy a Bécsi Építőtársaság saját részvényeseinek felkínálja a hónapokkal ezelőtt életre hívott Pesti Építőtársaság 50 000 részvényének megszerzési jogát.[9] Mivel a Pesti Építőtársaság iratai csak 1876-tól maradtak meg Budapest Főváros Levéltárának cégbírósági iratai között, ezért az 1872 júniusában elfogadott alapszabályból csak annyit ismerünk, hogy a vállalat 10 millió forint alaptőkével kezdte meg a működését. Egy részvény névértéke 200 forint volt. Az 1875. évi új kereskedelmi törvény[10] következtében az alapszabályokat át kellett dolgozni, ami alapján a céget a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszék 1876. június 30-án jegyezte újból be. Az alapszabály szerint a társaság üzletköre építési telkek megszerzésére, minden nemű, különösen tömeges építkezés megvalósítására, utcavonalak szabályozására, mész- és téglagyárak megvásárlására és az itt előállított építési anyagok eladására, építési kölcsönök, adásvételek és bérletek intézésére, út-, vasút- és vízépítési engedélyek megszerzésére és értékesítésére, valamint hasonló iparvállalatok alapítására vonatkozott.[11]

A részvénytársaság alapításakor a részvények névértékének 10%-át kellett befizetni, az alapszabályok bemutatásával egyidejűleg pedig azt kellett igazolni, hogy a részvények után legalább 30% tényleg befizetésre került. A Pesti Építőtársaság ideiglenes részvényei 1875-ben 80 forintot értek, mivel minden részvénynek a 40%-át fizették be az alapszabályok elfogadásának időpontjáig. A további befizetések esetén a társaság a késedelmes teljesítőktől 6% kamatot követelhetett, míg a határidőig nem fizetők ideiglenes jegyeit érvénytelenítették, majd helyettük újabb részvényeket bocsájtottak ki. A teljes összeg kiegyenlítése után a részvények bemutatóra voltak kiállíthatók.[12]

---

8 Kövér 1986. 43.

9 *Pest-Ofner Bau-Zeitung*, 1872. december 1. 7.

10 Az 1875. évi 37. törvénycikk (kereskedelmi törvény) http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5692 (2016.05.13.)

11 Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, A Pesti Építőtársaság alapszabály-tervezete.

12 Az 1875. évi 37. törvénycikk (kereskedelmi törvény) 151. és 159. §. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5692 (2016.05.13.)

A Pesti Építőtársaság szervezeti felépítése

A budapesti székhelyű társaság munkáját a közgyűlés, az igazgatóság és a felügyelőbizottság irányította. A közgyűlés, amely lehetett rendes és rendkívüli, a részvényesek összességét képviselte. Időpontjáról, helyéről és tárgysorozatáról a sajtó útján értesítették az érintetteket. Az ülésen azok szavazhattak, akik *„legkésőbb 8 nappal a közgyűlés előtt részvényjegyeiket, illetőleg részvényeiket a hirdetményben megjelölt helyen igazolási jegy átvétele mellett letéteményezték".*[13] Egy részvény egy szavazatra jogosított, azonban az 1876. évi közgyűlésen az alapszabály-tervezet 21. §-át úgy módosították, hogy 100 szavazatnál több sem saját név alatt, sem más képviseletében nem gyakorolható.[14] Az érvényes határozathozatalhoz az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagokon kívül legalább 10 olyan részvényes jelenléte volt szükséges, akik összesen 1000 darab részvénnyel rendelkeztek. A közgyűlés döntött a legfontosabb kérdésekben, mint például az igazgatóság és a felügyelőbizottság tagjainak felmentése, megválasztása, fizetésük megállapítása; a számadás megvizsgálása, a mérleg felállítása és a nyereség felosztása; kartell-szerződések megkötése. Az alaptőke leszállításához vagy felemeléséhez, az alapszabályok módosításához, vagy a társaság feloszlatásához 2/3-os szavazati arány kellett.

A közgyűlés által 3 évre választott igazgatóság legalább öt, legfeljebb hét tagból állt, és minden olyan ügyben döntött, amely nem tartozott a közgyűlés hatáskörébe. Az igazgatóság tagjai elnököt és alelnököt választottak maguk közül. A határozatok meghozatalához 3 tag jelenléte is elég volt, az elnököt is beleértve. A döntések egyszerű szavazattöbbséggel születtek, egyenlő voks esetén az elnök véleménye volt a mérvadó. A tagok a munkájukért éves fizetést kaptak, amire az üléseken való megjelenésük arányában tarthattak igényt.[15] Minden ülés után, amelyen részt vettek, jelenléti jegy járt, melynek értékét évről évre a közgyűlés állapította meg. 1876-ban egy jelenléti jegy 20 forintot ért. A Bécsből érkező tagoknak az útiköltségét is megtérítették.[16] A fizetésen felül az éves nyereség után 9% jutalék illette meg az igazgatóság tagjait. A társaság működésének irányításán, hatóságok előtti képviselésén

[13] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, A Pesti Építőtársaság alapszabály-tervezete.

[14] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1876. április 2-i közgyűlés jegyzőkönyve.

[15] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, A Pesti Építőtársaság alapszabály-tervezete.

[16] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1876. április 2-i közgyűlés jegyzőkönyve.

túl a legfontosabb feladatuk az éves mérleg elkészíttetése volt, amelyet a felügyelőbizottság ellenőrzése után a közgyűlésnek kellett jóváhagyni.

A felügyelő bizottság legalább három-, legfeljebb négytagú lehetett. Első alkalommal egy, ezt követően három évre választották. A felügyelő bizottság annyiszor ülésezett egy évben, ahányszor az elnök összehívta. Határozatait szótöbbséggel hozta, különvélemény esetén az elnök szavazata döntött. A tagok munkájukért évi 500 forint fizetést, valamint 4% jutalékot kaptak. A Pesti Építőtársaságnak a kezdeti időszakban hivatalnokai is voltak, mint például a vezérigazgató, a titkár, a könyvelő és a főfelügyelő.[17] Vélhetően ide tartoztak a műszaki osztály építészei és az annak élén álló igazgató is. A hivatalnokoknak a nyereség után 2% jutalék járt.

A Pesti Építőtársaság vezérigazgatója 1873-ban Koch Henrik, 1874-től 1876-ig Taufstein Adolf volt. Az 1878-as tisztújításig az elnök tisztségét Loisch Ede, az alelnökit Móricz Pál töltötte be. Az eredetileg 12 tagú igazgatóválasztmányból 1875-ben kilépett Móricz Pál, Ybl Miklós, Preuszner József (?), Várady Gábor és Kaiser Ede. Az 1876. évi rendes közgyűlésig így a választmányt Loisch Ede, Lechner Lajos, Dr. Máday Sándor, Koch Henrik, Dr. Suchanek Ervin és Dr. Stirner János[18] alkották. Az 1876. április 2-i közgyűlés tisztújító szavazásának köszönhetően az igazgatóság összetétele csak annyiban módosult, hogy Lechner Lajos és Koch Henrik a felügyelőbizottságba került, míg az igazgatóságba új tagként Steindl Imre érkezett. Valószínűleg az 1875. évi új kereskedelmi törvénynek volt köszönhető, hogy a főfelügyelő szerepét 1876-tól a felügyelőbizottság vette át. Az 1876. évi választások eredményeképp a felügyelőbizottság helyeit Lechner Lajos és Koch Henrik mellett Dr. Keleti Gyula és Kanovitz Alfréd töltötték be. A társaság stabilitásának megingása miatt Steindl Imre már a következező évi rendes közgyűlésen bejelentette távozását, majd az 1877. november 11-i rendkívüli közgyűlésen az építészt a többiek is követték.[19] A vezetőség lemondását azonban a közgyűlés nem fogadta el, és felkérték tagjait, hogy tegyenek meg mindent a társaság helyzetének rendezése és a további működés biztosítása érdekében. Az igazgatóság munkája számos erőfeszítés ellenére sem járt látványos sikerrel, így amikor 1878 tavaszán három részvényes a társaság feloszlatását indítványozta, a vezetőség ezt a megrendült bizalom jeleként értelmezte, és lemondott. A választásokat az 1878. május

[17] Magyar Compass 1875. 291.

[18] Stirner János neve a Magyar Compass egyik számában sem szerepel, a megválasztását követően pedig a közgyűlési jegyzőkönyvekben sem.

[19] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1877. április 4-i rendes, és 1877. november 11-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvei.

29-i rendkívüli közgyűlésen tartották meg. A szavazás eredményeképp az új igazgatóságba Rechtnitz Henrik,[20] Dr. Kunz Jenő, Dr. Bende Ödön, Németh Titus és Spira F. Constantin került. A felügyelőbizottságba Lechner Lajos és Dr. Keleti Gyula mellé Lates Jakab és Véber József érkezett.[21] Megbízatásuk lejárta után, az 1881-ben esedékes választáson Lechner Lajos kivételével mindenkit újraválasztottak.[22] A működési költségek csökkentésének eshetett áldozatául a vezérigazgatói, a titkári és a főkönyvelői állás; ezek a pozíciók 1878-tól megszűntek.

A közgyűlésen részt vevők számából és névsorából némi információt kapunk a részvényesekről is. Az ülésen való részvétel érdekében letett részvények számából látható, hogy a Pesti Építőtársaság fennállása alatt változó volt a részvényesek érdeklődése a vállalat ügyei iránt. A legtöbben az 1878. március 3-i rendkívüli közgyűlésen való megjelenést jelezték, nem véletlenül, hiszen már ekkor felmerült a társaság feloszlatásának a kérdése. Ekkor a közgyűlés előtt 96 részvényes 7151 részvényt helyezett letétbe. A legkisebb érdeklődés az utolsó előtti, 1883. április 30-i rendes közgyűlés iránt nyilvánult meg, amely előtt mindössze 25 részvényes jelezte részvételi szándékát. A részvények letétele persze nem jelentette azt, hogy a részvényes el is ment a közgyűlésre. Az 1879. április 30-i, 6. rendes közgyűlésen például a 31 részvényt letevő tagból csak 24 volt jelen, 1883-ban pedig a 25-ből csak 16. Lehetőség volt arra is, hogy a részvényest egy megbízottja – általában az ülésen részt vevő másik részvényes – képviselje a közgyűlésen.

Igen sokatmondó a részvények eloszlása is. Budapesten, a Társaság hivatali helyiségében mindig sokkal kevesebb részvényt helyeztek el, mint Bécsben, a Franco-Osztrák Banknál. Ennek a legszélsőségesebb megnyilvánulásai az 1882. és 1883. évi közgyűlések voltak, amelyeken csak bécsi részvényesek vettek részt. 1876-ban 15:39 volt az aránya a Budapesten, illetve Bécsben jelentkező részvényeseknek, de az is előfordult, hogy 20–22 részvényes is megjelent a Társaság budapesti irodájában a közgyűlés előtt. 1879-ben azonban már csak 2 részvényes jelezte részvételi szándékát a magyar fővárosban 125 részvénnyel, szemben 29 bécsi részvényes 4615 részvényével. Mindebből arra következtethetünk, hogy a részvényesek között valószínűleg sokkal nagyobb számban fordultak elő osztrák állampolgárok, mint magyarok. Ezt támasztja alá az is, hogy az 1884. évi közgyűlés már nem

[20] Neve Rechnitz és Rechtnitz formában is előfordul.

[21] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1878. május 29-i, rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve.

[22] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1881. április 20-i, 8. rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

is magyarul, hanem német nyelven folyt le.[23] Ehhez hozzátehetjük, hogy az osztrák részvényesek nemcsak számszerűen voltak többen, de több részvényt is birtokoltak. Ennek fényében elég furcsának tűnik, hogy az 1880-as alapszabály-módosítás szerint a társaság hirdetéseit ezt követően csak a magyar kormány lapjában tették közzé.[24] Úgy tűnik, ettől kezdve a bécsi részvénytulajdonosoknak is a Budapesti Közlönyből kellett informálódniuk a társaság ügyeiről a Wiener Zeitung helyett.

A Pesti Építőtársaságot alapító osztrák tőke megjelenésének a hátterében a városegyesítés következtében megnyíló lehetőségek mellett az is meghúzódhatott, hogy Bécsben már egészségtelen méreteket öltött az építkezésekhez kapcsolódó gründolás. Neuwirth József Die Speculationskrisis von 1873 című, 1874-ben Lipcsében megjelent könyve szerint 1872-ben 19, 1873 elején már 34 építőtársaság működött Bécsben, 250 millió forint névleges alaptőkével, és ugyanennyi adóssággal. Emellett még 66 új építési társaság alapítására nyertek koncessziót. Az építőtáraságok birtokában akkora területek voltak, hogy azoknak a beépítéséhez a teljes munkaerő-kapacitás igénybevételével is 3–400 évre lett volna szükség. Ha a szerző a számokat illetően talán kissé túloz is, mindez jól mutatja, hogy ezeknek a társaságoknak a tevékenysége nem annyira az építkezésre, mint a telekspekulációra alapozódott.[25]

A letett részvények számából nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Mivel 100 szavazatnál többet nem lehetett képviselni a közgyűlésen, így gyakorta a legnagyobb részvényesek is csak ennyi részvényt helyeztek letétbe. Néha azonban sokkal többet, így tudjuk, hogy Kanovitz Alfrédnak 1876-ban legalább 550, Rechtnitz Henriknek és Lates Jakabnak 1879-ben 1000, Melczer Antalnak 1880-ban szintén 1000, a Franco–Osztrák Banknak 588 részvénye volt. Nem véletlen, hogy sokan közülük vezetői pozíciókat töltöttek be, hiszen nagy összegekkel voltak érdekeltek a társaság megfelelő működésében. Kivételt képez ez alól Loisch Ede és Steindl Imre, akiknek mindössze 25–25, illetve Taufstein Adolf, akinek a neve mellett hol 45, hol 55, néha mindkét szám, vagyis összesen 100 részvény szerepel. Úgy tűnik tehát, hogy amíg a Pesti Építőtársaság törzstőkéjét alapvetően osztrákok adták,[26] vezetői jórészt magyarországi kereskedők, bankárok, ügyvédek

[23] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1884. április 30-i, 11. rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

[24] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1880. április 21-i, 7. rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

[25] Neuwirth József munkáját idézi Thirring 1900. 10.

[26] A részvényesek között ott találjuk például az Erlanger bankárdinasztia tagjai közül Lajost és Viktort. Erlanger Lajos az édesapja által Frankfurtban alapított bankházat vit-

és építészek közül kerültek ki. Ez utóbbiak – a társaság tevékenységéből adódóan – különösen érdekesek.

Az építészek és munkáik

A név szerint ismert részvényesek között találjuk a már emlegetett Steindl Imrén, Ybl Miklóson és Koch Henriken kívül Bukovics Gyula és Petschacher Gusztáv építészeket, illetve Lechner Lajos mérnököt, várostervezőt. Furcsa módon Lang Adolf, aki a korabeli sajtó szerint a Társaság főépítésze volt,[27] nem birtokolt egyetlen részvényt sem. Ők mindannyian jól ismerték egymást. Ybl Miklós pályája kezdetén Koch Henrik irodájában,[28] Bukovics Gyula pedig Ybl-nél dolgozott. Sem Koch Henrik, sem Steindl Imre életrajzaiban egyetlen szerző sem tesz említést arról, hogy szerepet játszottak volna a Pesti Építőtársaságban.[29] Ugyanakkor tudjuk, hogy maga Steindl kedélyesen emlegette baráti beszélgetéseken, „hogyha más érdeme nem lenne is a magyar építészetben, tudják be azt neki, hogy többek között Petschachert és Láng Adolfot ő is csalogatta Budapestre".[30] Petschacher Gusztáv – az 1873-ban elhunyt Unger Emil korai halála után – a Sugárútépítő Vállalat építészeként működött. A vállalat vezérigazgatójának, Lechner Lajosnak a Budapest kiépítésére 1870-ben kiírt tervpályázat 1. díjával jutalmazott koncepciója szerepet játszott Pest 1872-ben megkezdett rendezésében.[31] Ez képezte többek között a Bécsi utca meghosszabbításának az alapját a Szervita térig,[32] amely terület vásárlás útján a Pesti Építőtársaság tulajdonába került.

1873-ban a Pesti Építőtársaság emeltette a Bécsi utca – Fehér Hajó utcától a Deák utcáig terjedő – újonnan megnyitott szakaszának házait. A Bécsi utca 1–3. és a Fehér Hajó utca 2–6. szám alatti, négyemeletes sarokház[33] helyén korábban három lakóház állt. Ezek közül a Fehér Hajó utca 2. számú épület az utcának nevet adó, rozzant Fehér Hajó Szálló volt, amelynek a kisajátítá-

te tovább, míg a négy testvér közül a legfiatalabb fiú, Viktor a bécsi ág megteremtőjeként főszerepet játszott mind a Franco–Osztrák, mind a Franco–Magyar Bank kormányzótanácsában. KÖVÉR 1986. 27.

27 *Bauzeitung für Ungarn*, 1876. o.n.

28 GERLE – MARÓTZY 2002. 12.

29 LYKA 1927. 75–76; SISA 1994; LYKA 1937. 553; SISA 2005.

30 JAKB 1917. 123.

31 PREISICH 2004. 138–146.

32 SIKLÓSSY 1931. 238.

33 BFL XV.17.b.312 – 695/1873.; BFL XV.17.b.312 - 1242/1873.

sa már 1869-ben megkezdődött.[34] A három ingatlant egy görög származású nagykereskedő, urányi Vrányi Konstantin 1870-ben megvásárolta, majd háromszoros áron eladta a Pesti Építőtársaságnak.[35] A szakirodalom szerint ezek helyén az Azienda Biztosító Társaság építtetett magának székházat a Pesti Építőtársasággal Bukovics Gyula tervei alapján.[36] Bukovics 1873 júliusában a Pesti Építőtársaság nevében azt kérvényezte a város tanácsától, hogy az 1873. március 27-én jóváhagyott eredeti tervek módosítását a benyújtott póttervek alapján engedélyezzék.[37] Bukovics még egy tervváltoztatást jelentett be: ebben a május 17-én elfogadott plánum módosításáért folyamodott. Mivel a terveket nem ismerjük, nem tudjuk, hogy ezek a változtatások mit takartak. Ismert ezen kívül egy Ybl-terv, ami az alaprajz átalakítását tükrözi.[38] Az épület nem sokáig díszítette a fővárost, a helyén ugyanis 1910–1912 között a Phönix Életbiztosító Rt. emeltetett magának új, szecessziós székházat.

A századfordulót követően szintén elbontották a Bécsi utca páratlan oldalának következő lakóházát, a Bécsi utca 5. szám – Deák Ferenc utca 11–13. alatti épületet. Ennek a bérháznak az építkezése is zajlott már, amikor Bukovics Gyula az 1873. június 13-án jóváhagyott tervek megváltoztatását kérvényezte.[39] Az 1873–1875 között épült, Bécsi utca 2. – Kristóf tér 5. szám alatti négyemeletes neoreneszánsz bérházat[40] Bukovics első jelentős művének tartják.[41] Ez az épület volt a Budapest Szálloda, amit a Pesti Építőtársaság 1876-tól kénytelen volt – szerény haszonnal – maga működtetni, miután a hotel bérlője az 1873-as válság hatására fizetésképtelenné vált.[42]

A hotel után következett a Bécsi utca 4. – Deák Ferenc utca 7–9. szám alatti ház.[43] A Magyar Országos Központi Takarékpénztár számára emelt épület tervezőjét homály fedi. *A neoreneszánsz építészet Budapesten* című kötet ugyan Koch Henrik munkájaként hozza,[44] a tervrajzon szereplő két aláírás közül Koché azonban minden bizonnyal a Pesti Építőtársaság vezér-

[34] Siklóssy 1931. 238.

[35] A Főnix-székház. http://urbface.com/budapest/a-fonix-szekhaz (2016.06.24.)

[36] Bugár–Mészáros 2009. 191.

[37] BFL XV.17.b.312 – 2326/1873.

[38] BFL XV.17.f.331.b. –166/1.

[39] BFL XV.17.b.312 – 2325/1873.

[40] BFL XV.17.b.312 – 1243/1873

[41] Bugár – Mészáros 2009. 191. A terven szereplő dátum (1873. április 17.) szerint ennek a bérháznak a tervei később készültek, mint a Bécsi utca 1–3. eredeti tervei.

[42] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az igazgatóság jelentése az V-ik rendes közgyűléshez, 1878. évi február hó 17-én

[43] BFL XV.17.b.312 – 645/1873.

[44] Neoreneszánsz 2008. 118.

igazgatójaként értelmezendő. A másik szignó Wechselmann Ignác építőmesteré,[45] aki az építkezés kivitelezője lehetett. A 4. emelet alaprajzához 1873. július 28-án benyújtott, és a március 27-én elfogadott alapterveket módosító plánumon Bukovics Gyula kézjegye látható.[46] Ebből egyrészt az következik, hogy a Bécsi utca meghosszabbításaként emelt négy épület rajzai nagyjából egy időben készültek. Másrészt úgy tűnik, hogy az összes bérházat Bukovics tervezte. Ez utóbbi plánumon Bukovics aláírása azonban a „Pesti Építő Társaság" pecsétje alatt szerepel, a bélyegző és a kézjegy közé pedig odaírta, hogy „az igazgató helyett". Ez arra enged következtetni, hogy az építész nem mint tervező, hanem mint hivatali személy szignálta a tervet, és ez a gyanú a többi Bécsi utcai épület szerzőségét is megkérdőjelezi. Ezt erősíti az is, hogy nem tudunk több példát említeni arra, hogy a részvényesek között szereplő építészek tervezői feladatokat láttak volna el a Társaság életében. Erre ott volt a műszaki osztály, és annak vezetője, Lang Adolf, aki a soron következő építkezések terveit is készítette. Jakab Dezső szerint Lang több épületet tervezett a Bécsi utcában, amelyek közül a Budapest Szállót és a régi Phőnix Biztosító palotáját (vagyis a Bécsi u. 1–3. szám alatti bérházat) név szerint is Lang műveként említi.[47] Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy mind a négy Bécsi utcai bérház tervezője Lang Adolf lehetett.

A Pesti Építőtársaság 1875–1876-ban hat bérházat emeltetett az akkori Váczi körúton. A mai Bajcsy-Zsilinszky utca 27–29. és Dessewffy utca 1. alatti, három házból álló tömb tervein Lang aláírása mellett most is ott szerepel a Pesti Építőtársaság pecsétje alatt Koch Henrik kézjegye.[48] Az építkezést id. Bobula János vezette. A Bajcsy-Zsilinszky utca 47 – Podmaniczky u. 2–4. alatti bérház-együttes kivitelezője Karl Strauss építőmester volt.[49] A telkek túlzott beépítéséből és a nagyjából hasonló lakáskiosztásokból jól látszik, hogy mindkét tömb üzleti vállalkozásként, a minél magasabb bérjövedelem céljából épült, elsősorban a középosztály számára.

Ezeken az ingatlanokon kívül a Pesti Építőtársaság tulajdonában volt még az Alsó Dunasor 76. – Molnár utca 79. alatt 697 négyszögöl, a Felső Dunasor és a körút 442, 443, 443a szám alatt 10 372 négyszögöl, a Felső Dunasor és a Nádor utca 46. alatt 563 négyszögöl, az Aldunasor és Nyúl utca 65–67a. alatt 1164 négyszögöl és a Külső Váczi úton 54 375 négyszögöl te-

[45] Wechselmann Ignác, a Vakok Intézetének alapítója. http://jozsefvarosanno.ucoz.com/index/wesselmann_ignac/0-63 (2016.06.24.)

[46] BFL XV.17.b.312 – 2328/1873.

[47] JAKAB 1917. 124.

[48] BFL XV.17.d.329. Építési Ügyosztályok Tervtára 29166.

[49] BFL XV.17.d.329. Építési Ügyosztályok Tervtára 28917.

rület. Ezek nagy része azonban – a becsült értékükből adódóan – beépítetlen telek lehetett, illetve a külterületeken raktárak álltak.

Az 1873-as válság hatására, amely 1876-ra mélyült el igazán, a Pesti Építőtársaság több építkezést nem foganatosított. A megborult pénzügyi egyensúly helyreállításának részeként 1877-ben a teljes műszaki osztály elbocsátásáról döntöttek.[50] Bár már ekkor felmerült a Társaság feloszlatásának a kérdése is, az 1878-ban megválasztott új vezetés egészen 1884-ig irányította a Pesti Építőtársaságot, amíg a kényszereladások elkerülése és a piaci viszonyok javulása eredményeképp sikerült elkerülni a vállalkozás teljes bukását.

Felhasznált források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság
BFL XV.17.b.312 – 2326/1873.
BFL XV.17.b.312 – 695/1873.
BFL XV.17.b.312 – 1242/1873.
BFL XV.17.b.312 – 1243/1873.
BFL XV.17.b.312 – 2325/1873.
BFL XV.17.b.312 – 2327/1873.
BFL XV.17.b.312 – 2328/1873.
BFL XV.17.f.331.b – 166/1.
BFL XV.17.d.329. Építési Ügyosztályok Tervtára 29166.
BFL XV.17.d.329. Építési Ügyosztályok Tervtára 28917.

Sajtó

Pest-ofner Bau-zeitung, 1872. december 1.
Bauzeitung für Ungarn, 1876.

Felhasznált irodalom

Bugár – Mészáros 2009 = Bugár–Mészáros Károly: Bukovics Gyula és Kossuth téri minisztériumi épülete. In: Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál

[50] BFL VII. 2. E. 1876/1278. Pesti Építőtársaság, Az 1877. április 15-i, IV. rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

(Szerk.): *Budapest reneszánsz építészete. Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009. 189–204.

DÉRY 1995 = Déry Attila: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa. *Budapesti Negyed,* 9. 1995/3. http://epa.oszk.hu/00000/00003/00008/dery.htm (2016.06.23.)

DÉRY 2005 = Déry Attila: *Pest története és művészete. Budapest építészeti topográfia 1.* Terc, Budapest, 2005.

GÁBOR 2010 = Gábor Eszter: *Az Andrássy út körül.* Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2010.

GERGELY 2004 = Gergely András: Bécs és Budapest az Osztrák-Magyar Monarchiában. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920).* Klimt, Schiele, Kokoschka és a dualizmus művészete című kiállítás tanulmánykötete. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2004. 111–117.

GERLE – MARÓTZY 2002 = Gerle János – Marótzy Kata (Szerk.): *Ybl Miklós.* Holnap Kiadó, Budapest, 2002.

GYÁNI 1998 = Gyáni Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: Gyáni Gábor (Szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda.* Városháza, Budapest, 1998. 7–30.

JAKAB 1917 = Jakab Dezső: Lang Adolf élete és művei. *Építő Ipar – Építő művészet,* 1917. május 20. 123.

KÖVÉR 1984 = Kövér György: Gründolás 1869-ben. *História,* 1984/2. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/84-02/ch04.html (2016.05.20.)

KÖVÉR 1986 = Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája.* Kozmosz Könyvek, Budapest, 1986.

MAGYAR COMPASS = Magyar Compass. Kimutatás a magyar állam összes pénz-intézetéről. Mihók Sándor (Szerk.) Tettyei Nándor és Társa, Budapest, 1873–1894.

LYKA 1927 = Koch Henrik. In: Thieme, Ulrich – Becker, Felix: *Künstlerlexikon.* Verlag von E. A. Seemann, Leipzig, 1927. 75–76.

LYKA 1937 = Steindl Imre. In: Thieme, Ulrich – Becker, Felix: *Künstlerlexikon.* Verlag von E. A. Seemann, Leipzig, 1937. 553.

NEORENESZÁNSZ 2008 = *Neoreneszánsz építészet Budapesten.* Budapest Főváros Levéltára kiállítása 2008. szeptember 15 – december 19. Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál (Szerk.): Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008.

PREISICH 2004 = Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története: Buda visszavételétől a II. világháború végéig.* Terc, Budapest, 2004.

SIKLÓSSY 1931 = Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? (1870–1930).* Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 1931.

SISA 1994 = Sisa József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

SISA 2005 = Sisa József: Steindl Imre. In: Gerle János (Szerk.): *Az építészet mesterei.* Holnap Kiadó, Budapest, 2005.

Sisa 2013 = Sisa József: Az építészeti élet keretei és főbb szereplői. In: U.ő. (Szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris Kiadó, Budapest, 2013.

Thirring 1900 = Thirring Gusztáv: *Budapest építőipara és építkezései.* Különnyomat a Közgazdasági Szemle 1900. évi június havi számából. Budapest, 1900.

Csibi Norbert – Dévényi Anna

EGY MINISZTERI TANÁCSADÓ TESTÜLET MŰHELYTITKAI

Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyveinek forrásértéke, 1872–1945[*]

E tanulmány bevezetőjében két dologgal kapcsolatban szükséges magyarázkodunk: egyrészt szeretnénk rávilágítani, hogy miért tartjuk különlegesen izgalmasnak a címben jelzett témát, másrészt hogy miért pont ezzel tisztelgünk az örökifjú Gyarmati György előtt. Mivel a szerzők és az ünnepelt kutatási területeinek súlypontjai (és itt szándékosan nem a határai kifejezést használjuk, hiszen Gyarmatival kapcsolatban ilyesmiről aligha beszélhetünk) nem esnek egybe, úgy döntöttünk, hogy levéltárosi munkájára hivatkozva, egy komoly történeti értékkel bíró, ám alig ismert és mindeddig alig használt forrás-együttes bemutatására vállalkozunk.

Az Országos Közoktatási Tanács (OKT) jegyzőkönyveinek történeti forrásként való felhasználásához elengedhetetlen a testület történetének, szervezeti felépítésének és működésének elemi szintű ismerete, ezért a tanulmányban szólunk ezekről, illetve – szándékunk szerint a jövőbeni kutatásokhoz is támpontot nyújtva – összefoglaljuk az OKT tevékenységét és a hatáskörébe tartozó ügyek legjellemzőbb típusait. Végül két konkrét példával is illusztráljuk a jegyzőkönyvek forrásértékét: 1907-ből a szabadtanítás és 1922-ből a középiskolai szelekciós eljárások ügyének tárgyalási anyagaiból kibontakozó történettel.[1]

---

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4-1. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 A szerzők ezúton mondanak köszöntet a forrás-együttest őrző Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum munkatársának, Szabó Károlynak, aki nemcsak felhívta figyelmünket a jegyzőkönyvekre, de a kutatáshoz is komoly szakmai segítség nyújtott.

A forrás: az OKT jegyzőkönyvei

Az Országos Közoktatási Tanács 1872 és 1945 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szakmai tanácsadó szerveként működött. A miniszter elsősorban elvi jelentőségű tanügyi kérdésekben, így az iskolarendszer egészét vagy részeit érintő szervezeti reformok, új tantervek és tantervmódosítások, vizsgakövetelmények és értékelési eljárások, stb. ügyében kért állásfoglalást, illetve javaslatokat a testülettől. Tagjai mindenkor nagy tekintélyű szakemberek, szakpolitikusok, intézményvezetők, tudósok voltak a pedagógia és különféle szaktudományok területéről. A Tanács működésével kapcsolatos iratok, tervezetek, javaslatok, vélemények, jelentések és jegyzőkönyvek bepillantást engednek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) közoktatásügyekkel kapcsolatos politikájába, rávilágítanak az ismert és megvalósult intézkedéseket előkészítő elvi állásfoglalásokra, vitákra. Esetenként láthatóvá teszik a felmerült, de végül elejtett alternatívákat, az eltérő érdekeket képviselő szakmai csoportok érveit, az oktatáspolitika döntési mechanizmusait. Mindez talán elég magyarázatot ad arra, miért is lehet hasznos az OKT fennmaradt iratainak böngészése a dualizmus és a Horthy-korszak oktatás- és neveléstörténetével, vagy akár társadalom- és művelődéstörténetével, esetleg eszmetörténetével foglalkozó kutatók számára. A kellőképpen felcsigázott és kutatásra sarkallt történészt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára fondjegyzéke, illetve a VKM levéltárának repertóriuma azonban egyből lecsillapítja. A K306 (Országos Közoktatási Tanács) fond ismertetőjében a következő olvasható:

„A fond az 1895. november 8-án kelt legfelsőbb elhatározással felállított,[2] *majd az 1921. évi feloszlatását követően a 6415/1921. VKM sz. rendelettel újjászervezett Országos Közoktatási Tanács működése során keletkezett iratok töredékét tartalmazza.* [...] *A fond anyaga 1956-ban a levéltárban pusztító tűzvész során megsemmisült. Ekkor 131 csomó irat és 19 kötet lett a lángok martaléka."*[3]

A fondtöredék mindössze 7 raktári egységet tartalmaz. Az első csomóban vegyes iratok, a 2–7. kötetben iktatókönyvek találhatók az 1897–1928. és az 1945–1949. közötti évekből. A vegyes iratok között egy 1899-es, mindössze pár oldalas éves beszámoló jelentést, több tucat iskolalátogatási jegy-

[2] A tanácsot 1872-ben hozta létre a vallás- és közoktatásügyi miniszter, de Eötvös Loránd minisztersége idején működését felfüggesztették. Az 1895-ös dátum valójában az újjászervezés időpontjára utal.

[3] SZ. SIMON é.n. 14.

zőkönyvet, egy, a tanítóképzés reformjára vonatkozó javaslatot és néhány hivatalos levelet találunk.

Az Országos Közoktatási Tanáccsal kapcsolatos iratok szórványosan a VKM más fondjaiban is előfordulnak. A K592-es fond (középiskolák 1919–1944) 387. csomó 510. főszám főképp az OKT és a VKM közötti személyi és pénzügyi levelezést őrzi az 1929. és 1931. évekből. A K507-es, tanügyigazgatással kapcsolatos iratok között, a 75. csomóban az 1942–43-as évekre vonatkozó, adminisztratív jellegű dokumentumok találhatók. Egy 1942-es átadás-átvételi jegyzőkönyvben az OKT irattáráról és könyvtáráról is szó esik. Az iratban nevesített állomány: 1872-től nyilvántartási könyvek; az OKT nyomtatványai 1869-től (sic!) 1918-ig részben kötve, részben kötetlenül; valamint az OKT bizottsági jegyzőkönyvei 1872-től, kötve.[4]

Alighanem a minisztériumi tanácsadó testület működéséről fennmaradt leginformatívabb, valódi történeti értékkel bíró forrás-együttes az itt említett jegyzőkönyvgyűjtemény, mely nem került be az Országos Levéltárba, így elkerülte az ott pusztító 1956-os tűzvészt.[5] E jegyzőkönyvek jelenleg az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) Tankönyvtárában kutathatók. Valószínű, hogy az iratok a keletkeztetőtől egyenesen az OPKM-hez kerültek.[6] Ez annál is valószínűbb, mert részben az OKT könyvtára képezte az 1958-ban létrehozott Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum gyűjteményének alapját.[7]

---

4 MNL OL K507 75. cs. Könyvtári selejtezési kérelem és átadás-átvételi jegyzőkönyv, 1943. augusztus 3.

5 Jelentés a II. Osztály 1956. novemberi veszteségeiről: *„XV. Az Országos Közoktatási Tanács Levéltára (14 fm). 59. Az elnöki és általános iratok (1872–1950, 14 fm). Az ország közoktatási ügyének tudományos és pedagógiai szempontból való figyelemmel kísérésével, az összes fontosabb oktatási elvi kérdések véleményezésével kapcsolatos iratok."* Közli: LAKOS 1996.

6 Ezt támasztja alá, hogy az OKT többi iratával szemben ezek *léteznek*. A MNL OL fondjegyzéke a tűzvész kapcsán 113 megsemmisült csomót és 19 kötetet említ, márpedig csak a jegyzőkönyvek önmagukban 49 kötetet tesznek ki. További közvetett érv lehet, hogy az OKT jegyzőkönyvek nem szerepelnek abban a forrásgyűjteményben, melyet Antall József készített még az 1956-os tűzvész előtt az Országos Levéltárban őrzött VKM iratokból, az 1934-es középiskolai reform előkészítő munkálatairól. Márpedig a jegyzőkönyvekben erre vonatkozóan bőven találhatók értékes szövegek. ANTALL 1986.

7 Az OKT könyvtára a Tanács 1948-as megszüntetése után a helyette létrehozott, rövid életű Országos Neveléstudományi Intézethez került. Ez utóbbi 1950-ben történt felszámolását követően a könyvtár a Művelődési Minisztérium Neveléstudományi Főosztályába integrálódott (MM Pedagógiai Könyvtára néven), s végül 1958-ban, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Pedagógiai Könyvtárával egyesülve jött létre a két gyűjteményből a mai OPKM. DROPPÁNNÉ 2010. 29–34.

Az OPKM állományában jelenleg őrzött Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvek 49 kötetet tesznek ki, hozzávetőleg 3 iratfolyóméter terjedelemben. A jegyzőkönyvek többnyire évenként vannak egybekötve, 1923-ig naptári évenként, ezután tanévenként rendezve. Bizonyos esetekben kettő vagy több év is egy kötetbe került, máskor azonban egy-egy év – nyilvánvalóan terjedelmi okokból – két kötetben kapott helyet. A jegyzőkönyvek a testület megalakulásától, 1872-től 1942 őszéig állnak rendelkezésre, mindössze az 1937/38-as tanévre vonatkozó II. és az 1940/41-es tanévre vonatkozó kötetek hiányoznak. Az 1907–1918 közötti évekről másodpéldányok (tisztázati példányok) is fennmaradtak. Külön kötetben szerepel az albizottsági jegyzőkönyvek (minden bizonnyal nem teljes) gyűjteménye 1888–1934-ig. Egyes kötetekben az Állandó Bizottság és a szakbizottságok (albizottságok) jegyzőkönyvei vegyesen kerültek elhelyezésre, de jellemzően csak az Állandó Bizottság és az évente egyszer tartott „összes-ülés" (értsd: közgyűlés) feljegyzéseit tartalmazzák.[8] Szintén külön kötetbe kerültek az „OKT tárgyalási anyagai" 1934-től 1936-ig, ebben az OKT tagjai, vagy felkért külső szakértők által készített és a bizottságok által megvitatott tervezetek (gyakran egy tárgyban több tervezet is), javaslatok, jelentések találhatók. Az ilyen tárgyalási anyagokat némelykor közvetlenül a jegyzőkönyvek mellé csatolták, azokkal egybe kötve. Feltehetően több ilyen kiegészítő kötet is létezhetett, vagy ezeket az iratokat nem kötötték be rendszeresen és elkallódtak.

Az egyes kötetek terjedelme rendkívül változó. Ez elsősorban a jegyzőkönyvek mellé fűzött mellékletek (tárgyalási anyagok) számától függ, de természetesen a bizottsági ülések gyakoriságától, a tárgyalt ügyek számától, és a mindenkori jegyzőkönyvvezető alaposságától is. Az okiratokat 1925-ig kézzel, 1926-tól írógéppel írták, többnyire két hasábos elrendezésben. A jegyzőkönyveket – a kivételes esetektől eltekintve – az Országos Közoktatási Tanács jegyzője vezette, a dokumentumot ő, az elnök, és további egy tag hitelesítette aláírásával. Az üléseken jelenléti ívet vezettek, amit némelykor a jegyzőkönyvhöz csatoltak, máskor a kötetek végén helyeztek el összegyűjtve, de legtöbb esetben nem őrizték meg őket. A dokumentumok minősége, részletessége, precizitása, olvashatósága, letisztázottsága, a mellékletek befoglalása a különböző jegyzőknél eltérő képet mutat. Az 1935–1941. közötti kötetekhez tartalomjegyzéket is készítettek, a bizottsági ülések dátumának és tárgyának megjelölésével. A kutató számára ez az egyetlen

[8] Az OKT szervezeti felépítéséről, bizottságairól és ügyrendjéről a későbbiekben szólunk bővebben.

támpont a nagy terjedelmű irat-együttes (egy kis részének) áttekintéséhez, mivel a jegyzőkönyvekhez kutatási segédlet eddig nem készült.

A Tanács létrehozása, szervezete és működése az első világháborúig

Az Országos Közoktatási Tanács létrehozásának gondolatát a szakirodalom egységesen Schvarcz Gyula országgyűlési képviselő nevéhez köti. A felvetés pontos időpontját tekintve vannak ugyan eltérések, de az biztos, hogy az *Új korszak* című hetilapban Schvarcz már 1866-ban publikálta azt az oktatási törvényjavaslatot, melyben szorgalmazta egy 49 fős *„nemzeti magyar közoktatási tanács"* felállítását.[9] Ezek szerint már a kiegyezést megelőzően felmerült, hogy a közoktatás reformja és rendszerszerű miniszteri irányítása igényli egy állandó, szakértő testület közreműködését, mely független a politikai kurzus változásaitól, és biztosítja a reformok kontinuitását, a szakmai szempontok érvényesülését. A javaslat a nemzetközi minták alapján kialakított fegyelmi jogkör mellett komoly szerepet szánt a tanácsnak az oktatásstatisztika intézményesítésében. Schvarcz úgy vélte, hogy e nélkül semmiféle közoktatásügyi reform (sem intézményi-szervezeti, sem tantervi) nem vezethet komoly eredményre. Az elképzelés szerint a Tanács a miniszter szakmai támogatása és az országgyűlés felvilágosítása mellett a tanárok és tanítók országos érdekvédelmi szervezeteként működött volna.[10]

Bár a testület létrehozása Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztert is foglalkoztatta,[11] megalapítására csak Pauler Tivadar miniszterségé idején került sor. Az erről 1871-ben készült rendelettervezet szövege több, a hazai oktatásügy kérdéseit tárgyaló sajtóorgánumban is megjelent.[12] Egybehangzó vélemények szerint a tervezethez az osztrák *Unterrichtsrath* (Oktatási Tanács) működése szolgáltatta az elsődleges mintát, de figyelem-

[9] BAJOMI 2012. 180. A tervezet szerint a 49 tagot a Magyar Tudományos Akadémia 200 jelöltjéből választotta volna a miniszter, tekintettel a tudományosság, a közoktatásban szerzett tapasztalatok, a felekezeti és nemzetiségi arányosság szempontjaira.

[10] Vö. SCHVARCZ 1869

[11] FELKAI 1992. 93. Ezzel párhuzamosan – György Aladár egyik publikációja mellett – az Országos Középiskolai Tanáregylet közgyűlése is szorgalmazta egy országos közoktatási tanács felállítását, melyet a minisztérium részéről jelen lévő egyik miniszteri tanácsos is támogatott, utalva arra, hogy a miniszter is hasonló véleményen van. KÁRMÁN 1911. 115.

[12] Pl.: A magyar országos közoktatási tanács szabályzati tervezete. *Néptanítók Lapja*, 1871. május 25. 338–340.; Iskolaügy. Egy országos közoktatási tanács szervezete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. május 28. 682–685.; Nemhivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1871. május 18. 26–44.

be vették a francia *Conseil de Supérieur de l'Instruction Publique* (Közoktatási Főtanács) szabályozását is. A tervezet megjelenése élénk szakmai vitát váltott ki a leendő tanács funkciójáról, felállításának módjáról, személyi összetételéről és a tagok fizetéséről egyaránt.

A szabályzat végső szövege ezzel együtt keveset változott és az uralkodó 1871. december 1-jén az 29.415. számú rendelettel jóváhagyta. A Tanács feladata a következő lett: *„2.§. Ezen tanácsnak feladata a közoktatás állását és szükségleteit éber szemekkel kísérni, annak előmozdítása tekintetében saját kezdeményezéséből is a közoktatási miniszternek előterjesztéseket és javaslatokat tenni; a közoktatás főképp tudományos és módszertani részére vonatkozó ügyekben a közoktatási miniszter felhívására véleményt adni s általában a közoktatás terén a nevezett miniszternek szakismeretével és tanácsaival segítségére lenni."*[13] Konkrét feladatait tekintve a Tanács rendszeresen foglalkozott törvényjavaslatok és rendelettervezetek véleményezésével, tantervek, utasítások, szabályzatok vitájával, tankönyvek bírálataival, oktatási intézményekhez kapcsolt gyűjtemények (pl. könyvtárak) berendezésének és bővítésének kérdésével, valamint tanintézetek éves jelentéseinek tárgyalásával.[14]

A munka iskolatípusok szerint kialakított szakosztályokba szerveződve folyt. A népiskolai és a középiskolai szakosztály mellett „tudományegyetemi, jogtanodai és orvostanodai", valamint „műegyetemi, reáltanodai, ipari-, kereskedelmi-, gazdászati iskolai" szakosztályok jöttek létre. A Tanács elnökét a király nevezte ki, az alelnök kinevezése a miniszter feladata volt. Rajtuk kívül egy tanácsjegyző, a különböző testületek által három évre választott 30 beltag, valamint a szükségletnek megfelelő számú kültag alkotta a testületet. Tanácskozási és szavazati joggal rendelkező tagok lettek azok a vallás- és közoktatási minisztériumbeli hivatalnokok is, akiket a miniszter erre a feladatra kiválasztott.[15] Az első elnök 1872. január 23-án Horváth Mihály, a neves történész lett. A tagok között a kor ismert tudósai kaptak helyet: Toldy Ferenc, Stoczek József, Wenczel Gusztáv, Than Károly, Nagy Ferenc, Bartal Antal, Rill József, Lutter Nándor, Hunfalvy Pál. A Tanács jegyzője Lubrich Ágoston egyetemi tanár lett. Az első ülést 1872. június 3-án tartották, amelyen a miniszter is részt vett.[16] A kezdeti időszakban a Tanács munkája elsősorban adminisztrációs jellegű volt, a tanítói nyugdíj ügye és a soros tankönyvbírálatok tartoztak kompetenciájába, néhány esetben tantervek

[13] BAJOMI 2012. 185.; MANN 1992. 88.

[14] SZABÁLYZAT 1871. 3.§. a)–g).

[15] MANN 1992. 89.

[16] *Az Országos közoktatási Tanács 1872. évi június 3-én tartott I. gyűlésének jegyzőkönyve.* OKT Jegyzőkönyvek 1872–1873.

véleményezésére kérték fel.[17] A felsőoktatás kérdései alig jelentkeztek munkájában, igaz, az e területtel foglalkozó szakosztályok tevékenysége elvileg az egyetemek, főiskolák autonómiájával összeütközött. A problémák miatt sok kritika érte a Tanácsot, és szükségessége is megkérdőjeleződött.

Trefort Ágoston minisztersége kezdetén (1872) a testület összeállítása teljesen a miniszter hatáskörébe került és kikerültek tagjai közül a szakmai egyesületek képviselői. A Tanács hatáskörét pontosították, ami hozzájárult a hatékonyabb működéshez, a közoktatási reformok eredményesebb támogatásához.[18] Az OKT új szabályzatát 1875. január 17-én hagyta jóvá a miniszter, mely szerint a Tanács elsősorban törvény- és rendelettervezetek véleményezésével, tantervek, utasítások, iskolai rendtartások és fegyelmi szabályzatok készítésével, iskolai vizsgálatok (érettségi, tanári és tanítói vizsgák) szabályzatainak ellenőrzésével és a vizsgák felügyeletével, középiskolai és tanítóképezdei tantestületek és ezek tanácskozásainak figyelemmel kísérésével, tankönyvek és taneszközök bírálatával, iskolai segédintézmények (könyvtárak, múzeumok, gyűjtemények) felülvizsgálatával foglalkozott.[19] A titkári teendőket már 1872-től Kármán Mór vette át, aki közel egy évtizedig látta el nagy energikussággal ezt a munkát. Az elnöki tisztet 1876-ig továbbra is Horváth Mihály látta el, alelnökként 1890-ben bekövetkezett haláláig Stoczek József működött. A hat állandó és húsz változó tag – az iskolatípusok szerinti szakosztályi beosztás megszüntetése után – tudományszakok szerinti felosztásban dolgozott: 1. klasszika filológia; 2. modern filológia; 3. történet-, jog- és államtudomány; 4. földrajz és természetrajz; 5. matematika és fizika; 6. bölcsészet és pedagógia; 7. művészet (ének, rajz, mintázás, torna).[20] A Tanács „összes üléseire" évente háromszor került sor, de az állandó tagoknak legalább havonta találkozniuk kellett.[21] Az új működési rend elindulásakor a népoktatás szakemberei kiszorultak a testületből és a miniszter sem adott népiskolai ügyekre vonatkozó megbízásokat, ami az iskolatípusok közötti aránytalanságokkal kapcsolatos kritikák alapjául szolgált.[22] A tanácstagok között továbbra is tekintélyes tudósok szerepeltek.[23]

[17] VASS 1996. 234–235.

[18] BAJOMI 2012. 186.

[19] SZABÁLYZAT 1875. 3.§. a)–f).

[20] SZABÁLYZAT 1875. 7.§.

[21] SZABÁLYZAT 1875. 12. §.

[22] MANN 1992. 89.

[23] Greguss Ágost, Bartal Antal, Heinrich Gusztáv, Szarvas Gábor, Petrovich Ferenc, Fraknói Vilmos, Hajnik Imre, Chevren Flóris, Hunfalvy János, Margo Tivadar, Jurányi Lajos, Than Károly, Szily Kálmán, Horváth Ignác, Keleti Károly, Gyertyánffy István, Péterfy Sándor, Rostaházy Kálmán, Matolay Elek, Bartalus István. VASS 1996. 236.

Az OKT elnöke, Pauler Tivadar 1878-ban igazságügy-miniszteri megbízatást kapott, ezért két év után leköszönt posztjáról. Utódjaként Ipolyi Arnold besztercebányai püspök, akadémikus kapott kinevezést. A tanács titkára 1883-tól Ferenczy József irodalomtörténész lett.

Az 1880-as évek második felében a Tanács önálló helyiséget kapott, ami megkönnyítette a folyamatos munkát és lehetőséget teremtett saját szakkönyvtár létesítésére is. Ebben az időszakban elsősorban a középiskolai törvénnyel összefüggő kérdésekkel foglalkoztak (gimnáziumok, reáliskolák tantervi munkálatai), majd a tanárképzés kérdései felé fordult a figyelem (pl. tanárvizsgálati szabályzat). A koncepcionális, elvi kérések mellett a tanács továbbra is sok részletkérdéssel foglalkozott, ideje jelentős részét a tankönyvbírálatok elkészítése és tárgyalása töltötte ki, így gyakori volt, hogy hetente kétszer is ülésezett, az ügyek feltorlódtak, sokszor elakadtak. 1899-ben 1506 ügyirattal foglalkoztak és 300 kötet várt tankönyvbírálatra.[24]

Ezért is merült fel az 1880-as évek végén az újabb átszervezés lehetősége. 1890-ben a főbb feladatkörök meghagyása mellett új szervezetet és működési rendet alakítottak ki.[25] A testület tudományos jellegének megerősítését szerették volna elérni, és csökkenteni az adminisztratív feladatokat. Ennek ellenére az új szabályzat nem tehermentesítette a szervezetet és a tudományos vonal erősítése sem járt sikerrel:[26] *„3. §. [...] a) az oktatás tudományos és methodikus részeire vonatkozó általános érvényességű intézkedések előkésztése és véleményezése; b) a tanítók és tanárok képzése és képesítése módjának szemmel tartása; c) a tanintézetek szellemi munkásságának figyelemmel tartása; d) a tanítás összes segédeszközeinek megbírálása; e) a külföldi tanügyi mozgalmak nyilvántartása."*[27]

A Tanácsnak az oktatás mindennapi működésével való kapcsolatát erősítendő, a tagok iskolalátogatásokra nyertek felhatalmazást.[28] A reform céljai között szerepelt, hogy az OKT kibővített hatásköre birtokában működjön közre az *„egészséges és tekintélyes tanügyi közvélemény"* kialakításában, mivel a kormányzat úgy gondolta, hogy a társadalom olyan feladatokat vár el a magyar iskolarendszertől, melyek megoldására az nem lehet képes.[29]

---

[24] MANN 1992. 90.

[25] SZABÁLYZAT 1890

[26] 1.§.: *„(...) éber szemmel kíséri az országos közoktatás állapotát és szükségleteit s az oktatás tudományos és methodikus részei felett való feügyeletben cselekvőleg is részt vesz."* A 2. §. pedig így fogalmazott: *„Az országos közoktatási tanács munkaköre a tanügy minden ágára kiterjedhet; de első sorban a középiskolák és népiskolák, úgyszintén az alsó és középfokú szakiskolák ügyeit öleli fel."* SZABÁLYZAT 1890. 1–2. §§.

[27] SZABÁLYZAT 1890. 3. §.

[28] SZABÁLYZAT 1890. 5. §.

[29] VASS 1997. 248.

Az új rendszerben az elnökség (elnök, két alelnök, titkár, két előadó) mellett két tudományos (nyelvészeti-történelmi illetve mennyiségtani-természettudományi) és két iskolai (középiskolai és népiskolai) szakosztály alakult. A két szakosztályi előadó az elnökségi üléseken számolt be a végzett munkáról, mielőtt a teljes ülésre sor került volna. Ez a metódus a munkát lényegesen felgyorsította, az ügymenetet lerövidítette. 1891-ben az alelnökök Heinrich Gusztáv egyetemi tanár és Ghyczy Géza kereskedelmi akadémiai igazgató lettek. A titkár továbbra is Ferenczy József maradt, a két előadói posztot pedig Finászy Ernő és Szuppán Vilmos töltötte be. A Tanács új elnöke 1893-ban Fehér Ipoly pannonhalmi főapát lett.[30]

A miniszter az elnökségen kívül 30 tanácstagot nevezett ki, akiket a szakosztályokba osztottak. A hat évre szóló kinevezések a *„tudományszakok és iskolanemek lehető teljes képviseletére"* tekintettel történtek a *„gyakorlati tanítás terén működő egyének soraiból"*, de a tagok fele hároméves rotációs rendszerben cserélődött.[31] A tagok névsora igen impozáns: Berzeviczy Albert, Markusovszky Lajos, Klamarik János, Eötvös Loránd, Fraknói Vilmos, Hóman Ottó, Kármán Mór, Keleti Gusztáv, Kiss Áron, Lutter Nándor, Péterfy Sándor, Riedl Frigyes, Szász Károly, Than Károly.

Ebben az évtizedben a népoktatás ügyei és az egységes középiskola megteremtésének lehetősége álltak a figyelem középpontjában. Fontos volt az iskolalátogatásokról készült jelentések feldolgozása, illetve a folyamatos tantervrevíziók véleményezése. A nemzetiségi iskolák tankönyveinek bírálati jogával az OKT a modernizációs célokkal összekapcsolt állami nemzetpolitika céljainak megvalósításába is bekapcsolódott.[32]

1893 elején több, a tanács szervezetével elégedetlen egyetemi tanár mondott le tanácsi tagságáról (Beöthy Zsolt, Eötvös Loránd, Than Károly). Elsősorban azt kifogásolták, hogy aránytalanul nőttek a népoktatással kapcsolatos feladatok. A testületet a sajtóban is sok támadás érte, mely időnként a parlamenti ülésteremben csapódott le.[33] Végül Eötvös Loránd miniszter 1895. december 1-i rendeletével felfüggesztette az OKT működését, létét

---

[30] Fehér Ipoly elnöki székfoglalójáról és az OKT előtt álló szakmai kihívásokról szóló beszámoló: *Pesti Napló*, 1893. május 11. 2–3.

[31] SZABÁLYZAT 1890. 9. §.

[32] FELKAI 1992. 91–92.

[33] Ezért is fordított különös hangsúlyt a tanács arra, hogy tevékenységéről alaposan tájékoztassa a közvéleményt. A Magyar Pedagógia lapjain igyekezek részletes, kronologikus rendben bemutatni munkájukat. *„Szándékunk a tanács üléseiről koronként tudósításokat hozni, hogy a tanügy iránt érdeklődők a lapok rövid és általános értesítéseinél alaposabb tájékoztatást kapjanak."* *Magyar Pedagógia* 1. 1892. 79.

ugyanis a miniszteri felelősség elvével összeegyeztethetetlennek tartotta, illetve nem értett egyet a Tanács adminisztratív szerepköreivel.[34] Eötvös úgy tervezte, hogy az újjászerveződő OKT már tisztán tanácsadó testületként fog működni.[35] Az átalakítást elnapolta, hogy 1895 januárjában Wlassics Gyula lett az új miniszter, és az OKT ideiglenes jelleggel tovább működhetett.[36] A válság kezelése azonban szükségessé tette a megújulást.[37] Az 1896. október 10-én keltezett 3.501. számú VKM rendelet újra megalakította a testületet. A sok energiát felemésztő és konfliktusokat okozó tankönyvbírálati munkát[38] kivették a testület hatásköréből, így jelentős kapacitások szabadultak fel más szakmai kérdések tárgyalására. Az új működési szabályzatot[39] Alexander Bernát és Kőnig Gyula dolgozták ki, legfontosabb szempontjuk a hatékonyság biztosítása volt.[40] Elfogadták azt is, hogy szükség van az OKT munkájának jobb kommunikációjára, megelőzendő a hosszas és meddő

---

[34] VASS 1997. 256. Részlet az OKT éves munkájáról szóló egyik beszámolóból: *„Nem valami békés működésnek befejezője az az ülés, mellyel az Országos Közoktatási Tanács az 1892–93. iskolai esztendőt ma bevégezte. A híres tankönyvbírálati izgalmak zavarták meg a különben csendes szemlelődésnek szentelt időt. A tanács dolgaival nemcsak a szakkörök, hanem a közönség is foglalkozott, s a tanácstagság a kellemetlenség jellegét kezdte ölteni. De mivelhogy mindennek vége szokott kerülni, az Országos Közoktatási Tanács híressége és népszerűsége is elmúlott, s tanács uraimék megint odaadhatták magukat a szemlélődésnek és a pontos adminisztrációnak. Nagy pedagógiai kérdések nem igen bolygatták az idén a magas fórumot, s ha egyik-másikkal foglalkozott is, ez sem okozott nagyobb izgalmat. Az egységes középiskola kérdése és az állami tanítóképző intézetek tantervének ügyei voltak azok, melyek a közoktatási tanácsot kissé kizavarták az igazgatás és tankönyvbírálat békés foglalkozásából."* Egy év közoktatási politikája. Az Országos közoktatási Tanács évi közgyűlése. *Pesti Napló*, 1893. június 27. 8.

[35] A Közoktatási Tanács reformja. A tanács utolsó ülése. *Pesti Napló*, 1894. december 15. 7.

[36] A Közoktatási Tanács reformja. Tanácskozás a kultuszminisztériumban. *Pesti Napló*, 1895. május 27. 5–6.

[37] Az erre vonatkozó előadói tervezetet a sajtó is közölte: Az Országos Közoktatási Tanács újjászervezése. Előadói tervezet. *Pesti Napló*, szeptember 20. 8–9.

[38] Az 1890. évben összesen 463 művet bíráltak, ami több mint 600 kötetet jelentett. (Ebből 62 volt nemzetiségi tankönyv.) *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1892. január 28. 54. (Az adatokat az 1890. évi miniszteri jelentésre hivatkozva közli a cikk.) A túlterheltség mellett az OKT tankönyvbírálati munkálatait rendszerét egyéb bírálatok is érték. A Magyar Könyvkereskedők Egylete többek között felemlítette a miniszternek, hogy a tanács ellenkező bírálatok esetén nem kér fel harmadik bíráló felet, a népiskolai tankönyvek esetében egy-egy bíráló 30–40 könyvet bírál, a bírálók sok esetben maguk is konkurens népiskolai tankönyvszerzők, stb. (A tankönyvek elbírálása ügyében. A Magyar Könyvkereskedők Egylete kérvénye. *Corvina*, 1888. március 10. 34–36.)

[39] SZABÁLYZAT 1896.

[40] 3. §.: *„Az Országos Közoktatási Tanács hatásköre kiterjed mindazon elvi kérdésekre, melyek a vallás- és közoktatásügyi miniszter ügykörébe tartozó iskolákra vonatkoznak. Az iskolai adminisztráció ügyei ellenben nem tartoznak elébe."* (SZABÁLYZAT 1896. 3. §.)

sajtóvitákat, ezért a mindenkori titkár felelt ezután. A miniszteri rendelet mintegy 60 tagot nevezett ki a tanácsba. Elnöke a vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, aki mellett másodelnök, alelnök (Fináczy Ernő), titkár és egy 10–12 tagú, öt évre kinevezett elnöki tanács működött (pl. Fináczy Ernő, Fehér Ipoly, Kármán mór, Kőnig Gyula, Schvarcz Gyula, Szuppán Vilmos, Erdődy Béla, Hómann Ottó). Minisztériumi tisztviselők nem voltak többé a tanács tagjai, de közreműködőként többször meghívást kaptak az ülésekre, melyek napirendjét a miniszter határozta meg.[41] Együttes (összes) ülést évente egyszer tartottak, de az állandó bizottság és a szakosztályok ennél többször találkoztak.[42] Az ügyek időben történő elintézését az ügyrendben megszabott eljárási határidők garantálták.[43] Az OKT működési rendje ezt követően már nem módosult jelentősen az első világháborúig.

A testület munkáját illusztrálja az állandó bizottság 1908/1909. évi jelentése:

- összesen 16 általános ülést tartottak, háromszor a miniszter személyes elnökletével (a szabadoktatási törvénytervezet tárgyalásakor)
- az 1907/1908. tanév iskolalátogatási jegyzőkönyveinek feldolgozása 7 ülést vett igénybe (egész vármegyék népoktatásának áttekintése)
- a szabadoktatás országos szervezése kérdésében állandó bizottsági és szakbizottsági üléseket tartottak
- tárgyalták dr. Velics Antal új középiskola-típus szervezésére vonatkozó javaslatát
- tárgyalták Kultsár István a Magyar Helyesírás módosítására vonatkozó javaslatát
- foglalkoztak a budapesti hivatalos tanítótestületnek a polgári és a népiskolai osztályozás módosítására vonatkozó beadványával
- a középiskolai rendtartás ügyében összehívott albizottság 9 ülést tartott és munkájáról jelentést készített
- a felsőbb leányiskolai tantervi utasítás ügyével foglalkozó albizottság 19 ülést tartott
- a polgári leányiskolai tanterv ügyével foglalkozó albizottság 6 ülést tartott
- a magyar fogalmazástanítás kérdésével foglalkozó albizottság 3 ülést tartott

41 FELKAI 1992. 94.

42 1895-ben 7 elnökségi, 7 szakosztályi és 5 bizottsági ülésről vannak jegyzőkönyvek. FELKAI 1992. 95.

43 OKT jegyzőkönyvek 1894–1896. (Az OKT nyomtatványai 1896. I. szám: *Az Orsz. Közoktatási Tanács ügyrendje.*)

- két albizottság még nem tárgyalta a hozzájuk utalt ügyeket, de ezek a következők voltak: a tanítóképző intézetek szervezésének kérdése, illetve a középiskolai művészeti oktatás szervezése
- későbbre halasztották a Várdai Szilárd-féle rajzminták ügyét, a polgári iskolai rendtartás kérdését, illetve a nem magyar ajkú vidékeken működő polgári iskolák magyar nyelvi tanításának speciális utasításairól való tárgyalást
- előadóknak adták ki véleményezésre a középiskolák alsó 4 osztályának egységesítéséről és a koedukációról szóló tervezeteket.[44]

Az OKT a dualizmus időszakában az állami iskolapolitika fontos tényezője volt, a minisztérium a legtöbb fontos reformkezdeményezéssel kapcsolatban kikérte a tanács állásfoglalását. Wlassics Gyula nagyszabású iskolai hálózatbővítési tervei, az egységes középiskola szervezésének gondolata, a tanárképzés intézményi megreformálása, Apponyi Albert népiskolai reformjai, a szabadtanítást érintő elképzelései kellő tartalommal töltötték meg a bizottsági munkálatokat.[45]

A Tanács szervezete és működése a két világháború korában

Az OKT az első világháború alatt folyamatosan ülésezett a nagy tekintélyű pedagógus professzor, Finánczy Ernő elnöklete alatt[46] és munkáját a Károlyi-féle köztársaság idején sem hagyta abba. A Tanács 1918 novemberében jegyzéket adott át az új kormánynak, melyben lojalitásáról biztosította és továbbra is felajánlotta szolgálatait a VKM-nek.[47] Úgy tűnik, hogy sem Lovászy Márton, a minisztérium akkori vezetője, sem utóda (Kunfi Zsigmond) nem reagáltak erre. A tanácsadó testület és az új politikai vezetés között nem alakult ki érdemi kapcsolat vagy együttműködés. Az Országos Közoktatási Tanács vezetője, Finánczy Ernő 1918. december 31-én nyújtotta be lemondását. Döntésének indoklásaképpen a Tanács előtt bevallotta, *„úgy érzi, hogy nem tud a szükséges mértékben beleilleszkedni a dolgok új rendjébe.*

[44] *Jelentés az Országos Közokt. Tanács 1908/1919. évi működéséről.* OKT jegyzőkönyvek 1909.

[45] VASS 1997. 258.

[46] Finánczy tisztsége egész pontosan: alelnök. Az elnöki posztot ui. a kultusztárca mindenkori vezetője töltötte be az alapszabályok értelmében.

[47] OKT állandó bizottsági ülés jegyzőkönyve 1918. nov. 12. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922.

A köznevelés reformálására nézve más eszményei vannak, mint azok, melyek most érvényesülnek. Ennélfogva a közoktatási kormány intenciói és saját meggyőződései közt nem jöhet létre az a teljes összhang, melynek az ügy érdekében múlhatatlanul meg kell lennie."[48] Lemondását a minisztertanács elfogadta, de egyben felkérte az adminisztratív ügyek továbbvitelére. A Tanács ily módon – formálisan legalábbis – tovább működött, egészen 1920 októberéig, amikor a kultuszminiszter feloszlatta, de meg nem szüntette, újjászervezéséről viszont csak 1921 nyarán gondoskodott.[49] Az 1921-es újjáalakulás után a testület tagjai ezt az időszakot igyekeztek úgy feltüntetni, mintha az OKT valóban megszűnt volna. Bozóky Endre titkár az 1921-es alakuló ülésen tartott beszámolójában úgy fogalmazott, hogy a Tanács tevékenysége lényegében 1918. október 31-én, az őszirózsás forradalom kitörésének napján megszakadt. Valójában 1919. február 4-ig fennmaradtak jegyzőkönyvek, s csak ezután következik hosszabb, 1921. október 11-ig tartó szünet a forrásokban. Az említett titkári beszámolóból azonban kiderül, hogy valamiféle élet, de legalábbis pénzmozgás a Tanácsköztársaság idején is volt a szervezetben: *„1919. márc. 21-én bekövetkezett a proletárdiktatúra, melynek szomoru idejéről nem kíván szólni. Mindössze megjegyzi, hogy a Tanácskormányzatnak nem volt tudomása az Orsz. Közoktatási Tanács létezéséről, s a maga részéről minden alkalmat került, mely a ráeszmélést valami módon elősegíthette volna. Átalányainkat elfelejtették beszüntetni, s így az anyagiak felől biztosítva voltunk. Amely kapcsolat akkor állt elő, amikor nyugtáinkat láttamozás végett a IV. ker. katona és munkástanács kulturális osztályában kellett láttamoztatni, nem vált veszedelmessé, mert a »Tanács« szónak akkor nagy volt a tekintélye, s a láttamozást simán elvégezték."*[50]

1921-ben az OKT számára a kormányzó új Szervezeti Szabályzatot adott ki, majd új tagságot hívott össze. Az új szabályzat értelmében *„1§ Az Országos Közoktatási Tanács feladata, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatásra vonatkozó kérdésekben akár a miniszter felhívására, akár saját kezdeményezésre véleményeket adjon és javaslatokat tegyen. 2§ Az Országos Közoktatási Tanács ügyköre kiterjed mindazokra az elvi kérdésekre, melyek a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe tartozó iskolákra vonatkoznak.* [...] *A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendszerint minden fontosabb, elvi jelentőségű ügy eldöntése előtt felhívja az Országos Közoktatási Tanácsot, hogy véleményt adjon. Különösen kikéri a Tanács véleményét tanügyi*

[48] OKT állandó bizottsági ülés jegyzőkönyve 1921. okt. 11. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922.

[49] Uo.

[50] Uo.

törvényjavaslatokról és módszeres utasításokról, úgyszintén rendtartási szabályzatokról."[51]

A Tanács megbízatása öt évre szólt, elnöke a vallás- és közoktatásügyi miniszter, alelnökét, aki a tényleges vezetői munkát végezte, és az őt helyettesítő másodelnököt a kormányzó nevezte ki a miniszter javaslatára. A tiszti karba tartozott még a szintén a kultuszminiszter által kinevezett titkár is. A testület magját az elnökség és a 12 fős előadó-tanácsosi kar képezte, ők alkották az ún. Állandó Bizottságot, mely szükség szerint, de legalább havonta egyszer ülésezett. Közülük 8 főt közvetlenül, további négyet szakmai szervezetek javaslatára a VKM nevezett ki. Szintén a miniszter osztotta be az Állandó Bizottság mellé a jegyzőt, aki főállásban látta el feladatát. A OKT további 50 rendes tagot számlált, ők az évente egyszer összehívott ún. „összes-ülésen" vettek részt, illetve az Állandó Bizottság által ad hoc felállított szakbizottságokban tevékenykedtek. *„A tagok a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe tartozó állami, községi és hitfelekezeti iskolák tanítóiból s tanáraiból, továbbá a tudomány művelői közül s a társadalomnak a tanügy iránt érdeklődő köreiből vétetnek, az ország különböző vidékei, a különféle iskolafajok és a főbb tudományszakok lehető tekintetbe vételével."*[52] Az 1921-es szabályzat értelmében az OKT-nek nem voltak állandó szakbizottságai. Az alelnök állandó fizetést kapott, a többi tanácstagnak az egyes ülések után jelenléti díj, a vidékieknek napidíj is járt. Szakértői javaslatok összeállításáért esetenként külön díjazást állapítottak meg. Ilyen javaslatokat külső szakemberektől is kérhetett a Tanács, sőt szakbizottságaiba is meghívhatta őket.

A tárgyalandó ügyek érkezhettek a VKM-ből, de oktatási intézmények és szakemberek is nyújtottak be javaslatokat az OKT-hez, illetve maga a Tanács is előhozott megvitatásra érdemes témákat. Ezek az Állandó Bizottság elé kerültek, amely döntött az ügy további sorsáról: ha nem vetették el, akkor vagy azonnal megtárgyalták, vagy szakbizottságot jelöltek ki az alaposabb vizsgálatra, esetleg egy szakértőt bíztak meg véleményes javaslat megírásával. A szakértő vagy a szakbizottság írásbeli vagy szóbeli jelentése alapján az Állandó Bizottság újratárgyalta az ügyet – jogszabály, vagyis törvény, tanterv, utasítás stb. előkészítse esetén általános és részletes vitát is tartottak –, majd végleges javaslatát felterjesztette a VKM-hez. A miniszter természetesen nem volt köteles figyelembe venni az Országos Közoktatási Tanács javaslatait. A tárca vezetői időnként közvetlen útmutatásokat is adtak a Tanács számára, vagy irányelveket határoztak meg egyes javaslatokhoz. Hóman

[51] SZABÁLYZAT 1921
[52] Uo.

Bálint miniszterként például nem egy esetben avatkozott bele a gimnáziumi történelem tantervek összeállításába.[53]

Az 1921-ben kinevezett új alelnök Pauler Ákos, a másodelnök Békefi Remig zirci apát, a titkár Bozóky Endre lett. A következő ciklusokban, 1926–31 és 1931–1935 között a másodelnök Finánczy Ernő, az alelnök Kornis Gyula, a titkár Madzsar Imre volt. A tagok között olyan szaktekintélyeket találunk, mint Kerényi Károly vagy Lukinich Imre, Angyal Dávid és Dékány István, Heller Farkas, Méhely Lajos, Mitrovics Gyula, Schütz Antal, Weszely Ödön.

Hóman Bálint 1935-ben, a tanügy-igazgatási reform keretében (1935. VI. tc.) az Országos Közoktatási Tanács szervezetét is átalakította.[54] Ismét állandó szakosztályokat hozott létre a Tanács kebelében, az iskolarendszer szervezeti átalakítására vonatkozó terveivel összhangban. Hóman célja volt egyfelől minden oktató-nevelő intézmény egységes irányítása a VKM felügyelete alatt (emiatt összetűzésbe is került a szakképzéseket ellenőrző földművelésügyi, ipari és kereskedelemügyi minisztériumokkal), ezáltal egységes szellemiség és nevelői hatás biztosítása az egész rendszerben, másrészt a középfokú szakképzés jelentős megerősítése.[55] Ennek szellemében a következő szakosztályokat hozta létre: általános nevelési és oktatási szakosztály (vezetője Huszti József), mezőgazdasági oktatási szakosztály (vezetője Czettler Jenő), ipari oktatási szakosztály (vezetője Tóry Gergely) és kereskedelmi oktatási szakosztály (vezetője Erney Károly). A megemelt taglétszámú Tanácsba a VKM mellett (80 tag) immár a fent említett három gazdasági minisztérium is küldött tagokat (5-5-5 tag), hivatalból részt vettek munkájában a szintén ekkor felállított (átszervezett) tankerületek királyi főigazgatói, az Országos Felsőoktatási Tanács elnöke és alelnöke, az Országos Testnevelési Tanács elnöke, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács elnöke, valamint a katolikus, a református és az evangélikus egyház 2-2 képviselője is.[56]

Az új szakosztályokra és a megnövekedett taglétszámra az új feladatkörök miatt is szükség volt, hiszen a szakoktatás ügye korábban nem tartozott az OKT kompetenciájába, ahogy a szakiskolák sem a VKM hatáskörébe. Ezek szakmai támogatását eddig az ún. Kereskedelmi és Ipari Oktatási

---

[53] OKT történelmi szakbizottság ülése 1937. április 28. OKT elnöki Tanács 1937. április 7. OKT jegyzőkönyvek 1936–1937.

[54] SZABÁLYZAT 1936.

[55] DÉVÉNYI 2015. 239–240.

[56] 1936. október 1. OKT teljes ülés, OKT jegyzőkönyvek 1936–1937. Vö. SZABÁLYZAT 1936.

Tanács látta el, mely 1935-ben beolvadt az Országos Közoktatási Tanácsba,[57] az ipari középiskolák felügyeletét pedig átvette a VKM.[58] Az addig önálló Tankönyvügyi és Ifjúsági Irodalmi Tanács szintén beolvadt az OKT-be, amelyhez így visszakerült a tankönyvbírálatok ügye és az ifjúsági irodalom, vagyis az iskolakönyvtárak szakmai támogatása, a kötelező és ajánlott olvasmányok jegyzékeinek összeállítása stb. Új feladatkör volt a gyógypedagógiai munka támogatása is.[59]

Fontos változás, hogy a Tanács elnöki tisztét a vallás- és közoktatásügyi miniszter nem tartotta meg, hanem a szakszerűség érdekében újra illetékes tekintélyt nevezett ki, 1936-tól gróf Teleki Pált. Teleki nem sokáig maradt e poszton, rektori kinevezése miatt már 1937-ben lemondott, addig azonban valóban aktívan részt vett az OKT munkájában.[60]

A testület mandátuma 1935–1940-ig szólt, ezt követően azonban nem került sor megújítására, megbízatását ideiglenes jelleggel meghosszabbították. Csak 1943-ban nevezett ki a kormányzó új elnököt Kelemen Krizosztom személyében, az alelnök Imre Sándor, az ügyvezető alelnök Alszeghy Zsolt lett.[61]

A Tanács munkája a Horthy-korszakban is elsősorban a közoktatás szervezeti és tartalmi szabályozásának előkészítését támogatta. Az oktatási rendszer egészére vagy egyes elemeire vonatkozó törvények, az egyes iskolatípusok tantervei, a tantervekhez kiadott általános és részletes utasítások,[62]

---

[57] OKT Kereskedelmi Szakosztálya ülésének jegyzőkönyve 1937. nov. 22., OKT jegyzőkönyvek 1937–38.

[58] A m. kir. minisztérium 1935. évi 8.620. M. E. számú rendelete, *az iparoktatási intézetek igazgatásáról és felügyeletéről*. Magyar Rendeletek Tára 1935. 715–716. E rendelet azonban nem szól a mezőgazdasági és a kereskedelmi iskolák felügyeletének átvételéről. vö. HÓMAN 1938. 189.

[59] OKT teljes ülés 1936. október 1. OKT jegyzőkönyvek 1936–1937. Vö. SZABÁLYZAT 1936.

[60] Az OKT-vel kapcsolatos céljairól, vezetői stílusáról, munkamódszeréről, emberi vonásairól izgalmas képet fest a Tanács ekkori jegyzője, Bassola Zoltán, visszaemlékezéseiben. (BASSOLA 1998.) Telkei lemondása után a kormányzó újból a vallás- és közoktatásügyi minisztert bízta meg az elnöki teendők ellátásával, aki maga helyett egyik államtitkárát, Tasnády-Nagy Andrást delegálta. OKT elnöki tanács ülése 1938. január 15. OKT jegyzőkönyvek 1937–1938.

[61] A VKM felterjesztése Horthy Miklós kormányzóhoz Kelemen Krizosztom az Országos Közoktatási Tanács elnökévé történő kinevezése tárgyában 1943. április 2-án; valamint a VKM felterjesztése a minisztertanácshoz ugyanezen tárgyban 1943. március 8-án; továbbá a VKM intézkedése az Országos Közoktatási Tanács tagjainak kinevezéséről, 1943. június 12. MNL OL K507 75. cs. 7. tétel

[62] Az általános (az iskolatípus egészére vonatkozó) és részletes (tantárgyanként külön részletezett) utasítások a tanterveknél részletesebb, árnyaltabb képet adnak az oktatás elvárt menetéről. Meghatározzák az érvényesítendő szemléletet, általánosságban és tantárgyakra lebontva is útmutatásokat közölnek a hangsúlyos tartalmi és nevelési,

az iskolai rendtartások, az érettségi szabályzatok és más, az oktató-nevelő munkát szabályozó rendeletek előkészítése alapvetően itt zajlott. Az életbe léptetett intézkedések megvalósulásának ellenőrzése, az esetleg szükséges revízióra vonatkozó javaslatok kidolgozása szintén szerepelt tevékenységei között. A szakfelügyelői és érettségi vizsgaelnöki jelentések elemzése is a tanács feladata maradt, de ezekre vonatkozóan kevés anyag található a jegyzőkönyvekben. A Tanács hatásköre, mint láttuk, időről-időre változott, így pl. különböző időszakokban eltérő mértékben vett részt a tankönyvek, módszertani segédletek és más taneszközök (pl. diasorozatok, oktatófilmek) bírálatában vagy véleményezésében. Az 1943-as év első felében például a Tanács – egy minisztériumnak készített beszámoló szerint – az alábbi munkákat végezte el:

- polgári fiú és leányiskola tanterve, általános és részletes utasításai
- kisegítő iskola tanterve
- honvédelmi ismeretek tanterve leánytanulók számára
- hungarológiai rádió-előadások műsortervezetének összeállítása
- a testnevelés osztályozásának kérdései
- a Nemzetnevelők Könyvtára megíratásával és kiadásával kapcsolatos munkálatok
- 90 adminisztratív ügyben véleményes javaslat.[63]

Az utolsó pont mutatja, hogy a minisztérium számos kisebb ügyben is kikérte a Tanács véleményét.[64]

---

fejlesztési területek kijelölésével, bemutatják ezek megvalósításának lehetséges módjait, eszközeit és módszereit is.

63 Az Országos Közoktatási Tanács kérelme a VKM felé 2x2000 pengő kiutalása tárgyában 1943. június 4-én. MNL OL K507 75. cs., 7. tétel

64 1943 márciusában például az alábbi ügyeket (adminisztratív és érdemi együtt) küldte a VKM az országos Közoktatási Tanácshoz: Zemplényi Imre: Tanítóképző és egészségtan c. cikkről vélemény; Dr. Saád Ferenc százados tanár kinevezése a Tanács tagjává; Nemzetnevelők könyvtára újabb köteteinek megírására szerzők kijelölése; a Magyarországi Németek Szövetségének javaslata a nem magyar tanításnyelvű népiskolák új tantervéhez; óvónőképző-intézeti felvételi szabályozása; Magyar ellenes izgatás szlovák tankönyvekben; Óvónőképzős növendékek orvosi vizsgálata és a testnevelés alól való felmentése; Iskolaorvosi intézmény létesítése az óvónőképző intézetekben; Magyarországi németek Szövetsége középfokú és polgári iskoláiban a magyar nyelv átmeneti tanterve; a gimnáziumi VII. és VIII. osztályban csak a második idegen nyelvet tanultak érettségi bizonyítványa; Dr. Hanák Tibor tanügyi fogalmazó beosztása a VKM-be; Bedi József különbözeti vizsgálata; Hagymási Malvin különbözeti vizsgálata; Csáktornyai áll. tanítóképző-intézetben muraközi és vend nyelv tanítása; új törvényjavaslat elkészítése a kisdedóvásról szóló 1891. XV. t.c. helyett; Tonházi Aladár különbözeti vizsgálata; Alelnöki tiszteletdíj felemelése; Az Újverbészi német nőképző intézet német

Első illusztráció: „népművelő állam" vagy „önművelő társadalom" – vita a szabadoktatás országos szervezéséről

Működésének nagy részében az OKT az iskolarendszerű oktatás (és nevelés) kérdéseivel foglalkozott, elsősorban az egyes iskolatípusok szervezeti és tantervi reformjának keretében. Az 1907-es évtől azonban rendszeresen tárgyalták az Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter által szorgalmazott országos szabadoktatás szervezésének fontosabb elvi kérdéseit is. A bemutatott forrás-együttes anyagai között ezekből is fennmaradt néhány állandó bizottsági ülés jegyzőkönyve, szakbizottsági jelentés, illetve szabályozási tervezet.[65]

A tantervtől független, szabad részvétel elve alapján működő felnőttképzési formák a nyugat-európai előzmények és minták figyelembevételével a századfordulót követően váltak igazán népszerűvé hazánkban is.[66] Míg azonban nyugaton elsősorban közművelődési funkciót kaptak a társadalmi szervezetek által szervezett tanfolyamok, addig Magyarországon társadalompolitikai célokért végezték munkájukat, minden népművelési kezdeményezés egyben szociálpolitikai célok eszköze is volt.[67]

Az 1907. október 2. és 6. között lezajlott pécsi szabadtanítási kongresszus eseményei – melynek kezdeményezői között ott volt a Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia is[68] – szintén ezt igazolják. A kongresszuson résztvevő mintegy 140 szervezet, 584 rendes és 138 rendkívüli tag soraiban minisztériumok, múzeumok és iskolák képviselői, egyetemi tanárok, politikusok, egyházi személyek, szakmai szervezetek, művészek, stb. ültek.[69] A felhívás szövege szerint a tanácskozás célja a következő volt: *„Egyesíteni akarjuk a nemzet legjobbjait, leghivatottabbjait abban a munkában, amelynek célja a műveltség egyetemes terjesztése, és ezzel a nemzet nagyobb szellemi egysége és békés együttmunkálkodása."*[70] A szándék tehát egy politikamentes szabadtanítási tanácskozás összehívása volt, a területtel összefüggő elvi kérdé-

nyelv és irodalom tanterve; Pietzker Mária tanári képesítése. (Az Országos Közoktatási Tanács tájékoztatása VKM felé az 1943 márciusában a VKM-ből érkezett ügyiratok elintézéséről. MNL OL K507 75. cs., 7. tétel.)

65 OKT jegyzőkönyvek 1908. és 1909.

66 Vö. KÁICH 1979; FELKAI 1986. illetve T. KISS 1999.

67 KÁICH 1976. 68.

68 PAVLOVICS 2007. 48–49.

69 PAVLOVICS 2007. 46.

70 SZTK Napló 1997. 597.

sek megvitatására.[71] A jelentkezők alapvetően eltérő eszmei alapállása azonban már a szervezéskor magában hordozta a kemény viták és az ellentétes táborok kialakulásának lehetőségét.[72]

Valóban, a kongresszus végeredményben a szabadtanítás témáinak megvitatásán keresztül világnézeti összeütközések színterévé vált, ülésein több gyökeresen eltérő művelődés-felfogás csapott össze. Elsősorban a kormányzati oldalhoz kötődő liberális és konzervatív vélemények álltak szemben a szociáldemokrata és polgári radikális irányvonallal, de mintegy harmadik pólusként erős kritika érte az egyházakat és a kereszténységszocialista gondolat képviselőit is. A tét a tömegkultúra eszközrendszerének a saját célok megvalósítása érdekében való kontrollálása és modernizálása volt.[73] Az ideológiai alapozású viták mellett azonban mindegyik oldalról fontos szakmai érvek is elhangzottak az egyes népművelési területek megújítása, hatékonyabbá tétele érdekében.[74]

Az egyik fontos törésvonal a népművelés felekezeti és nemzeti jellegének fontosságát hangsúlyozók, illetve az azt tagadók között alakult ki. A vita minden résztvevője egyetértett abban, hogy a szabadtanítás egyik fontos feladata az iskolákban nem, vagy csak hiányosan megszerzett műveltség pótlása, kiegészítése.[75] Ezzel kapcsolatban a legfőbb kérdés az volt, ami az egész kongresszus tétjét is jelentette: kik, mit és hogyan tanítsanak – illetve a legfontosabb: ezt milyen cél érdekében tegyék?[76]

Ezekkel a kérdésekkel a kormányzat már a szabadtanítási kongresszust megelőzően is foglalkozott, azt követően pedig további szakmai fórumokat keresett az ügy (számára) megnyugtató rendezésére. Alapvető kérdés volt az állami beavatkozás mértékének és módjának meghatározása, az állami szerepvállalás és a társadalmi önszerveződés viszonyának megállapítása.

---

[71] TAR 1968. 90.

[72] Egy szociáldemokrata cikk beszámolója szerint a táborok a következők voltak: 1. Liberálisok, akik között több egyetemi tanár és a korábbi kormányok mellett működő oktatási- és nevelésügyi tanácsadó volt (Alexander Bernát, Bőthy Zsolt, stb.). 2. a jelenlegi (második Wekerle-kormány, 1906–1910) kormányzat tanácsadói és támogatói (a „feketék tábora": Tomcsányi Lajos SJ, Prohászka Ottokár, Apponyi Albert, stb.). 3. a szocialista tábor (Kunfi Zsigmond, Zigány Zoltán, stb.). Jegyzetek a pécsi csatározásról. *Munka Szemléje*, 1907. X. 19-i III. évf. 31. sz. 9–10.; FELKAI 1959. 160–164.

[73] Vö: AGÁRDI 2012

[74] MARÓTI 1989. 45–46.

[75] FELKAI 1968. 100–101, 104.

[76] NOVÁK 1968. 108. A pécsi kongresszust nem sokkal megelőzően a Magyar Társadalomtudományi Egyesület is vitanapot rendezett a szabadtanítás ügyének országos rendezése tárgyában. A későbbi viták szereplői közül már itt több előadó kifejtette véleményét: Marczali Henrik, Gaál Jenő, Jancsó Benedek, Palágyi Menyhért, Timon Ákos, Domanovszky Sándor, stb. A tanácskozás jegyzőkönyvét közli: SZABADOKTATÁS 1907.

A munka elkezdésére – illetve folytatására – Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter 1907. május 13-án kelt 42429. számú, az OKT-hez intézett leirata adta meg a kezdő lökést. Ebben a miniszter felkérte a testületet, hogy fejtse ki véleményét az *„iskolán kívül való tanítás országos szervezésének"* néhány kulcskérdésében.[77] Az állandó tanács 1907. június 4-én tartott ülésén már foglalkozott a kérdéssel, és Jancsó Benedeket, a VKM tisztségviselőjét, az Országos Középiskolai Tanáregylet elnökét bízta meg egy tervezet elkészítésével. Az 1908. január 15-re (tehát már a pécsi kongresszus után) elkészült terjedelmes munkát és a hozzá csatolt törvényjavaslat-tervezetet[78] az állandó bizottság október 14–15-én kétnapos ülésen tárgyalta.[79] Az ülésre az OKT elnökségén[80] és tagjain[81] kívül meghívót kapott a VKM több tanácsosa és országos jelentőségű intézmények vezetői,[82] más minisztériumok képviselői,[83] illetve a közélet különböző terüle-

[77] *„I.1. Minő intézkedéssel volna biztosítandó, netalán a törvényhozás közbejöttével is, az egyes közhatóságok, községek, városok, megyei bizottságok közreműködése abban a munkában, hogy az iskolázatlan, olvasni és írni sem tudó felnőttek oktatása országos segéllyel is tervszerűen eszközöltessék? I.2. Miként lehetne országos középponti vezetés és gyámolítás létesítésével a tankötelezettség évein túl, főképpen az ifjúság 15-21. éveiben, a népnevelő továbbképzést általánosabbá és hatásosabbá is tenni, s ekként egyrészt népünket jobban belevonni a nemzeti közművelődés keretébe, másrészt gazdasági boldogulására is megadni a kívánatos értelmi és erkölcsi készültséget? II.1. Mi módon és milyen eszközökkel lehetne intézményesen, talán központi vezetés szervezésével is, biztosítani hazánkban a tudományosabb és a szakszerű képzés iskolán kívül eső tanfolyamait? II.2. Különösen pedig miként volna hasznosítható ez irányban a) a főiskoláknak és középfokú tanintézetek (gimnáziumok, reáliskolák, különféle szakiskoláink) tanártestületeinek közreműködése? b) továbbá a létező egyes irodalmi társulatok, népszerű tudományos egyesületek munkásságának tervszerűbb rendezése."* SZABADOKTATÁS 1909. 11–12., illetve a jegyzőkönyvekhez: OKT jegyzőkönyvek 1908.

[78] Jancsó Benedek: Emlékirat az iskolán kívüleső oktatás országos szervezésének tárgyában. Közli: SZABADOKTATÁS 1909. 16–148.

[79] OKT jegyzőkönyvek 1908. (Az OKT nyomtatványai 1908. évi XIII. szám alatt nyomtatott anyagként befűzve szerepel az 1908-as kötetben.) Az anyagot később az OKT publikálta.

[80] Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter (elnök), dr. Fehér Ipoly pannonhalmi Benedek-rendi főapát (másodelnök); dr. Finánczy Ernő, egyetemi tanár (ügyvivő alelnök), Bozóky Endre középiskolai igazgató (titkár).

[81] Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Bokor József, Hegedűs István, Jancsó Benedek, Magyar Gábor, Medveczky Frigyes, Pauer Imre, Sebestyén Gyula, Sretvizer Lajos, Beke Manó, Benedek Elek, Ilosvay Lajos, Schneller István és Weszely Ödön.

[82] Tóth János, Molnár Viktor, Halász Ferenc, K. Lippich Elek, Morlin Emil, Mosdóssy Imre, Neményi Imre, Spitkó Lajos, Vángel Jenő.

[83] Marschalkó István (igazságügy), sárói Szabó Lajos (honvédelem) és Zavadovszky Alfréd (pénzügy).

teiről érkező tekintélyes szakértők.[84] Vendégként jelen volt Wekerle Sándor miniszterelnök és Zichy Aladár király személye körüli miniszter is.

Az ülést Apponyi Albert miniszter nyitotta meg és vezette.[85] A tárgyalás érdemi része Jancsó Benedek előadó felszólalásával kezdődött, majd az előterjesztés általános és részletes vitájára került sor. Jancsó hangsúlyozta, hogy már önmagában az a tény, hogy a miniszter ilyen súllyal foglalkozik a szabadoktatás kérdésével, lehetetlenné teszi, hogy az állami szerepvállalást ezen a téren a minimumra szorítsák. Úgy gondolta azonban, hogy *„módot kellett arra találni, hogy miképpen lehessen az állami hatalom és a közhatóságok egész tevékenységét belevonni az iskolán kívüli oktatásba akként, hogy ez a társadalom szabad tevékenységét és önkéntességét ne nyomja el, ne abszorbeálja, de ellenkezőleg, fejlessze és támogassa. Olyan szervezetet kellett kontemplálni, amelyben a nemzeti és állami érdekek védelme a társadalom önkéntes munkásságával nemcsak összhangzásban van, hanem az utóbbira erősítő és mélyítő hatást is gyakorol".*[86] Az állami és a társadalmi szerepvállalás mértékének és módozatainak problémájához sokan hozzászóltak az ügyrend[87] által biztosított időkeretben. Ennek részletes ismertetésére nincs módunk, de a hozzászólások közül érdemes néhány tanulságos példát kiragadni. Elsősorban olyanokat, melyek illusztrálják a kérdésnek az oktatás- és neveléstörténeti vonatkozásokon túlmutató jelentőségét, és rávilágítanak a bemutatott forráscsoport

---

[84] Antal Gábor, Bárczy István, Bernát István, Berzeviczy Albert, Eötvös Loránd, Földes Béla, Gaál Jenő, Geőcze Sarolta, Giesswein Sándor, Gyulay Béla, Kármán Mór, Klupathy Jenő, Marczali Henrik, Schack Béla, Timon Ákos. Meghívták még Prohászka Ottokár székesfehérvári püspököt, Baksay Sándor református püspököt és Erdődi Béla tankerületi főigazgatót, de ők más hivatalos elfoglaltságaikra tekintettel kimentették magukat.

[85] Apponyi így indokolta az ügy jelentőségét: *„Az iskolán kívüli oktatásnak, felfogásom szerint, két irányban van rendkívüli fontossága. Az egyik, amely, reménylem, átmeneti jellegű, de annál égetőbb, az országban még mindig, sajna, nagy terjedelemben levő analfabetizmus elleni küzdelem, amely jelenséget társadalmunkból eltüntetni vagy legalább csökkenteni nem érünk rá odáig várni, míg a népiskola fejlődése útján odajutunk, hogy a jövendő generációban ez a jelenség vagy éppen nem, vagy csekélyebb mértékben mutatkozzék. A mindinkább fejlődő demokratikus haladás és a politikai jogok kiterjesztése fontossá teszik azt, hogy a tudás legprimitívebb forrásaitól legtávolabb álló honfitársainkat is minél közelebb vezessük ezekhez a forrásokhoz. A másik állandó szükséglete a társadalomnak, amelynek kielégítéséről gondoskodni kell, annak a mindinkább növekedő és terjedő tudási vágynak kielégítése, – még pedig nem csak az úgynevezett művelt osztályokban, amelyeknek szükségük van arra, hogy az ő műveltségük mélyíttessék és rendszeresíttessék, hanem minden társadalmi osztálykülönbség nélkül a nép széles rétegeiben."* OKT jegyzőkönyvei 1908. (melléklet: JEGYZŐKÖNYV 1908.)

[86] JEGYZŐKÖNYV 1908. 5–6.

[87] OKT jegyzőkönyvek 1894–1896. (Melléklet: Az OKT nyomtatványai 1896. I. szám: *Az Orsz. Közoktatási Tanács ügyrendje.*)

társadalom-, művelődés- és eszmetörténeti felhasználhatóságára is. A következőkben az általános vita hozzászólásait tekintem át ebből a nézőpontból.

Az ülésre – természeténél fogva – elsősorban a kormányoldal és az egyházak képviselői kaptak meghívást, de a felszólalók folyamatosan reflektáltak a jelen nem lévő „harmadik vitapartner", a szociáldemokraták álláspontjára is. Annál inkább, mert köreikben a szabadoktatási formában történő népművelésnek ekkor már komoly eredményei voltak.[88]

Az általános vita során elhangzott vélemények három jól kitapintható csoportba sorolhatók. Voltak, akik a szabadoktatás központi szervezését elengedhetetlennek tartották, és meg voltak győződve arról, hogy erre *az állam a legalkalmasabb tényező*. Marczali Henrik felszólalásában úgy nyilatkozott, hogy állam és társadalom szerepe világosan elkülöníthető a kérdésben. Az analfabéták tanítása és a szegény sorban élők polgári sorba emelését elősegítő gazdasági ismeretek oktatása állami kötelesség, tehát ezen a területen az állami felügyelet és irányítás evidencia. A magasabb fokokon (a „nemzeti műveltségi oktatás" szintjén) sem lehetséges azonban tisztán társadalmi szerepvállalással egy országos rendszert sikeresen működtetni. Ezen a területen az államnak – a pénzforrások biztosítása mellett – felügyeleti joggal kell rendelkeznie. Ez azért is szükséges, mert mint hangsúlyozta, *„minálunk nincs egységes társadalom. A különböző irányok között az állam az, mely nem néz rendet, osztályt, felekezetet, de még nemzetiséget sem, hanem csak magyar állampolgárt lát".*[89] A múltban elért eredményekkel való teljes szakítást elutasította, a már meglévő szabadoktatási intézmények beépítését javasolta a kialakítandó szervezet keretébe, külön kiemelve ebben a felekezetek fontos

[88] A tárgyalt téma jelentőségét érzékeltetendő Fináczy Ernő alelnök még a vita elején a következő megjegyzést tette: *„A pécsi kongresszus naplóját forgatva (magam személyesen nem lehettem ott) megütközéssel vettem tudomást a magyarországi szociáldemokratáknak a szabadtanításra vonatkozó egynémely nyilatkozatáról. Ez a megütközésem még fokozódott a Jancsó előadó tanácsos úr által szerkesztett érdekes Emlékirat azon részének elolvasása közben, amely a magyarországi szociáldemokratáknak idevágó, törekvéseit ismerteti. Ennek az iránynak hívei ugyanis, elhomályosítva minden igazi etikai alapon álló oktatásnak a fogalmát, a szabadoktatást kizárólag és egyedül osztályharcra való előkészítésnek minősítik; nyelvet, irodalmat, történetet, természettudományt, szóval műveltségünknek egész anyagát ebből az egyoldalú szempontból tekintve, és ennek mértéke szerint intézve a tanítás anyagának kiszemelését, elrendezését, sőt módszeres feldolgozását is. Nekem mint pedagógusnak első sorban ezen felfogás ellen kell a legélesebben és a legnagyobb erővel tiltakoznom."* JEGYZŐKÖNYV 1908. 9. E tendenciák ellensúlyozása szempontjából kiemelten fontosnak tartotta, hogy a szabadoktatás az egyént tegye gyakorlatiassá, életrevalóvá és képesítse őt az önzetlen művelődési eszmények szolgálatára, ne pedig pusztán egy (osztályok közötti) érdekharcra történő előkészítés legyen a célja.

[89] JEGYZŐKÖNYV 1908. 11.

szerepét. Hangsúlyozta a nemzetiségek szerinti különbségtétel ártalmasságát, és a mindenki számára egyformán elérhető oktatás jelentőségét emelte ki. Azonban azt is hozzátette, hogy *„ez az oktatás, mely az állam ellenőrzése, felügyelete, igazgatása alatt áll, ne legyen más, mint magyar, a magyar állam eszméjének teljesen megfelelő".*[90] Hasonló végkövetkeztetésre jutott Földes Béla egyetemi tanár is, aki arról beszélt, hogy a közélet demokratikusabb alapokra fektetése azt fogja eredményezni, hogy – a választójog révén – tömegek lesznek befolyással az állami akarat kialakítására, így kiművelésük, ítélőképességük kifejlesztése a jövő záloga. A fő kérdést a finanszírozásban látta, melyet szerinte az államnak kell megoldania: *„ahol az állam elvonja a maga támogatását, ott eredményt elérni ritkán lehet. Sőt, merem állítani, hogy a társadalmi tevékenység csak leplezett állami tevékenység."*[91]

A szabadoktatás terén az állami szerepvállalás (vagyis kontroll) szószólóinak érvei jól látható módon illeszkednek a késő dualizmus kori kormányzati neveléspolitikai célokhoz. Ahogy az iskola, úgy az iskolán kívüli népművelés legfontosabb feladata is alapvetően politikai jellegű, nemzetépítő funkcióval bírt. A soknemzetiségű államban az egy politikai nemzethez tartozás tudatának kialakítását szolgálta, vagyis elsősorban identitás-konstruáló szerepe volt, mely mögött csak másodlagos lehetett például a – korszakban szintén az oktatáspolitikai viták keresztttüzében álló – gyakorlati életre nevelés, vagyis a hétköznapi életben, a munka világában használható tudás és képességek átadása. Ez a preferencia valóban érthetővé teszi, miért az államnak kell ellátnia (megszervezni, ellenőrizni, de finanszírozni is) a szabadoktatást.

Az ellentétes véleményen lévők az *állami szerepvállalást minimumra* szerették volna szorítani, sokkal több teret engedve a társadalom önszerveződési folyamatainak. Ezen a véleményen volt Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is, aki figyelmeztetett, hogy a szellemi művelődés terén történő állami beavatkozással nagyon óvatosan kell bánni. Az állam szabályozó és vezető szerepe ezen a téren csak nagyon tartózkodó lehet, mert ebben a kérdésben minden eredmény csak az „öntevékenységből", a spontaneitásból származhat. Úgy gondolta, hogy a túlságos szabályozástól mindenképpen óvakodni kell, mert az a megmerevedés veszélyét rejti. Példának a kisdedóvás ügyét hozta: *„Mert míg a társadalom a maga feladatának ismerte ezt, igen élénk társadalmi tevékenység mutatkozott, de amióta a törvényt megalkottuk, a társadalom azt látszik várni, hogy most már egészen az állam végezze el ezt a munkát. A társadalom elhanyagolja feladatát, az állam*

[90] Uo. 12.
[91] Uo. 18.

pedig nem képes pótolni a társadalmi érdeklődést és így a kisdedóvás ügyében nem mutatkozik az a fejlődés, amelyet mindenki a legjobb reményekkel eltelve várt a törvénytől."[92]

Kármán Mór a vitára bocsátott emlékirat sok pontjával nem értett egyet, de ő is úgy látta, hogy valamilyen központi szervezésre szükség van. Ennek kapcsán azonban annyit elegendőnek gondolt, hogy a nyilvánosság növelésével tegyék hatékonyabbá és tervszerűbbé a munkát. Egy központi szervezet kísérje figyelemmel az egyesületek munkáját és évről-évre egy általános ismertetést bocsásson közre ezekről, illetve a szerzett tapasztalatokról, hogy abból mindenki okulhasson.[93]

Bárczy István budapesti főpolgármester is a társadalmi akció híve volt, de belátta, hogy az államnak valamennyire segítenie és támogatnia kell a kezdeményezéseket. Az állam anyagi erejét a népoktatás hiányosságainak leküzdésére kellene elsősorban fordítani, ő az állami szervezést csak az analfabéták tanítására korlátozná, a többi területen csak támogatóként szerepeljen az állam.[94] Mindezek elmondása közben figyelmeztetett: *„A szociáldemokratákról például gyakran emlegetjük, hogy azok tulajdonképpen tisztán az osztályharc szempontjából csinálják a maguk kultúráját; nos hát, ne csináljunk mi meg egy másik kultúrát tisztán ezen osztályharccal szemben, hanem mi tényleg tisztán magát a nép művelésének eszméjét tartsuk szem előtt."*[95]

Az állam szerepét pusztán a koordináló-támogató funkcióban látó szakemberek véleményéből kitűnik, hogy alapvetően más célokat tartanak fontosnak a népművelés kapcsán: elsősorban a valós helyi művelődési-továbbképzési igények kielégítését, a politikai-ideológiai érdekektől mentes oktatást. Ennek egy autonóm, alulról szerveződő és ezért hatékony intézményi struktúra felel meg, mely leginkább társadalmi szervezetekben ölthet testet.

A hozzászólók többségének véleménye a két álláspont között helyezkedett el, ők *mind az állami, mind a társadalmi szerepvállalást elengedhetetlennek* tartották, de figyelmeztettek az ezzel összefüggő követelményekre, illetve veszélyekre is. Giesswein Sándor az állam és a társadalom teljes összhangban való együttműködése mellett érvelt: *„szükséges, hogy minden törvény és minden intézmény a társadalomból fakadjon, a kellő fegyelmet megadni az állam feladata."*[96] A szabadoktatás sikerének kulcsát annak hasznosságában látta. A cél az lenne, hogy *„az ifjúságot még tovább is biztonságos irányító kéz alatt*

[92] Uo. 20.
[93] Uo. 33.
[94] Uo. 38.
[95] Uo. 36.
[96] Uo. 28.

tartsuk, anélkül, hogy azt megérezze, de hogy egyszersmind tovább fejlesszük és belőle hasznos polgárt neveljünk."[97] Ez pedig igényli az összes társadalmi tényező igénybevételét, illetve az állam közreműködését is: *„akár az állam állítja fel az iskolákat, akár egyes társadalmi tényezők, ezek az iskolák nem folytathatnak háborút egymás ellenében, hanem mintegy nemes versenyre kelnek, hogy ki emelje jobban a valláserkölcsi tudatot és a nemzeti hazafias érzelmeket."*[98] A hasznos polgár és az erkölcsös ember képe a nevelés céljairól folyó (hazai és nemzetközi) diskurzusokban már igen korán megjelent. Ezek szerint a jó erkölcs a garancia nem csak az Isten és az embertársak, de az állam iránti kötelességek teljesítésére is, ami a hasznos, jó állampolgár egyik legfontosabb ismérve. A morális nevelés tehát praktikus célokat is szolgál. Az erkölcsi fejlődést viszont e korban még döntően a vallásos élettől, a vallási neveléstől várták. Fehér Ipoly másodelnök, pannonhalmi főapát hozzászólása szerint is az egész ügy végső célja a társadalomra gyakorolt erkölcsi hatás, a vallásos-erkölcsi nevelés, és ehhez az egyes társadalmi rétegek hiányos műveltségének kiegészítése és mélyítése csak eszköz. Ebben a munkában – az állam kezdeményezésére és irányítása mellett – minden társadalmi tényezőnek részt kell vennie, és ezek sorában nem szabad megfeledkezni az egyházakról sem. A felekezeti iskolák szerepe mellett itt kifejezetten utalt arra, hogy a felekezetek lelkészei és tanítói a „lelkekre való hatalmas hatást" tudnak kifejteni. Az ilyen irányú munkát minden felekezet kötelességének tartotta, mert úgy látta, hogy *„a fő veszedelem abban van a legalsóbb rétegeknél, hogy világnézetük és életfelfogásuk üt el az általános, a kultúrállamokban elfogadott és megengedhető életfelfogástól".*[99]

A főapát hozzászólása megnyitotta a felekezeteknek a népművelés szervezésében elfoglalt helyéről szóló vitát is. Eötvös Loránd megjegyezte, hogy nem szabad ide keverni a felekezeti ügyet. Amiről itt szó van az a műveltség demokratizálása, hogy *„lehetővé tegyük, hogy nemcsak a vagyonos ember, de a munkás is képes legyen olyan tudományos szellemi élvezetekre és ismereteinek kielégítésére, amelyek az által, hogy tanul egyszersmind erkölcsét is nemesbítik és őt az államnak kétségtelenül megbízható polgárává teszik".*[100] E munka – állapította meg – csakis az egyesületek (a társadalom) feladata lehet, így őket kell ez ügyben megszólítani. Gaál Jenő műegyetemi tanár is hasonló véleményen volt, a szabadoktatás szervezésében nem lehet szerepe az egyházaknak, mert abból ki kell zárni mindenféle felekezeti alapon keletkező ellentét lehetősé-

[97] Uo. 29.
[98] Uo. 30.
[99] Uo. 14.
[100] Uo. 22.

gét, és a vallási türelemnek kell érvényesülnie. Az *„egyházak alkalmazottaira"* a munka során szükség van, de az egyházakra nem.

Az egyházak szerepvállalásának kérdése, s az ezzel kapcsolatos állásfoglalások az OKT jegyzőkönyveiben a kor társadalomtörténeti kontextusában válnak élővé. A magyarországi kultúrharc jelenségeivel párhuzamosan szemlélve értelmezhetők, vagy megfordítva: segítenek e jelenség megragadásában, további árnyalásában. Hiszen az egyházak oktatásban (és társadalomban) betöltött szerepe egyike volt azon kulcskérdéseknek, melyek körül a legnagyobb viták bontakoztak ki a fent már említett érdek- illetve eszmerendszerek képviselői között. Ezekben a vitákban a nemzetiségi kérdés és a nemzetépítés, az ideológiai indoktrináció és a modernizáció, a polgári társadalom fejlődése egyaránt megjelent. A nacionalista, a liberális, a szociáldemokrata és a polgári radikális érvek mindegyike a szekularizáció felé mutatott, más-más érvek mentén.

A példákat még hosszan lehetne sorolni, de a jellemző érvek, gondolatok és a jegyzőkönyvek forrásértékének illusztrálására talán ennyi is elegendő. A forráscsoportban további szakbizottsági ülések jegyzőkönyvei és szakbizottsági jelentések is találhatók a röviden bemutatott vitához.[101] Minden hozzászóló szerint – húzzon véleményének súlypontja akár az állami, akár a társadalmi szerepvállalás irányába – szükséges valamiféle központi szervezés. Úgy tűnik, a társadalmat a tanácskozáson résztvevő egyik fél sem tartotta alkalmasnak arra, hogy önerejéből létrehozza a szabadoktatás színtereit és elérje az általuk vizionált különféle célokat. E célokról, és ezzel összefüggésben a központi szervezés formáiról és erősségéről azonban további vitákat kellett folytatni.

A Jancsó-féle szabadoktatási törvényjavaslat-tervezetből 1908–1909-ben végül nem született törvény. Az általa javasolt Országos Szabadoktatási Tanácsot – mint központi szervezőt – 1911-ben egy VKM-rendelet hozta létre, mely a kérdéssel átfogóbban is foglalkozott.[102] A Tanács elnöke a vitába az állami túlszabályozástól óva intő Berzeviczy Albert lett, Jancsó Benedek az

[101] OKT jegyzőkönyvek 1909. Az állandó bizottság egymást követő 7 alkalommal foglalkozott a kérdéssel. (Mellékletek: Az OKT nyomtatványai 1909. I. szám: Szakbizottsági jelentés a szabadoktatás országos szervezéséről; Az OKT nyomtatványai 1909. XI. szám: *Törvényjavaslat-tervezet a szabad-oktatás országos szervezéséről, szakbizottsági javaslat.*).

[102] A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1911. évi 50877. szám alatt kelt rendelete a szabadoktatás országos szervezése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1911/13. 278–285. A tanács a szervezeti szabályzatban felsorolt országos jellegű közművelődési egyesületek és szabadoktatói szervezetek küldöttjeiből, a m. kir. közoktatásügyi, honvédelmi, kereskedelmi és földművelésügyi minisztériumok és a székesfőváros egy-egy megbízottjából, továbbá a miniszter által kinevezett nyolc előadó tanácsosból, illetve az elnökség tagjaiból állt. *Hivatalos Közlöny*, 1911/13. 286–290.

alelnöki, Pályi Sándor pedig a titkári posztot töltötte be. A véleményező és ellenőrző funkcióval rendelkező testület csak 1917-ben kapott adminisztratív jogköröket,[103] viszont munkáját 1918 októberétől kénytelen volt szüneteltetni.[104] A törvényhatóságokban Szabadoktatási Bizottságokat terveztek létrehozni, melyeknek elvi iránymutatást az országos tanács adott volna.[105] Mindezek mellett a szabadoktatás terén a társadalmi szervezkedés lehetősége megmaradt, az állam pedig a segélyért folyamodó egyesületeket igyekezett támogatni.

Második illusztráció: „Nemzetvédelem" avagy szelekció a középiskolában

Napjainkban újból a társadalmi és szakmai figyelem középpontjába került a numerus clausus, a zsidóság egyetemi részvételét korlátozó 1920. évi XXV. törvény. A sajtóban zajló vitában és a szakirodalomban azonban kevés szó esik az ún. középiskolai numerus claususról, melynek értelmében a VKM 1939-től rendeleti úton a 2. zsidótörvény kvótáinak érvényesítését igyekezett elérni a középiskolai beiratkozásoknál is a fővárosi gimnáziumokban.[106] Már 1920-ban, a numerus clausus parlamenti, illetve sajtóvitája kapcsán felmerült, hogy a korlátozásokat nem csak az egyetemekre, de a középiskolákra is ki kellene terjeszteni.[107] Mint ismeretes, a törvényben ez végül nem realizálódott.

Valójában mégis született 1920-ban hasonló rendelkezés, mely 1924-ig volt érvényben, majd az 1930-as években szinte folyamatosan kísérletezett a VKM ennek más formában történő visszaállításával. A korlátozó intézkedés egy minisztériumi rendelet formájában jelent meg[108] és ennek nyomán az

---

[103] A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1917. évi augusztus hó 12-iki 71.450. sz. rendelete: Rendelet a szabadoktatás országos szervezése és az Országos Szabadoktatási Tanács új Szervezeti Szabályzatának életbeléptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1917/21. 353–365.

[104] FELKAI 1986. 46.

[105] A törvényhatósági Iskolánkívüli Népművelési Bizottságok 1922-ben valóban létrejöttek, felállításukról az 32.243/1922. VKM. sz. rendelet intézkedett. Az elvi iránymutatást viszont már nem az Országos Szabadoktatási Tanácstól, hanem egyenesen a VKM-ből kapták.

[106] K. FARKAS 2014. 3–4.; K. FARKAS 2010; KOVÁCS M. 2012; NAGY 2002. 128.

[107] KOVÁCS M. 2012. 62., NAGY 2002. 123–124.

[108] A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. évi 104.403/V. számú rendelete a középiskola I. osztályába való felvétel szabályozása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* 1920. 200–201.

1920-ban kiadott gimnáziumi Rendtartásban[109] is szerepelt. Felvételi vizsgát írt elő és ún. szelekciós eljárást vezetett be a középiskola negyedik évfolyamán, annak érdekében, hogy *„a tehetséges és szorgalmas tanulók haladása és tudományos képzése minél jobban biztosíttassék, másrészt pedig a középiskolákba nem való elemek saját érdekükben és az iskola érdekében idejekorán gyakorlati pályára tereltessenek"*.[110] A rendelet azt is kimondta, hogy mivel túl sokan akarnak középiskolában tanulni és csak kevesen szakmát szerezni, félő, hogy a „szellemi proletariátus" száma tovább nő, méghozzá olyan *„elemekkel,"* akik *„könnyen a nemzeti élet fejlődésére káros és veszedelmes irányzatok zsákmányaivá lehetnek"*.[111] A felvételit a VKM 1924-ben, egyik napról a másikra eltörölte,[112] így nem jelent meg az 1926-ban kiadott újabb Rendtartásban sem. A jogszabály alkotója szükségesnek tartotta megindokolni ezt: *„Az 1920. évi 113.240 számú rendelettel kibocsátott középiskolai Rendtartásnak első feladata volt, hogy a világháborút követő forradalmak hatása alatt megingott iskolai rend és fegyelem helyreállíttassék és a tanulmányok nyugodt menete ismét biztosíttassék. E végből a Rendtartásba oly intézkedéseket is kellett felvenni, melyeket a rendkívüli viszonyok tettek szükségessé és melyeknek végrehajtása a kivételes hatalom gyakorlásáról szóló 1915. évi XIII. számú felhatalmazási törvényen alapult. Ilyenek voltak pl. az 1. osztályú felvételi vizsgálatok és a IV. osztályú tanulókra vonatkozó szelekciós eljárás életbeléptetése. Minthogy iskoláinkban a tett intéz-*

[109] A Rendtartás minden állami fenntartású iskolára vonatkozott (iskolatípusonként változó tartalommal), s a VKM rendeleti úton adta ki őket. A középiskolákra vonatkozó Rendtartás Magyarországon a két világháború között 1920-ban, 1936-ban és 1938-ban jelent meg. Ezek az iskolai élet praktikus szabályai mellett (pl. tanárok óraterhelése, órabeosztása, az igazgató jogköre, a felvétel, az átjelentkezés és átvétel feltételei stb.) a középiskolák szellemiségéről is árulkodnak. Bemutatják pl. a tanulók értékelésének (szaktárgyak, szorgalom és magaviselet) szempontjait; az értékelés funkcióival kapcsolatos pedagógiai nézeteket, elvárásokat; a továbbhaladás feltételeit; a tanórán kívüli tanulói tevékenységek elvárt, megengedett vagy éppen tiltott körét; iskolai és iskolán kívüli viselkedési normákat szabnak a tanulóknak és a tanároknak egyaránt; rögzítik az iskolai ünnepélyek, megemlékezések és tanulmányutak lehetséges tartalmait és céljait, és így tovább. (RENDTARTÁS 1920; RENDTARTÁS 1926; RENDTARTÁS 1938)

[110] A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. évi 113.240 V. számú rendelete a középiskolai Rendtartás tárgyában. *Hivatalos Közlöny* 1921. 5.

[111] Uo.

[112] A tanév végén kibocsátott rendelet az éppen lezajlott felvételi vizsgákat is érvénytelenítette és újból szabad utat nyitott a középiskolákba, ami jelentős túlterhelést eredményezett, s komoly infrastukturális kihívás elé állította az intézményrendszert. (Vö. OKT Állandó Bizottság ülésének jegyzőkönyve 1924. okt. 7-én, OKT jegyzőkönyvek 1924–1925.) A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1924. évi 69.735/V. számú rendelete a középiskolák I. osztályába való fölvételi vizsgálat eltörlése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* 1920. 200–201. Vö. KOVÁCS M. 2012. 40.

kedések nyomán sikerült a normális állapotokat helyreállítani, elérkezett az ideje, hogy az 1920. évi Rendtartás kivételes intézkedései revízió alá vétessenek."[113] Bár e rendeletekben nincs szó zsidókvótáról vagy faji alapú megkülönböztetésről, szó van a forradalmak alatti magatartásról és a bolsevizmus veszélyéről, ami ekkoriban a tanácsköztársaságban részt vállalt személyeken túl egyöntetűen bélyegezte meg a zsidóságot is a közbeszédben, sőt a politikai retorikában és a jogalkotás nyelvében is.[114]

Ennyit tudunk meg a kiadott jogszabályokból. Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei érdekes adalékokkal szolgálnak a kérdés hátteréhez. A testület 1922. június 13-i ülésén[115] az 1920-as rendtartás esetleges módosításáról tárgyalt, a legfőbb vitát a felvételi vizsga és a IV. osztály végén bevezetett szelekció kérdése váltotta ki. A tanácstagok hozzászólásai is egyértelműen mutatják e rostálás mögött meghúzódó valódi szándékokat. Itt sem merültek fel kifejezetten a zsidóság ellen irányzott érvek, de a már említett, a korszak politikai és közbeszédében az antiszemitizmushoz szorosan kapcsolódó argumentáció bontakozik ki a „nemzetvédő," bolsevizmus- és liberalizmus-ellenes, valamint az értelmiségi túlképzésre, munkanélküliségre hivatkozó szelekciós célok megfogalmazásából. A vitában a szakmai-pedagógiai érvek mellett (társadalom)politikai szempontok is jócskán felmerültek, érdekes megfigyelni e kettő keveredését az érvrendszerekben.

Sajnos a vita alapját képező szakbizottsági jelentés nem maradt fent. Az általános elvi vitában a felvételi vizsgálat ügye került első helyre. A szakbizottsági javaslat a felvételi vizsga megtartását indítványozta, ami körül heves vita bontakozott ki. Az ellenzők tábora (élén Fináczy Ernő és Négyesy László) főleg pedagógiai érvekre hivatkozott (pl. hogy a pubertás előtt nem lehet a gyermek értelmi képességéről ítéletet alkotni, vagy, hogy a vizsgán megkövetelt elemi ismeretek hiánya – ha fennáll – egyedül a népiskola bűne), míg a támogatók szakmai és politikai érveket vegyesen használtak. Szakmai

---

[113] RENDTARTÁS 1926. 3. Az 1924. évi 69.735/V. számú VKM rendelet hasonló indoklást közöl.

[114] Vö. KOVÁCS M. 2012. 43. *„A numerus clusus faji kvótája így kapcsolódott össze a forradalmak utáni baloldalellenes politikai tisztogatással: ugyanaz a paragrafus, amely a faji kvótát intézményesítette, az egyetemi hallgatók felvételét a »nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság« követelményeihez kötötte, s ezzel össze is mosta a politikai tisztogatást a zsidók kiszorításával."* Uo. 52.

[115] Az ülésen jelen voltak: Pauler Ákos alelnök, Fináczy Ernő, Kornis Gyula, Kürschák József, Magócsy-Dietz Sándor, Négyesy László, Tangl Károly, Köveskúti Jenő, Rátz László előadó tanácsosok és Bozóky Endre szavazati joggal. Bitter Illés tanácstag, meghívott szakértő és külső meghívottként Pintér Jenő, Viszota Gyula, Walther Béla, Zilahi Kiss Jenő, szavazati jog nélkül.

érvük elsősorban középiskolák színvonalának emelése (vagy inkább megtartása) volt, a politikai szempontok a „nemzetvédelem" és a „szociálpolitika" köré csoportosultak. Finászy Ernő hozzászólása egyértelművé teszi, hogy 1920-ban sem pedagógiai szükségszerűség miatt vezették be a középiskolai felvételit: *„A felvételi vizsga bevezetése politikai gondolatból indult ki s ezért nem járul hozzá. Iskolai ügyekből a politikát ki kell zárni."* [116] A vizsga mellett állást foglalók „vezére" Kornis Gyula[117] erre így válaszolt: *„a paedagogiának semmi köze a politikához. De van sociálpolitika. Intellectualis proletariátust nevelni nem szabad. Erre való a felvételi vizsgálat..."*[118] A 10 jelenlévő tanácsosból 3 szavazott a felvételi ellen, mind szakmai érvekre és a gyermekek érdekeire (és egy esetben a demokratikus értékekre) hivatkoztak, heten szólaltak fel és szavaztak mellette, közülük hárman használtak inkább szakmai érveket, négyen elsősorban politikai érveket. Ez utóbbiak közé tartozott az elnök, Pauler Ákos is, aki a vitát – nem éppen elfogulatlanul – így összegezte: *„Elnök lényeges világnézeti felfogásbeli különbséget állapít meg. Az egyik a teljes liberalismus, a másik az értelmi proletariátus letörésének szükségessége. Lerongyolt helyzetünkre is gondolnunk kell. Amikor csak 600 orvosnövendéket vehetünk fel, akkor helyes dolog a jelentkezők közül akár 1000-nek elutasítása is. Az egészségtelen túlprodukciót meg kell szüntetni. Jót is teszünk, ha a tanulásra alkalmatlanokat gyakorlati pályára utaljuk. Socialis kényszer alatt állunk.* [...] *nekünk a külpolitikára kell gondolnunk s itt a lét és nemlét kérdése forog fenn."*[119]

Különösen érdekes – és talán a korszakra jellemző – jelenség a bizottság szereptévesztése. A tanügyi tanácsadó testület hivatottnak érezte magát arra (vagy talán utasítást kapott erre a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól?), hogy nemzetvédelmi, szociálpolitikai és külpolitikai kérdésekkel foglalkozzon, a pedagógiai-szakmai szempontok egyértelműen ezek alá rendelődtek a vitában. Köveskúti Jenő tanácstag nyíltan ki is mondta: *„a paedagogiai szempontot ő is elfogadja, de ezzel szemben áll a kulturpolitikai érdek, melynek súlya alatt minden paedagogiai megfontolásnak el kell némulnia."*[120] Ez a mentalitás igen plasztikusan mutatja be a korszakban a közoktatás-politikáról való gondolkodás lényegét: arra elsősorban, mint olyan „gyógyszerre"

[116] OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-i ülésének jegyzőkönyve. Az OKT jegyzőkönyvek 1919–1922.

[117] A vizsga mellett foglalt még állást: Bitter Illés, Rátz László, Bozóky Endre, Pauler Ákos, Köveskáli Jenő, Pintér Jenő, Zilahi Kiss Jenő.

[118] OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-i ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922.

[119] Uo.

[120] Uo.

tekintettek, mely az ország égető társadalmi, kül- és belpolitikai, de gazdasági bajait is orvosolni hivatott.

A vita a IV. osztályt követő szelekció kérdésével folytatódott. A szakértői javaslat ennek elvetését tartalmazta. Ismét Kornis Gyula volt az, aki a megtartás mellett legerélyesebben szót emelt, ugyanazon érvekre hivatkozva, mint a felvételinél. Pauler Ákos még keményebben fogalmazott, amikor a szelekció mellett érvelve felvetette, *„minek neveljünk képmutató bolsevistákat?"* illetve, hogy *„a magyarságnak védekeznie kell s az alattomos bolsevistában magunknak halálos ellenséget nevelünk"*.[121] A hozzászólások alapján a bizottság minden tagja egyetértett a szelekció valamely formájával.[122] A kérdés az volt, hogy kell-e formális eljárás a IV. osztályban, vagy folyamatosan tanácsolják el az oda nem való tanulókat, illetve hogy milyen szempontok alapján történjen a szelekció. A korábbi gyakorlat a tanulmányi előmenetelt (osztályzatokat) vette alapul, most felmerült a nemzeti és erkölcsi megbízhatóság szempontja is (szintén Pauler Ákos részéről). A szakmai érvek elsősorban most is a gimnáziumi oktatás színvonalát kívánták megvédeni. A bizottság végül egyhangúan elvetette a IV. osztályos szelekciót, helyette javaslatot tett arra, hogy az a tanuló, aki két tárgyból bukik (bármely évfolyamon) ne folytathassa gimnáziumi tanulmányait. A nemzeti és erkölcsi megbízhatóság tekintetében, úgy tűnik, elfogadták Négyesy László érvét, mely szerint *„a kommunistaságot megállapítani igen nehéz"*.[123] Tegyük hozzá, 13-14 éves gyermekekről van szó...

1922-ben végül nem, majd csak 1926-ban született új gimnáziumi Rendtartás, ami, mint fentebb idéztük, a felvételi vizsga után a IV. osztályos szelekciót is megszüntette – politikai okokra, pontosabban azok megfogyatkozására hivatkozva.[124] A felvételi vizsga 1924-es eltörlése viszont arra is példa, hogy a VKM bizony nem mindig vette figyelembe az Országos Közoktatási Tanács állásfoglalásait.[125] Hóman kultuszminisztersége idején a tanulmányi

---

[121] OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-i ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922.

[122] A vitában négyen szóltak a IV. osztályos szelekció mellett, ketten politikai, ketten szakmai érvekre hivatkozva. Négyen szóltak ellene, de az ők ilyetén rostálás *módjával* nem értettek egyet, s nem az eljárással magával.

[123] OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-i ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922.

[124] RENDTARTÁS 1926. Vö. OKT Állandó Bizottság 1926. január 19-i ülés jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1925–1926.

[125] Az 1924. évi 69.735/V. számú VKM rendelet kibocsátása előtt a szaktárca nem kérte ki újból az OKT véleményét. A testületet – ahogy az iskolákat is – meglepetésként érte és aggodalommal töltötte el az intézkedés. Pauler Ákos OKT alelnök véleménye sem változott a kérdés kapcsán *„felhívja a figyelmet arra, hogy a tanács állást foglalt a felvételi*

előmenetelt, a „nemzethűséget" és a „valláserkölcsi magaviseletet" egyaránt mérlegelő értékelési (osztályozási) és érettségi minősítési eljárások kerültek bevezetésre, az OKT számos tervezetet dolgozott ki e tárgyban 1933 és 1940 között,[126] melyek végül csak részben öltöttek jogszabályi formát.[127] 1941-ben pedig lekerültek a napirendről, két okból: a terület-visszacsatolások és a háború következtében megszűnt a fojtogató értelmiségi munkanélküliség, a zsidóság visszaszorításáról pedig immár törvények gondoskodtak.[128]

E példa jól szemlélteti, hogy a szakmai tanácsadó szervezet munkájára, ahogy a közoktatás egészére is, a két világháború között komoly befolyást gyakorolt az ország politikai helyzete, illetve a társadalom mentális állapota. A jegyzőkönyvek így nem kizárólag a tisztán neveléstörténeti szakkérdések tanulmányozásához kínálnak forrásbázist, de a társadalomtörténet, a mentalitástörténet, az eszmetörténet, s talán a politikatörténet egyes témáihoz is. A tanácstagok mindenkor a tudományos és szakmai elit – a kormány szempontjából – politikailag is megbízható tagjaiból kerültek ki, így bátran mondhatjuk, hogy a hatalmat birtokló társadalmi csoport reprezentánsai. Oktatáspolitikai állásfoglalásaik sok esetben alapultak – vállaltan – ideológiai, társadalompolitikai, vagy épp külpolitikai megfontolásokon és nem mentesek az érzelmi megközelítésektől sem. A pedagógiai-neveléstudományi szakmai szempontok gyakran háttérbe szorultak ezek mögött, illetve sok esetben fel sem merültek. A szakértők mai szemmel nézve sokszor dilettáns módon, elszórt személyes tapasztalatokra, benyomásokra, véleményekre alapozva hozták meg döntéseiket.[129] Ez fakad a neveléstudomány akkori és

vizsgálatok mellett. Úgy látja, hogy az eltörlés katasztrófára fog vezetni. A túl sok lateiner kicsiny országunkban szaporítani fogja a robbantó elemeket. A középiskolába tóduló ifjúságot számszerint redukálni s alaposan megrostálni kell. Ez a redukálás nem csak a szülőknek áll érdekében, hanem az egész országnak is". OKT Állandó Bizottság ülésének jegyzőkönyve 1924. okt. 7-én, OKT jegyzőkönyvek 1924–1925.

[126] ld. pl. OKT tárgyalási anyagai 1934–1936.

[127] 1934. évi XI. tc. a középiskolákról (38. §.). RENDTARTÁS 1938. 97 § 76–77., a VKM 109,591/1938. IX. sz. rendelete a gimnáziumi tanulók tanulmányi eredményének, erkölcsi magaviseletének és egyéniségének elbírálására vonatkozó eljárás szabályozása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* 1938. 197–200.

[128] Ld. erről az OKT Gimnáziumi Bizottsága 1941. május 16-i és 19-i ülésein Balassa Brúnó hozzászólásait. OKT jegyzőkönyvek 1937–1938.

[129] Ezt a benyomást erősíti meg Mérei Ferenc 1948-ban megfogalmazott véleménye is, aki akkor az Országos Köznevelési Tanács (az Országos Közoktatási Tanács utódja) munkáját így jellemezte a *Köznevelés*ben megjelent cikkében: „A tanácskozók elvi érveket cseréltek és gondolati konstrukciókat tártak fel. Érveik és elgondolásaik gyakran spontán bukkantak fel, hosszú nevelő vagy tudományos pályájuk rendszerbe nem foglalt tapasztalataival." Idézi: BAJOMI 2006. 499.

mai professzionalizációja közötti különbségekből, de a tanácstagok képzettségéből is: többségük sem a pedagógia, sem az oktatásirányítás tudós művelője nem volt, hanem más tudományterületek elismert képviselője, vagy tudományos horizonttal kevésbé rendelkező gyakorló tanár. Ezért gyakran találkozhatunk naiv érvelésekkel és egyedi tapasztalatot általánosító argumentációkkal, ezek azonban – a tudományos elméletek és elvárások helyett – a kor társadalmára és közoktatására reflektáltak, ami miatt talán nem túlzás azt állítani, hogy a mai kutató számára e „szakmai fogyatékosságok" a jegyzőkönyvek történeti forrásértékét inkább növelik.

Felhasznált források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL K306 Országos Közoktatási Tanács iratai 1897–1949
MNL OL K507 Tanügyigazgatás
MNL OL K592 Középiskolák 1919–1944
Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár (OPKM)
Tankönyvtár Különgyűjtemény Országos Közoktatási Tanács (OKT) üléseinek jegyzőkönyvei

Jogi források

RENDTARTÁS 1920 = *Rendtartás a középiskolák számára.* A magyar kir. vallás- és közoktatási miniszter 1920. évi 113.240 V. számú rendelete. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1920.

RENDTARTÁS 1926 = *A magyarországi középiskolák rendtartása.* A magyar kir. vallás- és közoktatási miniszter 1926. évi 400. eln. sz. rendelete. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1926.

RENDTARTÁS 1938 = *Rendtartás a gimnázium és leánygimnázium számára.* Kiadta a magyar kir. vallás és közoktatási miniszter 1938. évi május hó 22-én kelt 109.670/1938. IX. Ü.o. rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938.

SZABÁLYZAT 1871 = A magyar országos közoktatási tanács szabályzati tervezete. *Néptanítók Lapja*, 1871. május 25. 338–340.

SZABÁLYZAT 1875 = A vallás- és közoktatási m. kir. minisztertől 12144/1875. sz. a. kiadott szabályzat a magyar országos közoktatási tanács számára. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1875. 297–300.

SZABÁLYZAT 1890 = A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztertől 53.420. szám. A m. kir. országos közoktatási tanács szabályzata. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1890. 2232–2238.

SZABÁLYZAT 1896 = A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1896. évi 2828/1895. eln. szám. Az országos közoktatási tanács szabályzata. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1896. 390–396.

SZABÁLYZAT 1921 = A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1921. évi 6415. V. sz. rendelete. *Hivatalos Közlöny* 1921. 137–140.

SZABÁLYZAT 1936 = A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 181/1936. eln. sz. rendelete az 1935 : VI. t.-c. alapján újjászervezett Országos Közoktatási Tanács szervezetéről. *Hivatalos Közlöny* 1936. 7–9.

Forráskiadványok

ANTALL 1986 = Antall József: *Az 1934. évi középiskolai reform – a törvényjavaslat előkészítése és vitája.* (A tantervelmélet forrásai 7.) Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1986.

JEGYZŐKÖNYV 1908 = *Jegyzőkönyv, fölvétetett az Országos Közoktatási Tanács állandó bizottságának 1908. évi október hó 14-én és 15-én a szabadoktatás országos szervezése tárgyában tartott ülésein.* (Az OKT nyomtatványai 1908. évi XIII. szám.) OKT jegyzőkönyvek 1908. (melléklet)

SZABADOKTATÁS 1907 = *A szabadoktatás: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület által 1907. évi szept. 26-án és 27-én rendezett szabadoktatási szakértekezlet tárgyalásai és az egyesületi tagok által a pécsi szabadtanítási országos kongresszuson okt. 4. és 5-én tartott előadások és beszédek.* (A Magyar Társadalomtudományi Egyesület Közleményei II.) Magyar Társadalomtudományi Egyesület igazgatósága, Budapest, 1907.

SZABADOKTATÁS 1909 = *A szabad oktatás országos szervezete. Az Orsz. Közoktatási Tanács kebelében 1907-ben és 1908-ban lefolytatott tárgyalások iratai.* OKT, Budapest, 1909.

SZTK Napló 1997 = *Az 1907. évi Szabadtanítási Kongresszus naplója.* (Reprint) Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 1997. (1907)

Sajtó

Budapesti Közlöny, 1871.
Corvina, 1888.
Hivatalos Közlöny, 1911, 1913, 1919–1926, 1935–1938.
Magyar Pedagógia, 1892.
Néptanítók Lapja, 1871.
Pesti Napló, 1893–1895.
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1871, 1892.

Felasznált irodalom

AGÁRDI 2012 = Agárdi Péter: Kultúravesztés vagy kultúraváltás? Műveltségi modellek és kultúrafelfogások az előző és a mostani századelőn. In: Uő.: *Kultúravesztés vagy kultúraváltás? (Nemzeti értékek – kultúraközvetítés – művelődéspolitikák)* PTE FEEK, Pécs, 2012.

BAJOMI 2006 = Bajomi Iván: Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó 1956-os javaslat. *Educatio* 2006/3 492–510.

BAJOMI 2012 = Bajomi Iván: Az első tanügyi tanács körüli viták. *Educatio* 2012/2. 179–189.

BASSOLA 1998 = Bassola Zoltán: *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*. OPKM, Budapest, 1998.

DÉVÉNYI 2015 = Dévényi Anna: *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján*. Doktori disszertáció. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2015.

DROPPÁNNÉ 2010 = Droppánné Debreczeni Éva: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története 2. 1958–1990*. OFI–OPKM, Budapest, 2010.

FELKAI 1959 = Felkai László (Szerk.): *A dualizmus közoktatásügyének bírálata a haladó sajtóban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.

FELKAI 1968. = Felkai László: A pécsi kongresszus haladó gondolatainak útja 1867–1919-ig. *Baranyai Művelődés*, 1968. május 100–105.

FELKAI 1986 = Felkai László: A felnőttoktatás kezdetei Magyarországon (1848–1919). *Andragógia* 4. 1986. 41–52.

FELKAI 1992 = Felkai László: Az Országos Közoktatási Tanács múltjából. *Új Pedagógiai Szemle* 1992/3. 93–96.

HÓMAN 1938 = Hóman Bálint: *Művelődéspolitika*. K.n., Budapest, 1938.

K. FARKAS 2010 = K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest. 2010.

K. FARKAS 2014 = K. Farkas Claudia: Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén. *Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia online folyóirat*. 2014/2. http://www.yerushaonline.com/content/?v=65lq03zg (2016.06.02.)

KÁICH 1976 = Káich Katalin: A magyarországi szabadtanítás 1907-i pécsi kongresszusa. *Hungarológiai Közlemények*, 1976/26–27. 65–73.

KÁICH 1979 = Káich Katalin: University Extension – Szabad Líceumok. *Hungarológiai Közlemények*, 1979/41. 5–105.

KÁRMÁN 1911 = Kármán Mór: Észrevételek a közoktatási tanács szabályzatára In: Uő.: *A közoktatás egysége és a tanulmányok szervezete*. K.n., Budapest, 1911.

KOVÁCS M. 2012 = Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.

LAKOS 1996 = Lakos János: Országos Levéltár, 1956. november 6. A tűzvész során keletkezett iratveszteség kiegészítő jegyzéke. *Levéltári Szemle*, 1996/4. 3–14.

MANN 1992 = Mann Miklós: Az Országos Közoktatási Tanács első évtizedei. *Új Pedagógiai Szemle*, 1992/3. 88–92.

MARÓTI 1989 = Maróti Andor: Az 1907-es pécsi szabadoktatási tanácskozás tanulságai. *Baranyai Művelődés*, 1989/1–2. 45–53.

NAGY 2002 = Nagy Péter Tibor: *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon.* Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.

NOVÁK 1968 = Novák József: A pécsi kongresszus néhány tanulsága. *Baranyai Művelődés*, 1968. május 106–114.

PAVLOVICS 2007 = Pavlovics Attila: Országos szabad tanítási kongresszus Pécsett. *Pécsi Szemle*, 2007. nyár 46–55.

SCHVARCZ 1869 = Schvarcz Gyula: *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon.* K.n., Pest, 1869.

SZ. SIMON é.n. = Sz. Simon Éva (Szerk.): *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Repertórium. 14.* (https://lnyr.eleveltar.hu/MNLQuery/detail.aspx?ID=3450 (2016.05.22.)

T. KISS 1999 = T. Kiss Tamás: Felnőttoktatás-történet Magyarországon. *Educatio*, 1999/1. 3–13.

TAR 1968 = Tar Károly: Az 1907-es pécsi Szabadtanítási Kongresszus előzménye, megtartásának okai, eredménye és visszhangja. *Baranyai Művelődés*, 1968. május 86–99.

VASS 1996 = Vass Vilmos: Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai a XIX. században. I. *Magyar Pedagógia*, 1996/3. 231–250.

VASS 1997 = Vass Vilmos: Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai a XIX. században II. *Magyar Pedagógia*, 1997/3–4. 247–269.

Vitári Zsolt

ÚJ KISEBBSÉGPOLITIKA ELLENÉRZÉSEKKEL?

Etnopolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között

Az 1918 és 1920 közötti időszak eseménydús periódusa a kisebbségpolitikában is alapvető változásokat eredményezett. E szűk két év további alszakaszokra osztható: az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó időszaka, amely nagyfokú kontinuitást mutatott az előző évtizedekkel, még ha a háború utat is nyitott alternatív gondolatoknak; a forradalmi időszak, amelyet a Tanácsköztársaság váratlan fordulata követett; végül a kommunista uralom bukását követő polgári kormányzás, melynek etnopolitikájában a trianoni békeszerződés jól kivehető eltolódást eredményezett. A Trianon utáni időszak ismét az első időszakkal mutatott nagyfokú hasonlóságot.

A kisebbségpolitika módosulását számos tényező változása eredményezte. Köztük ebben az időszakban kiemelt szerepet játszott az ország nemzetközi helyzete, beleértve jogi státusát (már amennyire tisztázott volt), szuverenitását és területi integritását (amennyiben rendelkezett egyáltalán ezekkel), a szomszédos népekhez és a fokozatosan formát öltő szomszédos országokhoz fűződő viszonyát. Nem kevésbé voltak fontosak a nem magyar népek szándékai és képességei (tudományos és kulturális nívó, öntudat, „anyaországhoz" való kapcsolat, szervezettségi fok és politikai erő). Mivel ezek az évek egyúttal az ország alkotmányjogi átalakításának, részben modernizálásának az időszakát is jelentették, a politikai berendezkedés sem kerülhető meg, csak úgy, mint a politikai szereplők és a társadalmi reakciók.

E tanulmányban elsősorban az etnopolitikának az ország politikai-jogi rendje és a nemzetközi keretfeltételek által meghatározott tartalmi válto-

zásait szeretném megvilágítani, főként azt, hogy az eddig általában külön kezelt periódusok milyen kontinuitást mutattak, illetve hogy milyen változások és innovációk figyelhetők meg.

Régi és új hangok a monarchia utolsó éveiben

Miután a századforduló utáni évtized a magyar kisebbségpolitikát negatív csúcspontra lendítette, amit az intoleráns iskolatörvény, a nemzetiségi szervezetek adminisztratív úton történő feloszlatása, iskolabezárások, illetve fizikai erőszak jellemzett,[1] 1910 után nyugalmasabb periódus következett, melyben időről-időre engedményeket is fontolóra vettek, melyek végül sohasem váltak gyakorlattá.

Még az intoleráns etnopolitika képviselői is arra a belátásra jutottak, hogy a nemzeti kérdésben megoldást kell találni, a döntő fordulattól azonban visszariadtak. Miközben a nemzetiségek az 1868-as nemzetiségi törvény puszta betartásával, az asszimilációs és megtorló intézkedések felszámolásával már nem voltak pacifikálhatók, a kormányzó körök Magyarország lehetséges föderalizálásában az ország és Monarchia sírba tételét látták. Kormányzati és párthovatartozástól függetlenül általános vélekedés volt, hogy a kérdés megoldása csakis az ország területi integritása talaján, vagyis a nem magyar népek magyar államkötelékben való megmaradásával képzelhető el.[2] A nemzetiségi igények és a kormányzati elképzelések lehetetlen összeegyeztetése miatt megmerevedtek a frontok. A kevésbé az előrelépés, mint inkább a további negatív intézkedések elmaradása által jellemzett időszak azonban az alternatív javaslatok előtt is megnyitotta az utat, melyek a forradalmi időszakban a politika fontos részét képezték.

Jászi Oszkár, az Országos Polgári Radikális Párt megalapítója, aki ebben az időben a nemzetiségi kérdés megoldása élharcosaként szerzett nevet magának, szilárdan meg volt győződve arról, hogy a nem magyar népeket csak Magyarország (és a Monarchia) föderalista átalakításának ajánlatával lehet megnyugtatni.[3] Miközben magától értetődőnek tartotta a szabad nyelvhasználatot az iskolában, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, azt a véleményt képviselte, hogy a további „polgárosodás" és az addig éppen a nemzetiségi törekvések miatti félelmek okán elfojtott demokratizálás az

[1] Lásd például: SEEWANN 2012. 5–71; FISCHER 1978. 21.
[2] TŐKÉCZKI 2000. 108–120.
[3] JÁSZI 1911; JÁSZI 1912; HANÁK 1985. 35–40.

ország egységesedését és a magyarok hegemóniáját eredményezné.[4] Amikor körvonalazódott, hogy a nem magyar népek már csak a szecessziót tekintik elfogadható megoldásnak – ezt bizonyították IV. Károlynak Ausztria-Magyarország szövetségi állammá való átalakítási tervére adott reakciók –, és ezeket a gondolatokat az antant is magáévá tette, Jászi saját föderalizációs javaslattal állt elő.[5]

Terve, mely Kossuth Lajos korábbi elképzeléseire[6] támaszkodva a Monarchia föderalizálását kínálta a kisebbségi kérdés évtizedes megoldatlan problémájának a megoldására, a népek önrendelkezési jogán, a kisebbségek védelmén, a demokratizmuson, a „feudalizmus" felszámolásán, a kisállamok német és orosz túlerővel szembeni védelmén nyugodott. Magyarországot nem akarta föderális állammá alakítani, mert régóta kialakult és teljes gazdasági, földrajzi, történeti és politikai egységet mutatott. Nemzetiségeinek bizonyos fokú kulturális, gazdasági és közigazgatási kedvezményeket magába foglaló autonómiát szánt, de nem területi autonómiát.[7] Még 1918 őszén is csak lényegtelen változtatásokkal pontosította elképzelését, s csupán a horvátoknak és a szerbeknek volt hajlandó szélesebb jogokat nyújtani. Meg volt győződve ugyanis arról, hogy a Monarchia nem magyar népei a germánok és a keleti szlávok kettős nyomásával szemben nem tudnak fennmaradni.[8]

A Függetlenségi és 48-as Párt Károlyi Mihály vezetésével gyakorlatilag nem alakított ki saját kisebbségpolitikai koncepciót, csupán az 1868-as nemzetiségi törvény betartásához ragaszkodott, és az autonómia minden formáját elutasította. Ezen túlmenően a nemzetiségek profitálhattak az általános választójogból, miközben mind a párt, mind Károlyi abból indult ki, hogy ez a magyarok vezető szerepét nem fogja veszélyeztetni.[9]

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ugyan már 1903-ban lándzsát tört a nemzetiségek egyenjogúsága mellett, de önálló kisebbségpolitikát nem hirdetett. Mindenesetre a forradalomig eljutottak arra a gondolatra, hogy a föderatív módon berendezett Magyarországban lássák a jövőt, mely az egyenjogú, szabad és demokratikus nemzetek szabad egyesülésén nyugodott volna. Miközben olyan hangok is megszólaltak, melyek az elszakadás

4 HANÁK 1985. 49–55.

5 JÁSZI 1918; ROMSICS 2010. 112.

6 KOSSUTH 1898. 9–13. Lásd még: Ifj. BERTÉNYI 2000

7 JÁSZI 1918. 59–71, 91–96.; FISCHER 1978. 24–39.

8 HANÁK 1985. 69–72. Lásd még: SZARKA 1986. 52–66; SZARKA 2001a. 24–37.

9 FISCHER 1978. 39–44. Vö. A Függetlenségi és 48-as Párt programja, 1916. július 17. MÉREI – PÖLÖSKEI 2003. 324–328.

jogát is elismerték (Kunfi Zsigmond), hivatalosan az egységes Magyarország mellett álltak ki, melytől a nem magyar népek nem akarnak majd elszakadni. Ez a párt sem tudta azonban függetleníteni magát a régi felfogásoktól. Kunfival szemben Garami Ernő a régi hagyományokban megragadva nyilatkozott, amikor arról beszélt, hogy lehetetlenség, hogy a kormány a nemzetiségekkel szemben minden jogáról lemondjon. Később elfogadta, hogy a kisebbségi kérdést csak a demokrácia segítségével lehet megoldani, majd pedig a bolsevik formulát tette magáévá.[10]

1918 tavaszán az Orosz Kommunista Párt magyar külföldi csoportjának megalakulásával gazdagodott a politikai paletta. A Kun Béla vezette csoportnak nem volt nemzetiségi programja, mivel egyelőre mindent a proletár világforradalomnak rendeltek alá. A csoport követeléseiben és struktúrájában azonban világos utalások voltak az előjogokkal szemben, a vezető testületeket arányosan kívánták összeállítani. A nemzeti konfrontációknak azzal is elejét akarták venni, hogy első helyen a szomszédos népek kommunista csoportjaival keresték a kapcsolatot.[11]

Károlyi ellenzéki vezérként ezeknek az elképzeléseknek azzal is nagyobb rezonanciát akart szerezni, hogy látszólag sikert ígérő tárgyalásokat folytatott a szlovákokkal és a románokkal az elnemszakadásról és az autonómiáról. Kormányzati hatalom nélkül szerződést azonban nem köthetett. A szerbeket már nem lehetett áthangolni, Horvátország kiválásával pedig maga is egyetértett. Mivel későbbi megnyilatkozásaiban az autonómiát nem említette, hanem mindössze nemzetiségi jogokról beszélt,[12] felmerül a kérdés, hogy ezeken a tárgyalásokon taktikai magatartást tanúsított-e?

Végül egyre egyértelműbbé vált, hogy egyik politikai erő – akár kormányon, akár ellenzékben – sem volt képes olyan javaslat megtételére, amelylyel a nemzetiségek elszakadását meg lehetett volna előzni. Ekkor ez már valószínűleg nem is lett volna lehetséges. Senki nem volt képes azonban – a kiválást kvázi tényként elfogadva – arra, hogy lépéseket tegyen a magyar többségű területek minden eszközzel való megóvására. A nem a teljes Magyarországot alapul vevő politika gyakorlatilag nemzetárulásnak minősült.[13]

[10] KŐVÁGÓ 1979. 24–25; FISCHER 1978. 44–49. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nyilatkozata, 1918. október 8. MÉREI – PÖLÖSKEI 2003. 335–337.

[11] KŐVÁGÓ 1979. 27–33; KŐVÁGÓ 1980. 84.

[12] FISCHER 1978. 72–73.

[13] SALAMON 2001. 36.

A forradalom időszaka

A Károlyi-párt, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták által alakított Magyar Nemzeti Tanács, melyből 1918. október 31-én megalakult Károlyi Mihály forradalmi kormánya, október 26-i programjában, melynek fontos összetevőit már hetekkel-hónapokkal korábban deklarálták, régi problémákat nevesített és kínált rájuk megoldási javaslatot,[14] így a kisebbségi kérdés terén is. A „nemzetiségek elnyomását" az összeomlás egyik okaként jelölték meg, és a wilsoni pontokra alapozva, az önrendelkezési jogra hivatkozva messzemenő kulturális és helyi autonómiát ígértek az ország területi integritásának megtartásával, abban a reményben, hogy a nemzetiségek készek lesznek testvéri szövetségre lépni a magyarokkal.[15] Más megoldás nem is igen maradt, mivel a románok és a szlovákok már október közepén szabad döntést követeltek hovatartozásukról, ahogy azt Woodrow Wilson amerikai elnök is követelte. Mivel a forradalom előtti kormány Wilson jegyzékét október végén elfogadta, egyúttal de facto e népek elszakadását is elismerte.[16]

Az ország zaklatott helyzetében világos volt, hogy az új korszak politikai erőinek a területi integritás megőrzése érdekében más módot kell találniuk a nemzetiségi kérdés megoldására. Logikusan kínálkozott a demokratikus alternatíva, de csakis a területi integritás és a föderatív átalakítás talaján. Világossá vált, hogy a nemzetiségek irányában a legnagyobb koncesszió csak a különböző autonómiák biztosítása lehetett. Vagyis a deklarált, az elszakadást is magába foglaló önrendelkezési jogot a demokratikus renddel, autonómiákkal és egyéb kedvezményekkel kívánták mérsékelni, hogy az önrendelkezés Magyarország keretein belül valósuljon meg. Míg végül a föderalizálás részletes kidolgozása is elmaradt. Ez teljesen egyértelműen megmutatkozott november végén – amikor a nemzetiségekkel folytatott tárgyalások már zátonyra futottak –, mikor is a „Népköztársaság minden nem magyarul beszélő népéhez" című kiáltványban már csak nyelvhasználatról és demokratikus választójogról volt szó. A nemzetiségeket újra felszólították, hogy ne hagyják el azonnal a régi Magyarországot, hanem adjanak esélyt az új modellnek. Ezen túlmenően arra is fel akarták őket használni, hogy hatással legyenek a testvérnépeikre – akikhez való csatlakozásukat már október végén kimondták –, hogy Magyarországnak ne okozzanak kárt.[17]

[14] FISCHER 1978. 66–80.

[15] SEEWANN 2012. 177; SPANNENBERGER 2013. 191.

[16] FISCHER 1978. 82–83.

[17] KÁROLYI 1968. 262–265; Lásd még: FISCHER 1978. 90.

Bár a fejlődés ezt az etnopolitikai modellt már a meghirdetésekor felülírta, és az elszakadás testet is öltött,[18] mégis világos előrelépés volt, és egyúttal a maximuma annak, amit az elit és a társadalom egy része egyáltalán felvállalhatott.

A hitelességet gyors cselekvéssel lehetett növelni. Hatálytalanították a Lex Apponyit,[19] szabadon engedték a nemzetiségi vezetőket, a betiltott sajtóorgánumokat újra engedélyezték, felléptek a csendőrség brutalitásával szemben, s meghallgatták a nemzetiségeket a közigazgatási posztok betöltésénél.[20] Jászi, „a magyarországi nemzetek önrendelkezési jogának előkészítésével megbízott miniszter" pedig azonnal megkezdte autonómiatervei megvalósítását. Ez világos jelzés volt, hogy a Károlyi-kormány megtette a döntő lépést az addig de iure biztosított, de facto azonban lehetetlenné tett egyéni jogoktól a nemzetiségek kollektív joga felé, melynek révén „egyenrangú népek testvéri közössége" jöhetett volna létre.[21] Novemberben meg is kezdődtek a tárgyalások a nemzetiségekkel, akikkel a bejelentett elszakadásuk miatt kevés esély maradt a megegyezésre. Jászi tudatában volt a realitásoknak és számolt a történelmi Magyarország felbomlásával, de első lépésben a békekonferenciáig a népek egymás mellett élésének működő modelljét akarta létrehozni, anélkül, hogy ezáltal előrajzolná a határokat.[22]

A Román Nemzeti Tanáccsal Aradon folytatott tárgyalások azonban azon buktak el, hogy Jászi nyelvileg homogén kantonokat akart kialakítani, és csak a román többségűekben akarta átengedni a közigazgatást a Román Nemzeti Tanácsnak, amely végül december 1-jén deklarálta csatlakozását a Román Királysághoz.[23] Délen sem lehetett egyelőre semmit tenni, mivel jelentős területek voltak szerb és francia megszállás alatt, s november 25-én a szerbek újvidéki gyűlése bejelentette a dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához.[24] Az Eperjesen létrejött a Kelet-Szlovák Nemzeti Tanáccsal, amely belügyi, oktatásügyi és szociális kérdésekben autonóm módon dönthetett, sikerült ugyan megállapodni a nyelvhatároknak megfelelő szlovák-magyar demarkációs vonalban,[25] de a csehszlovák hadsereg ezt a kísérle-

[18] TILKOVSZKY 1998. 30–32.

[19] Lovászy Márton kultuszminiszer rendelete, 1918. november 22. TILKOVSZKY 1998. 34; SPANNENBERGER 2013. 193.

[20] FISCHER 1978. 87.

[21] SEEWANN 2012. 177–178; SZARKA 1998. 355–370; SZARKA 2001b. 196–204; SZARKA 2008. 233–247.

[22] Jászi nyilatkozata a *Világ* című lapban, 1918. november 6. Idézi: FISCHER 1978. 88.

[23] ROMSICS 2010. 115; FISCHER 1978. 96–103. Lásd még: HASLINGER 1993

[24] ROMSICS 2010. 117; FISCHER 1978. 108–109.

[25] ROMSICS 2010. 115–117; BOROS 2011. 75–87.

tet meghiúsította. Így már a Berinkey-kormány tett egy újabb kétségbeesett kísérletet, és 1919 márciusában törvényben biztosított autonómiát egész Szlovákia számára (Slovenská Krajina). A csehszlovakizmust azonban sem az első, sem a második, teljesebb változat sem tudta feltartóztatni.[26]

Több reménnyel kecsegtetett az 1918 decemberében létrehozott kárpátaljai autonómia (Ruszka Krajna), mert ott a kezdeti hármas orientáció (az eperjesi Nemzeti Tanács már Csehszlovákia mellett tette le a voksát, az ungvári Nemzeti Tanács Magyarország, a máramarosi Ukrajna mellett) áthidalható volt, s így a rutén vezetés a Magyarország mellett maradás mellett állt ki. A csehszlovák, román és ukrán csapatok bevonulása az autonómia realizálását azonban itt is meghiúsította.[27]

A német autonómia ügyében a kormányt az események szintén megelőzték. Nyugat-Magyarországon, ahol a földrajzi közelség miatt a német hatás amúgy is erősebb volt, és Ausztriából a nyugat-magyarországi megyék csatlakozására vonatkozó követelések fogalmazódtak meg, 1918. december 22-én – egy időben a német területek jogállásáról döntő kormánytárgyalások megkezdésével – létrejött a Nyugat-Magyarországi Német Néptanács, amely azonnal kinyilvánította Nyugat-Magyarország autonómiáját.[28] Temesváron a bánáti, Késmárkon az észak-magyarországi, Nagyszebenben az erdélyi területekre vonatkozóan jöttek létre néptanácsok. Komoly zavart okozott, hogy Bleyer Jakab Budapesten a szászok kiszorításával létrehozta a Királyhágón-túli Német-Magyar Néptanácsot, mint központi német tanácsot, melyre válaszul Rudolf Brandsch Magyarországi (össz)Német Néptanácsot alakított, mely Bleyerrel szemben Jászi demokratizálási és autonómiaprogramja mellett tette le a voksát, s így a kormány is támaszkodhatott rá, egészen addig, amíg a szászok lojalitására volt remény.[29] Jászi azt még el tudta érni, hogy a két össznémet tanácsot Német-magyar Politikai Szövetségként összebékítse, a ténylegesen nem létező egyetértés minden további esélyét azonban lehetetlenné tette az erdélyi szászok 1919. január 8-án Medgyesen bejelentett csatlakozási nyilatkozata a Román Királysághoz.[30]

---

[26] TILKOVSZKY 1998. 33–35. Az 1919. évi XXX. néptörvény Tótország – Slovenská Krajina – önkormányzatáról. Budapesti Közlöny, 1919. március 2. 1.

[27] TILKOVSZKY 1998. 33; FISCHER 111–112, 145–147. 1918. évi X. Néptörvény a Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzet autonómiájáról, Budapest, 1918. december 21. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1919, 214–215.

[28] KŐVÁGÓ 1979. 78; FISCHER 1978. 109–110.

[29] SPANNENBERGER 2013. 188–189; TILKOVSZKY 1998. 34.

[30] ROTH 1994. 27; SPANNENBERGER 2013. 196.

Amikor körvonalazódni látszott, hogy a tárgyalások csak ott kecsegtettek sikerrel, ahol nem állt patronáló állam a nem magyar népek mögött, és egyértelművé vált, hogy területi integritás inkább az óhajok sorába tartozott, Jászi – Károlyi támogatásával – egyre inkább a dunai föderáció irányába mozdult el, amely elfogadta az aktuális viszonyokat és a teljes térség számára próbált megvalósítható tervvel előállni, Magyarország betagolódását is előirányozva. A kormánypártok nagy része azonban nem volt hajlandó „ekkora" áldozatot hozni a nemzetiségekért.[31] A kilátástalanságban Jászi lemondott, Károlyi pedig az államelnöki pozícióba „menekült".[32]

A német autonómiáról szóló törvényt így már szintén a Berinkey-kormány adta ki 1919. január 27-én, amely a magyarországi németeket egységes nemzetnek ismerte el, és a másik két autonómiához hasonló jogokat biztosított számukra. Nem szabályozták viszont, hogy az autonómia mely területen valósul meg, hiszen a szlovákokkal és a ruténekkel ellentétben a németek nem éltek összefüggő területen.[33] A hét tervezett körzetből (Budai-hegyvidék, Sváb-Törökország, Bácska, Bánát, Vierburgenland, Erdély, Észak-Magyarország) a kormány kelletlenül azt a hármat hozta létre, ahol az a hatalmában állt.[34]

A nyugat-magyarországi horvátok és vendek önigazgatásáról folyó tárgyalások a tanácsköztársaságig már nem vezettek eredményre. Különösen az egy tömbben élő 70.000 fős vend kisebbség autonómiájának halogatása vet fel kérdéseket, ami helyben elkeseredettséget és meglehetősen kusza helyzetet eredményezett.[35] Itt egyértelműen megmutatkozott, hogy az ország területi épségének megőrzése végett a nem magyar népeknek inkább ott biztosított a magyar kormányzat koncessziókat, ahol azt nagyobb hatással lehetett kirakatba helyezni. A román lakosság számára a kormány 1919. február közepén szintén döntött az autonómiáról, de a fennmaradó öt hét már nem volt elég a részletek kidolgozására.

Összességében az önmagában is megosztott Károlyi- és Berinkey-kormányok nemzetiségpolitikája torzó maradt. A kisebb nemzetiségek számára elmaradt a koherens szabályozás, őket csak a területi integritás megóvásának oltárán használták fel. Mégis világosan le kell szögezni, hogy az etnopolitikai

31 FISCHER 1978. 123–125.

32 LITVÁN 2003. 158–162.

33 Az 1919. évi VI. néptörvény, a magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról, Budapest, 1919. január 28. 1919. évi országos törvénytár. 17–19. FISCHER 1978. 147–149.

34 SPANNENBERGER 2013. 196–198; TILKOVSZKY 1998. 35.

35 TILKOVSZKY 1998. 33.

intézkedések meggyőződésből fakadtak, még ha ezek nem is tudták magukat teljesen függetleníteni a korábbi felfogásoktól, s nemcsak külpolitikai célokat szolgáltak – mint a tanácsköztársaság után –, még ha a prioritások ebben az időszakban is ezekből voltak levezethetőek. Ha a forradalmi időszak teljes kormányzati tevékenységét szemügyre vesszük, egyértelműen megállapítható, hogy a kisebbségpolitika minden ellentmondásosságával együtt is – de egy sor fontos intézkedés meghozatalával – talán az egyedüli olyan területnek tekinthető, ahol a kormánynak volt intuitív koncepciója. Nemzetközi támogatás nélkül és a körvonalazódó realitások alapján, illetve a megcsappant hitelesség miatt többet valószínűleg nem is lehetett elérni.

A tanácsköztársaság intermezzója

A magyar kisebbségpolitika fejlődésében bizonyosan a tanácsköztársaság 133 napja jelentette a legnagyobb fordulatot, mivel az új rendszer más területekhez hasonlóan itt is teljesen új elveket követett. Az 1919. március 21-i kiáltványában, mely a rendszer legfontosabb céljait vette számba, a nem magyar népek ügye nem került említésre, úgy tűnik a kérdés nem bírt prioritással.[36] Ez az egyik oldalon érthető is volt, mivel a politikai, gazdasági helyzet konszolidálása és a nemzetközi konstelláció relevánsabbak voltak, mert egy teljesen új, az addigi fejlődéstől egészen eltávolodó Magyarország megteremtése folyt. Mégis úgy tűnik, hogy a régi beidegződések továbbélése a tanácsköztársaságot sem kerülte el, amennyiben egy ilyen alapvető dokumentumban a nem magyar népeknek egyébként Magyarország sorsára alapvető jelentőséggel bíró ügyét elmulasztották megemlíteni.

A Forradalmi Kormányzótanácsban nem volt kisebbségi népmegbízott, csupán a német és a rutén kisebbség kapott megbízotti pozíciót, vagyis azok, melyek a Magyarország kebelén való maradásukat már korábban is kinyilvánították. Olybá tűnt tehát, hogy a forradalmi korszakban elért eredményeken a kommunista uralom sem lép túl. E két nemzetiség megkülönböztetett a nemzetközi helyzetből is fakadt, hiszen ez a kettő volt legalább részben magyar joghatóság alatt.[37] Bár a területi integritás a hatalom új birtokosainak is fontos volt, ez a konstelláció kifelé bizonyára nem bírt kedvező üzenetértékkel. De éppen a szlovén autonómia kérdésének további rendezetlensége mutatta, hogy itt más szempontok is érvényesültek. Nem meglepő tehát,

[36] HAJDU 1958. 154–156.

[37] HAJDU 1958. 157; KŐVÁGÓ 1979. 69–70.

hogy a nem magyar népek a tanácsköztársaságot olyan „mesterkedésnek" tekintették, mely kizárólag az ország területi egységének megtartását hivatott szolgálni.

Az egyesült Magyarországi Szocialista Pártban a nemzeti kérdés tekintetében az ultrabal felfogás kerekedett felül. Ideológiai alapon mégis annak az automatizmusnak a gyökerei voltak felfedezhetők, amely az 1945 utáni időszakban vált alapsémává. Eszerint a proletárok önrendelkezési joga előnyt élvezett a nemzetek önrendelkezési jogával szemben. Utóbbi Kun Béla szerint amúgy is csak a burzsoázia önrendelkezési jogát takarta. A proletárszolidaritás alapján a nemzeti kérdések pedig maguktól is – automatikusan – megoldódnak, s így nem az önrendelkezési jog a döntő, hanem a proletárok szabad egyesülésére irányuló akarat a nemzetek és a határok figyelembevétele nélkül. Mivel elismerték, hogy a múltban a magyar nemzet a burzsoázia nemzeti elnyomását valósította meg, mégiscsak érzékenységet kellett mutatni a nem magyar népekkel szemben.[38] Ez a felfogás azért is tudott előtérbe kerülni, mert szociáldemokraták nem hoztak koherens kisebbségpolitikai koncepciót az egyesült pártba.

Az 1919. június 14-én a Tanácsok Országos Gyűlése által elfogadott alkotmány kinyilvánította, hogy a *„tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetsége"*,[39] s a *„Tanácsköztársaság nem ismer faji vagy nemzeti különbséget. Nem tűri a nemzeti kisebbségek bármilyen elnyomását és nyelvük használatának korlátozását"*.[40] Mindazonáltal a tanácsköztársaság kinyilvánította, hogy nem állja útját, amennyiben a nem magyar népek – feltéve, ha gazdaságilag képesek rá – önálló nemzeti tanácsköztársaságokat alapítsanak, melyek szövetségi tanácsköztársasággá egyesülhettek.[41] Így a magyarországi kommunista uralom Karl Renner és Otto Bauer gondolatait (államszövetség a nemzeti problémák kezelésére) és szovjet-orosz megoldási mintákat (az egységes proletár állam nemzeti problémáinak megoldása az elszakadás biztosításával, de föderatív keretben, mint például a finnek és balti népek esetében) egyesítette,[42] de egyúttal a magyar tradíciókból (Kossuth, Jászi) is meríthetett,[43] valamint figyelembe vehette a forradalmi időszak tapasztalatait. Így Kun Béla kezdettől fogva föderatív tanácsköztársaságról beszélt, még ha nem is írta le, hogy a valóságban az hogyan is nézett volna ki.

---

38 HAJDU 1969. 263–264.

39 Uo. 265; KŐVÁGÓ 1980. 87.

40 HAJDU 1958. 265.

41 KŐVÁGÓ 1979. 54–55.

42 Renner elképzeléseit lásd: JÁSZI 1918. 99–117; KŐVÁGÓ 1979. 55–56.

43 Uo.

A tanácsköztársaság azzal a célzattal, hogy a nemzeti ellentéteket egyszer és mindenkorra a proletárszolidaritás bázisán oldja meg, azt az ambícióit is magában rejtette, hogy a magyar és nem magyar tanácsok föderatív köztársaságának a megvalósításával egy nemzetközi tanácsköztársaság előformáját hozza létre, örökre száműzve a problémát Európából.[44]

Így a tanácsköztársaság – ugyan más eszközökkel –, de mégis csak koherens rendszert hozott létre a nemzeti kérdés rendezésére, amely nagyvonalú nyelvi jogok biztosításával kezdődött (41. sz. rendelet).[45] Két kisebbség – a németek és a rutének (nemzetnek nevezve) – területi autonómiát kaptak, a többi (nemzeti kisebbségként) kultúr autonómiát, jóllehet a horvátok és a szlovénok is területi autonómiát követeltek. Minden népcsoport – még ha nem is élt összefüggő területen – kulturális ügyei elősegítésére országos tanácsot hozhatott létre, ám ezek nem áshatták alá a tanácsköztársaság területi alapú rendszerét, jóllehet területi alapon is annak a kisebbségnek biztosítottak volna vezető szerepet, amely az adott tanácsban a többséget képviselte. Az ország népesedései viszonyait tekintve a „nemzeti" tanácsok teljes hierarchikus felépítésével azonban nem is számoltak. A németeket és a ruténeket ilyen felépítmény nélkül is elismerték nemzeti kerületnek, a többi nép számára ezt „felszabadításuk" esetére helyezték kilátásba. Belőlük jöhetett volna létre a Magyarországi Szocialista Szövetségi Tanácsköztársaság.[46]

Az autonómiák esetében problémásnak bizonyult, hogy mi történjen a nemzeti kerületekben a más nemzetiségű lakosokkal. A területi elv alapján megvalósíthatatlannak bizonyult az a naiv jelszó, hogy egy település tanácsa szabadon dönthetett, hogy melyik kerülethez akar tartozni. Nem véletlen, hogy éppen ezért a Forradalmi Kormányzótanács hatalmi szóval döntött a települések hovatartozásáról. Így mindenhol nagyon vitatott volt, hogy az autonóm területek határait hol húzzák meg.[47]

Külön magyar autonómiát nem deklaráltak, és a tanácsi választásokat sem a nemzeti kerületek alapján tartották, mivel ez állítólag akkor valósulhatott volna meg, ha az ország teljes területe felszabadul. Így a magasabb tanácsok alapját az áprilisban megválasztott helyi tanácsok adták, melyeket elvileg az etnikai viszonyok alapján állítottak össze.[48]

Itt tehát egy kettős szövetség képe sejlett fel: egy szűkebb és egy tágabb szövetségé. A nem magyar tanácsköztársaságok a valóságban nem kaptak

[44] HAJDU 1958. 265; KŐVÁGÓ 1980. 87.

[45] A rendeletet lásd: BALOGH 2002. 225; KŐVÁGÓ 1979. 71; HAJDU 1958. 265.

[46] KŐVÁGÓ 1979. 62–64, 71, 82; HAJDU 1958. 266–267; KŐVÁGÓ 1980. 87.

[47] KŐVÁGÓ 1979. 81–82.

[48] TILKOVSZKY 1998. 36; KŐVÁGÓ 1979. 58.

önrendelkezési jogot, csupán tagok lehettek a föderatív magyar tanácsköztársaságban. Mindez azt jelenti, hogy a tanácsköztársaság nemzetközi tervei ellenére vagy a régi Magyarországot alakították volna népei szocialista föderációjává – akkor ez Jászi programjának szocialista színezetét jelentette volna –, vagy mégsem akartak valóban föderalizálni, mindössze néhány engedményt adni a nem magyar népeknek egy többségében mégis csak magyar Magyarországon, amiben megint csak a magyar felsőbbség gondolata volt felfedezhető. Az előbbire utalt Kun Béla azon kijelentése, hogy hajlandó volt egy szocialista Német-Ausztriával államszövetségre lépni – vagyis kvázi Ausztria-Magyarországot megőrizni. Más esetben arról beszélt, hogy tárgyalások kezdődtek a magyar tanácsköztársaság Ukrajnával és Szovjet-Oroszországgal való egyesítéséről, amelybe később Csehszlovákiát is integrálni lehetett.[49] Vagyis nem létezett egységes interpretációja a nemzeti kérdésnek és a föderalizálásnak, inkább csak a proletárok békés együttélésének hite.[50]

A marxista történetírás ezeket a fogyatékosságokat azzal magyarázta, hogy Tanácsköztársaságok Magyarországi Szocialista Szövetsége a jövő víziója volt, amit a békekonferencia határozatának ismerete nélkül nem lehetett ekkor még megvalósítani. A szövetségi forma mellett pedig csak az eperjesi szlovák tanácsköztársaság integrálatlansága szólt, melyet így elismertek szövetséges partnernek, azzal a reménnyel, hogy rajta keresztül egész Csehszlovákiában tanácsuralom jöhet létre.[51] S miközben megkezdődött a rutén és a német autonómia akadozó kiépítése,[52] mind a német autonómia, mind pedig Ruszka Krajna esetében egyértelművé vált, hogy mindkettő a magyar tanácsköztársaság szilárd részét képezi.

Látható, hogy tanácsköztársasági modellben hagyományos és marxista-leninista minták keveredtek, s a régi felsőbbségi elvek sem maradhattak rejtve. A föderalizmus nem volt a tanácsköztársaságok valós föderalizmusa, hanem egy központosított állam. Kételkedni lehet abban is, hogy kedvező konstelláció esetén valóban létrejött volna egy föderalista tanácsköztársaság, és tényleg ez lett volna a hatalom birtokosainak óhaja. A német javaslatok ellenére még arra sem voltak hajlandók, hogy a pártvezetést föderalizálják.[53] A megvalósítás nemcsak a tanácsköztársaság rövidéletűségére vezethető vissza, hanem a belső ellentétekre és a nyilvánosság nyomására is, különösen az egyes településeken. Kalmár Henrik német népbiztos 1919. július végi le-

[49] KŐVÁGÓ 1979. 58–59.
[50] Uo. 61.
[51] TILKOVSZKY 1998. 37.
[52] KŐVÁGÓ 1979. 71, 73, 76–79.
[53] Uo. 140.

mondásakor rávilágított a visszásságokra és a régi felfogásokra, amennyiben a felmagasztalt „nemzeti szabadság" helyett „összmagyar sovonizmus" uralkodott.[54] Mivel azonban az akkoriban körvonalazódó Magyarország meglehetősen homogén állam volt, a tanácsköztársaság gyakorlata (beleértve az iskolák, a kultúra, a sajtó kedvező fejlődését[55]) a legmesszemenőbb ajánlat volt a nem magyar népek számára. Miközben a tanácsköztársaság és személyesen vezetője, Kun Béla le akarták küzdeni a nemzeti előítéleteket és elnyomást, alábecsülték hatásukat,[56] és nem vették észre, hogy ezek – ha némileg meggyengülve is – a tanácsuralom idején is továbbéltek.

Polgári jobbfordulat Trianon előtt

A tanácsuralom bukása után Peidl Gyula és kormánya megígérte az előző év végi haladó nemzetiségi politika folytatását, s így a nemzetiségek is üdvözölték, de a kormány a tanácsköztársaság intézkedéseitől is világosan el akart távolodni. Így a nemzetiségek kérése ellenére a nemzetiségi politikában is feloszlatta a tanácsköztársaság intézményrendszerét. Létrejött azonban egy egységes nemzetiségi minisztérium, s a kormány – főleg német kívánságra – megígérte, hogy az autonómiák és az egyenjogúság továbbra is érvényben maradnak, és ki fogja adni az ehhez szükséges rendeleteket.[57] A kormány tiszavirág-életűsége azonban már nem hagyott időt ennek bizonyítására.

A Friedrich-kormánnyal már az új nemzeti-keresztény politika alapjainak lerakása kezdődött meg, mely természetszerűleg kisebbségpolitikára is hatással volt. A békehatározatok miatti bizonytalanság miatt a külső tényezőkre még mindig tekintettel kellett lenni. Mindenesetre a tanácsuralom lebontása befejeződött, s a kormány az 1918. október 30-i állapot helyreállítására törekedett, s azt vette kormányzása kiindulópontjának. Látszólagos kontinuitást csak Nyugat-Magyarországon tartottak meg, ahol autonóm német kerület helyére egy nyugat-magyarországi kormánybiztosságot hoztak létre,[58] amelynek a valóságban azonban semmilyen autonómiát nem biztosítottak.

Több reménnyel kecsegtetett az új nemzeti kisebbségek minisztériuma, melynek vezetését egy elismert tudósra, Bleyer Jakabra bízták. A minisztérium deklaráltan csillapítani akarta a tanácsköztársaság idején kiéleződött

[54] SPANNENBERGER 2013. 200.
[55] Uo. 80–81, 83; ROMSICS 2010. 127; SEEWANN 2012. 185.
[56] KŐVÁGÓ 1979. 139.
[57] TILKOVSZKY 1998. 39.
[58] SPANNENBERGER 2001. 53 –80.

ellentéteket, és a feltétlen lojalitás és integritás mellett a nyelvi-kulturális jogok biztosításán fáradozott. A szintén szóvá tett gazdasági jogokat nem részletezték, politikai tekintetben pedig messzemenő szabadságról szóltak.[59]

Az elkövetkező időszakban kialakították a minisztérium struktúráját, ami már sejtetni engedte a nemzetiségpolitika legfőbb célját, a területi integritás megőrzését. Így minden nemzetiség önálló főosztályt kapott, ugyanolyan pénzügyi háttérrel, függetlenül az adott nemzetiség létszámától. Így ezeknek a főosztályoknak kettős feladata volt: a nyelvi-kulturális jogok biztosítása mellett a Magyarországhoz való kötődést kellett erősíteniük, miközben utóbbi volt az egyértelmű cél, az előbbi csupán az eszköz hozzá.[60]

Tartalmilag a minisztériumnak természetesen távolságot kellett őrizne a dualizmus időszakához képest is, ha nem akart negatív színben feltűnni. Így elsőrendű jelentőséggel bírt a saját kisebbségi rendelkezés megalkotása. Nehézzé tette a helyzetet azonban, hogy a béketárgyalások miatt nem igen lehetett kevesebbet kínálni, mint forradalmi és tanácsidőszakban. Így a Bleyer közreműködésével megalkotott kormányrendelet (4044/1919. M. E.) már 1919. augusztus 20-án megjelent. E rendelkezéssel azonban egyértelműen a régi szemlélet tért vissza, amely nemcsak az ország területi integritását hangsúlyozta, hanem az állam magyar jellegét is, ami kezdettől fogva kizárt bármilyen föderatív megoldást. Az autonómiák létrehozásának kérdése mindenesetre annyiban pozitív volt, hogy a nemzetiségi létet nemcsak egyénileg, hanem kollektíven is elismerték. Így rendelet egyértelműen túlment az 1868-as nemzetiségi törvényen. Nagyvonalúan tervezte a teljes körű anyanyelvi oktatás biztosítását. Érintetlen maradt azonban az egyházi autonómia ezen a téren, ami az engedményeket máris jelentősen korlátozta.[61]

A rendelet tartalmában tehát elfogadható volt, magyar mértékkel mérve még nagyvonalú is, de egyértelműen elmaradt a forradalmi időszak ajánlata mögött, miközben már az sem volt képes a nemzetiségek felfogását megváltoztatni. Ha valamiben még kitűnhetett az új rendelkezés, az nyilvánvalóan a gyakorlati megvalósítás volt. Ezzel Bleyer is tisztában volt, éppen ezért nem is tétlenkedett ennek érdekében számos főszolgabíró és főispán visszahívását kezdeményezni. Ez épp oly kevéssé történt meg, mint ahogy az év végéig az iskolák tekintetében sem volt érzékelhető változás. A kultuszminiszter végrehajtási rendelete ugyan újra deklarálta az anyanyelvi oktatás jogát, nem tudott azonban tartózkodni a megszokásoktól, amikor ismét bevezette a ma-

[59] TILKOVSZKY 1998. 39.

[60] SPANNENBERGER 2002. 26–27.

[61] Rendeletet lásd: BALOGH 2002. 234–236; SPANNENBERGER 2002. 27.

gyar nyelv kötelező oktatását a 3. osztálytól, azzal a kötelezettséggel, hogy a gyereket a 6. osztály végére ki tudják fejezni magukat magyarul, egyszerűbb szöveget magyarul olvasni és megérteni tudjanak.[62] Ez egyértelműen a lex Apponyit idézte. 1920 elején viszont német nyelvű tanítóképzőket állítottak fel.

A nemzetiségek – amennyiben reagáltak – ezt a fejlődést visszalépésnek tekintették. A forradalmakból magához térő magyar lakosságban azonban heves reakciókat váltott ki, melyek a nem magyar nyelvek és népek történő előnyben részesítésével vádolták a kormányt a magyarság kárára. A nyelvi kötelezettségeket ezt követően további minisztériumok is átültették saját gyakorlatukba.[63]

Az autonóm területek létrehozásánál még egyértelműbben mutatkozott meg, hogy engedmények csak ott voltak lehetségesek, ahol a korábbi elszakadási törekvések visszafordítására esély volt. Így Csehszlovákia esetében, ahol a belső problémák egy előrevízió esélyének látszatát keltették. Az elégedetlen és bizonytalan szlovákok kiválása után Morvaország és a német területek elszakadásával is számoltak, ami a délszlávoknál is lavinát indíthatott volna be, ami után a román kérdést már hatalompolitikai módon is meg lehetett volna oldani. Így az autonóm Slovensko a Felvidék szlovák többségű megyéire terjedt ki, s az iskolai oktatásra, közművelődésre, vallásügyre, népjólétre, az általános közigazgatásra és a pénzügyekre terjedt ki. A tanítás nyelve szlovák volt, a magyar nyelvet és a magyar történelmet magyarul kellett oktatni. Szlovák parlamenti és kormányképviseletet is terveztek. A javaslat olyan messzire ment, hogy már a föderatív megoldás határát súrolta, és gyakorlatilag a korábbi horvát-magyar kiegyezéshez hasonló megoldást kínált.[64] Szépséghiba volt, hogy a tervezet csak Szlovákia visszatérése esetén vált volna valósággá, ami a puszta ígérgetés látszatát keltette. Ezzel párhuzamosan bomlasztással is próbálkoztak, sőt katonai beavatkozást is fontolgattak – ahogy Kárpátalja esetében is. A másik autonóm terület Burgenland lett volna, melyen belül további horvát autonómia megteremtését irányozták elő.

A tanácsköztársaság után felélesztett konzervatív kisebbségpolitika, amely a régi nemzetiségi törvény és a forradalmi időszak megoldása között egyensúlyozott, és a békekötés előtt progresszivitást kellett mutatnia még hiteltelenebb volt, mint az ezt messze meghaladó Jászi-féle koncepció. Ezt az is erősítette, hogy a magyar nyelvre és szupremáciára vonatkozó, berögzött elemeken nem tudott felülemelkedni.

---

62 Rendeletet lásd: BALOGH 2002. 237–244.
63 Rendeleteket lásd Uo. 245–248, 258–264.
64 Uo. 249–257.

Trianon után

A sokkoló békehatározatok után azonnal felélénkültek azok a hangok, melyek a haszontalannak bizonyult és gyakran veszélyesnek is tartott nemzetiségi rendeleteket egyszer és mindenkorra meg akarták szüntetni. 1920 októberében a Teleki-kormány már kész volt arra, hogy a nemzetiségi rendeletet úgy módosítsa, hogy az az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtási utasításává degradálódjon. A nyugat-magyarországi kérdés bizonytalansága miatt még visszafogottság mutatkozott.[65]

A nemzetiségi minisztérium helyzete is tarthatatlanná vált, egyre inkább a támadások fókuszába került, és a párizsi „szerencsétlenségért" is felelőssé tették. Bleyert a soproni népszavazás lezárultáig egyelőre marasztalták.[66] A régi-új etnopolitika kontúrjai azonban már mutatkozni kezdtek.

*

Soha korábban nem mutatott annyi innovációt és variabilitást a magyar kisebbségpolitika, mint a 1918–1920 közötti időszakban, ennek ellenére kevés siker koronázta. Elsősorban azért, mert a területi integritás megőrzésének kudarca mindent beárnyékolt. A történeti megítélésben azonban helyet kell kapnia annak a megállapításnak, hogy hosszú idő után progresszív gondolatok határozták meg ezt a területet, és a megvalósítás irányába tett erőfeszítéseket is értékelni kell, főleg, hogy azokhoz a magyar lakosság támogatását többnyire nem lehetett megnyerni. Éppen ez volt az a pont, ami miatt régi mozzanatok éledtek újjá az új törekvésekben. Bizonyosan azonban annak a ténynek is köszönhető volt, hogy maguk az újítók sem tudták magukat megszabadítani szocializációjuktól és az előző időszak megmerevedett gyakorlatától, még a tanácsköztársaság sem. A kudarcban a külső tényezőknek döntőbb szerepük volt. Egyrészt sok kisebbség – vagy legalábbis túlnyomó hányaduk – szecessziós mozgalma, mert az új magyar politika hitelességében már nem bíztak. Másrészt a győztes hatalmak sem voltak képesek arra, hogy a hitelességet erősítsék támogatásukkal, pedig a nem magyar népeknél még 1918 őszén is legalább tárgyalási készség mutatkozott, mely nem utolsó sorban éppen az antant magatartása és céljai miatt szűnt meg. Ez pedig felbátorította az ellenpártokat Prágában, Belgrádban és Bukarestben, kiknek

[65] TILKOVSZKY 1998. 39–42.

[66] SPANNENBERGER 2002. 27–37; SEEWANN 2012. 186–188.

csapatai bevonulásukkal nemcsak saját előnyökre akarták alakítani a körülményeket, hanem egyúttal megakadályozni az új magyar etnopolitika lehetséges sikerét, aminek az is kedvezett, hogy az antant még saját Magyarországgal kötött megállapodásait sem mindig tartotta be. Ennyiben a magyar kormányok rosszul mérték fel az antantot, különösen Wilson elnök erejét. Jóllehet nem voltak egyedül ezzel. Így mindazonáltal gyorsan világossá vált, hogy a reformok jó húsz évvel megkéstek.

Felhasznált források

1919. ÉVI ORSZÁGOS TÖRVÉNYTÁR = *1919. évi Országos Törvénytár.* Franklin, Budapest, 1919.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1919 = Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. Franklin, Budapest, 1919.

Budapesti Közlöny, 1919.

Forráskiadvány

BALOGH 2002 = Balogh Sándor (Szerk.): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés jogforrásai 1848–1993. Napvilág, Budapest, 2002.

MÉREI – PÖLÖSKEI 2003 = Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (Szerk.): Magyarországi pártprogramok 1867–1919. Eötvös, Budapest, 2003.

Felhasznált irodalom

Ifj. BERTÉNYI 2000 = Ifj. Bertényi Iván: Kasszandrának mindig igaza van. *Az emigráns Kossuth nézetei a nemzetiségi kérdésről. Európai utas, (11.) 2000/2. 17–20.*

BOROS 2011 = Boros Ferenc: *A magyar-szlovák kérdés történeti kontextusban.* Hantken, Budapest, 2011.

FISCHER 1978 = Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1918.* Ungarisches Institut, München, 1978.

JÁSZI 1911 = Jászi Oszkár: *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője.* Grill, Budapest, 1911.

JÁSZI 1912 = Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Grill, Budapest, 1912.

JÁSZI 1918 = Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok.* Új Magyarország, Budapest, 1918.

HAJDU 1958 = Hajdu Tibor: *Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben.* Kossuth, Budapest, 1958.

HAJDU 1969 = Hajdu Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság.* Kossuth, Budapest, 1969.

HANÁK 1985 = Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Budapest, 1985.

HASLINGER 1993 = Haslinger, Peter: *Arad November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900–1918.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1993.

KÁROLYI 1968 = Károlyi Mihály: *Az Új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919.* Magvető, Budapest, 1968.

KOSSUTH 1898 = Kossuth Lajos: A „Dunai Szövetség" tervezete (1862). In: *Kossuth Lajos iratai. Történelmi tanulmányok.* VI. kötet. Athenaeum, Budapest, 1898.

KŐVÁGÓ 1979 = Kővágó László: *A Magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés.* Kossuth, Budapest, 1979.

KŐVÁGÓ 1980 = Kővágó László: *A nemzetiségi kérdés a Tanácsköztársaság idején.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

LITVÁN 2003 = Litván György: *Jászi Oszkár.* Osiris, Budapest, 2003.

ROMSICS 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 2010.

ROTH 1994 = Roth, Harald: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1994.

SALAMON 2001 = Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom.* Korona, Budapest, 2001.

SEEWANN 2012 = Seewann, Gerhard: *Die Geschichte der Deutschen in Ungarn.* II. kötet. Herder Institut, Marburg, 2012.

SPANNENBERGER 2001 = Spannenberger, Norbert: Das Idealmodell der Minderheitenpolitik der Bethlen-Ära: das Regierungskommissariat. *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis,* 2001. 53–80.

SPANNENBERGER 2002 = Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn unter Horthy und Hitler.* Oldenbourg, München, 2002.

SPANNENBERGER 2013 = Spannernberger, Norbert: Emanzipationsprogramm durch Ethnisierung. Die Deutschen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit. In: Beer, Mathias – Dyroff, Stefan (Szerk.): *Politische Stragtegien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit.* De Gryter Oldenbourg, München, 2013. 183–210.

SZARKA 1986 = Szarka László: Dunai konföderáció – egy álom realitása. Jászi Oszkár csehszlovákiai kapcsolatai és a magyar kisebbségi kérdés 1919–1939. *Századvég,* 1986/2. 52–66.

SZARKA 1998 = Szarka László: A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium működése 1918 októberétől 1919 márciusáig. In: Grad, Cornel – Ciubota, Viorel (Szerk.):

Sfarsit si inceput de epoca. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era. Editura Lekton – Editura Muzeului Sătmărean, Zalau–Satu Mare, 1998. 355–370.

SZARKA 2001a = Szarka László: Nationale Regionen in Ungarn und die Kantons- und Autonomiepläne von Oszkár Jászi im Winter 1918–1919. In: Heppner, Harald – Staudinger, Eduard (Szerk.): *Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche.* Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin, 2001. 24–37.

SZARKA 2001b = Szarka László: Ethnopolitik und ethnische Konflikte in Zentraleuropa vor und nach 1918. In: Glatz Ferenc (Szerk.): *Jahrtausendwende 2000.* Europa Institut, Budapest, 2001. 196–204.

SZARKA 2008 = Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás,* 2008/2. 233–247.

TILKOVSZKY 1998 = Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Csokonai, Debrecen, 1998.

TŐKÉCZKI 2000 = Tőkéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca.* Kairosz, Budapest, 2000.

Rab Virág

A CSALÁDI KAPCSOLATOK REPREZENTÁCIÓJA

Hegedüs Mária[1] Verba volant, scripta manent[2] című visszaemlékezésében[3]

Célkitűzés

A következő tanulmány Hegedüs Loránt[4] személyes élettörténetének egyik alapvető forrását, legfiatalabb lányának, Máriának a visszaemlékezését dolgozza fel. A memoár – mely máshonnan nem tudható, új ismereteket foglal magába – lehetőséget kínál arra, hogy megismerjük a Hegedüs család tagjait

---

1 Hegedüs Lorántnak (1872–1943) és Navratil Margitnak (1876–1942) három leánya közül a legidősebb Jolán (1899–1949), a középső Margit (1902–1942), a legfiatalabb Mária (1907–1991). Mária térben és időben is közel állt Hegedüs családtagjaihoz, rokonaihoz, s magához Hegedüs Loránthoz is. Amikor Mária megszületett, apja 35 éves volt; 23 éven keresztül éltek egy fedél alatt, míg Mária férjhez nem ment (1930). Máriát szülei közül az apjához fűzte szorosabb kapcsolat.

2 A szó elszáll, az írás megmarad.

3 A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

4 Hegedüs Loránt (1872–1943) közgazda, politikus, szépíró és publicista, az MTA tagja. Budapesten jogot, Berlinben Adolph Wagnertől pénzügytant, Londonban Herbert Spencertől szociológiát tanult. 1898-tól 1905-ig szabadelvű programmal a pápai kerület országgyűlési képviselője. Rövid ideig részt vett a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság munkájában. Egy évtizeden át (1900–1909) szerkesztette a Közgazdasági Szemlét Mandelló Gyulával közösen. 1910-től munkapárti képviselő. 1905-től a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) igazgatója, 1912-től alelnöke. 1913-tól a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója. 1919 őszén vezető szerepet játszott a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) megszervezésében. 1920. december 16-tól 1921. szeptember 27-ig pénzügyminiszter a Teleki-, majd a Bethlen-kormányban. Kísérletet tett a pénzügyi helyzet belső stabilizálására, de törekvése megbukott. 1925-ben a TÉBE elnöke lett. Mint a Pesti Hírlap főmunkatársa publicisztikai, emellett közgazdasági és szépirodalmi tevékenységet is kifejtett. 1920-ban a Kisfaludy Társaság tagjává választották. Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ (2016.06.11.); Fabinyi 1943. 1–6.

és a köztük lévő kapcsolatokat. Egészen pontosan, a forrás Hegedüs Loránt családi rokoni hálózatának egy reprezentációját kínálja, Mária perspektívájából. Mindez azért lényeges, mert – hipotézisem szerint – Hegedüs személyes életútja legközvetlenebbül a családi kontextusba ágyazódik, így annak minél alaposabb ismerete minden bizonnyal termékenyen hozzájárul Hegedüs Loránt személyiségének, motivációinak, értékrendjének és attitűdjének jobb megértéséhez. Továbbá Hegedüs legszűkebb miliőjének tanulmányozása azért is előnyös lehet, mivel a társas környezet az egyik meghatározója az én-tudat alakulásának.[5] Célom tehát Hegedüs személyes élettörténetét a családi kapcsolatokon keresztül megértetni.

Értelmezési keret és megközelítés

A családot – a *strukturális funkcionális* szociológiai iskola egyik meghatározó alakjának, Talcott Parsonsnak[6] és követőinek a megközelítése alapján – mint társadalmi rendszert értelmezem. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a család nem független rendszer, hanem a társadalom egy alrendszere, mely a társadalmon túl más alrendszerekkel, többek között a családtagok személyiségrendszereivel is kapcsolatban áll. Míg Parsons a rendszer és alrendszer között fennálló kapcsolatot, a rész és egész egymáshoz való viszonya szempontjából vizsgálja, addig Niklas Luhmann a rendszer vagy alrendszer, és az azok környezete közötti összefüggésekre kíváncsi.[7]

A család funkciója szempontjából lényeges kérdés, hogy milyen szerepet játszik a család a társadalom egészében, vagy a családtagok életében. Ez utóbbira a család fogalmának meghatározása során térek ki. Továbbá döntő az a megállapítás, miszerint a családi kapcsolatok, vagyis a családtagok interakciói nem esetlegesek, hanem a családtagok egymáshoz fűződő viszonyából vezethetők le. Ennek a magától értetődő összefüggésnek a Hegedüs család tagjai között lévő kapcsolatok meghatározása és osztályozása szempontjából is nagy a jelentősége. Végül szükséges utalni William Goode[8]-nak arra az elképzelésére, mely további érv lehet Hegedüs Loránt családi kapcsolatainak vizsgálata mellett. E szerint azok a szerepmagatartás-típusok, amelyeket az egyén a családon belül sajátít el, modelljeivé válnak az illető személy családon kívüli szerepeinek is.

---

5 MEAD 1973

6 PARSONS 1951; PARSONS 2000. 40–61.

7 LUHMANN 1995. 16–17.

8 GOODE 1982

A kutatás módszere

Alapvetően kvalitatív kutatási stratégiát alkalmaztam, vagyis az elemzés tényleges fókuszát elsődlegesen a forrásból kiindulva, a forrás kínálta lehetőségek alapján határoztam meg. Jelen esetben ugyanis nem egy prekoncepció igazolására vállalkoztam, hanem egy viszonylag tág hipotézis mellett igyekeztem olyan kérdéseket megfogalmazni, melyek megválaszolására a visszaemlékezésben található adatok tökéletesen alkalmasak, egyúttal a lehető legnagyobb mértékben járulnak hozzá Hegedüs Loránt legszűkebb környezetének és habitusának jobb megértéséhez.

Másrészt a szövegből ily módon nyert információkat egy statisztikailag feldolgozható adatbázisba gyűjtöttem, az adatok grafikus ábrázolása céljából (lásd 1. számú ábra a tanulmány végén).[9] Egy-egy családtag között gyenge, erős vagy nagyon erős kapcsolatot jelöltem a szöveg – vagyis Mária értékelése – alapján.[10] Mária saját családfiníciójából kiindulva osztályozta a családtagok közötti viszonyt; a családot olyan szociális élettérnek írta le, melyben az érzelmek, az egymás iránt érzett felelősség, a kölcsönösség, a külső vagy belső kihívásokkal szembeni közösség vállalása volt a legmeghatározóbb. Leglényegesebb szempontja az volt, hogy krízis idején a család tagjai hogyan viszonyultak egymáshoz; hajlandóak voltak-e közösséget vállalni a másikkal és segíteni őt, vagy sem.

A forrás

Nagyjából egy ív terjedelmű a szöveg, mely eredetileg egy szerkezeti egységet alkotott, vagyis a bekezdéseket leszámítva nem volt strukturálva. Amikor a szerző fia, Zsindely Sándor szöveghűen beépítette a visszaemlékezést az általa írt 600 oldalas családi krónikába, néhány alcímmel látta el a szöveget és 6 magyarázó illetve helyreigazító lábjegyzettel is kiegészítette azt. A szöveg így jóval emészthetőbb, bár hallatlanul információgazdag, ezért a kívülálló számára aránylag nehezen követhető.

A szöveg 1977-ben keletkezett, amikor a szerző 70 éves volt. Az E/1. személyben íródott elbeszélés Mária első emlékeivel indul és Budapest ostromá-

[9] A hálózati ábrát készítette Kriszbacher Gergő, fizikus (BSc).

[10] A terjedelmi korlátokra tekintettel a hálózatról készült grafikus ábra módszeres elemzésére jelen tanulmányban nem vállalkozhatok. A leírtak megértését viszont nagyban elősegítheti az információk képi megjelenítésének tanulmányozása.

val zárul. Ez az időszak Hegedüs életének utolsó 3 évtizedét, Mária életének első 3 évtizedét öleli fel. Arról, hogy mi történt korábban, a szerző nem szól. Vagyis mindarról, amiről írt, közvetlen tudása és tapasztalata volt.

Ami meglepő, hogy Mária Budapest ostromával abbahagyta visszaemlékezését, s nem írt arról, mi történt az azt követő 30 évben. Az utolsó bekezdés azt sejteti, hogy az írás folytatását tervezte: *„Elaludt a villany. Ez elég kellemetlen, bár a házban az alagsorban lakó fűszeresnének volt petróleuma, de a lámpa megint csak a lakásban lesz. Nem baj, majd este megkeressük, addig csak abbamarad ez a sok lövöldözés és robbanás."* Az, hogy miért nem fejezte be Mária a szöveget, talán azzal magyarázható, hogy az ostrom, mely nagy megrázkódtatást jelentett számára, teljesen új fejezetet nyitott az életében. Ilyen szempontból a történet koherens, hiszen egy, a továbbiaktól élesen elkülönülő életszakaszt jelenít meg.

Mária írása egyfajta számvetés is. *„Latolgatom-fontolgatom, hogy kellett volna csinálni, hogy rontottam el ezt-azt."* Memoárjának címe – *A szó elszáll, az írás megmarad* – pedig arra utal, hogy emlékeit tudatosan osztotta meg utódaival. Tehát nemcsak tisztában volt azzal, hogy írása a családi emlékezet részévé válik, de egyenesen törekedett is rá.

A Hegedüs család Hegedüs Mária visszaemlékezésében

Hegedüs Mária első emléke 6 éves korából való, amikor családjával a népszerű németországi fürdőhelyen, Norderneyben nyaralt. Ennek kapcsán a szerző két, számunkra lényeges körülményt is megjegyez. Az egyik, hogy ezúttal édesanyja is velük volt, ami ritkaságszámba ment. A másik, hogy Fellner Frigyes családjával együtt pihentek az Északi-tenger déli peremén fekvő városban. Az előbbivel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy miután *„mama gyakran nem volt otthon"*, Máriát és testvéreit egy Adél nevű hölgy nevelte, és idősebb korában édesanyjuk barátnője, br. De Ben Józsefné (Avin néni) gardírozta. Amikor viszont *„mama"* otthon volt, gyakran volt férjével ellenséges vagy *„izgatta"* őt. Mária apja betegségének időszakából (1921 végétől 1924 végéig) több ilyen példát is megörökített.

Hegedüs Loránt pénzügyminiszteri bukását követően (1921 októberétől) két évig egy berlini szanatóriumban pihent. Ez idő alatt – főként anyagi okokból – mindössze egyszer látogatták a családból: 1922 karácsonyán az akkor 20 éves Margit lánya. Útját Jókay Etelka, Hegedüs Loránt édesanyjának (Jókay Jolán) nagynénje fizette. Nem sokkal később Margit úgy döntött, hogy hazaviszi apját. Az orvosi javaslattal szemben azon a véleményen volt,

hogy „[...]*a lakásba közénk kell hozni* [...] *Nagy harcok voltak ebből mamával szemben*", aki férje egészségügyi intézményben való elhelyezését szorgalmazta. Végül „*Manci papa jó barátait sorra felkereste: Wertheimer, Fellner Frigyes, stb. Végre is sikerült, Manci győzött*".

A másik eset valamivel később a Váczi utca 40. szám alatti közös otthonukban történt, amikor Hegedüs Loránt újra együtt élt családjával. Mária és nővére Margit, féltő figyelmességgel igyekeztek eltitkolni lábadozó apjuk elől nővérük Jolán válását; anyjuk azonban szándékosan férje tudomására hozta a fájdalmas hírt. Ezzel – Hegedüs Mária szerint – hátráltatta a család egyetlen keresőjének felépülését.

A fentiekből több következtetés is levonható. Egyrészt az, hogy Hegedüs Loránt kapcsolata lányaival (Margit és Mária) szoros volt. Mindkettejük tisztában volt apjuk családfenntartó szerepével s szívén viselte apja sorsát. A két lány közül azonban csak Margit volt abban a helyzetben, hogy önálló döntéseket hozzon. Amikor Berlinből hazahozták Hegedüst Margit már 20 éves volt, Mária viszont csak 15. Harmadik testvérük a Margitnál három, Máriánál nyolc évvel idősebb Jolán, már ekkor „*nehéz természetű*" volt, és családi ügyekben „*nem lehetett rá számítani*". A család magját alkotó háromfős kis csoportot (az apát, Margitot és Máriát) szoros kapcsolat kötötte a család barátaihoz (Werheimer Adolfhoz és Fellner Frigyeshez). A lányok esetenként anyjukkal szemben is rájuk támaszkodtak.

A Hegedüs család tagjai szívesen és sokat voltak együtt Fellner Frigyessel és családjával. Ezt igazolja a Mária által említett norderney-i közös nyaralás, s az a tény is, hogy Hegedüsék és Fellnerék az 1920-as évek második felétől kezdve szomszédok voltak. Ami azonban Hegedüs és Fellner kapcsolatáról még többet elárul, az a tanácsköztársaság idején történt eset. Nevezetesen az, hogy amikor Hegedüs megsejtette, hogy a vörös katonák várhatóan túszul ejtik, gyermekeit nem egy családtagra, hanem barátjára bízta. „*Úgy emlékszem, hogy mama nem volt otthon, valahol szanatóriumban volt. Manci* [Margit] *17 éves volt, azonnal rohant a városba, most sem tudom hogyan tudta meg, hogy papát a gyűjtőfogházba vitték. Utóbb kisült, hogy* [a papa] *már sejtette elfogását, és jó barátja Fellner Frigyes gondjaira bízott bennünket.*" Barátját azonban szintén elfogták a vörös katonák, aki így a felkérésnek nem tehetett eleget. „[...] *amikor papát belökték a rabszállítóba, ő* [Fellner] *már bent ült* [a rabszállítóban]."

Hegedüs másik közeli barátja Wertheimer Adolf volt. 1925-től ő is szomszédja volt a Gellérthegyen, villáikat csak egy kis kapu választotta el egymástól. Naponta találkoztak, a család egyes tagjai is jóban voltak egymással. Hegedüs Loránt rendszeresen járt hangversenyre a komolyzenéért rajongó Wertheimer Ilussal. Mária Ilus testvérével, Wertheimer Edithtel volt jó barátságban.

Visszatérve a szűk családra, fentebb utaltam rá, hogy egy időben Margit volt az, aki a családtagok életére a legnagyobb befolyást gyakorolta. Ő kutatta fel apját a gyűjtőfogházban 1919-ben, ő hozta haza 1923-ban Berlinből, s rajta múlott, hogy nem került otthon is intézetbe. Később ez a helyzet megváltozott. Margit, a korábban talpraesett és határozott lány, elsősorban magánéleti kudarcai miatt egyre kiegyensúlyozatlanabbá vált, és saját életének kihívásaival sem tudott megbirkózni. Szerepét a család támogatásában az 1920-as évek közepétől-végétől húga, Mária vette át. Ő házassága alatt is naponta találkozott szüleivel. Tulajdonképpen apja napirendjének egyik fontos pontja az volt, amikor hivatali teendői végeztével meglátogatta lánya családját. *„Délben 1 órakor megjelent nálunk, különösen örült, mikor már a gyerekek is megvoltak. Ilyenkor ebédeltek, ott ültünk, amíg ettek, azután papa felvitt a hegyre autón. Az ő ebédjét is végigültem, nem akartam, hogy mamával kettesben ebédeljenek, mert mama nagyon szótlan volt."*

Mária és apja kapcsolata egész életük során kiegyensúlyozott és szoros volt, amit a következő történetek is alátámasztanak. *„Egyszer, emlékszem, Velencében volt, az utcán szembe futott velem egy saroknál, kezében egy nagy csokor rózsával. Meg akartam köszönni, hogy eljöttél! – mondta.* [...] *A színházban, ha egymás mellett ültünk, sokszor rám mosolygott, ha ránéztem* [...]. *Ha egy jó könyvet fedeztem fel, boldog voltam, mikor délután felhívott, hogy hol tart, és hogy tetszik."*

Máriának ezek voltak a legboldogabb évei. *„Így múlt az életem és azt hittem minden rázkódtatás nélkül megy tovább, mikor jött a második világháború."* A háború a család életében is számos változást hozott. 1941-re Hegedüs Loránt (69) újra beteg lett; most cukorbetegséggel és agyér-elmeszesedéssel küszködött. Margit egy szerelmi csalódás miatt ekkorra teljesen kibillent egyensúlyából; anyjuk depressziója pedig súlyossá vált. A család két nőtagja lelkiállapotához nagyban hozzájárult a háborútól és annak következményeitől való félelem. Jolán, a harmadik lány, ekkor már régen szanatóriumban volt. Mária teljesen egyedül maradt a feladattal. Rá hárult a családi egyensúly újbóli megteremtése.

Mindent tőle telhetőt megtett. Anyját Bajra vitte pihenni, apját Szovátára, mire ő is nagyon elfáradt. *„Akkor vette ki az uram a szabadságát, és Bajra mentünk."* Ekkor Navratil Margit már újra gellérthegyi otthonában tartózkodott Margit lányával együtt. *Mancit* [aki mindvégig egyedül volt otthon] *rémes állapotban találtam* [...] *de úgy gondoltam, ha megjöttünk* [Bajról], *majd sokat leszek vele. Erre már nem került sor."* Margit és az édesanyja öngyilkosok lettek.

Mária lelkiállapotát és viszonyát a család egyes tagjaihoz jól jellemzi a következő történet. *„Volt egy kis veteményesem* [Bajon], *éppen azt kapálgattam,*

mikor váratlanul megjött Feri sógorom. A nagyszobába ment be hátulról, én meg elölről, egy csomó rózsával. Nem szólt semmit, olyan furcsa volt a csönd. Végre megszólalt: Erősnek kell lenned! – mondta. Azt hittem, papával van baj. Mire ő: Édesanyád! Szinte megnyugodtam, valahogyan tudatlanságomban és elfásultságomban nem éreztem iránta úgy, mint kellett volna, pedig nemes ember volt. Azt hittem, ez a rossz hír, megint csönd [...] *és Manci.*" Lényeges megemlíteni, hogy Mária nem akarta, hogy apja tudomást szerezzen a tragédiáról. Szerette volna a fájdalomtól megkímélni, ezért testvérével, Sándor együtt úgy döntöttek, szanatóriumba viszik. Végül is sikerült titokban tartaniuk, mi történt. Hegedüs Loránt 1943. január elsején, öt hónappal később halt meg.

A nagyszülők és a gyermekek kapcsolatáról elmondhatjuk, hogy a Hegedüs lányok nagyapjuk, Navratil Imre haláláig (1919) egész nyarakat töltöttek az anyai nagyszülőkkel, akiknek Zugligetben, a Budakeszi út 63-ban volt egy egészen a Hárshegyig nyúló hatalmas kertjük. Miután a nagymama egyedül maradt Hegedüsékhez költözött a Váczi utca 40-be, következésképpen szinte nap mint nap találkoztak. Neki nem volt olyan tekintélye, mint a 86 évesen elhunyt nagyapának, akinek a szavai megmásíthatatlanok voltak. A zugligeti „álomvilág" részét képezte Navratil Ákos – neves közgazdász –, Hegedüs Loránt egyik veje is, akivel már jóval azelőtt ismerték egymást, hogy egy család lettek.

Mária komoly traumaként élte meg a szabadságot és a felhőtlen gyermekkort szimbolizáló kert elvesztését. A birtokot ugyanis Navratil Dezső örökölte, aki feleségéhez, Hegedüs Rózsihoz (Loránt testvéréhez) még az első világháború alatt hűtlen lett, s emiatt később el is váltak. Hegedüs Loránt és családja Rózsi néni iránti szolidaritásból megszakította a kapcsolatot Dezsővel, így a Hegedüsök soha többé nem jártak a zugligeti kertben, melyről Mária a következőt írta: *„Minden faágát ismertem, ma is előttem van, hogyan kell felmászni mindegyikre."*

A Hegedüs família a családtagokon és néhány közeli baráton kívül magába foglalta a nevelőket és a cselédeket is. Ez utóbbiak közül Mária Lizáról és Rózáról, mint családtagokról emlékezett meg, akik örömükben sírva fakadtak, amikor Hegedüs Loránt hazatért a tanácsköztársaság alatti fogságából. A cselédek szerették a családot, ragaszkodtak annak tagjaihoz, amit az is mutat, hogy egy időben, amikor nem tudtak nekik fizetni, ellenszolgáltatás nélkül végezték munkájukat. A ragaszkodás a családtagok részéről a cselédek irányában is megmutatkozott.

Különleges szerepe volt a családban Schwester Margarethe Sangbuschnak (Margaréta nővér), a Hegedüs Lorántot 1921–1923 között Berlinben ápoló önfeláldozó nővérnek, aki Budapestre is elkísérte betegét, sőt egészen

addig, míg fel nem épült, együtt lakott vele a Váczi utca 40-ben. *„Papa külön lakott Schwesterrel, de mama, ha lehetett, bement hozzá és ilyenkor Schwester rohant értünk, hogy vigyük ki, mert annyira izgatja a beteget. Remegő térdekkel mentem vissza a latin fordításokhoz, melyeket folyton gyakorolnom kellett."* Mária megemlékezett arról is, hogy a fiatal porosz nő kétszer is *„kockára tette életét azért, hogy* [Hegedüs Lorántot] *az öngyilkosságtól megmentse".*

Margaréta nővér Margittal és Máriával összefogva igyekezett mindent megtenni a beteg gyógyulásáért. *„Egy karácsonyeste volt, jól emlékszem, egy üveg likört vettünk és bevittük Manci meg én papához. Mindig vidámítani akartuk, akkor volt először, hogy sikerült, nevetett! Schwester azt mondta: der Schmiles* [sic! Valószínűleg arra akart utalni, hogy végre nevetett] *hat gelacht! – és boldogok voltunk mind a hárman."* Margaréta tehát a barátokhoz hasonlóan csatlakozott a család szűk magjához.

Hegedüs Sándor is sokat tett bátyja felépüléséért. Ő vitte rendszeresen sétálni és ő szervezte a látogatókat is. Régi barátait, Jászai Marit és Zilahy Lajost hívta meg hozzá, akik verssel, irodalommal kedveskedtek neki. Mária szerint ez segített is. Hegedüs hamarosan írni kezdett a Pesti Hírlapba és *„ettől kezdve rohamosan javult".*

Fentebb szóltam már Jókay Etelkáról, aki támogatta Margit berlini útját. Etelka néni Hegedüs Loránt édesanyjának (Jókay Jolánnak) a nagynénje volt. Lőrintén élt gyámfiával, Jókay-Ihász Miklóssal, és később annak feleségével, Erzsikével. A lőrintei birtok elmaradhatatlan alakja volt Károly kocsis, aki gyermekkorában Loránt, Rózsi és Sándor játszótársa volt. Egy generációval később pedig már a korábbi játszótársak gyermekei voltak pajtások: Pista, Manci és a Hegedüs lányok. Érdemes megemlíteni, hogy a birtokon élő gyermekek, legyenek azok a cselédek, vagy a családi munkamegosztásban részt vevő más alkalmazottak utódai, teljesen egyenrangúak voltak Etelka fiával (Miklóssal) és a Hegedüs lányokkal is. Karácsonykor például ugyanazt a karácsonyfát állták körül.

Mária Lőrintén ismerte meg férjét, Zsindely Sándort, aki csendes, családszerető és komoly ember volt; a társaságot viszont nem nagyon szerette. Mária elbeszélésében utal is arra, hogy csupán ez jelentett köztük időnként nézeteltérést, ő ugyanis kimondottan szeretett társaságba járni. Egy lőrintei vadászaton találkoztak először. Felmerül a kérdés, hogyan került Sándor a Veszprém megyei birtokra, a Hegedüsök által minden karácsonykor és húsvétkor szívesen látogatott családi találkozóhelyre, ahová el is tudtak bújni, ha kellett (tanácsköztársaság elől), s ahonnan oly sok támogatást kaptak; gondoljunk csak a berlini útiköltség esetére.

Zsindely Sándornak 3 fivére volt, akik közül Ferenc, Jókay-Ihász Miklós osztálytársa volt Pápán. Ő járt gyakran Lőrintére és hébe-hóba testvéreit is magával vitte. Ferenc személyisége egészen más volt, mint Sándoré. A később (1938, 1939) államtitkár, majd a Kállay kormányban kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, – Mária emlékeiben – rokonszenves, társasági ember volt. Mária nővére, Margit bele is szeretett.

Ám a történelem ez esetben nem ismételte meg önmagát. A Hegedüs lányok nem házasodtak ugyanabba a családba, ahogyan azt korábban Hegedüs Loránt és húga Hegedüs Rózsika tette.[11] Zsindely Sándor 1930-ban feleségül vette Máriát. Ellenben testvére Ferenc, aki soha nem vonzódott Margithoz, Tüdős Klárával kötött házasságot. Ez a helyzet billentette ki Margitot végérvényesen lelki egyensúlyából. S több mint valószínű, hogy az események ilyetén alakulása Máriával való kapcsolatát is átalakította. Főleg ha azt is hozzátesszük, hogy Margit előző kapcsolatának (Szebellédy Istvánnal) szerencsétlen kimeneteléhez, ha akaratlanul is, de valamennyire Mária is hozzájárult. *„Ez az ember* [Szebellédy] *velem mindig kedves és jó volt, de én mindig kigúnyoltam suta modorát. Folytonosan utánoztam. Lola, sőt még Adél is nevettek. Ezzel tettem tönkre Manci életét. Ez már nem butaság volt, hanem bűn."*

A család magját alkotó hármas helyzetére tehát ez az esemény is hatást gyakorolt. Margit halálát követően Zsindely Ferenc és Tüdős Klára még jobban a család részévé váltak. Máriáékkal való szoros, kölcsönös bizalmon nyugvó kapcsolatuk hozzájárult a család belső szerveződésének átalakulásához és az új egyensúly kialakulásához egyaránt. Nehéz időkben ők lettek Mária fő támasza. Budapest ostroma idején például, amikor Mária férje, Sándor megbetegedett, egy ideig ők gondoskodtak gyermekeikről.

Mária írása az ostrom részletes leírásával zárul. Ezt Hegedüs Loránt már nem érhette meg. A családi történet szálait innentől Mária fia, Hegedüs Loránt unokája, Zsindely Sándor vette fel.

Következtetések

A család magját alkotó triád tagjai (Hegedüs Loránt, Margit és Mária) nagyon hasonlóan gondolkodtak a család lényegéről. Kapcsolatukat alapvetően az egymás iránti szeretet határozta meg. Ebből következett, hogy felelőssé-

[11] Mindketten a Navratil családba házasodtak. Loránt szalóki Navratil Imre egyetlen lányát, Margitot vette feleségül, míg Rózsika Navratil Imre egyik fiához, Navratil Dezsőhöz ment feleségül.

get éreztek egymás iránt, valamint a családot kívülről vagy belülről érő kihívásokkal szemben (betegség, fogság) egymással közösséget vállaltak. Mindig volt közöttük egy aktuális vezető: a lányok gyermekkorában az apa, majd annak betegsége idején Margit, később Mária. Vagyis az irányító személye az idő előrehaladtával a helyzethez igazodva rugalmasan változott. A köztük lévő bizalom hosszú évek alatt lassan épült ki, majd a két lány között – Margit magánéleti kudarcainak következtében – szinte egyik pillanatról a másikra összeomlott. Ezzel a család magja körüli határ elmosódott és a család struktúrája is megváltozott.

Az édesanya nem tartozott a család legbelső köréhez, s ez a helyzet nem állt összhangban az apa és a két lány családról alkotott elképzeléseivel. Így kialakult bennük egy hiányérzet, amelyet előbb Margit, majd Mária igyekezett kompenzálni. Ha egy külső vagy belső kihívás kibillentette a családot régi egyensúlyából, Margit vagy Mária a család barátainak segítségével alkotta meg az új homeosztázist. A barátoknál, különösen Fellner Frigyes esetében egyfajta felkért-vállalt rokonsággal állunk szemben.

Jolán, Hegedüs harmadik gyermeke is kívül volt az említett körön. Hiányát az apa viselte legrosszabbul. *„Már a hegyen laktunk,* – írja Mária – *mikor Lola, aki gyermekkora óta nehéz természetű volt, kezdett különös lenni. Végül is az akkori Szieszta Szanatóriumba került... Szegény papa vasárnaponként mindig látogatta. Mit érezhetett? Mama egy szép nap, amikor papa már kezdett betegeskedni, bevitte a Lipótmezőre, de Sanyi* [Ifj. Zsindely Sándor, Mária édesapja] *visszavitte."* Az idézet utolsó mondata már az anya családtagjaival kapcsolatos érzelmeit illetve annak hiányát jelzi, aki lánya egészségügyi problémáira szinte ugyanúgy reagált, ahogy korábban férje betegségére.

Különböző időszakokban és mértékben, de fontos szerepe volt még a családban ifj. Hegedüs Sándornak, Navratil Ákosnak és az 1930-as évektől kezdve Zsindely Ferencnek is. Mindhárman segítették Máriát a családot ért nehézségek feloldásában. Mária felnőtt korától kezdve hasonló szerepük volt a családban, mint korábban Fellner Frigyesnek és Wertheimer Adolfnak volt.

Mária visszaemlékezésének egyik központi témája saját gyermekkora, melynek szülői, nagyszülői és rokoni háttérről is megemlékezett. Visszaidézte azokat a gyermekkori emlékeit és hangulatait, melyek egész életét végig kísérték. Visszaemlékezésében a gyermekkori biztonság érzése, a boldogság megtapasztalásának és a szeretetnek az élménye több családtaggal, rokonnal is szorosan összekapcsolta, ám mind közül Hegedüs Loránt volt csak egész életében meghatározó. A legárnyaltabb képet tehát Hegedüs Lorántról, mint apáról kapjuk.

Az a tény, hogy Hegedüs Loránt nem csupán az anyagi feltételeket teremtette meg gyermekei számára, de aktívan részt vett a nevelésükben is, két okból is különlegesnek számított a korszakban. Egyrészt azért mert a nemi szerepek és a családi munkamegosztás akkoriban erősen tradicionális volt. Ahogy a századfordulón megjelent nevelő célzatú írásokban olvashatjuk *„a család feje az apa, aki munkájával megteremti a család életéhez szükséges anyagi javakat. Az édesanya az apa feltétlen támasza, a háztartást vezeti és a gyermekeket neveli.* [...] *A gyerekek számára a legfontosabb követendő norma a szülők tisztelete és a nekik való engedelmesség."*[12] Az esetek többségében a dolgozó apának nem maradt ideje a gyermekekkel foglalkozni, akiktől többnyire el is szigetelődött és alakja a védelem, a szigor és a rend fogalmaival forrott össze.[13] A másik, hogy azok az apák, akik részt vettek a gyermeknevelésben, főként a fiaikkal foglalkoztak, azokkal is inkább csak iskoláskoruktól kezdve. Esetünkben természetesen figyelembe kell venni, hogy az anya nem tudta betölteni a szerepét, ezért az apával szemben olyan kihívások is körvonalazódtak, melyekkel más családapák nem szembesültek. Mindeközben a nevelőnők – akik szinte családtagnak számítottak – csak részben helyettesíthették az anyát.

A visszaemlékezésből következtethetünk Hegedüs Loránt nevelési stílusára is. A korabeli családokban általában az apa hozta a döntéseket, aki a tekintély elve alapján legtöbb esetben utasításokat intézett a többiekhez. Ezzel szembe Hegedüs Loránt nemcsak kikérte minden alkalommal a gyermekei véleményét a család egészét érintő kérdésekben, de több esetben át is adta a vezetést egyik vagy másik lányának. Nem lehet véletlen, hogy Hegedüs nagybátyja, Hegedűs István irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár volt azon szakírók egyike, aki az apákról – a fent említett – általánosan uralkodó képpel szemben *„a gyermekének nevelését szívén viselő apa figuráját, vagyis egy új* [demokratikus] *nevelési stílust"* mutatott be írásaiban.[14] Hegedűs István e témát több tárcájában is megjelenítette az 1870-es évek közepétől.[15]

Hegedüs Loránt mindig a kompromisszumot kereste, s így vagy úgy, de meggyőzhető volt. Kivételes eset volt, amikor Mária éhségsztrájkkal kényszerítette ki apjánál, hogy egyetemre mehessen. Zoológus lett. Hogy miért nem szorgalmazta Hegedüs Loránt Mária tanulmányait nem lehet pontosan tudni, de az bizonyos, hogy a nők továbbtanulását támogatta. Ezt igazolja, hogy Margit, aki öt évvel volt idősebb húgánál addigra már be is fejezte az

[12] BERG 2000. 25. Idézi: PUKÁNSZKY ms.a 6.

[13] FERTIG 1984. 23. Idézi: PUKÁNSZKY ms.a 6.

[14] PUKÁNSZKY ms.b 6–7; PUKÁNSZKY 2002. 11.

[15] Írásai a *Család és Iskola* című kolozsvári pedagógiai lapban jelentek meg, melynek egy évig főszerkesztője is volt.

egyetemet, s elindult felfele az egyetemi ranglétrán. 40 évesen egyetemi magántanár lett, ami akkoriban nagy ritkaságnak számított.

Hegedüs Loránt azáltal, hogy felvállalta gyermekei nevelését (foglalkozott a lányaival, minőségi időt töltött velük) a szülői szeretetet és a meleg családi légkört is biztosította számukra. Lányai azért ragaszkodtak hozzá kisgyermekkoruktól kezdve, mert ő volt az, aki foglalkozott velük. Mária életében az első igazi trauma az volt, amikor 11 évesen apját, a *„rendíthetetlen, biztos bástyát"* sírni látta Tisza meggyilkolásának hírére.

Hegedüsnek a munka és a család egyformán fontos lehetett. Sőt, talán a szülőséget magasabbra értékelte a munkájánál is, máskülönben nem lehetett volna, apaként annyira sikeres. Sikeresség alatt elsősorban azt értem, hogy egész életében képes volt gyermekeivel fenntartani a bensőséges viszonyt. Amikor Hegedüs Loránt 1942 nyarán beteg volt, Mária gondoskodott róla. „[...] *örülök neki, hogy olyan nehéz napokat éltem át vele*[...]. *Csak keveset tudtam visszaadni, tenni érte,* [...] *örülök, hogy mosdathattam, s oly hálás volt ezekért az apróságokért.*"

Hegedüs Loránt számára a lányaitól kapott szeretet adott értelmet az életének. Valószínűleg törékeny egészségére egész életében jó hatással volt az a jóleső érzés, hogy a család anyagi biztonságán túl lelki támaszt és védelmet is nyújthatott számukra. Szinte bizonyos, hogy a stabil családi háttér növelte Hegedüs Loránt munkakedvét és munkabírását is, mely szinte példátlan volt.

A forrás keveset árul el Hegedüsről, mint férjről. Az valószínű, hogy az anya hiánya, egyben a feleség hiányát is jelentette. Nem volt tehát mögötte egy biztonságot teremtő nő, aki a családi háttér meghatározója lett volna és férje karrierjét támogatta volna. Sőt, Mária kis történetei éppen arról tanúskodnak, hogy a feleség részéről nemcsak a támogatás hiánya merül fel, hanem akarva-akaratlan férjének (például felépülésének) akadályozása is.

Tehát az apa bevonódása a család életébe Hegedüs esetében csak a gyermekekre volt egyértelműen pozitív hatással, az anya életminőségét nem javította. Apa és gyermekei között nőtt a kohézió, a feleség és a férj között azonban nem. Hegedüs Lorántnak a családban vállalt szerepe nem enyhített az anya izolációján, inkább erősítette azt. Valószínű, hogy a triád által fenntartott demokratikus alapokon nyugvó együttműködés, éppen abból következett, hogy az apára és a két lányra – az anya hiánya és a számos megpróbáltatás közepette – olyan sok nehéz feladat hárult, hogy azokkal csak közösen tudtak megbirkózni.

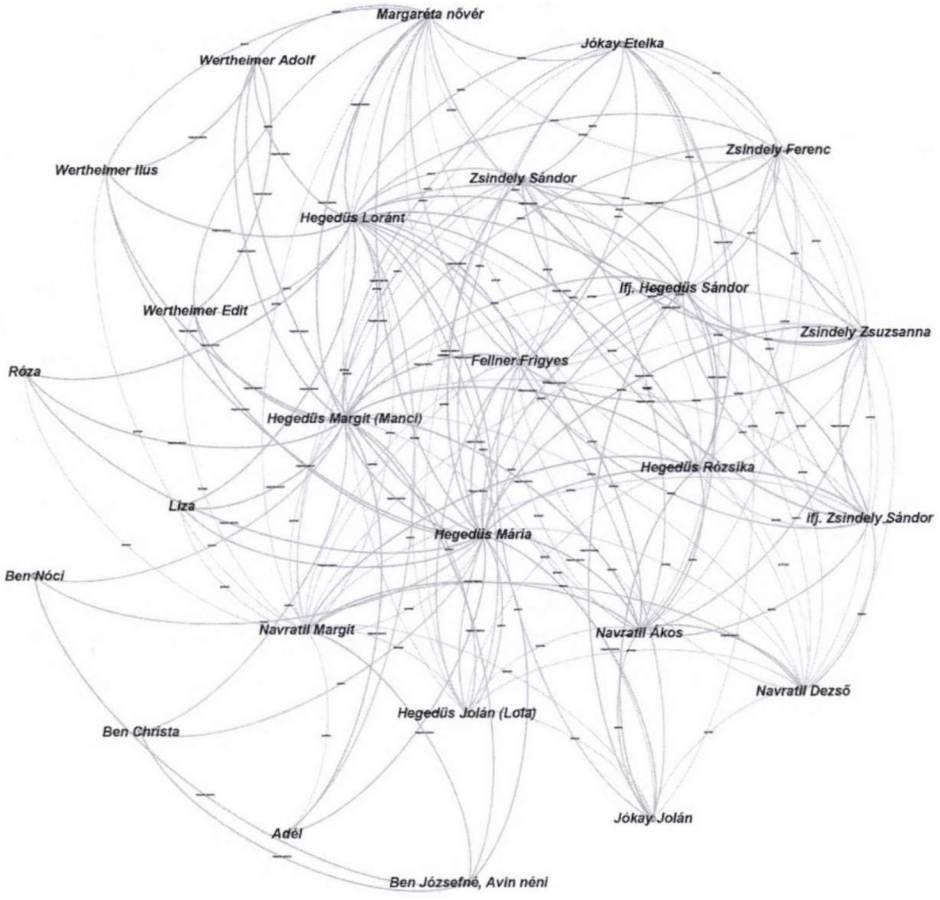

Felhasznált irodalom

BERG 2000 = Berg, Christa: Familienkindheit. In: Larass, Petra (Szerk.): *Kindsein kein Kinderspiel. Das Jahrhundert des Kindes 1900–1999.* Ausstellung der Frankeschen Stiftungen, Halle, 2000. 25.

FABINYI 1943 = Fabinyi Tihamér: Hegedüs Loránt. *Közgazdasági Szemle.* 67. 1943/1–2. 1–5.

FERTIG 1984 = Fertig, Ludwig: *Zeitgeist und Erziehungskunst. Eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1660 bis 1900.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1984.

GOODE 1982 = Goode, William Josiah: *The Family.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs N.J., 1982.

HEGEDŰS 1875 = Hegedűs István: Menj, nincs időm! *Család és Iskola.* Kolozsmegyei Tanító-testület, 1875. I.: 33–34.

HEGEDŰS 1877 = Hegedűs István: Gyöngédség és tekintély. *Család és Iskola.* Kolozsmegyei Tanító-testület, 1877. III.: 29–31, 38–40, 46–48, 53–54

HEGEDÜS ms. = Hegedüs Mária: *Verba volant, scripta manent.* In: Ifj. Zsindely Sándor: *Családi krónika.* Kézirat, Budapest, [2007]

LUHMANN 1995 = Luhmann, Niklas: *Social Systems.* Stanford University Press, Stanford, California, 1995.

MEAD 1973 = Mead, George Herbert: *A pszichikum, az én és a társadalom.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.

PARSONS 1951 = Parsons, Talcott: *The Social System.* Free Press, New York, 1951.

PARSONS 2000 = Parsons, Talcott: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (Szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 40–61.

PUKÁNSZKY 2002 = Pukánszky Béla: Gyermeküket tanító apák. Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. *Iskolakultúra.* 2002/3., 5–14.

PUKÁNSZKY ms.a = Pukánszky Béla: A gyermekkor története. 7. A gyermek évszázada? Kézirat, [2001] http://www.pukanszky.hu/Gyermekkor_2001/7_A%20_gyermek_%C3%A9vsz%C3%A1zada.pdf (2016.08.11)

PUKÁNSZKY ms.b = Pukánszky Béla: A gyermekkor története. A változások kora: a 19. század. Kézirat, [2001] http://www.pukanszky.hu/eloadasok/Selye%20Gyermekkortortenet/Konyv/6_A_valtozasok%20kora_a%2019_szazad.pdf (2016.08.11)

„BETEKINTÉS”

BÁNKUTI GÁBOR

PÉCSI KÓRKÉP,[1] 1945

Hangulatjelentés GyGy-nek

Január

Havas, hideg az idő az újév első reggelén.[2] A Király utca 42. szám alatt megkezdi működését a Svéd Vöröskereszt által a civil lakosság gyógykezelésére berendezett kórház.[3]

„Vajjon mit hoz ez az esztendő? Hogy gazdaságilag mik a megszállás következményei aziránt nem lehet a legkisebb kétség, de vajjon lesz-e lelki felemelkedés, mi lesz az unalomig hangoztatott demokráciából s lesz-e népünknek ereje esetleg éveken keresztül szenvednie s ki fog-e tartani hűségesen hite mellett s nem fog-e egy jelentékenysége [jelentékeny része] *áldozatul esni a kommunista propagandának amely napról napra erősödik s amelyet kizárólagosan minden erejével támogat a megszálló hatalom is. Mindmegannyi kérdés amire választ egyelőre még nem tudunk, amire pedig következtetni lehet az egyelőre nem sok jóval kecsegtet."*[4]

A Pécs-Belvárosi (dzsámi) plébániát 1919-óta vezető Kelemen Andor várakozásait hamarosan igazolta a tapasztalat: 17-én bolgár csapatok érkeztek a városba, 20-án az Ideiglenes Kormány dr. Boros Istvánt, a Magyar Kommunista Párt Pécs-Baranyai szervezetének titkárát nevezte ki a város és a megye főispánjává.[5] Az *„objektív anyagi adottságok okozta helyi nehézségek taktikai megoldásában"* a Moszkvából érkezett elvtársak közül Vas Zoltán – úgy is, mint Pécs város képviselője – volt az illegalitás súlyos esztendei után porondra lépő kommunisták segítségére. A szervezkedő pártnak a vidékre

---

1 Kórjelek, és tünemények öszvege, melyek az illető kór állapotát mintegy képben láthatóvá teszik.

2 Belváros Historia Domus (továbbiakban HD) 215.

3 KOPASZ – SZINKOVICH 1971. 131.

4 Belváros HD 215.

5 ROZS 2005. 15.

járó *„komoly, érett és tapasztalt"* instruktorok közül Gáspár Sándor tett még hasznos szolgálatot.[6]

Dr. Palos Bernardin ciszter szerzetes, pécsi (még királyi) tankerületi főigazgató intézkedése értelmében a tanulmányi értesítőkbe egységesen a következő bejegyzés kerül: *„A félév rövidsége miatt nem volt elbírálható."*[7]

Február

Február 15-én megtartja alakuló közgyűlését Pécs város önkormányzati testülete, az (ideiglenes) törvényhatósági bizottság.[8]

Szeméthegyek a Széchenyi téren. Az orosz városparancsnokság takarításra hívó rendelkezéséről Virág Ferenc püspök személyes közvetítésével a vasárnapi nagymisén, az evangélium után értesülnek a dzsámi csodálkozó hívei. *„Kissé szokatlan, hogy egy megyésfőpásztort bízzanak meg egy köztisztasági felügyelőnek hatáskörével, de manapság sok minden furcsaság megtörténik. [...] Úgy látszik a parancsnok meg volt elégedve híveink vasárnapi munkateljesítményével, mert nem tett kifogást."*[9]

A közjó összehangolt előmozdításának e példája kivételes. A megdermedt állami és közösségi funkciók élesztgetését a megszállók szabadsága a végletekig deprimálja. Boros István, mint Baranya vármegye és Pécs város közellátási kormánybiztosa Faragho Gábor közellátásügyi miniszternek küldött február 20-i jelentésében, a szovjet és a bolgár katonai egységek, valamint a szerb partizáncsapatok önkényeskedéseiről írva kénytelen túllépni a *political correct* elvárásain: *„félő, hogy az előadottak szerint súlyosnak minősíthető helyzet következtében úgy Pécs városa, mint egész Baranya vármegye lakossága az éhínség borzalmas pusztításainak lesz kitéve."*[10]

> '31 ES GYERMEKCIPŐT, magasszárút bőrtalppal, cukorért elcserélnék. Cím: Munkácsy-utca 5, fenn az udvarban.[11]

„Pécs város egész határában lövészárkokat ás a lakosság."[12]

---

6 KOPASZ – SZINKOVICH 1971. 10.

7 Uo. 141.

8 Uo. 29.

9 Belváros HD 218.

10 L. BALOGH 2015. 189. dokumentum. 388–390.

11 *Új Dunántúl*, 1945. február 28. Szerda, 4.

12 Belváros HD 218.

Március

Unternehmen Frühlingserwachen. „Teljes a bizonytalanság."[13] A Dráván Donji Miholac-nál átkelő német csapatok áttörése Pécs irányába egy héten belül kudarcba fullad.

> ÉRTESÍTJÜK a jó barátainkat és kedves vevőinket, hogy 3 évi munkatáborból hazaérkezve közössen megnyitjuk ideiglenesen Pécs Zsolnay V.-u. 31. szám alatt, általános cikkek nagykereskedésünket. Üdvözlettel Hoffman Imre és Weisz Ferenc.[14]

Megszólal a hangszóró a Széchenyi téren. *„Nincs békesség úgyszólván éjjel-nappal bömböl a rádió hétköznap éppen úgy mint vasárnap. A kulturát terjeszteni kell! Telehordatták mindenféle formájú és nagyságú padokkal a Széchenyi teret és hiába kértük, hogy legalább vasárnap az istentisztelet ideje alatt ne harsogjon, kérésünk nem talált meghallgatásra."*[15]

A tömeggyűlések szünetében lecserélték vajon a novemberben végtelenített lemezt?

> *Csak egy nap a világ,*
> *csak egyetlenegy csók az életünk.*
> *Ki tudja, mi vár ránk,*
> *ki tudja, holnap mire ébredünk?*[16]

Igen gyakoriak a házasságkötések főleg az egészen fiatalok között.[17]

A szabadság ünnepét a Széchenyi téren ünnepli Pécs város közönsége, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front rendezésében. A szónok: Farkas Mihály az MKP központi kiküldötte, nemzetgyűlési képviselő.[18]

---

[13] Uo.

[14] *Új Dunántúl*, 1945. március 27. Kedd, 2.

[15] Belváros HD 219.

[16] *„...a rádióból* [1944 novemberében] *egész nap egyugyanazon hanglemez búgott a pécsiek fülébe: »Csak egy nap a világ«."* VÖRÖS 1956. 242.

[17] Belváros HD 217.

[18] KOPASZ – SZINKOVICH 1971. 62–63.

Felkérem azon perzsabundás hölgyet, akinél március 15-én a fasiszták által elhurcolt nővérem sötétkék disznóbőr táskáját felismertem, hogy 3 napon belül bocsássa rendelkezésemre. Ellenkező esetben kénytelen lennék ellene a bűnvádi feljelentést megtenni. RÉTI MIKLÓS bőrdíszműves-mester Jókai-tér.[19]

Március 22–24. – a városfelajánlást előkészítő Triduum.[20]

Április

Eszményi célok hevítik a bolgár katonát a fasizmus elleni harcban.[21]

Lassan beindul az élet. Bár a közlekedés még akadozik – a fővárosba a Bátaszék—Baja—Bácsalmás—Kiskunhalas kerülővel lehet eljutni,[22] és a helyzet az év végére sem javul, ekkor másfél nap vasúton a Budapest—Pécs vonal –, a rendvédelmi szervek eredményesen működnek: *„A pécsi rendőrkapitányság, mint elsőfokú büntetőbíróság a szesztilalom kijátszása miatt 3000 pengő pénzbüntetésre, illetőleg 90 napra átváltoztatható elzárásra ítélte Gáti József pécsi, Benyovszky Móric-utca 28. szám alatti lakost. Az ítélet jogerős. Ugyancsak a rendőrkapitányság munkakerülés és erkölcstelen élet miatt ítélt el több nőt."*[23]

Feleségemtől sz. Bisztricki Lídiától különváltan élek és érte semmiféle felelősséget nem vállalok. Kámenczki János kövező-s. Pécs, Klimó-u. 1/a.[24]

Május

Az „első szabad május elsején" aktív a pihenés. A hivatalokban, intézményekben, üzemekben és valamennyi iskolában ünnepségek.

---

19 *Új Dunántúl*, 1945. március 21. Szerda, 2.
20 Belváros HD 219.
21 *Új Dunántúl*, 1945. április 5. Csütörtök, 1.
22 *Új Dunántúl*, 1945. április 19. Csütörtök, 1.
23 *Új Dunántúl*, 1945. április 17. Kedd, 2.
24 *Új Dunántúl*, 1945. április 20. Péntek, 1.

Május 2-án életbe lép a nyári időszámítás.

A lázas építő munkába másnap sem lehet belefeledkezni: 3-án polgármesteri rendelet szólítja el a városi üzemek alkalmazottjait. A városháza elől a polgármester vezetésével indul a menet a rohammunkával (26 nap alatt) elkészült monumentális szovjet hősi emlékmű leleplezéséhez, a szovjet hősök temetőjébe.[25]

Véget ér az európai háború. *„Győzelmi ünnepek világszerte, nekünk szorong a szívünk: vajjon milyen békét és újabb emberöltőkre milyen sorsot szánt az isteni Gondviselés. Templomainkban megyéspüspökünk utasítására Te Deum-ot mondunk. Az ötéves vérontás véget ért, azzal a fő fohásszal, hogy a lelkek békéje is mielőbb helyreálljon."*[26]

A kreativitás híd a kultúrák között. A ciszterci gimnázium úrnapi körmenetre toborzó kongregalistái nem elégednek meg a plakátozással. A belvárosi plébános lelkes beszámolója szerint *„egy oroszul tudó kispap elment a bulgár csapatok parancsnokához s megkérte, hogy egy bolgár pilóta repülőgépből szórhassa le a plakát szövegével ellátott röpcédulákat, ami híveink nagy örömére meg is történt".*[27]

Június

A hónap elején borult, szeles, hűvös idő, 13-tól beüt a kánikula. A *„korai beállott nagy meleg a legyek elszaporodását eddig nem látott óriási mértekben okozta. A legyek irtására a legmegfelelőbb eljárás az, hogyha a legyek táplálékául szolgáló mindenféle szerves hulladékot mint csontot, gyümölcs és ételmaradékot azonnal eltávolítunk, illetve jól elzárható helyen tartunk".* Lakossági panasz szerint a Vas Gereben és a Nagyvárad utcák sarkán legalább 100 kocsira való szemét halmozódott fel, *„mindenféle rothadó anyag, állati hulladék és egyéb bűzterjesztő anyagok"*, ami a környék levegőjét *„valósággal dögletessé teszi"*. A hulladék elhordására a fogathiánnyal küzdő köztisztasági hivatal a közmunkahivatal útján a fogattartó gazdákat is igénybe veszi.[28]

Tolnai József a helyi szociáldemokraták köztiszteletnek örvendő politikusa június 14-től Pécs megbízott, július 9-től véglegesített polgármestere. Az 1945 novemberében nemzetgyűlési képviselővé is választott Tolnait

[25] KOPASZ – SZINKOVICH 1971. 63.

[26] Ágoston HD 112.

[27] Belváros HD 221.

[28] *Új Dunántúl*, 1945. június 28. Csütörtök, 2; 1945. június 5. Kedd, 4.

1944 novemberében a nyilasok deportálták, Dachau-ból visszatért, a váci fegyházat már nem élte túl.†1951. július 3.[29]

A pécsi költők és művészek impozáns tavaszi seregszemléje a Pécsi Művészest. A rendezvényen Csorba Győző *„imaginativ lírája"*, Tarján Béla szocialista verse, Csányi László *„fájdalmasan kirobbanó költeményei"*, Harcos Ottó *„sajátos lobogású versei"*, Váradi Károly érett dunántúli lírája és Csuka Zoltán reprezentatív, verlaine-i ihletésű verse mellett *„igaz és fejlődőképes"* költők – András Endre, Kopányi György, Barlai József – is bemutatkoznak.[30]

Az Ágoston-téri elemi iskolába kerül a politikai internálótábor.[31] A pécsi népügyészség letartóztatja a nyilasok által korábban szintén internált Esztergár Lajos volt polgármestert, egyetemi tanárt, a *„Pécsi Norma"* néven ismert produktív szociálpolitika kidolgozóját.[32]

Július

A pécsi zsidóság a pótimaházban istentisztelettel emlékezik a deportálás egyéves évfordulójára. A szertartás a temetőben folytatódik, ahol a túlélők a gettóban és a Lakics-laktanyában meghalt, illetve öngyilkos testvéreik hantja fölött emlékeznek.[33]

A szokatlanul forró és száraz nyár kínlódásait fokozza, hogy Pécsett gyakran órákig, sőt a magasabban fekvő helyeken olykor reggeltől estig nincs vízszolgáltatás. Az ügyben megszólított Krisztián Béla, a városi közüzemek igazgatója a pazarlásra panaszkodik: *„Soha ennyi víz nem fogyott Pécsett, mint most.* [...] *Tessék takarékoskodni a vízzel! Az alacsonyabb területeken lakókban legyen annyi becsület, hogy pazarlásukkal ne húzzák le a vizet a magasabban lakó emberek elől."*[34]

Lenin nemcsak az orosz, de az európai demokrácia megteremtője is volt.[35]

---

29 NAGY 2010. 309.

30 *Új Dunántúl*, 1945. június 14. Csütörtök, 2.

31 Ágoston HD 113.

32 *Új Dunántúl*, 1945. június 28. Csütörtök, 2.

33 *Új Dunántúl*, 1945. július 6. Péntek, 4.

34 *Dunántúli Népszava*, 1945. július 25. Szerda, 2.

35 *Dunántúli Népszava*, 1945. július 25. Szerda, 2.

Ünnepélyes keretek közt búcsúzik a várostól Á. Savon őrnagy városparancsnok. Pécs új orosz katonai parancsnoka Vispakaluk alezredes.[36] Új szabadalom a hús nélküli húsleves. Kitűnő eredménnyel készíthető főzőtök bele és magja felhasználásával. Más mindent a rendes módon és mértékben kell adagolni hozzá.[37] Megkezdi működését a Szociáldemokrata Párt sakkosztálya és bekapcsolódik az országos sakkéletbe.[38] Jeleskednek a pécsi dobóatléták. Gerelyvetésben Griffaton (PEAC) 48, 56 m, kalapácsvetésben Petike (TFSE) 42,4 m, diszkoszvetésben Manzini (PEAC) 40,55 m ér el országos szinten is jelentős eredményeket.[39] Július 27-én, pénteken Ifj. Lovrics József tojást dob a népbíróságra. Ellene eljárás indul.[40] Az ország külpolitikai érdekeit sértő közleménye miatt a minisztertanács a külügyminiszter előterjesztésére négy napra betiltja az *Új Dunántúl* napilapot.[41] „Rendet kell tenni a tejfronton!"[42] Lakossági panasz: A Nagy Lajos utca 7–9. számú házban *„sertéskondát helyeztek el"*, az állatok körül *„szenny, piszok, bűz és legyek milliói tenyésznek"*.[43] Kártyarazzia a polgári Kaszinó kerthelységében, a rendőrség több embert szerencsejáték közben lep meg. *Chemin de fort* játszottak: Bencze Ignác ingatlan ügynök, Kun Lajos ingatlan ügynök, Schmidt János pincér, Czinkraut Ferenc cipész, Lindbrunner Márton hentes. A rendőrség 3900 pengőt foglal le, a kártyások ellen eljárás indul.[44] A Pécs Budai Szent Ágoston plébánia plébánosa az internáltak számára imakönyveket és rózsafüzéreket gyűjt.[45]

Augusztus

A hónap első hétvégéjén a *„Feleségül vesz a férjem"* és az *„Aranykalász"* című nagysikerű operettel búcsúzik a hosszúra nyúlt színházi évad.[46]

KERESEM öcsémet, Varga Józsefet MÁV fékezőt,
aki 1922. évben Sellyén született, 1944. november

[36] *Dunántúli Népszava*, 1945. július 22. Vasárnap, 2.
[37] Uo. 7.
[38] *Dunántúli Népszava*, 1945. július 24. Kedd, 4.
[39] *Új Dunántúl*, 1945. július 25. Szerda, 4.
[40] *Dunántúli Népszava*, 1945. július 27. Péntek, 2.
[41] *Dunántúli Népszava*, 1945. július 22. Vasárnap, 1.
[42] Uo.
[43] *Dunántúli Népszava*, 1945. július 27. Péntek, 3.
[44] *Dunántúli Népszava*, 1945. július 28. Szombat, 2.
[45] Ágoston HD 113.
[46] *Új Dunántúl*, 1945. augusztus 3. Péntek, 2.

25-én szolgálati útra ment Mosonmagyaróvárra. Fogságba esett, Pécsett 1944. december 3–4-én beszéltem vele utoljára. Aki tud róla értesítsen: Mezei Péterné, Pécs Athinay-u. 26.[47]

Nagy buzgalommal dolgozik a *„szédületesen felhajtott piaci árak"* letörésén az illetékes hatóság. A piaci árak éber őre, a piaci biztos: maximál, és már megy is tovább. (A pécsi vásáron hisztérikus jelenet: a csenevész almái kilóját 40 pengőért árusító kofa ordítva szidja az intézkedőt, aki portékája árát 20 pengőben állapítja meg.)[48]

A közellátásért folytatott harc főbb frontjai a kenyér (kukoricával és burgonyával keverve), a zsír (olajjal helyettesítve), a tej, a textiláru és a cipő. Az augusztusi jegyre nem adható ki a liszt, amíg a júliusi lisztjegyeket nem sikerül beváltani. A régóta hiányzó szappan – melynek hiánya korábban már a szénbányászok leszállását veszélyeztette, ti. a szénport a víz nem oldja ki a bőr pórusaiból – augusztus 7-től vásárlási könyvre kerül kiosztásra. Családonként egy darab pipereszappan kapható a családfő vásárlási könyvére.[49] A mohácsi polgármester a szappanfőzéshez szükséges lúgkövet a fővárosból szerezte be, élelmiszerért cserébe.[50]

2 ÉS 3 ÉVES gyermekemet kiadnám jobb családhoz nevelésbe jó fizetéssel. Mielőbbi választ kérem Pipacs-utca 3.[51]

A rendőrség őrizetbe veszi Nendtvich Andor nyugalmazott polgármestert és Palos Bernardin tankerületi főigazgatót. A pécsi rendőrkapitányság vezetését Vörös László veszi át a belügyminiszter által menesztett szociáldemokrata Minker Ádámtól. A hónap során egymást érik a letartóztatások, az augusztus 17-ei razziáról az MTI is beszámol. A vármegye területéről a hónap végén mintegy 400 internált dolgozik a mecsekszabolcsi bányában.[52] Az összes internáltak száma augusztus 29-én 3.390 fő.[53]

---

47 Uo. 4.

48 *Új Dunántúl*, 1945. augusztus 4. Szombat, 2.

49 *Új Dunántúl*, 1945. augusztus 5. Vasárnap, 3.

50 KOPASZ – SZINKOVICH 1971. 37.

51 Uo. 4.

52 MTI Augusztus 21.

53 Boros főispán augusztus 29-én kelt jelentését idézi: PÁVA 2009. I. 80.

A Tüzér-utcai sportpályán Pannónia Sörgyár – Pénzügyőrök labdarugó mérkőzés, melynek bevételét (belépődíj 10 pengő) a drávamenti falvak újjáépítésére fordítják. Bizonyára számos érdeklődőt vonzott a Bőrgyár – Dohánygyár női focimeccs is, melynek jövedelme a hadifoglyokat segélyezte. (A Hun utcai sportpályán a női derbit a Városháza – Rendőrség mérkőzés követte).[54]

A politikában sincs nyári uborkaszezon. Vasárnaponként a Széchenyi téren egymást érik a pártok népgyűlései.

Szeptember

A vármegyei törvényhatóság a KMP jelöltjével szemben Komáromy Lászlót, a Kisgazdapárt jelöltjét, a városi közgyűlés a kommunista Körmendy Vladimirral szemben Gál Lászlót választja meg a rendőrség politikai osztályának vezetőjéül. A viharos ülésen Vörös László városi rendőrkapitányt is leszavazzák, 49:30 ellenében Minker Ádám kapja a több szavazatot. (Erdei Ferenc belügyminisztert nem hatották meg az eredmények. Majd két hónapig elodázva a döntést, november 10-én, az országgyűlési választásokat követő átmenet idején, a posztokra a kommunisták jelöltjeit nevezte ki...)[55]

Az egyházmegye egyik legpatinásabb plébániáján (Szent Ágoston), a budai külvárosban a plébános választáson szeptember 17-én Magyar István püspöki tanácsos, a budapesti Szent Imre kollégium prefektusa 32, Perr Viktor szentszéki bíró, a pécsi Emericanum igazgatója, a Kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselője 27, Lukács István a plébánia adminisztrátora 14 szavazatot kapott. Egyes hívek és bizottsági tagok a választást megfellebbezték.[56] Az ügyben a VKM meghallgatásával a Belügyminisztérium hozott döntést, nem fogadva el a fellebbezés érveit.[57]

> Örömmel tudatjuk olvasóinkkal, hogy a Független Nép az első lap, amely közli, hogy a huszonnegyedik burgonya intéző központ megalakult.[58]

[54] *Új Dunántúl*, 1945. augusztus 31. Péntek, 3.
[55] PÁVA 2009 I. 82–83; PÁVA 2009. II. 98–99.
[56] Belváros HD 224; Ágoston HD 115, 118.
[57] Ágoston HD 118.
[58] *Független Nép*, 1945. szeptember 30. 4.

A Pécsi Nemzeti Színház évadnyitó darabja Kacsoh Pongrác János vitéz című dalműve.

Elcserélném durabell, duplatalpas komplett női cipőanyagomat zsírért.[59]

Október

Október elsején megindul az autóbusz forgalom a temetőbe és Bányatelepre. A drágaság kezd hihetetlen méreteket ölteni.[60]

„Nagy megnyugvást keltett s a reménykedést új erőre segítette az a körülmény, hogy a budapesti községi törvényhatósági választásokon a kisgazdapárt – helyesebben a keresztény világnézet abszolút többségi győzelmet aratott az egyesült szoc.demokrata és kommunista párt felett 121 –112 arányban. Nagyon biztató jel az országos választásokra. Itt tulajdonképpen népszavazás lesz, Krisztussal vagy nélküle, kereszténység vagy kommunizmus.[...] *Megindult a választási küzdelem, hihetetlen mennyiségű plakát borítja a házak falait s minden vasárnap más és más párt tartja a felvonulást s gyűlést a Széchenyi téren."*[61]

Október 25-én 20 fok meleg. A legszebb őszi idő.[62]

November

„Megvan az abszolút többség."[63]

A *„drágaság geometriai haladvány szerint emelkedik,"*[64] kinyílik a *lakbérolló.* Mivel a lakbéreket 1939 óta tilos emelni, a következő a feladvány: végy havi 30 pengős lakbért, és fizesd ki az adót, a víz- és csatornajárulékot stb. Vedd hozzá, hogy 1945 novemberében a háztulajdonos csak a lakbér felét tarthatja meg, a másik 50% újjáépítési pótdíj, melynek a befizetéséhez szükséges nyomtatvány 40 pengőbe kerül.

A Zeneakadémia nagytermében november 14-én megkezdődik Imrédy Béla Pécs díszpolgára és volt országgyűlési képviselőjének népbírósági tárgyalása.

---

59 *Független Nép*, 1945. szeptember 30. 3.

60 Belváros HD 224.

61 Belváros HD 224–225. Aláhúzások az eredetiben.

62 Belváros HD 225.

63 Belváros HD 225.

64 Ágoston HD 115.

A Pécsi Zenekedvelők Egyesülete 1945. november 19-én hétfőn d.u. 4 órakor a Pécsi Nemzeti Színházban Kodály Zoltán műveiből hangversenyt rendez. *„A műsor ára ~~100~~ 150 pengő."*[65]

A vármegyeháza kis tanácstermében megalakul a dunántúli, vagy a Dunántúllal behatóan foglalkozó magyar írókat tömörítő szervezet, a Batsányi János Irodalmi Társaság. Az alakuló ülésen megjelent Kodály Zoltán és Tolnai József polgármester. A Társaság elnökévé Várkonyi Nándort, társelnökké Illyés Gyulát és Sásdi Sándort választják.[66]

A pécsi evangélikus egyházközség Káldy Zoltánt választja meg új vezető lelkészévé.[67]

December

A rádió közli, hogy a 100, 10 és 1000 pengősöket lebélyegzik s ezzel értékük 75%-át elvesztik. Az 500 pengős és ennél kisebb egységek teljes értéküket megtartják. *„Így most előállott az a furcsa helyzet, ha az ember 250 pengő értékű összeget 500 pengős bankjeggyel fizetett, úgy még 100 pengőt illetőleg 1000 p. feliratú bankjegyet kapott vissza."*[68]

„Lassankint teljesen kimegy a szokásból a karácsonyi szt. gyónás."[69]

19-én megérkezik és átveszi hivatalát Pécs város új főispánja dr. Münnich Ferenc.[70]

Advent első vasárnapján Virág Ferenc megyéspüspök felszenteli a pécsi megyeri kertvárosi Szent Erzsébet templomot. *„Az idők jele volt, hogy egészen egyszerű, kopottas hintón jött a főpásztor, két öreg lóval."*[71]

Mindenki zavartalanul beválthatja cigaretta-jegyeit
A trafikok állandóan kapnak utánpótlást a dohánygyártól.[72]

---

65 Csorba Győző Megyei-Városi Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény Aprónyomtatványok Tára P 650.21 1945. Áthúzás az eredetiben.

66 *Új Dunántúl*, 1945. november 20. Kedd, 3.

67 *Új Dunántúl*, 1945. november 28. Szerda, 2.

68 Belváros HD 228.

69 Uo.

70 *Új Dunántúl*, 1945. december 19. Szerda, 2.

71 Kertváros HD 42–44.

72 *Új Dunántúl*, 1945. december 30. Vasárnap, 4.

Felhasznált források

Historia Domus (HD)
Belváros HD = Pécs-Belvárosi Plébánia Historia Domusa
Ágoston HD = Pécs-Budai Szent Ágoston Plébánia Historia Domusa
Kertváros HD = Pécs Megyeri-Kertváros Plébánia Historia Domusa
Csorba Győző Megyei-Városi Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény Aprónyomtatványok Tára P 650.21 1945

Sajtó

Új Dunántúl, 1945
Dunántúli Népszava, 1945
Független Nép, 1945

Forráskiadványok

KOPASZ – SZINKOVICH 1971 = Kopasz Gábor – Szinkovich Márta (Szerk.): *A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában.* Baranya Monográfia sorozat. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1971. ()
L. BALOGH 2015. = L. Balogh Béni (Szerk.): *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.
ROZS 2005. = Rozs András (Szerk.): *A Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Szociáldemokrata Párt (SzDP) Baranya megyei és Pécs városi iratainak repertóriuma 1944–1948.* Baranya Megyei Levéltár Segédletei 2. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005. (Baranya Megyei Levéltár Segédletei 2.)

Felhasznált irodalom

NAGY 2010 = Nagy Imre Gábor: Tolnai József. (Szócikk) In: *Pécs Lexikon* II. kötet. Pécs, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010.
PÁVA 2009. I. = Páva István: Cseppben a tenger. Emléklapok 1944/45-ről. I. rész. *Pécsi Szemle* XII. 2009. 2. (Nyár) 74–84.
PÁVA 2009. II. = Páva István: Cseppben a tenger. Emléklapok 1944/45-ről. II. rész. *Pécsi Szemle* XII. 2009. 3. (Ősz) 96–103.
VÖRÖS 1956 = Vörös Márton: *Az öttornyú város. Elbeszélések Pécs múltjáról.* Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1956.

GÁBOR PÉTER

HETVENÉVES A FORINT

Az új valuta születése numizmatikai szemszögből

A forintvaluta 1946. augusztus elsejei bevezetése Magyarországon egy kaotikus gazdasági időszak lezárását jelentette. Gazdaság- és politikatörténeti szempontból a kérdés számos feldolgozást megért már, azonban a szélesebb közönség előtt – nem számítva a numizmatikával foglalkozók körét – jóval kevésbé ismertek a stabilizációs folyamat belső részletei: a fizetőeszközt fizikai valójában megtestesítő bankjegyek és érmék története. Jelen írás célja, hogy a fém- és papírpénzek részletesebb ismertetésén keresztül mutassa be az új valuta kezdeti időszakát (1946–1950), mint a magyar pénztörténet egyik fontos állomását.

A világtörténelem mind a mai napig legnagyobb mértékű pénzromlása a magyarországi pengővalutát sújtotta. A második világháború befejezését követően a magyar gazdaságnak ugyanis egyszerre több olyan nehézséggel is szembe kellett néznie, amelyek külön-külön is elősegítették a pénz értékének csökkenését, együttes hatásuk azonban katasztrofális következményekkel járt. A szinte porig rombolt vagy jóvátétel címén leszerelt ipari létesítmények, az általános élelmiszer- és munkaerőhiány, a szovjet részről a jóvátételi termelés minden más folyamat elé helyezése és nem utolsósorban a fedezetlen pénzkibocsátás mind hozzájárult a pengővaluta értékének drasztikus csökkenéséhez.

1944 őszén, a háborús események következtében megszűnt az érmegyártás a budapesti pénzverdében, a Pénzjegynyomdát viszont Veszprémbe költöztetve tovább üzemeltette a nyilaskormány. Itt nyomtatták az 1943-as keltezésű 1000 pengősöket. A háború végén a Magyar Nemzeti Bank (MNB) bankjegyei és a Vörös Hadsereg által kiadott pénzjegyek párhuzamosan voltak forgalomban. Utóbbiak az összforgalom kisebb részét képezték, mintegy 5 milliárd pengő értéket képviseltek. 1945 tavaszán az Ideiglenes Kormány

megkezdte – az arany- és árufedezet hiányában gyakorlatilag fedezetlen – bankjegykibocsátást. Ekkor már folyamatosan zajlott a nyugatra hurcolt pengőkészletek visszaáramlása is, ami még inkább növelte a jegyforgalmat. Érmékből már csak 5 pengősöket vertek, ezek az 1943-as Horthy-arcképes kibocsátáshoz hasonlóan alumíniumból, de kisebb méretben készültek és a volt kormányzó portréját az Országház épülete váltotta fel. A legnagyobb címlet ekkor még a békeidőkben komoly értéket képviselő 1000 pengős bankjegy volt és a szovjetek sem nyomtattak nagyobb értékű pénzjegyeket. Az MNB május-június folyamán új 50, 100 és 1000 pengősöket helyezett forgalomba, valamint megjelent az addig nem létező 500 pengős címlet is.[1]

Tekintettel arra, hogy sem idő, sem pénz nem volt újabb tervezetek elkészítéséhez, ezért az új 50 és 100 pengősök elkészítéséhez az első, 1926-os rajzolatot vették ismét elő, de egyszerűbb technikával, csak ofszetnyomással, valamint némi színmódosítással gyártották újra őket, immár vízjel nélküli papíron. Az 500, 1000 és később a 10.000 pengősök nyomólemezei pedig szintén az 1920-as évekből származó és korábban fel nem használt német bankjegytervek alapján készültek. De a később készült inflációs címletekhez is felhasználtak korábbi nyomólemezeket. Teljesen újnak csak a tízmillió és az egymilliárd pengős rajzolata számított. Az árfolyam fokozatos esése és az árak emelkedése miatt októberben került sor a 10.000 pengős címlet bevezetésére, december 12-én pedig megjelentek a forgalomban az első 100.000 pengős bankjegyek is. Az ekkorra már teljesen elértéktelenedett érmék forgalmát december 31-ig bezárólag megszüntették.[2]

Már 1945 végén látható volt, hogy az infláció üteme és mértéke drasztikusan növekvő tendenciát mutat. Ekkor a kormány az ún. vagyondézsma eszközéhez folyamodott. Ennek értelmében az akkor forgalomban lévő három legnagyobb címletű bankjegyet, az 1000, 10.000 és 100.000 pengősöket felülbélyegezték úgy, hogy a közönségnek minden egyes bankóra a névérték háromszorosáért kellett bélyeget vásárolni. A bélyeg nélkül maradt példányok 1945. december 19-e után eredeti névértéküknek már csak 25%-át érték, december 31-ével pedig végleg értéktelenné váltak. A felülbélyegzés érintetlenül hagyta az 1000 pengőnél kisebb címleteket és nem vonatkozott a Vörös Hadsereg által kibocsátott ezerpengősre sem. Ez a lépés azonban mindössze 11 napig biztosította az államháztartás bevételeit és az inflációt is csak rövid időre szorította vissza. A százezer pengős címleteket hamarosan újranyomták. Ezek változatlan rajzolattal, de kék helyett barna

[1] KUPA 1993. 146.

[2] RÁDÓCZY – TASNÁDI 1992. 17.

színnel készültek. A korábbi kék színű példányok közül csak a felülbélyegzett darabok maradtak forgalomban, de ezeket is csakhamar kiszorították az újonnan készült százezresek.

Január folyamán a pengő árfolyama a korábbinál is mélyebbre zuhant. Ennek ellenére csak 1946. február 28-án jelent meg az első egymilliós címlet. Ugyanekkor kivonták a forgalomból a Vörös Hadsereg által 1944–45-ben kiadott pénzjegyeket. Májusban már egymilliárdos bankjegy is létezett, ezt követően pedig, tartva a csillagászati számok okozta zavartól, a milpengő elnevezést honosították meg, melyből a tízezres címlet volt az első (ez a gyakorlatban 10 milliárdos értéket jelentett), az utolsó pedig az egymilliárd milpengős. (Az 500 pengős címlet kiadása után már csak egyessel kezdődő címleteket nyomtattak.) A 100.000 milpengős bankjegyet június 3-án bocsátották ki, és ez volt az utolsó olyan címlet, amelyen még szerepelt sorozat- és sorszám. A rajzolatok a korábbi, hasonló címletű kiadásokat követték, így például a tízezer milpengős a tízezres, az egymilliárd milpengős a korábbi egymilliárdos rajzával készült, csupán a szín, a kiadási dátum, valamint az értékjelzés változott. Július 1-én ismét egyszerűsíteni kellett a névértékek jelölését: a bankjegyek innentől kezdve az immár 12 db nullát „megspóroló" *B.-pengő* elnevezéssel kerültek kiadásra. A B.-pengő szériáját is végignyomták tízezertől egymilliárdig, szintén az alapértékek rajzolatával, de a legmagasabb címlet, a valaha nyomtatott legnagyobb névértékű bankjegy, az egymilliárd B.-pengős már nem került forgalomba. Az utolsóként, 1946. július 11-én kibocsátott százmillió B.-pengős bankjegyet ezért – számokkal már ki nem írt, 20 db nullát tartalmazó névértékével – a történelem során a legnagyobb, forgalomba került címletként tartják számon. A 100 millió és 1 milliárd milpengős, illetve valamennyi B.-pengős, sőt az első 10 és 100 forintos bankjegy is az 1946. június 3-i keltezést viseli.

Hogy az államnak legalább minimális bevételt biztosítsanak, 1946. január elsejével bevezették az adópengőt (AP) mint elszámolási egységet. Értékét napi indexálással állapították meg a „sima" pengővalutához viszonyítva, és ennek figyelembevételével rótták ki a befizetendő adókat és járulékokat. Az arány az újév első napjaiban még 1:1 volt, de a sima pengő árfolyamának további romlásával ez csakhamar megváltozott. Február 1-én a szorzó már 1,70, március első napján 10, áprilisban 44, május 1-én pedig már 630 volt. Az utolsó hónap adatai szerint július elsején egy adópengő még 7500 milpengőt ért, 4-én már 340.000 milpengőt, 15-én 13.500 B.-pengőt, 18-án pedig 360.000 B-pengőt. Végül július 31-én 2 milliárd B.-

pengővel (2000 trillió pengő) zárt...[3] A helyzetet tovább bonyolította, hogy az adópengő 1946 májusától adójegyek formájában is megjelent a forgalomban. Hamarosan azonban nemcsak adók és járulékok, de mindenféle áruk és szolgáltatások megfizetésére használták őket a teljesen elértéktelenedett pengőbankjegyek helyett, ám mivel fedezetük a gyakorlatban – utóbbiakhoz hasonlóan – nem volt, ugyancsak inflálódni kezdtek, noha az adópengő értékcsökkenése mindvégig sokkal kezelhetőbbnek bizonyult a sima pengőnél. Kezdetben tíz-, ötven-, száz- és ötszázezer, illetve egymilliós címletekben létezett, ezeket július folyamán 10 és 100 milliós címletek követték. Egymilliárd adópengős is készült, de forgalomba végül már nem került, sőt az egymillió kinyomtatott példányból mindössze egyetlen darab maradt fenn. Az adójegyeket forintra átváltani is egyszerűbb (egyáltalán: lehetséges) volt, a stabilizáció kezdetekor ugyanis 200 millió adópengőben állapították meg a forint értékét. Így a százmillió adópengős 50, a tízmilliós pedig 5 fillér értékkel bírt még 1946. szeptember 30-ig. (A többi címlet is forgalomban maradt eddig az időpontig, de csekély értékük miatt hamar kiszorultak a használatból.) Összességében az adójegyek értéke ekkor csaknem 13 millió forintot (valamivel több, mint 1 millió dollárt) tett ki.

A „sima" pengő sokkal rosszabbul járt: az 1946. július 29-én megállapított átváltási arány értelmében négyszázezer quadrilliót (azaz egy négyes és 29 db nulla) kellett volna adni belőle egyetlen forintért, ekkora mennyiséget azonban megközelítőleg sem nyomtattak belőle. A kibocsátásra került csaknem 400 millió darab pengőbankjegy együttes értéke ugyanis alig 0,01 fillérnek (!) felelt csak meg, beváltása ily módon fizikai értelemben is lehetetlen volt. Ezért az elévülési időnek megszabott augusztus 15-i dátum csak elvi lehetőséget adott a beváltásra. Ez azóta is példátlan a világban lezajlott hiperinflációk történetében. Az új pénznemben történő ármegállapítást így minden egyes termék és szolgáltatás esetében egyedileg kellett elvégezni. Valamennyi „sima" pengőbankjegy forgalmát 1946. július 31-ével szüntették meg.

A különböző átszámítási árfolyamok még a kiadott címleteknél is magasabb csillagászati értékeket produkáltak – a bankjegykészítés egyszerűen nem tudta már tartani a lépést a pénzromlással. 1945 utolsó napján a dollár hivatalos árfolyama 285.000 pengő volt, az összesített bankjegyforgalom ez alapján még mintegy 2.686.000 dollárnak felelt meg. Egy hónappal később már 778.000 pengő ért egyetlen dollárt, ami 2.118.000 dollár összesített jegyforgalmi értéket jelentett. Az elértéktelenedés folyamata ezután

[3] KUPA 1993. 93.

lényegesen felgyorsult. Június 7-én az összes kibocsátott pengőbankjegy összértéke 1.044.000 dollárt tett ki, június 23-ra ez 2.159.614 dollárra nőtt (az árfolyam ekkor már 35,3 B.-pengő volt), 30-án pedig 3.454.744 dollárra (1 dollár = 1817 B.-pengő).[4] Július 7-re aztán a bankjegyforgalom összértéke 1.225.000 dollárra esett, majd villámgyorsan a töredékére zsugorodott, 15-én már csak 23.245 dollárt tett ki! A stabilizációig hátralévő utolsó két hétben pedig a sima pengő bankjegyforgalmának értéke egyszerűen semmivé vált, és július 9-től, miután az adópengő törvényes fizetőeszközzé vált, fokozatosan el is tűnt a forgalomból, helyét az adójegyek vették át. Az adópengő piaci árfolyama is igencsak eltért a hivatalostól: 1946. július 15-én 1 dollár hivatalosan 242.300, feketén viszont 29.318.000 AP volt, azaz mintegy százszoros volt a különbség.

1946. augusztus 1-én megjelent az új valuta, a forint. Az amerikai dollár árfolyamát hivatalosan 11,76 forintban határozták meg, a feketepiacon azonban 40-50 forintot is elkértek egyetlen dollárért. Ez később valamelyest visszaesett, de mindvégig jelentősen meghaladta a hivatalos jegyzést. Hogy a forint árfolyama stabil maradjon, a bevezetését megelőző napokban szinte minden piaci szegmensben mesterségesen felhalmozták az árukészleteket, hogy a kellő árufedezet rendelkezésre álljon. A nemesfémfedezetet az amerikaiak által visszaszolgáltatott „aranyvonat" szállítmánya jelentette, amelyben döntően a Magyar Nemzeti Bank készletébe tartozó aranyrudak és érmék érkeztek vissza Magyarországra. Ugyanekkor a biztonságos elosztás érdekében (is) országos méretű jegyrendszert vezettek be. További mozgásteret jelentett, hogy időközben a szovjet, csehszlovák és jugoszláv jóvátételi fizetések ügyében lehetővé vált az ún. progresszív teljesítés elve – 6 helyett 8 év alatt történő szállítási periódussal – valamint a szovjetekkel kötött gazdasági egyezmények által biztosított árufedezet is.[5]

Az új bankjegyek és érmék előállítása az időközben helyreállított és részben külföldi segítséggel megfelelő alapanyaggal is ellátott Pénzjegynyomdában, ill. a Pénzverdében, Budapesten történt. A bankjegyek előállításához részben francia és finn importból biztosítottak biztonsági papírt, mivel az óriási mennyiségű inflációs bankjegykibocsátás felemésztette a készleteket. Hosszú idő (1927) óta először került vízjel a magyar bankjegyek papírjába (nem számítva a szovjet Goznak cég által nyomtatott Vörös Hadsereg-pengőket és a nyomdai hiba miatt még 1945 tavaszán véletlenül vízjeles papírra nyomtatott néhány 100 pengőst), előállítási technikájuk

[4] KUPA 1993. 86.

[5] LEÁNYFALUSI – NAGY 2007. 8.

azonban egyelőre az inflációs pengőknél alkalmazott ofszetnyomás maradt. 1947-től fokozatosan cserélték le őket jobb minőségű, nehezebben hamisítható bankjegyekre.[6]

Augusztus elsején réz-cink, illetve alumínium-bronz alapanyagból készült 2, 10, 20 filléres, illetve alumíniumból vert 1, 2 forintos és (ekkor még kis példányszámban) ezüst 5 forintos érméket bocsátottak ki. Érdekesség, hogy a filléres és az egyforintos érmék hátlapján a „Magyar állami váltópénz" körirat szerepelt, nem pedig az államforma megjelölése (Magyar Köztársaság), ez csak a kettő- és ötforintosokra került rá. A bankjegyek közül az első napon csak a 10 forintos címlet jelent meg, a százast néhány nappal később, augusztus 7-én helyezték forgalomba. Mindkét bankjegyre, valamint a fémpénzek közül a 2 filléres és az 1-2-5 forintos címletekre a Kossuth-címer is felkerült. Az alapanyagot részben külföldről importálták, részben hazai forrásból fedezték, az egyforintos érmék például a Mátravidéki Centrálé (a hadműveletek során leszakadt) alumínium távvezetékeinek később beolvasztott huzaljaiból készültek, míg rezet a filléres érmék számára a Weiss Manfréd gyár csepeli készleteiből biztosítottak. Ugyancsak az árstabilitás megőrzése érdekében meghatározták a kibocsátható pénz mennyiségét is, ez 1946 végéig legfeljebb 1 milliárd forint lehetett, de végül 968 millión tetőzött (az augusztusi kibocsátáskor még csak 360 millió volt). A váltópénzek értéke az adójegyek bevonásakor 70-ről 84 millió forintra módosult. 1 kg arany értéke pedig 13.210 forintnak felelt meg ekkor.[7]

A stabilizációt követő hónapokban az árszínvonal többé-kevésbé stabilnak volt nevezhető, az ekkor még sokféle árucsoportban fennálló általános termékhiány azonban jelentősen drágította az érintett áruk és alapanyagok árát. A készpénzgyártásban is történtek változások: 1947-ben az addig 20 gramm súlyú és magas (83,5 %) ezüsttartalmú 5 forintos érme súlyát 12 grammra, nemesfémtartalmát pedig 50 százalékosra szállították le (átmérője változatlan maradt, de lényegesen vékonyabb peremmel). Ebből a változatból kereken 10 millió darab készült el, szemben a nem egészen negyvenezres példányszámú 1946-os verettel. Új, ezúttal már metszetmély nyomtatással készült bankjegyeket is terveztek, az egészen az 1990-es évekig használt „klasszikus" címletek ekkor jelentek meg először. Az inflációs pengők zöméhez hasonlóan a forint címleteket is Horváth Endre tervezte, akinek a későbbiekben Nagy Zoltán is besegített. A Petőfi Sándor arcképével díszített 10 forintos 1947. július 25-én, míg a Dózsa-húszas és a Kossuth-

6 RÁDÓCZY – TASNÁDI 1992. 18.

7 LEÁNYFALUSI – NAGY 2007 8.

százas 1948 nyarán jelent meg. Ugyanebben az évben bocsátották ki az addig nem létező 5 és 50 filléres érméket, mindkettő alumíniumból készült. Az 1949-től alapvetően megváltozó politikai viszonyok a pénzkibocsátás területén is nyomot hagytak: ebben az évben már az új, ún. Rákosi-címert helyezték az amúgy változatlan kivitelű bankjegyekre. Az alumínium egyforintos is csak a címer tekintetében változott meg, a többi fémpénzt részben vagy teljes egészében újratervezték. A réz helyett megjelent a szintén alumínium, de középen lyukas és teljesen új rajzolatú 2 filléres, az 5 és 50 filléresen a „köztársaság" felirat a „nép" előtaggal egészült ki, és hamarosan ugyanezt helyezték a változatlan rajzolatú, de ugyancsak alumíniumra cserélt 10, 20 filléresekre is. Az ezüst ötforintos érmék kibocsátását megszüntették, bár hivatalosan, csakúgy mint a rézből vert fillérek, egészen 1977-ig forgalomban maradtak. Az 1946-ban megjelent 10 forintos papírpénzt 1948-ban, a 100-as címletet pedig 1951-ben vonták ki a forgalomból. A II. Rákóczi Ferenc portréjával ellátott, 1951-es keltezésű 50 forintos bankjegyet csak jóval később, 1953-ban bocsátotta ki a Magyar Nemzeti Bank.

1. sz. táblázat: Az inflációs pengőbankjegyek adatai (1945–1946)

Címlet	Legyártott db	Keltezés	Kibocsátás	Visszavonás	Elévülés
50 pengő	1.745.000	1945. 04. 05.	1945. 06. 05.	1946. 05. 06.	Egységesen 1946. 05. 18.
100 P	33.617.000	1945. 04. 05.	1945. 05. 09.	1946. 05. 06.	
500 P	29.412.600	1945. 05. 15.	1945. 06. 01.	1946. 05. 06.	
1000 P	Nincs adat	1945. 07. 15.	1945. 07. 16.	1946. 05. 06	
10.000 P	78.966.000	1945. 07. 15.	1945. 10. 17.	1946. 07. 05.	1946. 07. 15.
100.000 P	Nincs adat*	1945. 10. 23.	1945. 12. 12.	1946. 07. 05.	Egységesen 1946. 07. 06.
1.000.000 P	46.271.000	1945. 11. 16.	1946. 02. 28.	1946. 06. 24.	
10.000.000 P	34.183.000	1945. 11. 16.	1946. 04. 02.	1946. 06. 24.	
100.000.000 P	29.491.000	1946. 03. 18.	1946. 04. 30.	1946. 07. 10.	1946. 07. 10.
1.000.000.000 P	26.185.000	1946. 03. 18.	1946. 05. 13.	1946. 07. 10.	1946. 07. 10.
10.000 milpengő	12.403.000	1946. 04. 29.	1946. 05. 27.	Egységesen 1946. 07. 31.	Egységesen 1946. 08. 15.
100.000 MP	12.571.000	1946. 04. 29.	1946. 06. 03.		
1.000.000 MP	12.106.000	1946. 05. 24.	1946. 06. 12.		
10.000.000 MP	11.576.000	1946. 05. 24.	1946. 06. 18.		
100.000.000 MP	12.408.000	Egységesen 1946. 06. 03.	1946. 06. 24.		
1.000.000.000 MP	12.368.000		1946. 06. 27.		
10.000 B.-pengő	7.673.000		1946. 07. 01.		
100.000 BP	8.849.000		1946. 07. 02.		
1.000.000. BP	8.840.000		1946. 07. 04.		
10.000.000 BP	1.372.000		1946. 07. 08.		
100.000.000 BP	2.201.000		1946. 07. 11.		
1.000.000.000 BP	Nincs adat		Forgalomba nem került		

*A százezer pengős címletből két kiadás is készült, a másodikat – eltérő színnel – a vagyondézsmát követően bocsátották ki, így arra nem vonatkozott a felülbélyegzés. Sem az első, sem a második kiadás pontos darabszáma nem ismeretes, mivel azonban a kék színű első kiadást hamarosan visszavonták a forgalomból, jóval ritkábban fordul elő, mint a barna színű változat.

2. sz. táblázat: Az adójegyek adatai (1946)

Címlet	Legyártott mennyiség	Keltezés	Kibocsátás	Visszavonás	Elévülés
10.000 AP	4.846.000	1946. 05. 28.	1946. 06. 13.	Egységesen 1946. 09. 30.	
50.000 AP	7.785.000	1946. 05. 25.	1946. 05. 21.		
100.000 AP	10.930.000	1946. 05. 28.	1946. 06. 13.		
500.000 AP	20.484.000	1946. 05. 25.	1946. 05. 21.		
1.000.000 AP	11.693.000	1946. 05. 25.	1946. 05. 21.		
10.000.000 AP	18.900.000	1946. 05. 25.	1946. 07. 18.		
100.000.000 AP	25.907.000	1946. 05. 25.	1946. 07. 25.		
1.000.000.000 AP	1.000.000	1946. 05. 25.	Forgalomba nem került		

3. sz. táblázat: Az első forintérmék adatai (1946–1951)

Címlet	Anyag	Évjárat	Első kibocsátás	Bevonás	Elévülés
2 fillér	Réz-cink	1946–47	1946. 08. 01.	1977. 06. 30.	1977. 12. 31.
5 fillér	Alumínium	1948–51	1948. 01. 30.	1992. 09. 30.	1993. 12. 31.
10 fillér	Alu-bronz	1946–50	1946. 08. 01.	1977. 06. 30.	1997. 12. 31.
20 fillér	Alu-bronz	1946–50	1946. 08. 01.	1977. 06. 30.	1997. 12. 31.
50 fillér	Alumínium	1948	1948. 05. 05.	1972. 06. 30.	1973. 06. 30.
1 forint	Alumínium	1946–49	1946. 08. 01.	1951. 08. 31.	1952. 03. 31.
2 forint	Alumínium	1946–47	1946. 08. 01.	1951. 12. 31.	1952. 12. 31.
5 forint	Ezüst (83,5%)	1946	1946. 08. 01.	1977. 06. 30.	1977. 12. 31.
5 forint	Ezüst (50%)	1947	1947. 05. 19.	1977. 06. 30.	1977. 12. 31.

4. sz. táblázat: Az első forintbankjegyek adatai (1946–47)

Címlet	Keltezés	Kibocsátás	Visszavonás	Elévülés
10 forint	1946. 06. 03.	1946. 08. 01.	1948. 03. 31.	1951. 03. 31.
100 forint	1946. 06. 03.	1946. 08. 07.	1951. 05. 31.	1951. 12. 31.
10 forint	1947. 02. 27.	1947. 07. 25.	1992. 09. 30.	1993. 12. 31.
20 forint	1947. 02. 27.	1948. 08. 01.	1992. 09. 30.	1993. 12. 31.
100 forint	1947. 02. 27	1948. 08. 14.	1998. 12. 31.	2000. 12. 31.

5. sz. táblázat: A pengő árfolyamának alakulása (1937–1946)

Dátum	Bankjegyforgalom	Bankjegyforgalom értéke dollárban	USA-dollár árfolyama pengőben
1937. 12. 31.	545.000.000 P	102.830.000*	5,30 P
1945. 01. 01.	20.766.000.000 P	83.000.000	250,- P
1945. 06. 30.	23.572.000.000 P	37.565.000	627,- P
1945. 12. 31.	746.446.000.000 P	2.686.000	285.000,- P
1946. 06. 07.	501.324 BP	1.044.000	480.000.000.000,- P
1946. 06. 23.	78.424.251 BP	2.159.615	35,30 BP
1946. 06. 30.	6.277.271.176 BP	3.454.745	1817,- BP
1946. 07. 07.	3.563.271.912.633 BP	1.225.756	2.907.000,- BP
1946. 07. 15.	76.047.075.417.532 BP	23.245	3.271.500.000,- BP

*Kupa Mihály szerint ez az érték 87. 956. 663 dollárt tett ki. KUPA 1993. 92.

Felhasznált irodalom

KUPA 1993 = id. Kupa Mihály: *Corpus Notarum Pecuniariarum Hungariae (Magyar egyetemes pénzjegytár) I–II.* Informatika Történeti Múzeum Alapítvány, Budapest, 1993.

LEÁNYFALUSI – NAGY 2006 = Leányfalusi Károly – Nagy Ádám: *A pengő-fillér pénzrendszer. Magyarország fém-és papírpénzei 1926–1946.* Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 2006.

LEÁNYFALUSI – NAGY 2007 = Leányfalusi Károly – Nagy Ádám: *A forint-fillér pénzrendszer. Magyarország fém-és papírpénzei 1946–2006.* Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 2007.

RÁDÓCZY – TASNÁDI 1992 = Rádóczy Gyula – Tasnádi Géza: *Magyar papírpénzek 1848–1992.* Danubius Kódex, Budapest, 1992.

GONDA GÁBOR

„... KEGYESKEDJÉK ENGEM INNEN ELHELYEZNI..."

A németséget érintő kényszermigráció katolikus egyházi vonatkozásai Baranya és Tolna vármegyében (1945–1948)

A magyarországi németek második világháborút követő kitelepítéséhez–elűzetéséhez kapcsolódó kényszermigrációs folyamatok, illetve azok hatásainak és következményeinek vizsgálata Baranya és Tolna vármegyében, a pécsi püspökség területén különösen indokolt. Az 1941. évi népszámlálás során Baranya lakosságának csaknem egyharmada (95.319 fő), Tolna népességének pedig több mint egynegyede (71.926 fő) vallotta magát német anyanyelvűnek.[1] Ez egyben azt is jelentette, hogy a pécsi egyházmegye területén élt a trianoni Magyarország német anyanyelvű lakosságának több mint egyharmada, mintegy 35%-a.[2] Az 1944 és 1948 között végrehajtott kényszermigrációs folyamatok következtében mintegy 60.000 – zömében római katolikus vallású – németet távolítottak el a pécsi egyházmegye területéről.[3] A kitelepítés maradandóan megváltoztatta az egyházmegye arculatát, nem csupán vallási tekintetben. Az alapvetően keresztény-konzervatív értékorientációjú, vallásukat rendszeresen gyakorló németek elűzetése a második világháborút követő radikális politikai, társadalmi, gazdasági- és kulturális átalakulás folyamatába illeszkedett. Ennek megfelelően a németek kitelepítésének hatásai és következményei sem csupán önmagukban, hanem e gyökeres változások

---

1 Az 1941. évi népszámlálás nemzetiségekre vonatkozó adatait közli: SZENYÉRI 2008. 68–69.

2 Uo. 70.

3 FÜZES 1990. 50. Az adatokat kritikai elemzésnek veti alá SZENYÉRI 2008. 182–185.

kontextusában vizsgálandók. Jelen tanulmányban a németek elűzetésének, valamint az azzal szoros összefüggésben végrehajtott betelepítéseknek a hitéletre, a vallásgyakorlásra, illetve a plébániák életére gyakorolt közvetlen hatásának néhány jellemző aspektusát mutatom be. A kitelepítés egyházi reflexiói helyett,[4] elsősorban az elűzetés egyházi vonatkozású következményeire és hatásaira koncentrálok a Pécsi Püspöki Levéltár releváns forrásai, valamint néhány különösen érintett település Historia Domusa alapján.

A ki- és betelepítések hatásai a plébániák életére. A földreformmal kapcsolatos belső migráció egyházi vonatkozásai

A németség kitelepítése (1946–1948), az országon belülről érkező magyar telepesek, a bukovinai székelyek és más menekültek letelepítése (1945–1946), majd a felvidéki magyarok betelepítése (1947–1948) mélyreható változásokat generált a plébániák vallási életében. A források tükrében kijelenthető, hogy a katolikus egyház összességében – mind materiális, mind spirituális értelemben – vesztese volt az egymásra torlódó migrációs folyamatoknak.

A németajkú hívek – főleg a magukat 1941-ben magyar nemzetiségűnek vallók, illetve a Volksbund politikájától magukat távol tartók – eltávolítását szinte kivétel nélkül veszteségként élte meg az egyházmegye papsága, elsősorban azok a lelkipásztorok, akik korábban hosszú éveket töltöttek el a németajkú hívek között.[5] A kitelepítés olykor a plébánia személyzetét, a pap közvetlen munkatársait is érintette. Így történt ez Majson is, ahol 1947. augusztus végén – alig egy évvel az elűzetés első hullámát követően – újabb kitelepítésre került sor. *„Elvittek megint egy csomó németajkú hívőnket, de most csupa magyar érzésű, magyar nemzetiségűt. Közöttük Schmidt János eh.k. pénztárnokot, nem tudjuk a pénztárnaplót visszakapni és Somos (Schum) Ádám templomgondnokot is, aki az aug. havi perselypénzt is magával vitte"* – jegyezte fel Bujdosó Tibor adminisztrátor.[6] Máriakéméndén és Monyoródon még 1948 júniusában is űztek el német származású embereket otthonaikból. *„Kb. 30 családot vittek a két községből.* [...] *Szászországba kerültek. Ugyanekkor kitelepítették Kretz József monyoródi buzgó harangozót"* – írta Fröschl Gáspár plébános.[7]

A német hívek hiányát még jobban felerősítette a kitelepített őslakosok és az újonnan érkezettek közötti kontraszt, amely számos más terület – gaz-

[4] Ezzel kapcsolatban lásd: GONDA 2012.

[5] Uo. 164–170.

[6] Majs Historia Domus (továbbiakban: HD). Oldalszám nélkül.

[7] Máriakéménd HD

dálkodás, mentalitás, értékrend stb. – mellett az egyházhoz és a valláshoz való viszony vonatkozásában különösen élesen megmutatkozott. Az ország különböző pontjairól betelepített lakosság ugyanis alapvetően másképp állt a hitélet és a vallásgyakorlás kérdéséhez, mint az üldözött svábság. *„Egyébként sajnos, a telepesek nagyon gyéren látogatják az Isten házát. [...] Legtöbbjük a kommunista párt tagjai, vallással nem igen törődnek, egyebet sem tettek, mint leltározták a volksbundisták vagyonát, a nekik osztott földeket nem igen művelték, szóval munkátlan, henye, máról-holnapra élő népség, kivéve egy-két családot, mely szorgalmas-törekvő"* – jegyezte meg Vizi János, Majs plébánosa 1945-ben, a telepítési akció megindulását követő hónapokban.[8] Ugyanő, egy évvel később már az egyházat érintő gazdasági következményekre is reflektált, amikor azt vetette papírra, hogy a *„párbér nagyon gyéren folyt be tavaly ősszel, de az idén is, úgyhogy a lakosságnak csupán egynegyede (az őslakosság) tett eleget fizetési kötelezettségének, viszont a nagy többség, a telepes lakosság egyáltalán nem fizetett (legfeljebb 2-3)"*.[9] Ám a ténylegesen jelentkező anyagi hátrányokon túlmenően a vallásgyakorlás terén is megmutatkozott a különbség a német őslakosság és a telepes újgazdák között a dél-baranyai faluban. Noha a plébános szerint 1946-ban a *„hitélet körülbelül ugyanolyan mederben folyt, mint tavaly"*, de a püspöki kar által március és április hónapban elrendelt nagyböjti lelki mozgalmon *„nagyobbára* [sic!] *csak az őslakosság vett részt, telepesek alig, legfeljebb a fiatalság"*.[10] 1947. Húsvétján – a német őslakosság elűzetésének első hullámát követően – a plébános konstatálta, hogy a húsvéti szentgyónást a telepes lakosság döntő hányada nem végezte el.[11] Amikor 1947. június 26-án Bujdosó Tibor volt diósberényi adminisztrátor ugyanezen minőségben átvette a majsi plébániát, szintén megállapította, hogy *„a telepesek közül csak kevesen járnak templomba"*.[12] Ez kétségtelenül új jelenségnek számított egy olyan faluban, ahol korábban a sváb őslakosság buzgón gyakorolta hitét és anyagilag is aktívan hozzájárult az egyházközség és annak különböző intézményei fenntartásához.

A telepítési akció egyházi vonatkozásaira igen jellemző a Dr. Perényi Pál, Hímesháza esperes-plébánosa által 1946. január 6-án rögzített kép. Az egyházmegyei hatóság számára készített helyzetjelentéséből érdemes hosszabban idézni: *„Az elmúlt évben a máriakéméndi esperesi kerület összes német községeibe magyar telepesek vándoroltak be. A legkevesebb telepes van Fekeden,*

[8] Majs HD
[9] Uo.
[10] Uo.
[11] Uo.
[12] Uo.

a püspöklaki plébánia községeiben [sic!]. *Véménden, Palotbozsok, Hímesháza és Hercegszabar községeiben főleg csángó-székelyek, a hímesházai plébánián a 70 székely családon kívül: Hímesházán a Szigetvár, Mecsekalja, Sz. Dénes* [sic!] – *Sumony vidékéről idekerült kommunista napszámosok, béresek, pásztorok, zsellérek, Püspökmárokra Egervidéki szegény munkások, Szűrbe többnyire fuvarosok, bányászok, pásztorok valamint Hajdúsámsonból Debrecen mellől idevándorolt református kommunista munkások.* [...] *Az itteni telepesek és földigénylők templomba nem járnak, csak nagyon kevesen közülük. Ezen nem is csodálkozunk, mert az összes telepesek a kommunista vagy a nemzeti parasztpárt tagjai. Ezek állítólag minden vasár- és ünnepnapon táncmulatságot rendeznek. Tisztaság, szorgalom tekintetében pedig összes sem hasonlíthatók a német híveinkkel, akik mélyen vallásosak, ha nem is voltak, legalább eljártak vasárnap a templomba. Az új telepesek egyébként párbérszolgáltatásról hallani sem akarnak, ez évben nem is szolgáltattak Hímesen és a fiók községekben semmit sem. Teljesen megvagyunk akadva az egyházközségi adó szolgáltatásával is; az elmúlt évben a telepítési eljárás és az infláció az eh. községi adó beszedését lehetetlenné tette. Nagyon nehéz helyzetben vagyunk itten a német nyelvű plébániákon. Az isteni gondviselésbe vetett hittel várjuk türelmesen, bármit hozna is a nehéz jövő".*[13]

Nem csak Dél- és Kelet-Baranyában, de Tolna megye északi részén is hasonló volt a helyzet. Mondhatni általános jelenségről beszélhetünk, amely szinte valamennyi németek által lakott községben-régióban jelentkezett. A (kényszer) migráció erősen érintette Dunakömlőd és Németkér településeket is. „*Ez a két község* [...] *már kapott egy csomó telepest is a Viharsarokból valókat – Békés vármegyéből. Ezek az új lakók, ha végleg itt maradnak, megbonthatják a plébániák létét is. Minden egyházközségi terhet megtagadtak. Arra hivatkoznak, hogy minden régi okmány pl. visita canonica érvényét veszítette. Egyházközségi adót nem akarnak fizetni, még kevésbé párbért, vagy bármi mást. Mindössze az iskolához akarnak addig hozzájárulni, még nem lesz községi, vagy állami iskola*" – számolt be a fejleményekről 1946. január 19-én Solymár (Schultz) Gábor kerületi esperes.[14]

A telepítési akció által okozott és az esperesek által fentebb vázolt problémákat – feltehetően nem függetlenül az egyházmegye papsága által készített és beküldött helyzetjelentésektől – mind a Pécsi Püspökség, mind a Magyar Katolikus Egyház legfelsőbb vezetése is érzékelte, és megpróbált tenni ellene. A budapesti Központi Papnevelő Intézetből 1946. február 28-án megkeresés érkezett az egyházmegyei hatósághoz. Ebben Virág Ferenc

[13] Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban: PPL) 2 521/1945.
[14] PPL 244/1946.

püspököt egyrészt arról tájékoztatták, hogy Witz Béla budapesti általános érseki helynök megbízásából tárgyalások folynak a katolikus egyház, illetve a ki- és betelepítéseket végző hatóság, a Népgondozó Hivatal (NH) vezetősége között. E tárgyalások célja az volt, hogy a telepítési akció végrehajtása során a lehetőség szerint érvényesítsék, illetve megvédjék a katolikus egyház érdekeit. *„A hivatal vezetőjével folytatott megbeszélésünk alapján remény van arra, hogy a kitelepítés folytán megüresedett helyekre betelepítendő lakosság kiválasztásánál a vallási szempontokra is tekintettel lesznek"* – állt többek között a dokumentumban.[15] Az egyházat képviselő tárgyalók – a katolikus érdekek minél hatékonyabb képviseletének reményében – a kitelepítésre kerülő német községek pontos vallási statisztikájának elkészítését kérték az egyházmegyétől. A katolikus lélekszám mellett az egyes községekben működő katolikus egyházi intézmények (pl. plébánia, iskola, zárda stb.) kimutatását is kérték, hogy statisztikailag is igazolható legyen az egyes települések katolikus jellege, hogy azokban aztán az elűzött-elűzendő német őslakosság helyére (gyakorló) katolikus vallású telepesek elhelyezésére nyílhasson lehetőség. A püspökség nem késlekedett a feladat végrehajtásával: pontosan egy hónappal a megkeresést követően, 1946. március 28-án felterjesztette a pécsi egyházmegye településeinek lélekszámáról, katolikus lakosságáról (külön feltüntetve a német nemzetiségű, illetve anyanyelvű népesség számát), valamint az egyházmegye katolikus intézményeiről szóló részletes kimutatást.[16]

A további események mindenesetre arról tanúskodnak, hogy sem a statisztikák, sem a tárgyalások nem voltak elegendők ahhoz, hogy – katolikus szempontból – bármiféle érdemi hatást gyakoroljanak a telepítési akció menetére. A katolikus egyház e tekintetben nem jól mérte fel a helyzetet, és nem ismerte fel a tárgyalások minden bizonnyal csupán időhúzó, taktikai jellegét. A telepítésekért kezdetben felelős, azokat ténylegesen irányító NH ugyanis a közvetlen kommunista kontroll alatt álló Belügyminisztérium által felügyelt szerv volt, és mint ilyen, az MKP érdekeinek megfelelő szellemben tevékenykedett.[17] A Kommunista Párt pedig közvetlen politikai tőkét kívánt kovácsolni a telepítési akcióból, másrészt a németség minél nagyobb arányú kitelepítésével a katolikus egyház helyi pozícióit is gyengítette. A németek elűzésével és a telepítési akcióval az MKP lényegében a földbirtokkal rendelkező „hazaáruló svábokra" és a „klerikális reakcióra" egyszerre kívánt csapást mérni.

---

[15] PPL 609/1946.

[16] Uo.

[17] Az NH-val kapcsolatban lásd: GONDA 2009. 475–477., valamint TÓTH 1993. 88–89.

Mindezek tükrében nem meglepő, ha a fentebb már idézett Dr. Perényi Pál az év végén rezignáltan azt állapította meg, hogy *„a kerület papsága fájlalja azokat a nehéz lelkipásztori körülményeket, amelyekbe a telepítési actió* [sic!] *folytán került. A telepesek nagy átlagban nem járnak templomba, egyházi-iskolai kötelezettségeiknek eleget tenni nem akarnak. Ezek miatt az egyházközségi költségvetésből folyó kivetések nem folynak be. Iskoláink fenntartása pénz és tűzifa hiány miatt nagy nehézségekbe ütközik. Több helyen protestánsok települtek be és így az eddigi kat. egység megtörést szenvedett. Templomaink és egyházi épületeink fenntartásának ügye mielőbbi rendezésre vár. Erre a célra a földigénylő bizottságok a legtöbb helyen semmit sem szavaztak meg.* [...] *Az idetelepedett székelyek legalább is a fele analfabéta. Ezek is legnagyobbrészt templomba nem járnak. Annál kevésbé járnak az itt betelepedett volt szegény emberek: béresek, pásztorok, uradalmi cselédek stb., akik azelőtt az uradalmi pusztákon sem voltak templomlátogatók. A telepesek majdnem kivétel nélkül irtózatosan káromkodnak és amijük van, azt egyes alkalmakkor (búcsú, névnap, disznótor) eltékozolják.* [...] *Amilyen jók voltak ezelőtt a lelkipásztori körülmények, éppen annak ellenkezőjét hozták meg a telepítéssel meghozott állapotok, amelyekről telepítésmentes magyar helyeken nem is tudnak a lelkészkedő papok".*[18]

A telepítési akció gazdaságilag is megroppantotta a plébániákat.[19] Faludi Ferenc grábóci plébános 1946. október 18-án azt jelentette az egyházmegyei hatóságnak, hogy az 1945 őszén a településre érkezett telepes családok – akik egyben az MKP tagjai is voltak – megtagadták a párbér fizetését, sőt, kijelentették, hogy papra sincsen szükségük.[20] Blandl György kerületi esperes szintén megerősítette, hogy Bonyhád környékén, a Völgységben általános jelenség, hogy az újonnan betelepített lakosság nem hajlandó megfizetni sem a párbért, sem más egyéb egyházi szolgáltatást.[21] Jó példa Solymár (Schultz) Gábor dunakömlődi esperes levele, aki részletesen ecsetelte, hogy a telepítések milyen nehéz gazdasági helyzetet teremtettek az egyházközségben: *„A szeptember 1 és 2.-án végrehajtott kitelepítés súlyos helyzetbe hozta a plébániát, mert a még megmaradt régi lakosok a canonica visitatio szerint, ha gazdák voltak búzát hoztak. Ez most elmaradt. Egyébként is a telepesek nem óhajtanak hozzájárulni a terhekhez. A kikézbesített adóíveket 25%-uk egyenesen vissza is küldötte. Hiába viharsarokiak – megmutatták.* [...] *A mostoha körülmények miatt az egyházközség képtelen kötelezettségeinek eleget tenni. Emellett a lakosság száma állandóan változik. Okt. végén több, mint 40 család kiköltözik. Elüldözi*

[18] PPL 3 174/1946.

[19] Az egyházmegye anyagi nehézségeiről lásd: BÁNKUTI 2012. 209–211.

[20] PPL 2 767/1946.

[21] Uo.

őket a föld, mely magától nem terem. Új telepesek majd jönnek, de a jelek szerint nem csehszlovákiai magyarok, hanem újból endrődiek [ma: Gyomaendrőd] *és békésiek*".[22] Az esperes jelentése pars pro toto jellemezte a nagy volumenben végrehajtott lakosságcsere által érintett plébániák helyzetét.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtásának hatásai a plébániák életére

Mindenképpen szükséges differenciálnunk a földreform, illetve a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtásával kapcsolatos migráció keretében Baranya és Tolna korábban (zömmel) németek által lakott községeibe érkezett népesség között. A felvidéki magyar családok ugyanis – a főleg kommunista, illetve kommunista szimpatizáns belső telepesekkel szemben – az őslakos németséghez hasonló értékrendet képviseltek. Az ő lelki támogatásukat Mindszenty József bíboros is fontosnak tartotta, erről tanúskodik 1948. augusztus 15-én kelt, Virág Ferenc pécsi püspökhöz írt levele. Ebben az esztergomi érsek arról értesíti az egyházmegyét, hogy megbízta a csallóközi Csicsóról származó plébánost, Király Józsefet a Csehszlovákiából áttelepített katolikus hívek meglátogatásával. Az akkor már Budapest-Ferencvárosban káplánként tevékenykedő Király – aki korábban minden bizonnyal szintén szülőföldje elhagyására kényszerült – feladata az volt, hogy személyesen tájékozódjon a pécsi püspökség területére telepített felvidékiek helyzetéről, lelkipásztori ellátottságukról, illetve, hogy részükre lelkigyakorlatot és népmissziót tartson. Virág püspök örömmel fogadta az érseki megbízott kinevezését, hiszen – mint írta – felkarolásukat „*és támogatásukat magam és egyházmegyém papsága is rendkívül fontosnak tartjuk, mert abban az idetelepített népegyvelegben, mellyel a pécsi egyházmegyét eddig boldogították, ők bizonyultak a legjóravalóbbaknak*".[23]

Ez a megállapítás mikroszinten is helytállónak bizonyult. Amikor 1947 áprilisában a Dél-Dunántúlon is megindult a lakosságcsere gyakorlati végrehajtása, az egyházmegye községeibe szinte elsőként érkeztek magyarok a Felvidékről. „*Úgy látszik vallásos emberek*" – jegyezte fel Cselenkó János Püspöklak (ma: Geresdlak) plébánosa,[24] amely – mint fentebb láttuk – messze nem volt evidencia a korszakban. A baranyai Majsra 1947 áprilisa és 1948

[22] PPL 2 402/1947.
[23] PPL 2 067/1948.
[24] Geresdlak HD

novembere között folyamatosan, több hullámban érkeztek felvidéki magyar családok. 1947 őszén több katolikus vallású magyart is betelepítettek a szlovákiai Szemet községből. *„A rózsafüzér társulati rózsák nagyon hiányosak voltak, ezeket okt. 5-én újra rendeztük. 7 rózsa németajkúakból alakult, egyet a szlovákiai magyar telepesek alakítottak"* – konstatálta az adminisztrátor.[25] A szomszédos Nagynyárádon 1947. szeptember 26-án tartották a bérmálást. Mivel ekkor a felvidéki családok betelepítése még javában zajlott, a Csehszlovákiából származó magyar fiatalok nem részesülhettek ebben a szentségben. A falu plébánosát, Faludi Ádámot, azonban csakhamar felkereste a jobbára a Csallóközből származó családok képviselője, aki jelezte nála az áttelepített magyarok azon igényét, hogy *„az ő kb. 40-50 gyermeküket is részesüljön bérmálásban. A kérésemre Megyés Püspök Úr Atyánk úgy döntött, hogy a felvidéki 40 bérmálkozó tankötelest hozzam be okt. 23-án Pécsre és ő a vártemplomában* [sic!] *külön megbérmálja majd őket"*.[26]

A felvidéki magyar családok betelepítésével átmenetileg ismét megerősödni, feléledni látszott a hitélet, a vallásos buzgalom. A fentebb említett Majson megpróbálkoztak egy korábbi egyházi hagyomány revitalizálásával: 1947. szeptember *„első vasárnapjára (szombaton) Máriagyűdre zarándokoltunk. Sajnos csak 75 hívő jött el, sokan az utolsó pillanatban maradtak el, mert a németajkúakat kitelepítéssel, a telepeseket* (értsd: a Felvidékről betelepített magyar családokat) *a települési jog elvonásával ijesztették"*.[27] Egy évvel később hasonló volt a helyzet: *„A zarándoklaton majdnem 200-an vettek részt, ebből több, mint 100-an áldoztak. Többen jöttek volna, de a németajkúakat kitelepítéssel, a telepeseket telepjog-elvonással fenyegették egyesek"* – utalt a gyökeresen megváltozott politikai környezetre Bujdosó Tibor adminisztrátor.[28] Az itthon maradt (vagy éppen visszaszökött) német őslakosok és a Felvidékről származó magyarok nem csupán együtt élték meg hitüket, hanem olykor közös anyagi ráfordítással járultak hozzá bizonyos egyházi célok, beruházások megvalósulásához is. Máriakéménden például *„felvidékiek és őslakosok adakozásából"* Szent Józsefet és Szent Antalt ábrázoló szobrokat, illetve új keresztúti stációs képeket vásárolhatott Fröschl Gáspár plébános.[29]

---

[25] Majs HD

[26] Nagynyárád HD

[27] Majs HD

[28] Uo. Jellemző – bár az ismert köztörténeti folyamatok tükrében nem meglepő –, hogy 1950-ben teljesen elmaradt a hagyományos máriagyűdi zarándoklat *„a határzár miatt, mely július elsejével lépett életbe. A határsávban lakók fényképes bizonyítványt kaptak"* – írta Müller József plébános.

[29] Máriakéménd HD

A Csehszlovákiából áttelepített magyarok ugyanakkor nem csupán az egyházhoz és a vallásossághoz, de a német őslakossághoz is alapvetően másképpen viszonyultak, mint a földreform végrehajtása következtében betelepített újgazdák: *„Ők is sírnak, szomorkodnak. Cseh-Szlovákia* [sic!] *azért űzte ki őket, mert ezer éves magyar földön hűségesek maradtak magyar fajtájukhoz."*[30] E sorok rávilágítanak egy rendkívül fontos tényre. Jelesül, hogy a felvidéki magyarok és a dél-dunántúli németek sorsában nagyon sok volt a közös vonás, a kapcsolódási pont. Ilyen volt például az önállóan gazdálkodó földműves léten, a „gazdatudaton", a birtokos paraszti életmód hagyományán túl, az alapvetően a vallás által meghatározott értékrend. A szülőföld, a családi ház, a saját ingatlan- és birtokállomány elveszítése, a kitaszítottság, az előzetés, a biztonságot nyújtó faluközösség, a rokoni-családi kapcsolatok felbomlása, a szétszóródás tragikus és traumatikus élménye illetve közös tapasztalata egy sajátságos szolidaritás kialakulását eredményezték a két (etnikai) csoport között.

Ugyanakkor a pécsi püspökség területére telepített felvidéki magyarok sem csupán a római katolikus vallást követték. Szép számmal érkeztek protestáns családok is, amelyek lelkipásztori gondozása komoly fejtörést okozott a korábban csaknem szín katolikus egyházközségeket vezető baranyai és tolnai plébánosok számára. *„Evangélikusok is jöttek. Így aztán egyre vegyesebb lesz a plébánia mind a négy községe. A telepítés előtt csak Marázán voltak evangélikusok, Püspöklakon, Fazekasbodán és Geresden tiszta katolikus nép lakott. Ez a keveredés sok gondot okoz a lelkipásztornak. Fazekasbodára, Geresdre és Marázára is telepítettek felvidékieket. Püspöklakra 10 katolikus, 18 evangélikus, Fazekasbodára 13 katolikus, Geresdre 6 katolikus, 11 evangélikus és Marázára 6 evangélikus családot telepítettek be"* – utalt a lelkipásztorokat újabb kihívások elé állító problémára Cselenkó János plébános.[31]

Záró gondolatok

A források tükrében megállapítható, hogy az 1945 és 1948 közötti, a Baranya és Tolna vármegye területét lefedő pécsi püspökség számos községében forgószélként végigsöprő turbulens kényszermigráció nem csupán a híveket, de az emberi tragédiák sorozatát testközelből megélni kényszerülő falusi plébánosokat is megviselték. Azon tényt, hogy ezt a traumát sokszor maguknak a lelkipásztoroknak sem volt könnyű feldolgozni, jól példázza a Tolna megyei

[30] Geresdlak HD
[31] Uo.

Hőgyész plébánosának az esete. 1947 októberében maga Mindszenty József bíboros fordult megkereséssel Virág Ferenc megyéspüspökhöz Pásztor Endre plébános ügyében, aki a *„panasz szerint nem szereti a csángókat és felvidékieket. A fogadásukon nem vett részt. Még nem nyitott ajtót rájuk. Ez annál visszásabb, mert a reformátusok, kommunisták, állandóan járják a házukat. Ez hátrányos összehasonlításra ad alkalmat és szakadékot okoz pap és hívei között. Maradék német, székely, felvidéki katolikus három jégcsap marad egymásnak épp a pap visszahúzódása miatt. Ezek el is maradnak templomtól, egyházközségi élettől. A plébános bizonyára sajnálja annyi embertelenséggel elvitt híveit. Ez érthető. De a lelkipásztornak úrrá kell lennie fájdalmán".*[32]

Nem csak a hőgyészi plébános számára okozott nehézséget a megfelelő válasz megtalálása az alapvetően megváltozott élethelyzetre: Tolna megye Völgységi járásában különösen intenzív volt a kényszermigráció.[33] Ezért ott az állandó népességmozgásból, a permanens ki- és betelepítésekből adódó szociokönómiai-szociokultúrális problémák is hatványozottan jelentkeztek. Ennek tükrében válik érthetővé Simon Kálmán mőcsényi káplán elkeseredett hangvételű levele, melyet Virág Ferenc pécsi püspöknek címzett: *„Alázatosan kérem, kegyeskedjék engem innen elhelyezni.* [...] *Még annyi gabonát sem kaptam, ami hármunk fejadagjára elég lenne. Az őslakosság javarészt megfizette a járandóságot, de az őslakosság mindössze 23 családból áll. A mőcsényi telepesektől mindössze 1 drb csirkét kaptam. Félni lehet, hogy* [...] *a rossz példa az őslakosságra is hatással lesz. Palatincáról, Bátaapátiról egyáltalában semmit sem fizettek.* [...] *De még ennél is nehezebb a helyzetem lelkipásztori szempontból.* [...] *A hívek az ország majd minden részéből valók. Vannak Zala, Heves megyéből, Bácskából, Szlovenszkóból, Erdélyből és Bukovinából. Vannak őslakó és Bátaszékről kitelepített német anyanyelvűek. Az őslakosságtól és a Bátaszékről kitelepítettektől elválaszt a nyelv. Különösen érzem ezt az idősebbek gyóntatásánál. Nem egyszer komoly lelkiismereti aggodalmaim is vannak. Az itteni telepesek ellenszenvvel, sőt talán ellenségesen viselkednek velem szemben"* – áll az 1948. január 15-én kelt dokumentumban, amely szinte összefoglalását adja a második világháborút követő esztendőkben lezajlott (kényszer)migrációs eseményeknek és azok súlyos, mélyreható következményeinek.[34]

---

[32] PPL 2 970/1947. A püspök biztosította az esztergomi érseket afelől, hogy megteszi a szükséges lépéseket az ügy megnyugtató rendezése érdekében. Mindszenty József a vizsgált korszakban számos alkalommal emelte fel a szavát az igaztalanul üldöztetést szenvedtek, az ártatlanul meghurcoltak, a kollektív büntetés áldozati érdekében. Ezzel kapcsolatban lásd: BALOGH 2011

[33] Lásd: FÜZES 1991. 34–42.

[34] PPL 261/1948.

Összességében megállapítható, hogy a dél-dunántúli németség egy részének elűzetése, illetve az azzal összefüggésben végrehajtott egyéb telepítések gyökeresen felforgatták Baranya és Tolna megye, illetve a pécsi püspökség társadalmi, gazdasági, demográfiai, etnikai és vallási viszonyait. A németek elűzetésével a katolikus egyház is jelentős mértékben gyengült, a hatalom teljes kisajátítására törekvő MKP szándékainak megfelelően. A Kommunista Párt e tekintetben 1945 és 1948 között kétfrontos harcot vívott, és a telepítési akcióval két legyet ütött egy csapásra: nem csupán a potenciális ellenségnek tekintett németség jelentős részét távolította el az egyházmegyéből, de saját bázisát növelve eredményesen használta ki a telepítési akcióban, illetve az elkobzott német vagyon újraelosztásában rejlő potenciált. Ezáltal pedig gyengíteni tudta a katolikus egyházat, amely a németajkú hívei elveszítésével-eltávolításával, illetve deklasszálódásával elveszítette egyik nagyon fontos gazdasági-társadalmi és szellemi-kulturális támaszát.

Felhasznált források

Historia Domus (HD)
Geresdlak
Majs
Máriakéménd
Nagynyárád

Pécsi Püspöki Levéltár (PPL)
PPL 2 521/1945.
PPL 244/1946.
PPL 609/1946.
PPL 3 174/1946.
PPL 2 767/1946.
PPL 2 402/1947.
PPL 2 970/1947.
PPL 261/1948.
PPL 2 067/1948.

Felhasznált irodalom

BALOGH 2011 = Balogh Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek. Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948). *Századok*, 145 (2011) 1. 39–74.

BÁNKUTI 2012 = Bánkuti Gábor: Mozaikok a pécsi egyházmegye életéből 1948 és 1951 között. In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (Szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2012. 205–221.

FÜZES 1990 = Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1990.

FÜZES 1991 = Füzes Miklós: Völgységi forgószél. Népességi viszonyok változásai a régióban. In: Szita László – Szőts Zoltán (Szerk.): *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Völgységi Múzeum, Bonyhád, 1991. 33–44.

GONDA 2009 = Gonda Gábor: A nemzethűséget vizsgáló bizottságok és tevékenységük Tolna vármegye Völgységi járásában. In: Dobos Gyula (Szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek 12.* Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd, 2009. 473–486.

GONDA 2012 = Gonda Gábor: „A Szent Szűz oltalmába ajánlottam összes volt hívemet...". A németek internálásának és kitelepítésének egyházi reflexiói a Pécsi Egyházmegyében (1945–1948). In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (Szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2012. 159–171.

SZENYÉRI = Szenyéri Zoltán: *Honfoglalás, kiűzetés, megmaradás. Fejezetek a dél-dunántúli németség történetéből (1700–2007).* Szerzői kiadás, Dombóvár, 2008.

TÓTH 1993 = Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggése.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.

Tóth Ágnes

EMBEREK – SORSOK – HIVATALOK – ELJÁRÁSI MÓDOK[1]

A háborúk következményei, hatásai közül az egyedi, a személyes életviszonyokat, kapcsolatokat érintő veszteségek a legsúlyosabbak. A második világháború alatt több millió ember került hadifogságba, s voltak, akik csak a háború befejezése után egy évtizeddel térhettek vissza szeretteikhez. A családegyesítés problémája valamennyi, a háborúban részt vett ország társadalmát érintette. A második világháború végi és azt követő kényszermigráció még inkább megnehezítették a kelet-közép-európai német családok ismételt egymásra találását.

A magyarországi német családok év(tized)ekig tartó kálváriájába nyújt bepillantást a családegyesítési eljárások módja.[2] Minden egyes szétszakított család története természetesen egyedi. A kérelmezők élettörténete, családtagjaik megtalálásáért folytatott küzdelme azonban általános tanulságokkal is szolgál. Sok esetben előfordult, hogy az idős szülőket nem, de a már önálló családot alapított gyerekeiket kitelepítették, vagy éppen fordítva. Így a szülőknek – Magyarországon vagy Németországban – nem maradt eltartója. Más esetekben a malenkij robotra elhurcolt anyát, vagy a hadifogságba ke-

---

[1] A tanulmány a K 116209 számú, Németek Magyarországon 1950–1990 című OTKA kutatás keretében készült.

[2] A Német Demokratikus Köztársaság külügyi anyagában több mint 120 magyarországi német nemzetiségű személy családegyesítési kérelmét leltem föl. Az érintettek száma azonban ennek a többszöröse lehetett. Figyelemre méltó, hogy csak két Magyarországon beadott családegyesítési, vagy visszahonosítási kérelmet találtam, holott egy 1950. október 4-i jelentés 8369 Magyarországon tartózkodó hozzátartozó által beadott kérelmet említ. Erre vonatkozóan lásd MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. A Magyarországon beadott családegyesítési kérelmeket lásd MNL OL Miniszterelnökség. Dobi István iratai, évkör nélkül (a továbbiakban: XIX-A-1-p) 511/1950. és 229/1950. A nyugati megszállási övezetbe telepített családegyesítést kérőkre vonatkozóan szintén nincsenek adataink.

rült apát, a Szovjetunióból közvetlenül Németországba engedték ki, míg gyerekeik a nagyszülőkkel Magyarországon maradtak, akik éppen a távollévő családtagokra való hivatkozással kerülték el a kitelepítést. Számos alkalommal történt ennek a fordítottja: az SS-katonaként hadifogságba esett férfiak, malenkij robotra elhurcolt nők egy részét a Szovjetunió csak 1949–1950-ben adta át a magyar kormánynak. Időközben azonban a családjaikat már kitelepítették, így Magyarországon ideiglenesen sem volt hová hazatérniük.

Bár voltak néhányan, akik a német hatóságoknál kitelepítésük jogtalan voltára hivatkozva már 1949-ben is Magyarországra való visszatérésüket kérvényezték, nem ez volt jellemző.[3] A kérelmezők száma 1950 első hónapjaiban szaporodott meg, amikor a Szovjetunióból 1949 őszén Magyarországra hazaengedett civil internáltak, illetve a kitelepített családtagok egymás hollétéről tudomást szereztek. Mindenképpen meglepő, hogy a kommunikáció rendszer-korlátozottsága és esetlegessége közepette milyen gyors és hatékony volt az érintettek információszerzése. Sokaknak a korábbi ritka levélváltások révén is volt, lehetett információja családja többi tagjáról, sőt a falubelijeiről is. Ezekben a levelekben ugyanis nemcsak a szűk család tagjai, de a tágabb rokoni, baráti, ismeretségi kör sorsáról is hírt adtak egymásnak. Tájékozódni tudtak a korábbi lakóhelyükre rokonaikhoz, vagy ki nem telepített családjukhoz hazatérők, akik aztán ezt a tudást megosztották a debreceni átmeneti táborban lévő ismerőseikkel is. A kitelepítettek híreket kaptak a Szovjetunióból közvetlenül az NDK-ba hazaengedett személyektől is, közülük azonban mintegy 70 személynek a Magyarországon maradt családrészekről való információszerzés okozott gondot.

Figyelemre méltó ezeknek a hivatali ügyintézésben járatlan, attól ódzkodó parasztembereknek a kreativitása és kitartása – akiket az NDK-ban még a korábbi évtizedek tapasztalata sem segítette, s további nehézséget jelenthetett a közigazgatási struktúra különbözősége is –, amivel a családegyesítésért küzdöttek. A kezdeti időszakban teljesen szabályozatlan volt e dokumentumok beadási rendje. Az NDK-ban élők sokszor több hivatalnál – helyi, kör-

[3] Johann Keidl, 1949. október 25-én a német külügyminiszternek írott levelében viszonylag kevés ellenőrizhető adat szerepel. 1947-ben telepítették ki feleségével együtt, leveléből nem derül ki, hogy mely településről. Ő 69, felesége 68 éves. Kitelepítésüket teljesen érthetetlennek tartja, hiszen ősei 400 éve éltek Magyarországon, ő maga 20 évig polgármesterként irányította a települést. Semmilyen pártnak nem volt tagja, magyar nemzetiségű és magyar anyanyelvű. Ezen okok, valamint idős koruk – 68-69 évesek – miatt kéri, hogy tegyék lehetővé visszatérésüket. A német külügyminisztérium 1950. február 17-i válasza tömören elutasító: kitelepítésükkel magyar állampolgárságukat elvesztették, ezért nem térhetnek vissza. PA AA MfAA A 7871. 149–151.

zeti belügyi szervek, illetve a külügyminisztérium – is beadták kérvényüket. A kérelmek, mint dokumentumok is többfélék: levelek, hivatalos kérvények, amelyekhez más bizonyító erejű dokumentumokat – önéletrajzot, családi élettörténeteket, vagy a helyi közigazgatási, rendőri szervek engedélyét – is csatoltak. Formailag a kérelmek többségét gépelve, irodalmi német nyelven nyújtották be, amelyek megfogalmazására, megírására bizonyosan segítséget vettek igénybe. Ezt támasztják alá a kézzel írt kérelmek nyelvi jellemzői is, amelyeket tintával vagy ceruzával, különböző méretű kockás, vonalas, vagy éppen sima füzetlapokra, tájnyelvi fordulatokkal és sok nyelvtani hibával, fonetikusan írták meg.

A kérelmezők természetesen a legközvetlenebb családtagok: szülők gyerekeikkel, vagy fordítva, gyerekek szülőkkel, házastársak kérik, hogy újra együtt élhessenek. Sokszor előfordul, hogy még össze nem házasodott jegyesek szeretnének egymáshoz utazni. Ritkábban nagyszülő unokáinak, vagy testvér testvérének utazását szorgalmazza. Ez utóbbi esetekben a közvetlen családtagok már nem éltek, vagy eltűntek a háborúban.

A dokumentumok mind a kérelmező helyzetére vonatkozó legfontosabb információkat – hány éves, mivel foglalkozik, hogyan és mikor került az NDK-ba, melyik településen lakik, milyenek a lakhatási körülményei –, valamint a kiutazó személyes adatait, a család különélésének okait, valamint jelenlegi tartózkodási helyét tartalmazzák. Azok a kérelmezők, akik önéletrajzot, vagy élettörténeti összefoglalót is csatoltak a kérvényükhöz, hosszabban kitértek korábbi magyarországi viszonyaikra, illetve azokra a retorziókra – kitelepítés, a család szétesését okozó malenkij robotra hurcolás, internálás, hosszú időtartamú hadifogság –, amelyeket németségükért kellett elszenvedniük.

A kérelmekben tárgyszerűen fogalmaznak. Arra vonatkozóan, hogy hogyan kerültek az NDK-ba, „szinonimaként" használják az 'ausweisen/kiutasítani', 'vertreiben/kiűzni', 'umsiedeln/áttelepülni', 'umziehen/átköltözni', 'kommen/jönni' kifejezéseket. Csak egyetlen kérelmező használja a 'Heimkehr' hazatérés kifejezést, ő is azonban a 'szüleihez való hazatérés' értelmében. Ugyancsak egyetlen kérelmező, Susanne Weisz nevezi új hazájának az NDK-t, amikor unokája hozzá való kiengedését kérte: *„wo ich meine neue Heimat gefunden habe."*[4]

Jakob Lickel, akit Egyházaskozárról feleségével együtt németsége miatt telepítették ki, s ekkor a Nester családnál albérletben laktak, 1950. február 20-án a német külügyminiszternek írott levelében a következőket írta: *„Ak-*

[4] PA AA MfAA A 7871. 126.

kor elvesztettük vagyonunkat és a legkedvesebbet, a „hazát". A lányom Katharina Lickel 1925. január 25-én született Egyházaskozáron, női szabó, akit évekkel ezelőtt Oroszországba vittek. 1949. november 26-án tért vissza Oroszországból. Debrecenben (Magyarország) egy kaszárnyába vitték. Itt kb. 200 személy van, akiket egymás után engednek el az általuk megnevezett/megadott településekre. A lányomnak van ugyan szabad költözési joga, de az csak Magyarország területére terjed ki. Kérem segítsen és bizonyítsa be segítőkészségét! Rettenetes dolog, hogy kiűztek a vagyonunkból, elrabolták a hazánkat, megakadályozták a hazánkba való visszatérésünket és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk."[5]

A német külügyminisztérium néhány nappal később egy udvarias, de konkrétumokat nem tartalmazó levélben arról értesítette a kérelmezőt, hogy a két ország között már folynak a családegyesítési tárgyalások, amelynek eredményéről és a követendő eljárási módról a közeljövőben a sajtóban tájékoztatást adnak. Hamarosan megoldódik tehát a család problémája, s lányuk kiköltözhet a szülőkhöz. A kérelmezők a magyar-német családegyesítési egyezmény megkötéséig – 1950. június végéig – gyakorlatilag azonos tartalmú levelet kaptak.

Fia Magyarországról való kiengedése után érdeklődött Annemarie Neumann 1950 tavaszán, aki a következőképpen fogalmazott: *„Egyetlen gyermekem Neumann János-Johannt 1945. február 7-én hurcolták el Oroszországba orosz munkára. Mivel fiamat 1949. november 27-én elengedték és december 5-én megérkezett Magyarországra, Debrecenbe, ő és sok társa Németországba akar jönni, sőt a fiam hozzám, az orosz zónába.* [...] *Igen tisztelt köztársaság és minisztérium felvilágosítást kérek, hogy jönnek-e."*[6]

A Zschopauban lakó Peter Fein, testvére, a Felsőnánán 1921. szeptember 12-én született Elisabeth Mülbert (szül. Fein) érdekében emelt szót. Testvérét – mint ahogyan írta – sok más nővel együtt 1945-ben hurcolták el a Szovjetunióba, ahonnan 1949 októberében engedték haza. Azóta 500 másik nővel együtt Debrecenben a Pavilon laktanyában van. Elisabeth Fein férje 1943-ban eltűnt. A háború után minden családtagját – szüleit, kisfiát, testvérét, anyósáékat – kitelepítették. Peter Fein bányában dolgozott, testvére kiengedését fia és az egész család érdekében kérte.[7]

Voltak olyan kérelmezők is, akik közvetlenül a debreceni táborból fordultak az NDK külügyminisztériumához. Hahn Margit 1950. január 24-én, ma-

[5] PA AA MfAA A 7871. 27–28. A kérelmező levelének utolsó soraiban azt is fontosnak tartja közölni, hogy az általa mondottak valóság tartalmát a Flöha-i kerületi tanács kész megerősíteni.

[6] PA AA MfAA A 7872. 36–39.

[7] PA AA MfAA A 7871. 29–33. Peter Fein a kérvényt 1950. április 4-én írta.

gyar nyelvű levélben kérte kiutazásának engedélyezését: „*Tisztelettel kérem szíveskedjék lehetővé tenni számomra, hogy hozzátartozóimhoz Németországba hazatérhessek a debreceni átmeneti hadifogoly otthonból. Orosz hadifogságból ma tértem haza Magyarországra, Debrecenbe, azonban hozzátartozóim: szüleim időközben Németországba költöztek.*"[8]

A Zwickauba kitelepített Jakob Halbrücker, 1950. január 27-én Dertinger külügyminiszterhez felesége Magyarországról való kiengedése érdekében írt kérvénye egyszerre enged bepillantást a hivatali eljárás módjába, illetve a családtagok kapcsolattartásának lehetőségébe. „*Nagyrabecsült Miniszter Úr! Magyarországi áttelepülő vagyok. Amikor 1948 májusában Németországba jöttem, a feleségemnek vissza kellett maradnia. 1950. január 19-én írt Debrecenből, hogy 500 honfitársával együtt németországi beutazási engedélyre vár. A magyar útlevelet már megkapta. A kiutazás – úgy tájékoztatott – most már csak a német vízumtól függ, ami körül vélhetően nehézség van. A feleségemet már 6 éve nem láttam, Ön el tudja képzelni, hogy ilyen körülmények között, nehéz még hosszú ideig türelmesnek lenni. Azzal a kéréssel fordulok ma Önhöz, hogy a vízum kiadásának meggyorsításáért mindent tegyen meg és támogassa/karolja fel ügyemet, illetőleg kérésemet az állandó képviselethez továbbítsa. Előre is köszönöm Önnek, a legjobbakat (kívánom) fáradozásáért.*"[9]

Figyelemre méltó, hogy a kérelmezők egymástól nagyságrendileg eltérő – 200–500 fő – létszámúnak említik a debreceni átmeneti tábort. Valószínűleg voltak időszakok – hetek, hónapok – amikor nagyságrendileg minden kérelmező által említett számadat megfelelt a valóságnak. Hiszen 1949 októberétől a Szovjetunióból több transzport is érkezett, de akiknek Magyarországon még volt hozzátartozója az elhagyhatta a tábort.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy az érintettek a lehető legrövidebb időn belül igyekeztek családtagjaikat tájékoztatni tartózkodási helyük, helyzetük változásáról. Ezt ebben az időszakban a magyar hatóságok sem akadályozták, segítették, sőt szorgalmazták a kapcsolattartást. Mint láttuk, nemcsak a magyarországi családtagokhoz elengedettek, hanem a táborban lakók esetében is. Az NDK-ba kitelepítettek hozzátartozóiknak Magyarországra érkezéséről – mint ahogyan erre több kérelmező utalt – cikkek jelentek meg a német sajtóban.[10] A kapcsolattartás kialakítása és intenzívebbé tétele megfelelt a magyar állam érdekeinek. Nem tudta/tudhatta ezzel kap-

[8] PA AA MfAA A 7871. 20. Hahn Margit (Véménd, 1924. 06. 26.) szüleihez, a Friedersdorfban élő Hahn Menyhérthez és Gungl Máriához kérte kiutazását.

[9] PA AA MfAA A 7871. 123–124.

[10] Erre vonatkozóan lásd PA AA MfAA A 7871. Susanne Weisz 125. és Katharina Weisz 139. kérvényét.

csolatban az NDK álláspontját. Így viszont az 1950 tavaszán megkezdett német–magyar tárgyalásokon már az érintettek kéréseivel is alátámaszthatta törekvését. A kérelmek magas száma ugyanakkor azt is jelzi, hogy az érintettek a magyar hatóságoknak a kiengedésükre vonatkozó tájékoztatását nem hitték el, de legalábbis bizalmatlanul fogadták. Ezért fordultak ők maguk, vagy NDK-ban élő hozzátartozóik közvetlenül a német külügyminisztériumhoz. A kérelmezők magas száma meglepte az NDK külügyminisztériumát, de nyilvánvalóan érdekében állt ezen német nemzetiségű személyek sorsának rendezése. S bár a tárgyalásokon nagyon bürokratikusan jártak el, a megállapodás mielőbbi megkötését szorgalmazták.

A kiengedés-befogadás eljárási rendje azt is bizonyítja, hogy a magyar állam ekkor még a Szovjetunióból hazaengedett német nemzetiségű személyek magyar állampolgárságát nem vonta kétségbe. Azaz a kiutazókat magyar útlevéllel látta el, a német fél pedig beutazási vízumot adott számukra, s majd megérkezésüket követően honosították őket.

A kérelmek közül 13-at 1950. január 24-e és április 20-a között nyújtottak be. Ezekben az esetekben joggal lehet(ne) feltételezni, hogy az érintett személyek bekerültek az első, 1950. május 8-án kiutazó transzportba. Meglepő módon azonban csak öt személy neve szerepel a transzportlistán. Nincsenek a kiutazók között olyan személyek sem, akik családtagjait a német külügyminisztérium úgy tájékoztatta, hogy *„az Ön családtagja az áttelepülők listájára már föl lett véve, úgyhogy Ön számolhat belátható időn belüli megérkezésével"*.[11]

Az esetlegesség valószínűleg több okkal magyarázható. Egyrészt a magyar kormánynak érdekében állt, hogy a Debrecenben elhelyezettek kiutazását elérje. A tábor léte önmagában is társadalmi feszültséget generált, a több száz ember napi ellátása pedig anyagi terhet jelentett a hatóságok számára. Politikai értelemben azok a személyek, akik elhagyták a tábort, mert hozzátartozóik éltek még Magyarországon, kevéssé jelentettek kockázatot. Napi ellátásukról maguk, vagy családtagjaik gondoskodtak, s nem egy tömbben, hanem az ország területén szétszórva éltek. Másrészt a magyar és a német külügyi adminisztráció rendkívül lassú, bürokratikus eljárási módja és folyamatos egymás hibáztatása sok gyakorlati malőrt, „félrekezelést" eredményezett. Mind a listákon, mind a kérvényekben, hivatali engedélyekben az adott személyek nevei sokféle variációban előfordultak. Sok esetben hetekig tartó egyeztetés folyt a hatóságok között egy-egy személy azonosítása kapcsán. Külön nehézséget okozott, hogy a rokonaikhoz távozott személyek tartózko-

[11] PA AA MfAA A 7871. 121. Johann Fath 1950. január 26-án beadott kérvényére a német külügyminisztérium 1950. február 4-én adott válasza.

dási helyét sem a magyar hatóságok, sem a német külügy nem ismerte, így a kiutazás időpontjáról az érintett személyt nem, vagy késve értesítették. Az erre vonatkozó panaszok kapcsán a két külügyminisztérium minden esetben a másikra hárította a felelősséget.[12]

Nem került be az első, NDK-ba kiutazó csoportba Lehning Henrikné (szül. Elisabeth Richter) sem, akinek a Lipcse melletti Groitzsch-ba telepített családja már 1950. február 15-én a német külügyminisztériumhoz fordult.

„A bornai kerület hivatalos lapjában 1950. február 11-én megjelent rendelkezés értelmében, azoknak a családtagoknak a visszahonosítási/hazatelepítési kérelmét, akik a Német Demokratikus Köztársaság határain kívül tartózkodnak, a külügyminisztériumban, Berlinben kell intézni. Kérem ezért lányom Elisa Lehning (szül.: Richter), aki 1922. szeptember 29-én született, jelenleg Kétyen lakik (Tolna megye, Magyarország), hozzám és a fiához, Heinrich Lehninghez Groitzschba, (település rész Großprieligk 24. Borna kerülete) telepítését.

Mi 1948. március 13-án jöttünk Magyarországról Groitzschba a feleségemmel és az unokánkkal, Elisa lányom gyermekével, mialatt a lányomat a Szovjetunióban munkára kötelezték. Ezt a munkaviszonyt már föladta és a lányom ismét Magyarországra, eredeti hazájába visszatért. Mivel ő ott egyedül áll/él és a családjától szét van választva, arra kérem a Német Demokratikus Köztársaság kormányát, hogy érje el a Magyar Népköztársaságnál, lányunknak a gyermekéhez és szüleihez Németországba való visszatérését."[13]

Miután lányuk nem érkezett meg a májusi transzporttal, s időközben nyilvánosságra került a két ország által megkötött családegyesítési eljárás is, a család újabb eljárást kezdeményezett. Az apa ekkor már arra törekedett, hogy azt bizonyítsa, minden gyakorlati feltétele megvan lánya fogadásához. A kerületi lakáshivatalnál bejelentette, hogy további lakásra, vagy szobákra nem tart igényt, egyúttal lánya számára beköltözési engedélyt kért.

A lakáshivatal Elizabeth Lehning (szül. Richter) számára a Groitzschba költözési engedélyt 1950. június 30-án kiadta, s jelezte azt is, hogy jelentkezését követően azonnal kiállítják számára a személyigazolványt is. Ugyanezen a napon kelt a rendőrség igazolása is, amellyel megerősítik, hogy a szü-

---

[12] Az 1950. szeptember 7-én NDK-ba kiengedett 63 személyre vonatkozó transzport lista nem áll rendelkezésemre, ezért egy fentiekhez hasonló összevetést nem tudtunk megtenni. A dokumentumok utalásaiból úgy véljük, hogy az NSZK-ba kiengedettek a kiutazásig a debreceni táborban voltak elhelyezve, az NDK-ba kerülők pedig a kiutazást megelőzően nem a táborban, hanem rokonoknál éltek.

[13] PA AA MfAA A 7881. 24. A német külügyminisztérium 1950. február 23-ai válaszában a két ország közötti tárgyalások megkezdődéséről és kérésének rövid időn belüli kedvező megoldásáról tájékoztatta. PA AA MfAA A 7871. 25.

lők be vannak jelentkezve a településre, s kijelentik, hogy lányuk beköltözésének nincs akadálya.[14]

Csaknem ezzel egyidőben – Kéty, 1950. július 9. – keletkezett Elisabeth Lehning kérvénye is. *„1922. szeptember 29-én Kétyen, Tolna megyében, Magyarországon születtem. Apám parasztember, kis földjén gazdálkodott. A születési helyemen jártam általános iskolába, 6 osztályt végeztem. Azután szüleimnek segítettem a háztartásban és a földeken. 1944. december 20-án munkaszolgálatra hívtak be és a Szovjetunióba szállítottak. Rosztov környékén 2 évig bányában dolgoztam, 3 évig föld feletti munkára osztottak be. A Szovjetunióból 1949. október 20-án tértem haza. A kinti tartózkodásom alatt szüleimet és gyermekemet áttelepítették Németországba.* [...] *Eddig rokonoknál tartózkodtam, most, hogy erre lehetőség lesz, 6 évi szétszakítás után szeretnék kisgyerekemhez és szüleimhez Németország orosz zónájába menni/kitelepülni."*[15]

Elisabeth Lehning a címzettet nem tüntette fel, ezért nem lehet megállapítani, hogy ő külön, a Budapesti Német Misszióhoz nyújtotta-e be, vagy apjáéknak juttatta el, akik csatolták a berlini külügyminisztériumba beadott kérvényükhöz. Az érintettek részéről mindkét stratégiára volt példa, attól függően ki-ki melyik módozatot ítélte hatékonyabbnak.

Szép számmal volt példa ebben a kezdeti időszakban arra is, hogy a kitelepítettek családegyesítésre hivatkozva kérték Magyarországra való visszatelepülésüket.

A Hetzdorfba kitelepített Tuchardt házaspár Grotewohl[16] miniszterelnöknek írt levelet 1949. december utolsó napjaiban. Magyarországra való visszatérésük engedélyezését azzal indokolták, hogy nem voltak hitleristák, ezért kitelepítésüket igazságtalannak tartják. S bár tetszik nekik az NDK, de nagy a honvágyuk, hiszen szüleik, lányaik, unokáik Magyarországon maradtak. Fiuk, aki egy termelőszövetkezetben dolgozott, egy újságcikk nyomán arról értesítette őket, hogy a keleti zónába kitelepítettek visszatérhetnek. Valójában azt tudakolták, hogy milyen gyakorlati lépéseket kell tenniük hazatérésük érdekében. A német külügyminisztérium 1950. február 17-i vá-

[14] PA AA MfAA A 7871. 21–22.

[15] PA AA MfAA A 7871. 19.

[16] Braunschweig, 1894.03.11. – Berlin, 1964.09.21. Eredeti foglalkozása nyomdász, 1945-ben a Német Szociáldemokrata Párt Központi Vezetőségének elnökévé választották. Jelentős szerepe volt a két munkáspárt egyesülésében. 1946-ban az egyesített Német Szocialista Egységpárt társelnöke, a PB és a titkárság tagja lett. 1949-től a Népi Kamara képviselője. Az NDK 1949-es megalakításától az ország miniszterelnöke, majd 1960-tól haláláig a államtanács elnökhelyettese. https://www.hdg.de/lemo/biografie/otto-grotewohl.html. (2016. 06. 30.)

laszában a Berlini Magyar Misszióra hivatkozva azt közölte, hogy miután a kérelmezőket jogszerűen telepítették, s ezzel elvesztették magyar állampolgárságukat, így visszatérésükre nincs lehetőség.[17]

Azonos napon, 1950. február 8-án adta be kérelmét két Hartáról Wallhausenbe kitelepített család. Míg Katharina Müllert 1948 áprilisában lányaival telepítették ki, férje ekkor még a Szovjetunióban volt, addig Peter Barthot feleségével és fiával. Nekik a lányaik voltak a Szovjetunióban. Időközben családtagjaik hazatértek Hartára, mindegyiküknek volt munkája, ezért nyilatkozatban erősítették meg, hogy a visszatelepülők eltartását vállalják, illetve lakást biztosítanak számukra. Kérelmükhöz csatolták Harta község elöljáróságának hozzájárulását is. Mindkét család azonos tartalmú választ kapott a német külügyminisztériumtól. E szerint: *„A Magyarországra való beutazási- és tartózkodási engedély megadása kizárólag a magyar hatóságok joga, a német külügyminisztérium az Ön ügyében nem tehet lépéseket."*[18] Arra szólították fel őket, hogy kérésükkel forduljanak a Berlini Magyar Misszióhoz, egyúttal a csatolt dokumentumokat, annak érdekében, hogy ismételten föl tudják használni, visszaküldték számukra.

Az NDK-ból Magyarországra visszatérni akaró családok esetei, illetve a kéréseikkel kapcsolatos eljárási mód megerősíti, hogy a németek ismerték a problémát. ~~S~~ 1950 első negyedévében ügyükben a magyar hatóságok illetékességét hangsúlyozták, nem érveltek ezen személyek német állampolgárságával sem. Véleményem szerint a 84/1950. MT. sz. rendelet részben a magyar kormánynak erre a helyzetre, a kérelmezők magas számára adott reakciója. A német fél 1950 tavaszán álláspontját – megítélésem szerint – azért változtatta meg, mert tartott a hazatelepülések tömegességétől, illetve ennek más kitelepített német közösségekre gyakorolt hatásától. Holott a magyar kormány jogi értelemben is szűkre szabta ezt a lehetőséget, az eljárási móddal pedig gyakorlatilag ellehetetlenítette.

A Berliner Zeitungban április 2-án a 84/1950. M.T. számú rendelettel kapcsolatban megjelent közlemény hatására nagyszámú kérelmező fordult a berlini Magyar Misszióhoz is. Naponta *„30-40 levél és majdnem annyi kitelepített jelenik meg a misszionál és mindannyian kérik a rendelet értelmében hazavitelüket. Vannak olyan családok, ahol az asszony a gyermekekkel kitelepített, a férj időközben mint hadifogoly hazatért és Magyarországon van. Vannak hadifoglyok, akiket a Szovjetunióból egyenesen hoztak Németországba és családjuk odahaza van. Vannak, akik itt találkoztak családjukkal és mindannyian haza akarnak*

[17] PA AA MfAA A 7871. 142–143.
[18] PA AA MfAA A 7881. 144–153.

menni. Akadnak olyanok is, akik bár kitelepítési névjegyzéken nem voltak, felmenőikkel megélhetésük biztosítása céljából jöttek ki, időközben férjük megérkezett Magyarországra hadifogságból. Általában közeli (le-felmenő) rokona mindegyiknek van, vannak azonban olyanok is, akiknek bár senkijük nincs otthon, vissza akarnak térni. Általában földművelők, vagy kisiparosok és számosan rendelkeztek Magyarországon meglehetős vagyonnal. Mindannyian érdeklődnek afelől, vajon visszakapják-e otthon hagyott ingatlanaikat és ingóságaikat".[19]

A nagyszámú jelentkező fölkészületlenül érte a missziót. Nehezményezték, hogy a külügyminisztériumtól sem a magyar kormány elvi álláspontjára, sem a benyújtott kérelmek eljárásrendjére vonatkozóan nem kaptak tájékoztatást. Ezért a kérelmezőket egyelőre elutasították.

A kérelmezők az NDK külügyminisztériumában is igyekeztek tájékozódni. 1950. április 20-án 30, Grimma városában élő család képviseletében jelent meg egy személy a külügyminisztériumban, s a hazatérés részleteiről és feltételeiről érdeklődött. A tisztviselő arra hivatkozással, hogy a tárgyalások még folynak, elhárította az érdeklődőt, s azt kérte, hogy valamennyi személy írásban forduljon a minisztériumhoz.[20]

Bár az 1950 júniusában megkötött megállapodásban rögzítették a családegyesítések eljárási módját is, azt – különösen a magyar fél – nem, vagy csak részben tartották be. Így a kérelmezők számára továbbra is áttekinthetetlen maradt, hogy mikor, ki, miről dönt, vagy kellene döntenie.

A Berlini Magyar Misszióhoz beadott kérelmeket a tárgyalások utolsó szakaszában átadták a német külügymisztériumnak. Barbara Dorn a Berlini Magyar Diplomáciai Missziótól 1950. június közepén kérte férje kiutazásának engedélyezését. A német külügyminisztérium június 30-án arról tájékoztatta, hogy kérelmét oda továbbították, de a tárgyalások még nem fejeződtek be, figyelje a sajtóban hamarosan megjelenő tájékoztatást.[21]

A tájékoztatás szerint a családegyesítést mind a kitelepített a német külügyminisztériumban, illetve a Magyarországon tartózkodó családtag a Budapesti Német Misszión kérelmezhette. Ezt követően a német külügyminisztérium – attól függően, hogy a kérelmet hol adták be – beszerezte a másik országban élő családtag belegyező nyilatkozatát. Ezt követően az adott személyeknek a magyar és német hatóságoknál személyesen kellett eljárniuk. Magyarországon a kitelepülőnek életrajzot, születési anyakönyvi kivonatot, útlevelet, s a belügyminisztérium állampolgársági hivatalának engedé-

[19] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16/d.tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

[20] PA AA MfAA A 15 614. 144.

[21] PA AA MfAA A 7869. 35–41.

lyét kellett megszereznie, s csatolnia kérvényéhez.[22] Az NDK-ban lakó hozzátartozónak a lakáshiány miatt mindenekelőtt azt kellett igazolnia, hogy be tudja fogadni kiutazó családtagját, s emiatt nem tart igényt nagyobb lakásra. A település/kerület lakásügyi osztályán tett nyilatkozat után adta ki a rendőrség a kiutazó számára a településre való beköltözési engedélyt. A dokumentumok beszerzését követően, a német belügyminisztérium és külügyminisztérium átvizsgálta és az esetek túlnyomó többségében jóváhagyta a kérelmeket. Ezt követően átadta a kérelmeket a magyar külügyminisztériumnak. Magyar részről a belügyminisztérium állampolgársági hivatala vizsgálta felül és hagyta jóvá a kérelmeket. Ezt követően az érintetteket értesítették a döntésről, s megkapták a Budapesti Német Misszió által kiállított Heimkehrerscheint/Hazatérési igazolványt.[23] Egy-egy engedély kiadása optimális esetben háromnegyed-egy évet vett igénybe. Csak ez után kezdődhetett meg a kiutazás szervezése. A tényleges kiutazásra – ami végképp kiszámíthatatlan volt – hosszú hónapok, vagy egy-másfél év elteltével került sor.

Azok a családok, akiknek tagjai 4–6 éve nem látták egymást, és sokszor távollévő családtagjaik effektív fizikai, anyagi segítségére is rászorultak volna, okkal nehezményezték a túl bürokratikus és lassú ügyintézést.

Az érintett személyek több féle úton-módon igyekeztek meggyorsítani a döntést. Néhányan politikai támogatókat szereztek, az üzemi pártszervezet, vagy annak ifjúsági szervezete közbenjárását kérték. Otto Nuschke,[24] a CDU prominens politikusa 1950 őszén Dertinger külügyminiszter személyi titkárát Ludwig Pfister meghallgatására és személyes kérelmének mielőbbi elintézésre kérte. Rövid levelében jelezte, hogy olyan magyarországi németekről van szó, akiknek hozzátartozói Sachsenben elszórva lettek letelepítve,

[22] A magyar hatósági eljárásra vonatkozóan nem sikerült dokumentumokat föllelni. Így egyetlen ügy elintézésének módját – mennyi időt vett igénybe, elutasítások oka, állampolgársági hivatal engedélyének tartalma, stb – sem tudjuk végig követni. Erre vonatkozóan is a német külügyi anyagban megtalálható töredékes magyar nyelvű források alapján alkothatunk némi áttekintést. A kitelepülés eljárási rendjét a PA AA MfAA A 7871., A 7872., A 7869. jelzetű dokumentumok alapján foglaljuk össze.

[23] Az egyoldalas Heimkehrerschein/Hazatérési igazolvány az adott személyre vonatkozóan a következő adatokat tartalmazta: Egy fényképet, név – nőknél a születési név is –, születési hely és idő, foglalkozás. A kiutazó személyleírását: haja és szeme színe, testalkat, arcforma, különleges ismertetőjegy. Továbbá tartalmazott egy záradékot, amely a dokumentum érvényességét határozta meg. E szerint az utazási igazolványt csak a Magyarországról való kiutazásra és Csehszlovákián való átutazásra lehetett fölhasználni. Érvényességét elvesztette az NDK-ba való belépéssel. PA AA MfAA A 7871. 170.

[24] Frohburg/Sachsen, 1883. 02.23. – Hennigsdorf/Berlin, 1957. 12. 27. Eredeti foglalkozása nyomdász, 1948–1957 között a Kelet-Németországi CDU elnöke, 1949 októberétől haláláig miniszterelnök-helyettes. http://www.kas.de/wf/de/37.8271/ (2016. 06. 29.)

családtagjaik viszont a Szovjetunióban voltak. A családok egyesítését sürgető politikai feladatnak nevezte.[25]

Néhányan a budapesti amerikai nagykövetséghez fordultak, attól várva segítséget, de ez a lépés inkább hátránynak számított és az illetővel kapcsolatban azonnal fölvetette a politikai megbízhatatlanság gyanúját.[26]

A többség azonban egy idő után saját, illetve ismerőseiknek a hivatali eljárás során szerzett tapasztalatait használta föl, hogy ügye intézését gyorsabbá és hatékonyabbá tegye. Nevezetesen: az érintett családtagok párhuzamosan mindkét országban beadták kérvényeiket. Ezzel megspórolták azt az időt, amit a külügyminisztérium a kiutazó megkeresésére és nyilatkoztatására fordított.

Hermann Mandl fia kiutazását 1950. szeptember végén kérte a német külügyminisztériumban. A hásságyi születésű, 21 éves Anton Mandl, aki ekkor a pécsi Sophiane Gépgyárban dolgozott, két hónappal később, november végén kapta meg az NDK Budapesti Missziójának értesítését a családegyesítés kezdeményezéséről. A Misszióhoz eljuttatott nyilatkozatában, amelyhez csatolta önéletrajzát is, megerősítette kiutazási szándékát.[27] Egy idő után a német külügyminisztérium is a parallel kérvényezést szorgalmazta, sőt 1951 második felében több NDK-beli kérelmezőt azzal utasítanak el, hogy amíg a Magyarországon élő családtagja kérelmet nem ad be, ügyükkel nem foglalkoznak.[28]

---

[25] PA AA MfAA A 15 411. 32.

[26] Az NDK Budapesti Missziója 1951. január 16-án, két ilyen esetről tájékoztatja a magyar külügyminisztériumot, s a magyarországi családtagok ellenőrzésére kéri. MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16/d. tétel 002353/1951.; Rudolf Bitter, Geresden lakó idős szülei Magyarországról történő kiengedésében kérte a Budapesti Amerikai Nagykövetség közbenjárását. Esetében további nehézséget okozott, hogy Németország amerikai megszállási övezetében a Dietenheim/Illerben lakott. Miután a német hatóságok illetékesség hiányára hivatkozva megtagadták ügyében az eljárást, „esküt helyettesítő nyilatkozatot" tett, amely segítségével szülei eljárhattak a budapesti amerikai képviselet utazási engedélyügyi (permit) tisztjénél, mint a külföldön élő németek érdekeinek képviselőjénél. *„Magyarországról származó népi német vagyok, illetékességi és lakóhelyem Geresd község volt. Szüleim e községben, mint önálló mezőgazdák működtek, én voltam egyetlen fiuk és a birtok örököse. A magyar-német államszerződés alapján 1942. május 1-én német katona lettem. Amikor 1946. augusztusában az amerikai hadifogságból elbocsátottak, az Ulm-Kienlesbergi állami menekülttáboron keresztül Dietenheim-Illerbe utaltak, ahol ma is lakom. Ebben a községben van lakhatási és illetékességi jogom, saját lakásom van, és mint asztalos, állandó munkaviszonyban állok. [...] Nyomatékosan kijelentem, hogy szüleim elhelyezése a lakás tekintetében nálam lehetséges. Kiegészítő lakótér nem szükséges. Mind mezőgazdasági szakmunkások szüleim itt mindenkor találhatnak munkát és elhelyezést. Mint egyetlen fiuk kötelességemnek tartom, hogy szüleimmel törődjek."* – írta nyilatkozatában. MNL OL XIX-J-1-j-NDK 1945–1964. 30/d. tétel 0075447/7/1955.

[27] PA AA MfAA A 7869. 92. Kiutazásának időpontját nem ismerjük.

[28] Lásd például Maria Böhm és Elisabeth Kessler kérelmét PA AA MfAA A 7869. 49–51.,181–184.

Különösen nehéz volt a segítség nélkül maradt idős szülők, a gyerekeket egyedül eltartó anyák, a gyerekeiktől elszakítva élő nők, illetve a fiatal, egyedül álló lányok helyzete.

A gyönki özv. Elisabeth Eich (szül.: Usinger, 1914. 03.26.) férje 1943-ban elesett a fronton. Két gyerekétől akkor kellett elszakadnia, amikor malenkij robotra hurcolták a Szovjetunióba. A Dombasz-környéki bányákban dolgozott, ahonnan 1948. július 22-én térhetet vissza Magyarországra. A gyerekeit, s az azok ellátásáról is gondoskodó szüleit már nem találta Gyönkön. 1948 áprilisában kitelepítették őket a Roßwein melletti Obhutba. Szüleivel még a Szovjetunióból tudatta, hogy hamarosan hazaengedik, ezért apja már 1949. április-májusában megszerezte a német hatóságoknak a beutazáshoz szükséges engedélyeit. 1950 őszéig azonban Elisabeth Eich a magyar hatóságoktól nem kapott engedélyt a kiutazásra. Ezért 1950. szeptember 7-én ismételt kérelemmel fordult az NDK Budapesti Misszijához. Újabb fél év elteltével apja kétségbeesésében Wielhelm Pieck államfőhöz fordult: *„Nagyrabecsült Elnök Úr, a német nép barátjaként és segítőjeként szükség helyzetünkben felbecsülhetetlen értékű segítségét kérjük. A következő esetről van szó. A lányom most még Gyönkön, gyerekeitől külön él. A férje elesett a háborúban. A két gyerek a nagyszülőkkel itt, Obhutban, Sachsen tartomány Roßwein körzetében tartózkodik. A Berlini Magyar Diplomáciai Missziónál minden igyekezetünk kudarcba fulladt. Hasonló módon a lányom, Eichné sem járt eredménnyel a DDR Budapesti Diplomáciai Missziójánál.*

Ezért arra kérjük nagyrabecsült Államelnök Úr, mutasson nekünk utat, ami számunkra lehetővé teszi, hogy lányom hamarosan két gyermekéhez jöhessen."[29] – írta 1951. április 16-i levelében. Az elnöki hivataltól a külügyminisztériumba átkerült levélre ceruzával a következő megjegyzést írták: *„május 9-i transzporttal megérkezett."*[30]

Egy 10 éves kislány hasonlóan kétségbeesett helyzete miatt fordult az államelnökhöz. Erika Groll Magyarországon nagyszüleivel lakott Szalatnakon, mert szülei a kb. 25–30 km-re lévő Vaskapu-Szava pusztán gazdálkodtak, ahol azonban nem volt iskola. A kislányt nagyszüleivel kitelepítették, a szülők másik lányukkal Magyarországon maradtak. Időközben meghalt a nagyapa, aki az NDK-ban a családfenntartó volt, nagyanyja betegeskedett, kórházi ápolásának idejére a kislányt már többször idegeneknek kellett magukhoz vennie. Ennek ellenére a szülők 1951 nyaráig nem kaptak kiutazási engedélyt.[31]

---

[29] PA AA MfAA A 7869. 28–31.

[30] PA AA MfAA A 7869. 27.

[31] PA AA MfAA A 7869. 299–306.

Hasonló Reich Mária és unokájának esete is, aki viszont Magyarországra akart visszatérni. A Lengyel községben élő Reich Máriát lányunokájával együtt 1948. március 23-án telepítettek ki Görlitzbe. Fia, és annak családja Magyarországon maradt. Férjét már 1936-ban elvesztette. Az 59 éves asszony, aki korábban kis birtokukon gazdálkodott, az NDK-ban szociális segélyből élt. Kérelmét 1949-ben benyújtotta, az engedélyt azonban többszöri ismételt próbálkozás után 1953. december 17-én kapták meg.[32]

Az elhúzódó és az érintettek által követhetetlen ügyintézést jelzi, hogy a kérelmezők sok esetben ismételten a külügyminisztériumhoz fordultak. Valójában ügyük állásáról akartak információhoz jutni, amikor azt firtatták, hogy vajon a hónapokkal korábban beadott dokumentumok elégségesek, megfelelőek-e.[33] Különösen nehezen teltek azok a hetek-hónapok, amikor az érintettek immár minden engedély birtokában a kiutazásukat várták. Mind a német, mind a magyar fél a csoportos kiutazást preferálta, de a transzportok összeállítása, illetve elindítása érthetetlenül hosszú időbe tellett.

A nagyvejkei származású Hirt család érdekében a nő német munkáltatója fordult 1951. február 12-én a külügyminisztériumhoz. Férje, Johann Hirt 1949 őszén tért haza a Szovjetunióból. A feleségét, Regina Hirtet és a gyerekeket kitelepítették az NDK-ba. 1950-ben megkérték az engedélyt a családegyesítésre. A szükséges németországi engedélyeket megkapták, de a magyar hatóságok a férj útlevélkérelmét elutasították, ezért illegálisan akart utánuk szökni, de elfogták és 4 hónapra letartóztatták. Ezt követően Komlón kőművesként helyezkedett el. A német külügy azt jelezte, hogy Johann Hirt a következő, valószínűleg 1951 áprilisában induló szállítmánnyal elhagyhatja Magyarországot.[34]

A szűkszavú, nyelvileg szikár, jelzők nélküli, tények közlésére szorítkozó önéletrajzok, kérvények, néhány sorba sűrítik bele egy-egy személy, család élettörténetét. Érzelmeikbe, szenvedéseikbe nem, vagy alig engednek bepillantást a sorsuk felől döntő bürokratáknak. A szikár tények, életük fundamentumai. A többi – hogyan lehet helyreállítani 4-6 év különélés után egy család tagjainak nemcsak egzisztenciális, de érzelmi egységét, közösségét – úgyis magányügy.

---

[32] MNL OL XIX-J-34-b 16/d. tétel 5003/1953.

[33] Erre vonatkozóan lásd például a Heidecker család kérelmét. PA AA MfAA A 7869. 248–259.

[34] A transzportot több dokumentumban is említik, de elindítására vonatkozóan nem találtunk adatokat. PA AA MfAA A 7869. 231–233.

Felhasznált források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e.
MNL OL XIX-A-1-p 511/1950. és 229/1950.
MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16/d. tétel 00468/1950.
MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16/d. tétel 002353/1951.
MNL OL XIX-J-1-j-NDK 1945-1964. 30/d. tétel 0075447/7/1955.
MNL OL XIX-J-34-b 16/d. tétel 5003/1953.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA)
PA AA MfAA A 7871.
PA AA MfAA A 7872.
PA AA MfAA A 7881.
PA AA MfAA A 7869.
PA AA MfAA A 15 614.
PA AA MfAA A 15 411.

Rigó Róbert

EGY KÖVETKEZETES SZEMÉLYISÉG – EMBERT PRÓBÁLÓ IDŐKBEN

Tóth László politikai szerepvállalásai, irodalom- és sakkszervezői munkássága Kecskeméten

Tóth László politikai-közéleti és szakmai életútja sikerekben és fordulatokban igen gazdag. A 20. századi magyar történelem legsúlyosabb időszakaiban jutott politikai szerephez, az első világháborút követő forradalmak idején, majd a második világháború végén bekövetkező szovjet megszállás, és az azt követő rendkívüli időkben lett Kecskemét polgármestere, végül az 1956-os forradalom alatt az ideiglenes nemzeti bizottság elnökévé választották, majd leverését követően, tanácselnök-helyettes lett. A két világháború között nyomdaigazgatóként kiemelkedő irodalomszervezői, kiadói tevékenységet folytatott elsősorban a népi írók körében, mellette egész életét végigkísérte a nemzetközi szinten is jelentős sakkszervező munkássága, sakkszakmai kiadványok szerkesztése és kiadása.

Tóth László 1895. május 17-én született Kecskeméten. Apja Tóth Ferenc kőművesmester, a szociáldemokrata párt helyi szervezetének egyik alapítója. Édesanyja Csonka Viktória. A nyolc gyermek közül egyedül László tanult tovább.[1] A család református vallású volt, Tóth László 1913-ban a helyi református gimnáziumban érettségizett, majd a budapesti tudományegyetem magyar–német szakára iratkozott be, de anyagi nehézségek miatt egy tanévet követően a kecskeméti jogakadémián tanult tovább, és a tanulás mellett internátusi nevelő állást és korrepetálást vállalt. Tanulmányait itt sem tudta befejezni, az első világháborús frontszolgálat miatt.

[1] Péterné – Szabó – Székelyné 1992. 244–245.

Tóth László 18 éves korától, 1913-tól rendszeresen írt az 1868-tól megjelenő, liberális irányultságú *Kecskeméti Lapok*ba.[2] Az 1914. június 28-i szarajevói merényletet követő háborús hangulatra reagálva, a lap július 4-i számába *„És mégse kell a háború"* címmel írt vezércikket. Megállapította, hogy *„a háború réme kísért"*, s úgy ítélte meg, hogy a lakosság, a lapok és a hadsereg bosszút, háborút akar, mindannyian a szerbek ellen uszítanak. Szerbia tényleg bűnös, de mégsem kell a háború, vonta le a következtetést, mert a háború mindig gyilkolást hoz és erőszakkal jár. Bölcsen megállapította, hogy *„erős és hangos a háborús hangulat, de a gondolkodás parancsolja, hogy fékezzük és csittitsuk."* [...] *Felesleges, esztelen, elhibázott és embertelen lenne háborúval megtorolni a szarajevói merényletet"*.[3] Bő három héttel később, július 29-én megjelent újabb cikkében revideálta álláspontját és kifejtette, hogy a szerb elutasítás miatt nincs más út, mint a háború, a szerbeket le kell győzni. A Monarchia felkészült, hadserege lelkes. *„Gyönyörű ez a lelkesedés"* – írta.[4]

Tóth Lászlót 1915-ben édesapjával és három testvérével együtt behívták katonának. Két éven át az orosz fronton szolgált zászlósként. 1916 júniusában megsebesült, a máramarosi kórházban ápolták, majd október 9-én hadnaggyá léptették elő.[5] 1917-ben leszerelték, visszatért Kecskemétre, majd a hadkiegészítő parancsnokságon teljesített szolgálatot.[6] 1917-ben belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP). Ebben az évben ismét írt a *Kecskeméti Lapokba*, a háború borzalmainak megtapasztalása után, a közhangulatot kifejezve, megállapította, hogy *„jó lenne már csöndben, békében élni, fegyver helyett szerszámot szorítani, a foglyoknak hazajönni, a háborútól elfutni, elfelejtkezni..."*[7]

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását és az őszirózsás forradalmat követően 1918. október 31-én jelent meg Kecskeméten a nemzeti tanács előkészítő bizottságának röplapja a helyi népgyűlés összehívásáról, amelyet a nemzeti tanács helyi szervének megalapítására szerveztek. A november 7-én a városháza előtt zajló eseményen, Tóth László volt a záró szónok.[8] Kijelentette, hogy *„végre ébredjünk fel, le kell rontani a társadalom régi rendjét"*.[9]

---

2 RIGÓ 2015a. 275.
3 RIGÓ 2015a. 282.
4 RIGÓ 2015a. 286.
5 HELTAI 2000. 16.
6 OROSZ 1968. 285.
7 *Kecskeméti Lapok*, 1917. június 3.
8 ROMSICS 1976. 161–162.
9 HELTAI 2000. 17.

Novemberben a nemzeti tanács propaganda bizottságának tagja lett.[10] A Duna-Tisza közén a nemzeti tanácsok 1919 első hónapjaiban alakultak meg, tagjaik többsége szociáldemokrata volt, ők váltak a legbefolyásosabb politikai erővé.[11] A kecskeméti nemzeti tanácsot 1919. január 2-án alakították át, melybe 30 tagot delegált a szociáldemokrata párt és 30-at a polgári pártok. Tóth László lett a tanács egyik jegyzője.[12] A kecskeméti szociáldemokrata párt nem a kommunisták elképzeléseit támogatta, a polgári demokratikus átalakulás mellett tette le a voksát. Tóth 1919. január 11-én a kecskeméti szociáldemokrata párt gyűlésén a „bolsevizmus tragédiáját" az emberek butaságával magyarázta, megállapította, hogy a kommunizmus gazdaságilag még nem hatékony és működőképes.[13]

A tanácsköztársaság kikiáltását követően, március 22-én, Kecskeméten 15 tagú direktóriumot állítottak fel, melynek Tóth László is tagja lett, majd néhány nappal később a rendeletnek megfelelően a tagok számát háromra csökkentették, Tóth Lászlót az irodalmi és művészeti ügyek direktóriumi megbízottjává nevezték ki. Így *„a színházat és a mozit a Direktórium megbízásából Tóth László elvtársunk kommunizálta"*.[14] Március 31-én a helyi direktórium megbízta a kecskeméti laktanyákban és magáncsaládoknál lévő *„abszolút műbeccsel bíró"* műkincsek lefoglalásával és múzeumba szállításával.[15] Majd másnap azzal, hogy a hangversenyeket rendezzen a nép számára.[16] A forradalmi kormányzótanács rendeletének megfelelően a helyi végrehajtó hatalom gyakorlására 1919. április 11-én 20 tagú intézőbizottságot választottak Kecskeméten, a második legtöbb szavazatot Tóth László kapta, akihez a vallási és iskolai ügyek kerültek.[17] Ő szerkesztette a *Magyar Alföld* című szocialista lapot.[18] Kecskemét képviseletében delegálták a Tanácsok Országos Gyűlésébe is.

1919 őszén letartóztatták, majd 1920 augusztusában folytatólagosan elkövetett izgatásban találták bűnösnek, amiért másfél év börtönre ítélték. A kiszabott büntetésből egy évet letöltöttnek vettek. Szabadulása után

[10] ROMSICS 1976. 168–169.
[11] Uo. 62–67.
[12] Uo. 251–252.
[13] Uo. 264–265.
[14] Uo. 410–411.
[15] Uo. 387.
[16] Uo. 390.
[17] Uo. 420–422.
[18] PÉTERNÉ 1996. Tóth László (o.n.)

rendőri felügyelet alatt állt.[19] 1921. február 21-én feleségül vette a jómódú, katolikus családból származó Csabai Erzsébetet, aki már 1919 őszén a menyasszonya volt.[20]

A református egyházhoz szorosan kötődő Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. – amit Részvény-nyomdának hívtak a helyiek –, és a tulajdonában lévő független politikai napilap, a *Kecskeméti Lapok,* 1922 végén alkalmazta Tóth Lászlót. A nyomda háború előtti igazgatóságát új váltotta fel, tagjai döntő többségben a helyi református egyház vezetői voltak.[21] Tóth politikailag megbélyegzettnek számított a tanácsköztársaság alatti szerepvállalása miatt, de képességeinek, munkabírásának és műveltségének köszönhetően egyre több nyomdai, kiadói munkát bíztak rá. 1922-től a Részvény-nyomda tisztviselője, 1935-től már igazgatója volt, de a tényleges vezetést és az üzletkötéseket már korábban is a kezében tartotta. Ezekben a pozíciókban Tóth László országos jelentőségű irodalomszervezői tevékenységet végzett. Az irodalmi élet kiemelkedő alakjaival állt kapcsolatban – elsősorban Németh Lászlóval és a népi írókkal. Az általa vezetett nyomdában nyomták Áprily Lajos, Erdélyi József, Gál István, Gelléri Andor Endre, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Németh László, Sinka István, Szabó Lőrinc több kötetét. A kiadók átengedték a nevüket, de a kiadás költségeit a nyomda viselte és előlegezte meg.[22]

A harmincas években itt nyomtattak 10-12 folyóiratot, melyek között több irodalomtörténeti jelentőségű (*Tanú, Válasz, Apolló, Magyarságtudomány, Láthatár*). A *Tanú* kiadását és terjesztését is a nyomda végezte. Arról, hogy ezt miért tartotta fontosnak, maga Tóth László írt a *Kecskeméti Lapokba*: *„ma nem tűnik fel jelentősnek, ami évek múltán bizonyára művelődéstörténeti adat lesz: a magyar irodalom és tudomány megújhodásának jegyében született új folyóiratok Kecskemétről indultak el.* [...] *Túl a nyomdatechnikai felkészültségen, értékes kulturális kapcsolatokat jelentenek e művek itteni köntösei és évenként száz- és százezer példányon a kecskeméti impresszum."*[23] 1937-ben itt látott napvilágot a Márciusi Front kiáltványa is. A mezőgazdasági profil is egyre erősebbé vált, itt nyomtatták a *Magyar Róna* című mezőgazdasági szaklapot és a Mezőgazdasági Kamara különféle kiadványait is, ez az irányultság a város sikeres szőlő- és gyümölcstermesztő gazdaságának és fejlődő élelmiszeriparának is megfelelt.

---

19 Uo.

20 HELTAI 2000. 19.

21 OROSZ 1968. 283–284.

22 Uo. 280.

23 *Kecskeméti Lapok*, 1935. december 25.

A nyomda rendszerint veszteséges volt, ennek ellenére modernebb szedő és nyomógépeket vásároltak, az 1937-es üzleti év elnöki jelentésében megállapították, hogy *„ez a vállalat nem nyerészkedésre alakult. [...] Célja volt a sajtó útján szolgálatot tenni a magyarságnak, közelebbről Kecskemét ügyének, célja volt a magyar szellemi élet reprezentánsai munkáinak megjelentetését könnyebbé tenni, és ezáltal a magyar kultúrának tenni szolgálatokat".*[24] Tóth László és a Részvény-nyomda irodalmi kapcsolatinak köszönhetően a harmincas években a helyi Katona József Társaság és a református egyház rendezvényein egyre gyakrabban jelentek meg országos jelentőségű írók és költők, elsősorban a népi írók. A Kecskeméti Lapokba is írtak és a helyi könyvesboltok kirakataiban is fellelhetők voltak műveik. A Kecskemétre járó Németh László és a népi írók fogalmazták meg „Magyarország elkecskemétiesítésének" gondolatát, azaz a kisbirtokos intenzív szőlő-, zöldség- és gyümölcstermesztés révén a vidék felvirágoztatásának eszméjét.[25] Tehát a nyomdának és tulajdonosainak, valamint Tóth László kapcsolatinak köszönhetően intenzívebbé vált a helyi kulturális, szellemi élet, és ennek köszönhetően a város is bekerült az országos köztudatba, egyfajta példává vált. A negyvenes években azonban a népi írók a Püski-féle Magyar Élet kiadó felé orientálódtak, a Részvény-nyomda jelentősége csökkent.[26]

Tóth László fiatalkorától élete végéig nemzetközileg is jelentős sakkszervezői munkásságot folytatott, valamint a sakkal kapcsolatos kiadványok előállításával és terjesztésével is foglalkozott. A sakk már fiatalkorától a szenvedélye volt, 1910-ben ifjúsági sakk-kört szervezett, majd 1911-ben, gimnazista korában részt vett a Magyar Sakkszövetség alakuló ülésén.[27] Igen jelentős kapcsolatrendszert épített ki ezen a területen. 1922-től 1950-ig szerkesztette és kiadta a Magyar Sakkszövetség hivatalos lapját, a *Magyar Sakkvilág* című folyóiratot, majd jogutódját, a *Magyar Sakkéletet*. Több sakkszakkönyvet és játszmagyűjteményt adott ki magyar és német nyelven is. Az 1930-as hamburgi sakkolimpia rendezőbizottsága is Tóth Lászlót és az általa vezetett nyomdát bízta meg a versenyről készített könyv nyomtatásával.[28] Kiadványait a világ számos országába küldte el a sakkozóknak, és ő is számos szakkiadványt kapott tőlük. A következőket mondta erről Iványosi-Szabó Tibor: *„Tóth László álnéven írt a lapba* [Magyar Sakkélet] *és így tudta felvenni a tiszteletdíjat a nyugdíja mellett. Ezen túl minden számból hetven példányt ka-*

[24] OROSZ 1968. 284.
[25] Uo. 294.
[26] Uo. 295.
[27] Uo. 285.
[28] Uo. 281.

pott. Erre azért volt szüksége, mert ezeket a világ legkülönbözőbb részeire küldte, a legnevesebb sakkozóknak. Ő kapcsolatban állt az akkori sakkélet minden befolyásos személyével. Ezektől is kapott periodikákat és szakkönyveket is. [...] *Súlyos cukorbeteg lett, ekkor közel 2000 kötetből álló sakk szakkönyvtára volt, egy nagy szobafal tele volt vele. A hatvanas évek elején, 61–62 táján megegyezett a Magyar Sakkszövetséggel, 200 ezer Ft-ért megvették tőle a könyvtárát, ami ajándék volt, mert a tényleges értéke ennek a sokszorosa volt. 17–18–19. századi nyomtatványok, rendszerint amit küldtek neki, az dedikálva volt, ami növelte az értékét. Úgy engedte át, hogy csak a halála után vihették föl Pestre a könyveket a Sakkszövetséghez. Így gondoskodott róla, hogy nem hordták szét."*[29]

Tóth László 1927-ben Kecskeméten a világ legjobb sakkozóinak részvételével nemzetközi sakkversenyt szervezett, melyen részt vett Aljechin világbajnok is, ennek a játszmáit is kiadta. 1940–41-ben közreadta a szovjet sakkbajnokság két játszmagyűjteményét, aminek nagy szerepe volt abban, hogy később a szovjetek elfogadták polgármesternek. Révai József 1945-ben mondta Tóth Lászlónak, hogy őt nagyon tisztelik a Szovjetunióban.[30] Iványosi-Szabó Tibor elmondása szerint *„A legelső sakkvilágbajnok kivételével, a második Emanuel Laskertől kezdve mindet személyesen ismerte. A szovjetekkel is nagyon jó kapcsolatban volt. A háború alatt kiadta a szovjet sakkbajnokság valamelyik évi játszmáit. Az anyagot Svájcon keresztül kapta meg, a háború alatt publikálta. Ez volt az egyik nagy-nagy szerencséje.* [...] *A szovjetek azért álltak vele szóba 1944-ben, mert a szovjet sakkozással nagyon szoros kapcsolatban állt. Ezt elősegítette az is, hogy Lilienthal Andor zsidó származású magyar nagymesterrel, olimpiai bajnokkal jó kapcsolatot ápolt, aki a Szovjetunióba költözött, ahol 1940-ben megszerezte a Szovjetunió bajnoka címet is. 1935-ben költözött ki a Szovjetunióba, ő küldte Tóth Lászlónak az anyagokat."*[31]

A második világháború vége felé, 1944. október 9-én kisebb szovjet támadás érte a város déli részét, a vasútállomás környékét, mire a vezető tisztviselők elmenekültek, köztük Liszka Béla polgármester is. Néhány nap múlva visszatért a városba, és magához hívatta a befolyásosabb egyházi és közismerten baloldali személyeket, akikről tudta, hogy a városban akarnak maradni: Baranyi László plébánost, Sárkány Béla evangélikus lelkészt, Károlyi Bernátot, a ferences rendház főnökét, Kovács Bálint református lelkészt, Tóth Lász-

[29] Interjú Iványosi-Szabó Tibor nyugalmazott levéltár igazgatóval Tóth Lászlóról. (2016. június 14.)

[30] OROSZ 1968. 289.

[31] Interjú Iványosi-Szabó Tibor nyugalmazott levéltár igazgatóval Tóth Lászlóról. (2016. június 14.)

ló nyomdaigazgatót, Molnár Erik ügyvédet és Sándor József városi ügyészt.[32] Arra kérte őket, hogy ha a vezető tisztviselőknek ismét el kellene hagyniuk a várost, vegyék át az irányítását, és lépjenek kapcsolatba a szovjetekkel.[33] Pár nappal később Tóth László ellenezte a város teljes kiürítését, és megtagadta az erre vonatkozó parancs kinyomtatását, Kecskeméten maradt.

Tóth László legjelentősebb politikai, közéleti szerepvállalására 1944 végén, a város szovjet megszállása után került sor. A pozícióra teljesen alkalmatlan Várady József néhány hetes polgármesterségét követően, 1944. december 17-től, több mint három éven át Tóth László volt Kecskemét polgármestere. Kovács Bálint református lelkész, aki a barátja volt, a következőképpen jellemezte őt: *„Tóth László volt az igazi tekintély a városban. Ő mindenkivel szót értett, aki vezető pozícióban volt, gyermekkorától ismerte őket."*[34] Polgármesterként a rendkívüli nehézségek ellenére igyekezett mérsékelten, a legjobb tudása szerint irányítani a várost, és a szovjet megszállókkal is megtalálni az együttműködés lehetőségét. Mint fentebb láttuk Tóth Lászlót a szovjetek egyrészt azért fogadták el, mert a sakk révén jó kapcsolatokkal rendelkezett, másrészt Molnár Erikkel is jó kapcsolatban állt, akit a szovjetek már az első napokban alpolgármesterré neveztek ki Várady mellé. Molnár Erik a szovjet megszállást követően hat hétre – orosz nyelvtudásának is köszönhetően – a város helyettes polgármestere lett, majd az MKP révén az

[32] Iványosi-Szabó Tibor a vele készített interjú során mesélt arról, hogy Molnár Erik és Sándor József miként találkozott először a Vörös Hadsereg katonáival: *„Sándor József kisebbik fiával, [...] Bélával valamikor a 80-as években együtt utaztunk Pestre vonattal, a fülkében csak ketten voltunk. A következőt mesélte el, teljesen hihetően. Apja Sándor József Kecskemét város főügyésze volt. Molnár Erikékkel egy épületben laktak a Nagykőrösi utcán. A szovjet megszállás előtt kiürítették a várost és ők Sándor József és családja nem nyugat felé menekültek, hanem keletre, mert Borbáson volt egy tanyájuk. A kecskeméti értelmiség arról volt híres, hogy legalább néhány hold szőlője, tanyája mindegyiknek volt. Sándorék oda mentek ki, velük ment Molnár Erik is. A szovjetek átjöttek a Tiszán és megindultak Kecskemét felé. Borbást nem érintette a harc. Mikor már látták, hogy Kecskemétet megszállták a szovjetek és elhallgattak a fegyverek, egy-két nappal később elhatározták, hogy hazajönnek Kecskemétre. Molnár Erik bízott benne, hogy a szovjetekkel fel tudja venni a kapcsolatot, mert a két világháború között a kommunista párt funkcionáriusa volt, amíg legálisan működhetett. Kellőképpen kiöltöztek, aranyórával – Molnár egy jó menő ügyvéd volt – felöltöztek ünneplőbe, befogták a legjobb lovakat. A kocsissal megindultak Kecskemétre, ahogy kiértek a borbási útra ott már a szovjetek jöttek-mentek. Megállították őket, kifogták a lovaikat, Molnár Erik aranyóráit elvették, akik visszafordultak a tanyára. Elvitték a lovakat és a kocsit, így találkozott a szovjetekkel. Később bejöttek és kapcsolatba lépett a szovjetekkel és decemberben már az Ideiglenes Nemzeti Kormány minisztere lett."* Interjú Iványosi-Szabó Tibor nyugalmazott levéltár igazgatóval Tóth Lászlóról. (2016. június 14.)

[33] KOVÁCS 2006. 21; RIGÓ 2009. 25.

[34] RIGÓ 2009. 32.

Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjává választották, és az új kormányban megkapta a népjóléti miniszteri tárcát. Ezt Iványosi-Szabó Tibor is megerősítette: *„Laci bácsitól tudom, hogy ő Molnár Erikkel nagyon jó kapcsolatban volt, nyilván az ő támogatása kellett ahhoz, hogy ő polgármester legyen, ez nem vitás. Jóban volt Sándor Józseffel is, aki Kecskemét város ügyésze volt."*[35]

Tóth László egy hónap elteltével szeretett volna lemondani a polgármesterségről, minden bizonnyal a megszálló szovjet katonaság önkényeskedései és a helyzet kilátástalansága miatt. A polgármester a Kecskeméti Nemzeti Bizottság (KNB) 1945. január 16-i ülésén kérte a felmentését, amit a testület nem fogadott el, és *„kérte, hogy az egész város lakosságának érdekeit tartva szem előtt a polgármesteri állást és az azzal járó nehéz munkát továbbra is vállalja"*. A KNB minden tagja biztosította Tóth Lászlót arról, hogy teljes mértékben mellette állnak.[36]

Az emberek sokat szenvedtek a katonák erőszakoskodásai, rablásai és a közben elkövetett gyilkosságok miatt, különösen a tanyákon, ahol a város lakosságának a fele élt ekkoriban.[37] Jól érzékelteti a helyzet súlyosságát Tóth László polgármester Tildy Zoltán miniszterelnökhöz írt levele 1945. december 12-én: *„Katonák tízezrei állomásoznak a városban és környékén, s ilyen létszám mellett rendet és biztonságot a mai napig sem sikerült teremteni. E hó 7-én jártak Kecskeméten az Ellenőrző Bizottság* [SZEB – R. R.] *tisztjei, s érdeklődtek: hány polgári áldozata van Kecskeméten a háborúnak. Átadtam nekik a névsort, amely 193 erőszakos halált halt emberét tartalmazza a felszabadulás óta máig. Ennyi embert lőttek agyon és gázoltak el részeg orosz katonák; néhány felesége vagy leánya megbecstelenítése miatt akasztotta fel magát. Csak* [az] *utolsó négy hét alatt 18 haláleset történt.* [...] *A város képe teljesen háborús még ma is. Tudjuk és érezzük, hogy a vesztett háborúért fizetnünk kell, de a lakosság nem érti, hogy a fegyverszünet után több mint fél évvel miért kell legalább minden második nap egy-egy magyarnak életével fizetni, s nem érti, miért kell éppen Kecskemétnek immár egy esztendeje tízezreknek lakást biztosítani? Kecskemétnek egyetlen reménysége az a miniszterelnök, aki mellett ez a város 72%-ban nyilvánította bizalmát a választáson."*[38]

---

[35] Interjú Iványosi-Szabó Tibor nyugalmazott levéltár igazgatóval Tóth Lászlóról. (2016. június 14.)

[36] IVÁNYOSI – SZABÓ 1975. 72.

[37] RIGÓ 2014. 105–158.

[38] L. BALOGH 2015. 206–208. Más levéltári források is beszámolnak a szovjet katonák rablásairól és gyilkosságairól 1945 decemberében, sőt 1946 első felében is. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 1.1. 1945–1946 (1950). 3. d., RIGÓ 2015b. 308–309.

Tóth László már korábban, 1945. március 8-án is írt hasonló tartalmú levelet a korábbi miniszterelnöknek, Miklós Bélának, mert elkeseredésében a legmagasabb szintről is várta a segítséget. Ennek a levélnek a rövidített változatát a szovjet városparancsnoknak is átadta.[39] Tóth László 1945 tavaszán – a háborús viszonyok ellenére – intenzív kapcsolatban állt az ország vezető kormányzati tisztségviselőivel. Miklós Béla miniszterelnök áprilisban átutazott Kecskeméten, és csak pár percet töltött a városházán, ahol rövid kihallgatáson fogadta Tóth Lászlót és Bánó Mihály rendőrfőkapitányt. Májusban Tóth László járt a belügyminiszternél és a népjóléti miniszternél Budapesten.[40] A város törvényhatósági bizottsága május 30-án tartotta első ülését. Ezen a polgármester beszámolt a szovjet megszállás utáni időszakról, ekkor a Moszkvából hazatért Safrankó Emánuel a Magyar Kommunista Párt (MKP) Duna-Tisza közi területi párttitkára szembeszállt a polgármesteri jelentés politikai részével, mert Tóthot ki akarták szorítani a pozíciójából.[41] A polgármestert az Nemzeti Parasztpárt részéről Szabó Gyula, majd a kisgazda Révész László is védelmébe vette, és az SZDP is kiállt mellette. Végül a város törvényhatósági bizottsága őt és Aszódi József helyettes polgármestert is megerősítette hivatalában. Tóth László és Márkus Ferenc főispán augusztus elején a miniszterelnöknél, Miklós Bélánál járt kihallgatáson, amikor újra előadták a város nehéz helyzetét.[42]

1945. április 4-én a polgármester javaslatára pártközi értekezletet tartottak a földreformról, az egyes pártok eltérő véleménye miatt. Tóth László előadta az értekezlet kezdetén, hogy *„Kecskemét évtizedek óta példamutatóan végezte a földreformot, összevásárolta a nagybirtokokat és azokat alkalmas időben parcellázta az arra érdemes kecskeméti földműveseknek. Kecskemét határában egyébként is a legegészségesebb a földbirtok megoszlása, mert egyedüli nagybirtokos a város, más ezer holdon felüli birtokos nincs. A kecskeméti nép szorgalmával és szakértelmével teremtett virágzó mezőgazdasági és szőlőkultúrát a felparcellázott területeken és biztosított világhírt a kecskeméti gyümölcsnek".*

---

39 IVÁNYOSI – SZABÓ 1975. 233–236.

40 *Kecskeméti Lapok*, 1945. április 29. és május 10.

41 Kovács Bálint így mondta el ezt: *„Hazajött egy 1919-es kommunista Moszkvából, aki engem is felkeresett. Azt gondolta, hogy Tóth Lászlót meneszthetí és majd ő veszi át a város vezetését. A városházán egy gyűlésen Tóth Lászlót megtámadta, hogy ő nagyon engedékeny a polgári oldal irányába. Ekkor Tóth László azt mondta: Kérem, én itthon maradtam, ön elhagyta Magyarországot. Amikor 1945 januárjában a németek visszaszorították az oroszokat én bementem a városparancsnokhoz és kértem, hogy adjanak nekem fegyvert és az orosz katonákkal együtt küzdök a németek ellen. Erre az egész városházi közgyűlés egyhangúlag Tóth László mellé állt. Ez a kommunista személy ezt követően eltűnt a városból."* RIGÓ 2009. 32.

42 *Kecskeméti Lapok*, 1945. augusztus 5.

Ezt követően a gazdasági ügyosztály vezetője terjesztette elő a város javaslatát, amelynek az volt a lényege, hogy hagyják meg a mintagazdaságokat, és a város tulajdonában is maradjon föld. Ez után vita alakult ki, a szociáldemokrata és a kommunista képviselők a város összes területét fel akarták osztani, a mintagazdaságokat is. A kommunista párt képviselője kijelentette: *„minden olyan egyént reakciósnak tart, aki gátolja a Földigénylő Bizottság munkáját."* A polgármester megismételte, hogy *„más a Tiszántúl és más Kecskemét gazdasági helyzete a földosztás szempontjából. [...] Ezért itt a földosztás lassúbb, de aprólékosabb munkát igényel".*[43] Tóth László racionálisan, a helyi adottságokat és gazdasági sajátosságokat figyelembe véve a kisebb mértékű földosztás mellett érvelt, és szerette volna megőrizni az innovációban élen járó mintagazdaságokat. Ezzel szemben az MKP és az SZDP képviselői gyors és nagyobb mértékű földreformot követeltek.

A helyi MKP később is szerette volna a szociáldemokrata Tóth László polgármestert kiszorítani a pozíciójából, mert több vitás ügy alakult ki közte és az MKP között. A polgármester minden bizonnyal nem nézte jó szemmel a helyi politikai rendőrség ámokfutását és kegyetlenkedéseit, ami országosan is botrányos volt, a Parlamentben is foglalkoztak vele.[44] Tóth László a népbíróságon nyilatkozatban állt ki több vádlott mellett. Ez is oka lehetett annak, hogy miután az 1945-ös választáson, az SZDP listáján mandátumot szerzett, lemondott róla.[45]

A közel 53 éves polgármester 1948-as nyugállományba helyezése mögött az állhatott, hogy a helyi SZDP nem követte a budapesti pártközpont utasításait, nem támogatta a két munkáspárt egyesülését. Az MKP és az SZDP 1948. február 22-án írta alá a pártközi megállapodást arról, hogy az SZDP mely tisztségekből, mikor hívja vissza, illetve bocsátja el a tagjait, azokat, akiket nem kívántak átvenni az újonnan megalakuló MDP-be. Ennek a megállapodásnak eshetett „áldozatául" Tóth László polgármester is. A törvényhatósági bizottság 1948. március 31-én döntött Tóth László nyugdíjazásáról, mivel nem lépett be az MKP-be. A polgármestert 1948. május 1-től helyezték nyugállományba, 369,90 Ft nyugdíjjal.[46]

Tóth László nyugdíjazása után a Magyar Függetlenségi Népfront megyei bizottságának az alelnöke, majd elnöke lett. Az 1956-os forradalom kirobbanása után, 1956. október 29-i ülésén a Bács-Kiskun Megyei Tanács Végre-

[43] IVÁNYOSI – SZABÓ 1975. 174–178.

[44] RIGÓ 2014. 183–218.

[45] Uo. 311.

[46] Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL BKML) IV. 1903/a.

hajtó Bizottsága igyekezett a megyei események élére állni, támogatásukról biztosították a munkástanácsokat, a nemzetőrségeket és a nemzeti bizottságokat is. Az volt a céljuk, hogy kommunistákkal töltsék fel ezeket a szerveket és ellenőrzésük alá vonják őket. A Hazafias Népfront (HNF) megyei elnöksége ekkor döntött a megyei nemzeti bizottság felállításáról is. A kecskeméti városházán megbeszélést tartott a helyi vezetés, melyen Tóth László is részt vett, ezen elhatározták a HNF kibővítését *„pártonkívüliekkel, az üzemek küldötteivel, vagyis egy városi forradalmi bizottság létrehozását".*[47]

Kecskemét város ideiglenes nemzeti bizottságát is a korábbi pártvezetés igyekezett megszervezni, de az intézmények, üzemek október 31-én a városháza dísztermében összegyűlt képviselői háttérbe szorították őket. A meghívottakon túl, nagy számban jelentek meg a forradalmi események szervezői, aktív résztvevői is, így sikerült a korábbi, keményvonalas vezetőket háttérbe szorítani. Tóth László szólalt fel először, aki elmondta, hogy a népfront megbízásából hívták össze a gyűlést, majd a józanság megőrzésére, a rendbontás és önbíráskodás elkerülésére hívta fel a figyelmet. Kecskemét Város Forradalmi Bizottsága 48 tagú lett, Tóth László előterjesztésére a város területét négy részre osztották és mindegyik terület választott négy-négy képviselőt a munkások, a parasztok és az értelmiségiek közül. A megválasztott bizottság 16 fős intéző bizottságot választott, melynek elnöke Tóth László lett, tehát a legmagasabb szintű városi forradalmi szerv élére került.[48] Ekkor is Tóth László lett az a személy, aki kompromisszumos jelöltként a többség számára elfogadható vezető volt.

A forradalom leverését követően, 1956. november 7-én Tóth László megbízást kapott a városi tanácselnök-helyettesi pozícióra, ahol az oktatási, kulturális, népművelési, sport és egészségügyi területet bízták rá, 1958 februárjáig töltötte be ezt a tisztséget. Egyelőre nincs megnyugtató, pontos válaszom arra, hogy a városi forradalmi szerv elnökét miért nem vonták felelősségre a forradalom leverése után, hanem még pozícióba is helyezték. Iványosi-Szabó Tibor szerint ennek a következő oka volt: *„Tóth Lászlót 1956 után hívták meg tanácselnök-helyettesnek, igazán komoly szerephez nem jutott. Inkább csak cégérnek használták, hogy mutassák mennyire demokratikusak, és a szociáldemokráciát is komolyan veszik. Laci bácsi nagyon-nagyon elkötelezett szociáldemokrata volt. Próbálták így felhasználni."* Ezt egy személyes élménnyel is kiegészítette, erre az időszakra vonatkozóan: *„Egyszer 1957 őszén, mikor még fiatal tanár voltam, az egyik kollégámmal egy értekezlet után mentem*

[47] ORGOVÁNYI 1999. 202.
[48] Uo. 222–224.

hazafelé és beültünk a katolikus bérház földszintjén egy vendéglőbe. Laci bácsi is jött vacsorázni és odaült hozzánk és elkezdtünk beszélgetni, akkor 56 még nagyon friss volt és azt mondta, hogy nincs más lehetőség, ki kell tapogatni, hogy mi a leginkább járható út. A „modus vivendit" igyekezett megtalálni, nagyon talpraesett volt, megtalálta mindenkivel a szót."[49]

Tóth László a forradalom leverése és tanácselnök-helyettesi pozícióba kerülése után igyekezett segíteni a forradalmi intézőbizottság egyik tagjának, Nagy Sándornak, aki a Lakatosipari Vállalat és a helyi munkástanács egyik aktív tagja volt. Tóth azt mondta neki, *„hogy ő menti, akit lehet, de mindenkit nem tud. Javasolta, hogy húzza meg magát vidéken egy időre".*[50] Tóth László később is jelentős szerepet játszott a város közéletében, a Katona József Társaság és a Kodály kórus elnöke volt. 1964. március 9-én hunyt el.

Tóth László élete során mindvégig kitartott a szociáldemokrata értékek mellett. Ez a következetes felfogás, nem volt előnyös hazánkban a 20. században élő embereknek. Tóth László a jobboldaliaknak túlzottan baloldali volt, ezért a börtönt is megjárta, a kommunisták számára sem volt eléggé megbízható, mert nem volt eléggé „baloldali", az ő érdekeik kiszolgálója sem. A válságos, átmeneti időkben felhasználták, tekintélye és elismertsége miatt igénybe vették, de amikor a rendszer konszolidálódni kezdett, megváltak tőle, 1948-ban és tíz évvel később, 1958-ban is. Széleskörű tájékozottságát, kiváló kapcsolatrendszerét, nyitottságát és intellektuális képességét nehéz helyzetekben is a város szolgálatába állította.

Felhasznált források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 1.1. A Magyar Államrendőrség budapesti és vidéki politikai rendészeti osztályának iratai 1945–1946 (1950). 3. d.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

MNL BKML IV. 1903/a. Kecskemét Törvényhatósági Bizottsága. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1945–1948.

[49] Interjú Iványosi-Szabó Tibor nyugalmazott levéltár igazgatóval Tóth Lászlóról. (2016. június 14.)

[50] ORGOVÁNYI 1999. 268.

Sajtó

Kecskeméti Lapok, 1914–1946

Forráskiadványok

L. BALOGH 2015 = L. Balogh Béni (Szerk.): *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

IVÁNYOSI–SZABÓ 1975 = Iványosi–Szabó Tibor (Szerk.): *Dokumentumok Kecskemét történetéből.* Kecskemét Város Tanácsa VB, Kecskemét, 1975.

ROMSICS 1976 = Romsics Ignác (Szerk.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez.* Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1976.

Felhasznált irodalom

HELTAI 2000 = Heltai Nándor: *Tóth László, a hírlapíró és szerkesztő.* Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 2000.

KOVÁCS 2006 = Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei*, 1942–1957. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006.

ORGOVÁNYI 1999 = Orgoványi István: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kecskeméti eseményeinek története. In: Tóth Ágnes (Szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XV.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1999.

OROSZ 1968 = Orosz László: A Részvény-nyomda története. In: Heltai Nándor (Szerk.): *Kecskemét, Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről.* Kecskemét város tanácsa, Kecskemét, 1968.

PÉTERNÉ 1996 = Péterné Fehér Mária: *Kecskemét polgármesterei 1848–1950.* Fax Info Kkt. Kecskemét, 1996.

PÉTERNÉ – SZABÓ – SZÉKELYNÉ 1992 = Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Kőrösi Ilona: *Kecskeméti életrajzi lexikon.* Kecskeméti Lapok, Kecskeméti Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 1992.

RIGÓ 2009 = Rigó Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. *Forrás* 2009/6. 22–38.

RIGÓ 2014 = Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kronosz Kiadó, Budapest – Pécs, 2014.

RIGÓ 2015a = Rigó Róbert: A kecskeméti sajtó az első világháború időszakában. In: Gyenesei József (Szerk.): *Hátországban, Kecskemét az I. világháború idején.* MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2015.

RIGÓ 2015b = Rigó Róbert: Kecskeméti hétköznapok 1944–1945 fordulóján. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (Szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban.* Magyar Történelmi Társulat, Kronosz Kiadó, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest – Pécs, 2015.

Orgoványi István

A KARHATALOM MŰKÖDÉSE 1948 ÉS 1955 KÖZÖTT

A második világháború befejeződése után a magyar belpolitikát az újjáépítés, a konszolidáció és a politikai hatalomért folytatott harc határozta meg. A hatalmi vetélkedés egyik legfontosabb színtere a fegyveres testületek, köztük a rendfenntartó feladatokat ellátó karhatalomi alakulatok feletti befolyás és ellenőrzés megszerzése volt, ami szovjet segítséggel végül a Magyar Kommunista Pártnak sikerült. A párt vezetőinek szükségük volt egy olyan feltétlenül megbízható fegyveres erőre, amelyre támaszkodva biztosíthatták egyeduralmukat. Karhatalmi szerepe a hadseregnek, a rendőrségnek és a határőrségnek is volt, de 1950 után a belső karhatalomra hárult az a feladat, hogy közvetlenül a pártvezetőknek alárendelve, csírájában elfojtson minden rendszerellenes megmozdulást.

A szovjet érdekszférába tartozó többi államhoz hasonlóan, Magyarországon is a mindenkori moszkvai politikai elképzeléseknek megfelelően dőltek el az államvédelem, a katonapolitika és a hadseregfejlesztés fontosabb kérdései a Rákosi Mátyásból és változó összetételű bizalmasaiból álló pártszervekben.[1] Ezek közé tartozott a Katonai Bizottság, amely 1946 tavaszától a Politikai Bizottság tanácsadó testületeként működött, tagjai a Honvédelmi Minisztériumban és a vezérkarnál vezető beosztást betöltő kommunista tisztek voltak. 1948. július 6-án létrehozták az MDP Belügyi Bizottságát, amelynek Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Kádár János, Rajk László, Marosán György, Péter Gábor, Pálffy György és Szilágyi József volt a tagja, a testület azonban csak egyetlen ülést tartott. Az MDP KV Titkársága 1948. szeptember 7-én határozott arról, hogy összevonja a Katonai Bizottságot és a Belügyi

[1] Germuska – Nagy 2004. 180.

Bizottságot, és létrehozta az Államvédelmi Bizottságot. Elnöke Rákosi Mátyás államminiszter lett, a testület tagja Farkas Mihály mellett Kádár János belügyminiszter, Rajk László külügyminiszter, Pálffy György altábornagy, a honvédség felügyelője és Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság parancsnoka volt. Az *„államvédelmi szervek állandó kooperálásával"* egy szűkebb csoportot bíztak meg, ennek a hármasnak Rákosi Mátyás, Farkas Mihály és Kádár János lett a tagja. Gerő Ernő 1949 áprilisában került be az Államvédelmi Bizottságba, a hadigazdálkodási bizottság elnökeként.[2] A Rajk-per lezajlása után, csak 1949 végén ült össze a testület, amikor az ÁVH átszervezéséről, és önálló főhatósággá alakításáról döntött.

Az 1950 nyarán eszkalálódó koreai konfliktus háborús pszichózist keltett a szovjet blokk országaiban, amelyek Moszkva utasítására gyors fegyverkezésbe kezdtek. Ennek egyik következménye volt, hogy 1950 októberében megalakult a Honvédelmi Bizottság, közkeletű nevén a Trojka, amely a Rákosi korszak kulcsszereplőit, Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt és Farkas Mihályt jelentette. A testület pártszerv volt, ezt mutatja, hogy 1951. december 30-i ülésének jegyzőkönyvében az MDP Honvédelmi Bizottságának nevezte magát, bizonyos tekintetben pedig az Államvédelmi Bizottság utódának tekinthető. Először 1951. május 11-én foglalkozott saját hatáskörének meghatározásával, a három legfontosabb pártvezető magának tartotta fenn a döntés jogát a lényeges honvédelmi és államvédelmi kérdésekben.[3]

1952 őszén Rákosi Mátyás a további hatalomkoncentráció érdekében a hatalom súlypontját szovjet minta alapján igyekezett a párttestületektől az állami szervekhez áttenni, mivel további tisztogatásokat tervezett az MDP-ben. Ennek keretében az MDP PB 1952. november 6-án döntött a Minisztertanács Elnökségének felállításáról, és Rákosi a Titkárság 1952. november 27-i ülésén javaslatot tett a Honvédelmi Bizottság megszüntetésére, amelynek feladatait a Honvédelmi Tanácsnak kellett átvennie. Az új testület tagja volt Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Hidas Antal, Házi Árpád és Bata István. A Honvédelmi Tanács állami vonalon foglalkozott a katonai és hadiipari kérdésekkel, tagjait pedig a Minisztertanács Elnöksége nevezte ki, de a két testület között jelentős volt a személyi átfedés. A Honvédelmi Tanács pártszervként jött létre, viszont állami testületként működött, határozatai minden állami szerv számára kötelezőek voltak.[4]

---

[2] Uo. 186.

[3] GERMUSKA 2013. 614.

[4] GERMUSKA – NAGY 2004. 196.

Az MDP legbiztosabb támasza, a politikai rendőrség kezdetben nem rendelkezett nagyobb létszámú fegyveres erővel. A biztosítási feladatokat a Magyar Államrendőrség Rendőri Őrségének tagjai látták el. 1945 februárjától 100 fővel felügyelték a Politikai Rendészeti Osztály ingatlanjait és fogdáit. 1946 közepén állították fel a rendőri őrségen belül a Péter Gábor rendelkezésére álló karhatalmi készültségi osztagot, amely egy tisztből és tizennégy legénységi állományú beosztottból állt. Az Államvédelmi Osztály szervezetén belül a biztosítási teendőket a Budapesti Rendőri Őrség alá tartozó ÁVO Őrségi Osztályparancsnokság végezte, amelyet őrszemélyzeti alosztálynak is hívtak. Rajk László 1948. július 6-án, az MDP Belügyi Bizottságának ülésén sürgette, hogy hozzanak létre egy 8–10.000 fős karhatalmat, amely az ÁVO mellé rendelve működött volna. 1948. július 12-én megerősítették azt az elképzelést, hogy a politikai rendőrséget másodfokú hatósággá fejlesztik és többek között átadják neki a határrendészetet és az őrszemélyzeti parancsnokságot, vagyis a karhatalmat.[5]

A határőrség karhatalmi feladatai

Az egységes belső karhatalom létrehozása előtt minden fegyveres testületnek, például a honvédségnek, a rendőrségnek és a határőrségnek is volt karhatalmi feladata. A korszakban a határőrség fejlesztésének is az volt az egyik oka, hogy ütőképes karhatalmi erőt biztosítson a hatalom számára. A határőrségre vonatkozó karhatalmi vonatkozású intézkedéseket a honvédelmi miniszter egyik rendelete tartalmazta, ugyanis ekkor még nem az ÁVH alárendeltségébe tartozott a határőrség. A rendelettel létrehozott karhatalmi erők parancsnoka a honvédelmi miniszter volt.[6] A határőrség karhatalmi feladatai közé tartozott többek között, hogy felügyelje a parasztságra nehezedő egyik legsúlyosabb teher, az adógabona-beszolgáltatás lebonyolítását.[7] 1948. június 16-án a parlament törvényt hozott az iskolák államosításáról, melynek következtében több mint 6.000 iskola került állami tulajdonba. Az iskolák

[5] MÜLLER 2015. 48.

[6] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 4.2. Parancsgyűjtemény II. sorozat. (1.d.) 1945–1951. 38.830/Eln. kat-1949. szám. Karhatalmi intézkedés. Budapest, 1949. január 27. A HM 48.270/Eln. Kfcs. I-1948. számú rendelete tartalmazta a karhatalmi intézkedéseket.

[7] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-B-10-IV-15-401/1947. (11.218/1947.) (1947/6.d.) Karhatalom igénybevétele gabonabeszolgáltatás biztosítására.

államosítása idején a pártvezetés a lakosság ellenállására is felkészült, ezért készültségbe helyezték a határőrség alakulatait is.[8] Minden határőr zászlóaljnak létre kellett hoznia, katonai szakkifejezéssel élve „ki kellett különítenie" egy karhatalmi századot, amelyet az esetleges tiltakozó megmozdulások felszámolására használhattak fel a pártvezetők.[9] Nagy alezredes, a vezérkari főnök 1948. június 6-án elrendelte a karhatalmi készültséget, ami többek között azt jelentette, hogy a rendőrség kérésére karhatalmi egységet kellett a rendőrség rendelkezésére bocsátani.[10] A karhatalmi századokat a határvadász zászlóaljak kiképző századaiból hozták létre, és június 9-től, illetve június 10-től bevethető, menetkész állapotban kellett lenniük.[11] A karhatalmi századok általában 60 fősek voltak, amelyeket egy tiszt vezetett. Az így létrehozott egységek bevetésére több helyen is sor került.[12]

A kiskunhalasi 11. határvadász zászlóalj karhatalmi alakulata 1948. június 7-én Hosszúpályi községben a vármegyei rendőri körzeti szemlélő igénylésére egy tiszt és tizenöt közlegény részvételével tömegoszlatást végzett. A faluban tüntetés volt az iskolák államosítása ellen, amit fegyverhasználat nélkül oszlatott fel az alakulat, de megtorlásként sok embert őrizetbe vettek.[13] Az alakulat pár nappal később, június 11-én délelőtt demonstratív felvonulást tartott Kiskunhalason. Másnap megismételték a menetelést, de ekkor már zeneszó mellett. A megfélemlített katolikus plébános ezután nyilatkozatot adott a helyi lapnak, amelyben közölte, hogy *„nem fogja lázítani a híveket"* az iskolák államosítása ellen.[14]

A balassagyarmati 3. határvadász zászlóalj karhatalmi alakulatát június 10-én vetették be harmincnégy fővel Nézsa és Rétság községben, szintén tömegoszlatási céllal. 1948. június 11-én a délelőtti órákban a nézsai katolikus papnál megjelent a rétsági járási rendőrkapitányság vezetője két rendőr-

---

8 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I-a/1948.) Jelentés karhatalmi egységek helyzetéről és hangulatáról. Budapest, 1948. június 10.

9 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) Jelentés karhatalmi egységek helyzetéről és hangulatáról.

10 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) (892/132. Rádiótávirat.)

11 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) Jelentés karhatalmi egységek helyzetéről és hangulatáról.

12 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) (475/849. Rádiótávirat.) 1948. június 26.

13 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) 11/pk.61948. sz. Kh. helyzetjelentés VI. hó 10-én 24-h-ig terjedő időről. Berettyóújfalu, 1948. június 10.

14 MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) 839/1/Kt-1948. Napi rádió jelentések írásban való felterjesztése. Kiskunhalas, 1948. június 12.

tiszttel tájékozódás céljából. A káplán félreverte a harangot, mire körülbelül 150 fős tömeg gyűlt össze kapával és kaszával felfegyverkezve. A plébános megnyugtatta a tömeget, ennek volt köszönhető, hogy a rendőrtisztek sértetlenül távozhattak. A káplán mindössze azt a megjegyzést tette, hogy a nép, amint azt a példa is mutatja, az államosítás ellen van.[15] Június 12-én Szentkút községben demonstratív felvonulást rendezett az egység, hogy az ott tervezett megmozdulástól „elvegyék a lakosság kedvét".[16]

1948. június 12-én a nyírbátori 14. honvéd határvadász zászlóalj karhatalmi százada is hasonló demonstrációs felvonulást tartott Kisléta, Máriapócs, Pócspetri, Nyírgyulaj és Nyírbátor településeken. A községek hangulata a jelentés szerint nyomott volt, mert a lakosok attól tartottak, hogy elvisznek valakit. Máriapócson a határőrök bementek a rendházba is, ahol belépésük előtt a rendfőnök félreverette a harangot. *„A barátságos, de minden ízében reszkető rendházfőnök tekintetéből azt olvastam ki, hogy nem tudja, hogy csak őt vagy a rendház valamennyi papját elvisszük"* – állt az egységet vezető tiszt jelentésében.[17] Amikor közölték a szerzetesekkel, hogy csak *„tisztelgő látogatásra"* jöttek, látszott rajtuk a megkönnyebbülés, de nem teljesen hitték el a hallottakat. 1948. június 3-án tüntetés volt Pócspetri községben az iskolák államosítása ellen, majd összeütközésre is sor került a településen a lakosság és a helyi hatóság között. A június 12-i karhatalmi körútról készített jelentésben Pócspetri lakosságán gúnyolódott a karhatalmi tiszt: *„Pócspetrin nevetve figyelték a bajtársak a lakosság alaptalan rémületét, és a polgári lakossággal beszédbe elegyedve maguk a bajtársak világosították fel a lakosságot, hogy egyetlen út van számukra, a demokráciába való beilleszkedés. A lakosság elismerte bűnét, és teljes mértékben felelőssé tették a még pár héttel előtte imádott papjukat. A község külső részén az anyák felkapták kicsi gyermekeiket, és beszaladtak vele."*[18]

A tiltakozó megmozdulások ritkulása után, június 22. és 24. között fokozatosan megszüntették a határőr karhatalmi alakulatok bevetését. A karhatalmi készültség Pálffy György altábornagy, a honvédség felügyelője parancsa értelmében 1948. június 25-én reggel 6 órakor megszűnt.[19]

---

[15] MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) 606/Kt-1948. Karhatalmi század alkalmazásával kapcsolatos jelentés. Nyírbátor, 1948. június 12.

[16] MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) 606/kt/1948. Kh. egység helyzetjelentés. Balassagyarmat, 1948. június 11.

[17] MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) 273/Kt-1948. Karhatalmi intézkedéssel kapcsolatban legénység hangulatát jelenti. Nyírbátor, 1948. június 15.

[18] Uo.

[19] MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948. (30.606/Eln.I.a/1948. november 5.) HM 26.152/Eln.fü-1948. Karhatalmi készültség megszüntetése. Budapest, 1948. június 23.

A belső karhatalom létrehozása

1950. január 1-jén az Államvédelmi Hatóság egyesült a határőrséggel, és az ekkor létrehozott egységes belső karhatalommal. Az Államvédelmi Bizottság 1949. december 24-én hozott határozata szerint hét főosztályra tagozódott ekkor az ÁVH. A IV. Főosztály volt a Határőrség és Belső Karhatalom, valamint a Karhatalmi Őrség főosztálya. A karhatalom parancsnoka, egyben az ÁVH vezetőjének karhatalmi helyettese Somkuti József őrnagy lett.[20] Az ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom irányítását 1952-ig közös parancsnokság végezte, a karhatalmat, ahogyan egyébként más fegyveres testületeket is, a párt vezetői közvetlenül irányították. Az ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnoksága szervezetén belül a belső karhatalom törzskara vezette az ÁVH rendfenntartó csapatait, biztosította a különleges feladatok végrehajtását és a különösen fontos ipari üzemek és stratégiai pontok őrzését, mivel a hadigazdálkodás logikája szerint a vasúti és az ipari objektumok államvédelmi jelentőségre tettek szert.[21]

Az egyeduralmat birtokló kommunista párt hatalmának védelme szükségessé tette, hogy gyorsan bevethető karhatalmi hadműveleti erőt hozzanak létre, illetve, hogy ennél a testületnél is áttérjenek a hivatásos állományról a sorozott legénységre. A Belső Karhatalom létszáma 1950 közepén 3.621 fő volt, ezzel a létszámmal látta el a karhatalom az ÁVH központi épületeinek és az egyes büntetés-végrehajtási intézetek őrzését. A karhatalom feladata volt továbbá az ÁVH megyei objektumainak, valamint kiemelt ipari üzemek és olajkutak, gázlelőhelyek őrzése. Rendfenntartó karhatalmi céllal úgynevezett hadműveleti tartalék is a pártvezetés rendelkezésére állt Budapesten: egy géppuskás század, egy lovas század és egy kiképző század. Az átszervezés és a fejlesztés során 8.000 főre kívánták emelni a létszámot, valamint egy Belső Karhatalom Dandár Parancsnokságot szándékoztak létrehozni.[22] A testület teljes létszáma, a határőrség létszámának felemelésével párhuza-

---

[20] BORECZKY 1999. 93. Az I. Főosztály volt a hálózati főosztály, a II. Főosztály a katonai elhárítási főosztály, a III. Főosztály az operatív főosztály, a IV. Főosztály tehát a Határőrség és a Belső Karhatalom, illetve a Karhatalmi Őrség főosztálya, az V. Főosztály a káder-, később pedig a személyzeti főosztály, a VI. Főosztály a jogi és a börtönügyi főosztály, a VII. Főosztály pedig az anyagi főosztály.

[21] ÁBTL 2.1. XI/4. Javaslatok a BM és az ÁVH szervezeti felépítésére. Javaslat az ÁVH továbbfejlesztésére. d. n. 114.

[22] MNL OL XIX-B-10-VII-1-20/1950. 0147/Pk-klgs. (1950/57.d.) Az ÁVH HÖR és BKH átszervezésének terve. Budapest, 1950. augusztus 21.

mosan, 3.600 főről 7.500 főre nőtt. A karhatalom parancsnoka, immár dandárparancsnoki beosztásban, Somkuti József maradt.[23]

A párt hatalmának fegyveres biztosítása érdekében öt karhatalmi zászlóaljat állítottak fel, ezek székhelye Budapesten, Veszprémben, Pécsett, Szegeden és Miskolcon volt. A budapesti zászlóalj az ÁVH vezetőjének hadműveleti tartalékát képezte. A tervezett 8.000 fős létszám eléréséhez 4.292 fő behívására volt szükség, de végül csak 7.500 főig töltötték fel az állományt. A Határőrség és Belső Karhatalom átszervezése a közös törzs, a közös politikai osztály és a közös hadtáp parancsnokság révén egy parancsnokság alatt egyesítette a vezetést ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokság néven.[24]

1950. október 24-én a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a belügyminiszteren keresztül és a Minisztertanács elnöke útján tett előterjesztése alapján Piros Lászlót államvédelmi vezérőrnagyi rendfokozattal az ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom parancsnokává nevezte ki.[25] Piros László 1950. november 1-jén vette át Kajli Józseftől a Határőrség és Belső Karhatalom parancsnokságát, a személyi állományt és az anyagi felszerelést.[26]

A karhatalom további bővítése és átszervezése

Piros László államvédelmi vezérőrnagy 1951 márciusában keletkezett jelentése szerint maga Rákosi Mátyás rendelte el, hogy Budapesten legalább két olyan karhatalmi zászlóalj legyen, amelyet gyorsan lehet mozgósítani, és megfelelő fegyverzettel rendelkezik.[27] Az elvárás értelmében haladéktalanul megkezdték a második budapesti karhatalmi zászlóalj szervezését, amelynek 837 főben állapították meg a létszámát. Ebben 1 géppuskás század 9 géppuskával, 4 lövész század puskával, 1 géppisztolyos század, 1 ak-

---

[23] MNL OL XIX-B-10-IV-1-28/1956. 67/ÁVH-1950.biz.sz. (1956/11.d.) Az Üzemgazdasági Tanács 1950. november 6-án hozott határozata alapján az 58 döntő fontosságú objektum fegyveres őrzésének megszervezése. Budapest, 1950. december 12.

[24] MNL OL XIX-B-10-VII-1-20/1950. 0147/Pk-klgs. (1950/57.d.) Az ÁVH HÖR és BKH átszervezésének terve. Budapest, 1950. augusztus 21.

[25] ÁBTL 1.4. 49/1950. (1.d.) ÁVH V.biz. Az ÁVH vezetője 22. számú parancsa. Budapest, 1950. október 24.

[26] ÁBTL 1.4. 051/1950. (1.d.) ÁVH V.biz. Az ÁVH vezetője 24. számú parancsa. Budapest, 1950. október 24.

[27] MNL OL XIX-B-10-VII/7/1951. (1951/25.d.) Jelentés pártunk Titkársága részére a BKH Dandár II. Budapesti Karhatalmi Zászlóaljának felállításáról és a BKH létszámhelyzetéről. Budapest, 1951. március 22.

navetős század 9 darab 82 milliméteres aknavetővel és 1 páncéltörő ágyús üteg 4 darab 57 milliméteres löveggel nyert beosztást. A zászlóalj teljesen motorizált, gyorsan mozgósítható felfegyverzett alakulat volt. Az addig meglévő egyetlen budapesti karhatalmi zászlóalj fegyverzete gyengébb volt, csak puska, géppisztoly és géppuska állt a rendelkezésükre, ezért ennek a fegyverzetét is az új zászlóalj mintájára kellett felszerelni. Az új zászlóalj személyi állományát a Belső Karhatalom meglévő állományából akarták összeállítani, mégpedig úgy, hogy a vidéki karhatalmi zászlóaljak létszámát csökkentik 10-15%-kal, a budapesti őrségi zászlóaljét pedig 7–8%-kal.[28] Az új egység felállítása után a Belső Karhatalom Dandár szervezeti tagozódása a következők szerint alakult: a korábbi szervezetszerű létszám 7.500 főre rúgott, de ebből csak 6.823 fő volt állományban, mert az előző évi bevonulás során 221 főt alkalmatlannak találtak politikai vagy egészségügyi okok miatt, és 461 főt átadtak az ÁVH Börtönügyi Osztályának.[29]

Az átszervezésekkel és a fejlesztésekkel párhuzamosan 1951 áprilisában Somkuti József államvédelmi alezredest a belső karhatalom dandárparancsnoki tisztsége alól felmentették, helyére ideiglenesen Kristóf István államvédelmi őrnagy került.[30] 1951-ben létszámemelést is végrehajtottak a Belső Karhatalomnál, amit újabb átszervezéssel kötöttek egybe, ugyanis 1951. június 2-án a már fentebb említett Trojka elhatározta, hogy a belső karhatalmat annyira megerősítik, hogy október 1-jétől négy zászlóalj álljon a pártvezetés közvetlen rendelkezésére karhatalmi célokra.[31]

Piros László 1951. augusztus 28-án feljegyzést készített a belső karhatalom fejlesztésének alakulásáról. A létszámfejlesztés mellett a fegyverzet korszerűsítéséről is gondoskodtak. Rákosi Mátyás személyesen Piros Lászlóval közölte az alapvető szempontokat, akinek fegyverzeti kérdésekben Farkas Mihállyal kellett egyeztetnie. Farkas azt javasolta, hogy ne egyszerre, hanem egy előre meghatározott ütemterv szerint fokozatosan szereljék fel az új egységeket fegyverzettel és gépkocsikkal. A belső karhatalom létszámát ekkor 2.500 fővel tervezték megemelni, így az új létszám 9.500 fő lett, amit a legközelebbi novemberi újoncbevonuláskor akartak feltölteni. A folyamat végére négy karhatalmi zászlóalj állt a vezetők rendelkezésére,

[28] MNL OL XIX-B-10-VII/7/1951. (1951/25.d.) Jelentés pártunk Titkársága részére a BKH Dandár II. Budapesti Karhatalmi Zászlóaljának felállításáról és a BKH létszámhelyzetéről. Budapest, 1951. március 22.

[29] Uo.

[30] ÁBTL 1.4. 022/1951. ÁVH T.biz. (1.d.) Az ÁVH vezetője 23. számú parancsa. Budapest, 1951. április 3.

[31] GERMUSKA 2013. 627.

kettő Budapesten és kettő az ország déli részén. További nyolc őrségi zászlóalj végezte az őrzési feladatok ellátását.[32] Az újonnan létrehozott zászlóaljak, valamint a tiszthelyettesi iskola szervezetére és személyi állományára vonatkozóan az újonckiképzés befejeztével külön intézkedett Péter Gábor. Az átszervezést 1951. november 8-a és 1951. december 10-e között kellett végrehajtani.[33]

1952. május 15-én a Belső Karhatalmat különválasztották a Határőrségtől.[34] Az ÁVH szervezetén belüli megjelölése IX. Főosztály, a neve ÁVH Belső Karhatalom lett,[35] az ÁVH Határőrség elnevezése maradt IV. Főosztály. Kristóf István államvédelmi őrnagyot, az ÁVH Belső Karhatalom parancsnokát előléptették államvédelmi alezredessé, és kinevezték a IX. Főosztály vezetőjének.[36] Az ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom alakulataihoz természetesen csak feltétlenül megbízható sorkatonák kerülhettek, erről a megyei osztályok vezetőinek kellett gondoskodni a kiegészítő parancsnokságokkal közösen.[37] 1952-ben összesen 9.624 fős volt a Belső Karhatalom, amely dandárparancsnokságra, 13 zászlóaljra és tiszthelyettesi iskolára tagolódott.[38]

Karhatalmi intézkedések Kelet-Magyarországon

1953. március 5-ével, Sztálin halálával lezárult egy korszak, ami a magyar belpolitikában is érezhető volt. Az ősz folyamán felszámolták az internáló- és kényszermunkatáborokat és amnesztiát hirdettek a kisebb súlyúnak ítélt politikai bűncselekményekre. Mindez 640.000 büntetőeljárásra vonatkozott, és félmillió további egyéni parasztot is érintett. Ez viszonylag gyors politikai enyhülés érzetét keltette, hiszen körülbelül 44–47.000 fő került ki a börtönökből, internálótáborokból, vagy hagyhatta el kényszerlakóhelyét.[39]

---

[32] MNL OL XIX-B-10-VII/8/1951. (1951/25.d.) Feljegyzés a belső karhatalom átszervezésének végrehajtásáról. Budapest, 1951. augusztus 28.

[33] ÁBTL 4.2. 089/1951. ÁVH. T.biz. (1.d.) Az ÁVH vezetője 90. számú parancsa. Budapest, 1951. november 8. AZ ÁVH BKH átszervezése.

[34] BORECZKY 1999. 103.

[35] ÁBTL 1.4. 10-1174/1952. ÁVH T.biz. (1.d.) Az ÁVH vezetője 028. számú parancsa. Budapest, 1952. május 15.

[36] Uo.

[37] ÁBTL 4.2. 10-1204/1953. (2.d.) Az ÁVH vezetőjének 002 számú utasítása. Budapest, 1953. május 20. Az ÁVH alakulatainak feltöltése.

[38] MNL OL XIX-B-10-VII-3-309/1955. (1955/27.d.) Kimutatás a BKH 1952-es szervezési létszámáról. Budapest, 1955. január 27.

[39] GYARMATI 2011. 333–334.

A belső rend fenntartásához azonban továbbra is elsőrangú érdeke fűződött a pártvezetőknek. A Belső Karhatalom egységei 1953. július 10-én 11 órától július 16-án 23 óráig karhatalmi intézkedést hajtottak végre. Az akcióban az 1. karhatalmi zászlóaljtól 60 fő legénységi állományú karhatalmista és 5 tiszt, a 11. zászlóaljtól pedig 60 katona és 2 tiszt vett részt. A párt és a kormány programjával kapcsolatos túlzott várakozásokat akarták lehűteni: az *„ellenséges elemek által befolyásolt dolgozó parasztok csoportosulásait és elégedetlenségeit"* kellett felszámolniuk.[40] Azokon a helyeken, ahol az operatív jelentések szerint nagyobb fokú elégedetlenség jelei mutatkoztak, a karhatalmisták megelőző intézkedésként nótázva végigvonultak vagy gépkocsival áthaladtak. Három ilyen útvonal is volt, az egyik során Nyíregyházától környékén 14 községet jártak be, a másik útvonal Nyíregyházáról kiindulva Biri községig tartott, itt 20 községet érintettek, a harmadik útvonalon pedig Nyírpaszonytól Nyíregyházáig további 11 községen haladtak át. Menet közben karhatalmi intézkedést hajtottak végre július 11-én Biri, Nyírlugos és Barabás községben, július 12-én pedig Nyírbátor, Máriapócs, Kisléta, Nyírcsászári és Tiszadada településen. Mindenütt igyekeztek megfélemlíteni a lakosságot, ahol nagyobb tömeg gyülekezett, felvonulás volt kialakulóban vagy elégedetlenséget tükröző kijelentések hangzottak el.

1953. július 11-én Aporliget községben a tanácsháza előtt körülbelül 200–250 fős tömeg csoportosult, és követelte a szövetkezeti belépési nyilatkozatok kiadását. A tüntetők magatartása fenyegető jellegű volt, ezért a karhatalom az operatív szervek és a rendőrség segítségével szétoszlatta a tömeget. Szintén július 11-én Barabás községben nagyobb tömeg csoportosult, a hangulat egyre fenyegetőbbé vált, de a karhatalmi szakasz megérkezése után a tömeg szétoszlott. Július 19-én búcsú volt Máriapócson, ahol általában nagy tömeg jelent meg. Megelőző intézkedésként egy szakasz karhatalmistát ide is kirendeltek Nyírbátorról. A karhatalmi portyázásról szóló jelentés szerint mintegy 32 községben volt kisebb-nagyobb megmozdulás, de ezeken a településeken nem kellett karhatalmi intézkedést végrehajtani, mert a helyi pártszervek és a rendőrség közbenjárására a tömeg szétoszlott. Egyébként a karhatalmi intézkedések során sem került sor tettlegességre vagy erőszakos cselekményre, mert a tömeg a karhatalmi erő megjelenése és a felszólítás hatására szétoszlott. A tömegoszlatást követően mindenhol járőrözést folytattak a karhatalmisták, és úgynevezett „nép-

[40] MNL OL XIX-B-10-I-16-281/1953. (003658/1953.) Kelet-Magyarország területén végrehajtott karhatalmi intézkedésekről jelentés. Budapest, 1953. július 22.

nevelésben" vettek részt a helyi pártszervekkel karöltve. A karhatalmisták legtöbbször arra panaszkodtak, hogy a határőr egységek nem segítették a tevékenységüket.[41]

A tüntetések feloszlatása mellett a karhatalom feladatai közé tartozott a vonatkísérés, a határsértők felkutatásában való részvétel és a honvédségnek való segítségnyújtás is. A belső karhatalom 1953 júliusában 16 esetben hajtott végre szerelvénykísérési feladatot, három esetben határsértő felkutatásában vett részt, két esetben tüntető jellegű csoportosulást oszlatott fel, egy alkalommal a honvédségnek is segítséget nyújtott, és egy esetben internáltak zendülésének szétoszlatását végezte.[42] A következő hónapok közül szeptemberben 19 esetben szerelvénykísérést végzett, hét esetben részt vett határsértő felkutatásában, két alkalommal pedig tüntető jellegű csoportosulást oszlatott szét.[43] 1953 októberében 16 esetben végzett szerelvénykísérést, hat alkalommal vett részt határsértő felkutatásában, három esetben tüntető jellegű csoportosulást oszlatott fel, szökött egyén üldözését végezte, tanácselnököt megtámadó személyek felkutatásban is részt vett, valamint őrizetesek zendülésének szétoszlatását hajtotta végre.[44]

Ismételt átszervezés, összevonás és létszámemelés

A szétválasztás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért a Belső Karhatalom és a Határőrség csapatait hamarosan újra egységes parancsnokság alá akarták helyezni. 1953. augusztus 12-én Kristóf István számára készült egy átirat, amely Piros László és Gerő Ernő belügyminiszter megbeszélését rögzítette a belső karhatalom átszervezéséről. Az újabb átszervezéssel párhuzamosan a belső karhatalom létszámát is fel akarták emelni, de a felek leszögezték, hogy az összlétszám nem lehet több 12.000 főnél, és az őrségi zászlóaljak létszáma 4.744 fő legyen, négy őrségi zászlóaljba fogva. Valencsák János a Kuzmin szovjet tanácsadóval történt megbeszélés alapján azt javasolta, hogy a karhatalomnak legyen egy hadosztály-pa-

41 MNL OL XIX-B-10-I-16-281/1953. (003658/1953.) Kelet-Magyarország területén végrehajtott karhatalmi intézkedésekről jelentés. Budapest, 1953. július 22.

42 MNL OL XIX-B-10-I-5-185/1953. (00259/Pk/1953.) (1953/6.d.) Jelentés a BKH 1953. július havi tevékenységéről. Budapest, 1953. augusztus 6.

43 MNL OL XIX-B-10-I-5-184/1953. (0255/Pk/1953.) (1953/6.d.) Jelentés a BKH 1953. szeptember havi tevékenységéről. Budapest, 1953. október 9.

44 MNL OL XIX-B-10-I-5-187/1953. (00392/Pk/1953.) (1953/6.d.) Jelentés a BKH 1953. október havi tevékenységéről. Budapest, 1953. november 9.

rancsnoksága, ehhez tartozzanak közvetlenül az őrségi zászlóaljak és a karhatalmi ezredek.[45]

A Budapesten elhelyezett 1. Karhatalmi Ezredet szánták a legerősebb egységnek, létszáma 2.096 fő volt. Szervezeti egységei közé tartozott az ezredparancsnokság, három zászlóalj, egy harckocsi-század, egy 82 mm-es aknavető század, egy 57 mm-es páncéltörő ágyús üteg és egy motorkerékpáros század. Az elképzelés szerint a hatékonyan bevethető karhatalmi erő országosan 6.638 főt tett ki. A Belső Karhatalom átszervezéséről szóló javaslatot Piros László államvédelmi vezérőrnagy 1953. szeptember 12-én az MDP Politikai Bizottsága elé terjesztette, amit a testület el is fogadott.[46]

1953 őszén, az ÁVH IX. Főosztály megszüntetése után jött létre a BM Belső Karhatalom Önálló Hadosztály. A karhatalom létszáma 9.624 főről 11.924 főre nőtt, vagyis 2.300 fővel emelkedett. A karhatalmi zászlóaljak helyett ezredeket szerveztek, a tervezett három karhatalmi ezred létszáma 5.958 főre rúgott. Az öt önálló őrségi zászlóalj legénysége 4.702 fő volt, az állományba 912 tiszt, 900 tiszthelyettes, 10.072 sorozott karhatalmista és 40 polgári alkalmazott tartozott. A karhatalmi erő a három ezredben 6.803 főt tett ki. Az őrségi erő az öt őrségi zászlóaljban 4.702 fő volt. A létszámból 2.981 fő volt párttag, 4.910 fő DISZ-tag, 3.100 fő pedig pártonkívüli. Az állomány tagjai közül munkásszármazású volt 5.852 személy, vagyis a teljes létszám 53%-a, paraszti származású 3.960, azaz 36%, értelmiségi 45 fő, egyéb 1.134 fő. A tisztek száma 912 fő volt, katonai és politikai iskolázottságuk továbbra is sok kívánnivalót hagyott maga után: mindössze 11 fő végzett közülük másfél éves iskolát a Szovjetunióban.[47]

1954 elején újabb vezetőváltás volt a belső karhatalomnál: Kristóf István államvédelmi alezredest, a Belső Karhatalom Önálló Hadosztály parancsnokát Orbán Miklós államvédelmi alezredes váltotta a poszton.[48] A korábbiakhoz hasonlóan 1954. szeptember 14-én is a karhatalmi feladatok közé tartozott a belső rend védelme, az elemi csapások elhárítása, az ünnepségek biztosítása, továbbá a kiemelt objektumok őrzése és védelme.[49]

---

45 MNL OL XIX-B-10-VII-1-15/1953. (00136/Pk/1953.) (1953/18.d.) Budapest, 1953. augusztus 12. Kristóf István számára készült átirat, amely Piros László és Gerő Ernő belügyminiszter közötti megbeszélésről szól a BKH átszervezéséről.

46 MNL OL MKS 276. f. 53/136. ő.e.

47 MNL OL XIX-B-10-I-5-182/1954. (01652/Szolg/1954.) (1954/8.d.) Jelentés a BM BKH Önálló Hadosztály állapotáról. Budapest, 1954. szeptember 14.

48 MNL OL XIX-B-10-I-7-246/1954. (0022/BK/1954.) (1954/7.d.) Átadás-átvételi jegyzőkönyv. 1954. január 23.

49 MNL OL XIX-B-10-I-5-182/1954. (01652/Szolg/1954.) (1954/8.d.) Jelentés a BM BKH Önálló Hadosztály állapotáról. Budapest, 1954. szeptember 14.

A karhatalom tevékenysége 1954-ben

1954-ben az április 4-i és a május 1-i ünnepségeket 5.844 fővel, az MDP III. kongresszusát 543 fővel biztosította a karhatalom. Az árvízvédelemben a Dunán és Nagyrédén 1.412 fővel vett részt a testület. Ipari szállítmányok biztosításában 64 alkalommal 974 fő vett részt. Operatív munkát is biztosítottak egy esetben 20 fővel. A nyugati és a déli határon 74 esetben 5.011 fővel vettek részt határsértők felkutatásában. A 74 razziából 18 eset járt eredménnyel, 56 esetben viszont eredménytelen volt a kutatás. Az 1954-es kiképzési évben 145 esetben hajtottak végre karhatalmi intézkedést 13.084 fővel. Ezen kívül 82 objektumot és 15 karhatalmi laktanyát őriztek. *„Objektum elleni támadó tüntető tömeg szétoszlatásában"* két esetben vettek részt, ezek közül az egyik a Magyar Rádió épületének a megvédését jelentette.[50]

Az „Aranycsapat" által elveszített labdarúgó világbajnoki döntő után, a Bródy Sándor u. 5–7. szám alatt lévő Stúdió, vagyis a Magyar Rádió főbejárati kapuja előtt 1954. július 4-én 23 óra 30 perckor mintegy négyszáz fős tömeg gyűlt össze. Azt követelték, hogy a rádió tegye közzé, hogy a Svájcban tartózkodó Sebes Gusztáv mondjon le, és ne térjen haza Magyarországra.[51] A rádió tízfős őrségének parancsnoka, Kónya Bálint államvédelmi szakaszvezető riadót rendelt el, a főbejáratot lezáratta, majd segítséget és erősítést kért, *„mert az őrség erejével az igen hangosan követelőző tömeget fegyverhasználat nélkül nem tudta volna visszatartani"*.[52] A tüntetők betörték a rádió kapuját, behatoltak az udvarra, és az épület belső bejáratát is be akarták nyomni, de öt karhatalmi őr itt az útjukat állta, az ajtót bezárta, és feltartóztatta őket. A tömegben lévő két polgári személy azonban az ajtó üvegtábláját berúgta, de a karhatalmi erősítés közben megérkezett, és kiszorították a tömeget a rádióból, majd a Szentkirályi utca és a Puskin utca kereszteződésében éjjel fél kettő körül fel is oszlatták őket. Az intézkedés során a Stúdió operatív beosztottai az üvegajtót betörő két polgári egyént a tüntetők közül kiemelték, majd leigazoltatták, de a tömeg követelésére kénytelenek voltak elengedni őket. Egy húsz-huszonkét év körüli nőt viszont átadtak a Szív utcai rendőrségnek, mert a néphadsereget gyalázó kijelentéseket tett.[53]

---

[50] MNL OL XIX-B-10-I-5-182/1954. (01652/Szolg/1954.) (1954/8.d.) Jelentés a BM BKH Önálló Hadosztály állapotáról. Budapest, 1954. szeptember 14.

[51] MNL OL XIX-B-10-I-7-197/1954. (00677/Hdm/1954. (1954/9.d.) Tüntető tömeg szétoszlatása. Budapest, 1954. július 5.

[52] Uo.

[53] Uo.

Létszámcsökkentés

Az 1953 júniusában lezajlott nagy horderejű politikai változások természetesen a Honvédelmi Tanácsra is hatottak. Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése után, 1953. július 15-én Rákosi Mátyás javaslatot terjesztett az MDP PB elé a Honvédelmi Tanács átalakítására, és a testület tagja lett ekkor Nagy Imre és Zsofinyec Mihály is. Augusztus 10-én a testület ebben az új összetételben döntött a hadsereg első jelentős mértékű létszámcsökkentéséről, ezután azonban csak szórványosan üléseztek. Nagy Imre 1955. március 28-i lemondása után, 1955. május 10-én ismét Rákosi Mátyás lett a Honvédelmi Tanács elnöke, a tagok közé pedig bekerült Hegedüs András, Mekis József és Tóth Lajos vezérkari főnök is. Rákosi Mátyás helyzete azonban csak ideiglenesen szilárdult meg, az SZKP XX. kongresszusa után hamarosan távoznia kellett a hatalomból. Lemondatása után két nappal, 1956. július 23-án Gerő Ernő lett a Honvédelmi Tanács elnöke.[54]

A desztalinizáció jegyében már 1954-ben csökkentették a fegyveres testületek létszámát, és ebből a belső karhatalom sem maradhatott ki: a Politikai Bizottság és a Minisztertanács határozata alapján meg kellett kezdeni a karhatalom létszámának a csökkentését, a szervezet folyamatosan zsugorodott a következő egy-két évben. Orbán Miklós alezredes a BM Belső Karhatalom Önálló Hadosztály parancsnoka 1.121 fős csökkentést javasolt, és meg akarta hagyni a debreceni ezredet, amelyet megszüntetésre ítéltek.[55] A karhatalom teljes létszáma összesen 12.090, a polgári alkalmazottak nélkül 11.924 fő volt. Az új szervezés szerint 9.914 főt terveztek, ami a polgári alkalmazottak nélkül 9.846 főt jelentett. A körülbelül kétezer fős csökkentés főleg a nehézfegyverzettel ellátott egységeket érintette.[56]

1955 novemberében Orbán Miklós államvédelmi ezredes, a Belső Karhatalom Önálló Hadosztály parancsnoka azt az utasítást kapta, hogy újabb 2.000-2.500 fő közötti létszámcsökkentést érjen el. Az első tervezet szerint mindhárom karhatalmi ezred létszámát zászlóalj szintre csökkentették volna. A másik változat szerint az 1. karhatalmi ezred létszáma megmaradt volna az eredeti szinten, a 2. és 3. karhatalmi ezred létszámát pedig zászlóalj

[54] GERMUSKA – NAGY 2004. 202.

[55] MNL OL XIX-B-10-VII-1-116/1954. (002506/Szerv/1954) (1954/20.d.) Javaslat a BM BKH alakulatainak csökkentésére. Budapest, 1954. szeptember 27.

[56] MNL OL XIX-B-10-VII-1-119/1954. (002610/Szerv/1954.)(1954/20.d.) A BM BKH ÖH szervezési táblázatának felterjesztése. Budapest, 1954. november 11.

szintre csökkentik.[57] Valószínűleg az utóbbi változat valósult meg, ugyanis 1956-ban a budapesti egység már csak 850 fős volt, a debreceni és a szombathelyi alakulat pedig 590 fővel rendelkezett.[58] Szervezeti szempontból a határőrség és a belső karhatalom irányítása több alkalommal is fejtörést okozott a döntéshozóknak, hol összevonták, hol pedig szétválasztották a két testület vezetését. 1956-ban a határőrséget és a belső karhatalmat ismét kettéválasztották. A BM Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokságot megszüntették, és külön-külön parancsnokságokat állítottak fel, viszont mindkettőt közvetlenül Gábri Mihály, a belügyminiszter első helyettesének irányítása alá helyezték.[59]

A forradalom és a fegyveres felkelés kirobbanásakor 1956 októberében a Honvédelmi Tanács alapvetően külső támadás esetére kidolgozott igen széles körű jogosítványai használhatatlannak bizonyultak, és a pártállami logikának megfelelően az MDP KV és a PB igyekezett kézbe venni az események irányítását. Felállítottak egy új szervezetet a párthoz hű fegyveres erők irányítására, az MDP Katonai Bizottságát. Az elemi erejű népfelkelést azonban ez a testület sem volt képes felszámolni, ehhez a szovjet hadseregre volt szükség.[60]

Felhasznált források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
ÁBTL 1.4. 49/1950. ÁVH V.biz. (1.d.)
ÁBTL 1.4. 050/1950. ÁVH V.biz. (1.d.)
ÁBTL 1.4. 051/1950. ÁVH V.biz. (1.d.)
ÁBTL 1.4. 022/1951. ÁVH T.biz. (1.d.)
ÁBTL 1.4. 10-1174/1952. ÁVH T.biz. (1.d.)
ÁBTL 2.1. XI/4.
ÁBTL 4.1. A-3245/6. 5.o.
ÁBTL 4.2. 089/1951. ÁVH. T.biz. (1.d.)
ÁBTL 4.2. 10-1204/1953. (2.d.)
ÁBTL 4.2. II. sorozat-2-10/24/1956. (4.d.)
ÁBTL 4.2. II. sorozat. (1.d.) 1945–1951.

[57] MNL OL XIX-B-10-VII-1-76/1955. (00821/Szerv/1955.) (1955/25.d.) Javaslat a BM BKH karhatalmi egységeinek csökkentésére. Budapest, 1955. november 2.

[58] ÁBTL 4.1. A-3245/6. 5.

[59] ÁBTL 4.2. II. sorozat-2-10/24/1956. (4.d.) Az MNK belügyminiszterének 24. számú parancsa. Budapest, 1956. március 29.

[60] GERMUSKA – NAGY 2004. 206.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL XIX-B-10-IV-15-401/1947.
MNL OL XIX-B-10-I-7-1/1948.
MNL OL XIX-B-10-VII-1-20/1950.
MNL OL XIX-B-10-VII/7/1951.
MNL OL XIX-B-10-VII/8/1951.
MNL OL XIX-B-10-I-5-184/1953.
MNL OL XIX-B-10-I-5-185/1953.
MNL OL XIX-B-10-I-5-187/1953.
MNL OL XIX-B-10-I-16-281/1953.
MNL OL XIX-B-10-VII-1-15/1953.
MNL OL XIX-B-10-I-5-182/1954.
MNL OL XIX-B-10-I-7-197/1954.
MNL OL XIX-B-10-I-7-246/1954.
MNL OL XIX-B-10-VII-1-116/1954.
MNL OL XIX-B-10-VII-1-119/1954.
MNL OL XIX-B-10-VII-1-76/1955.
MNL OL XIX-B-10-VII-3-309/1955.
MNL OL XIX-B-10-IV-1-28/1956.
MNL OL MKS 276. f. 53/136. ő.e.

Felhasznált irodalom

BORECZKY 1999 = Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In: Gyarmati György (Szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 91–114.

GERMUSKA 2012 = Germuska Pál: A Magyar Népköztársaság karhatalmi intézkedéseinek terve, 1956. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. 2012/1. 269–278.

GERMUSKA 2013 = Germuska Pál: A Honvédelmi Bizottság (Trojka) 1950–1952. évi jegyzőkönyvei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. 2013/2. 613–644.

GERMUSKA – NAGY = Germuska Pál – Nagy Tamás: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, honvédelmi bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk*, 2004/1. 180–210.

GYARMATI 2011 = Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011.

MÜLLER 2015 = Müller Rolf: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október–1948. szeptember) In: Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (Szerk.): *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből. II. kötet. Az Államvédelmi Osztály 1946–1948.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015. 11–48.

BAUMGARTNER BERNADETTE

FORRÁSOK A *LÁTÓHATÁR* ALAPÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

1947 elején Kovács Imre lemondott a Nemzeti Parasztpárt elnökhelyettesi posztjáról, majd kilépett a pártból és nem sokkal Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása után elhagyta Magyarországot. Tulajdonképpen itt kezdődik történetünk, ugyanis Kovács Imrét követve sorra emigráltak azok a fiatal parasztpárti írók, politikusok, akik 1950-ben Zürichben megalapítottak a *Látóhatár* folyóiratot. Minthogy Kovács Imre Svájcban volt, ide érkeztek hívei és párttársai is, többek között Mikita István,[1] Pap István[2] és Borsos Sándor[3] képviselők, Sz. Szabó Pál,[4] egykori népjóléti államtitkár, Molnár József,[5] a Nemzeti Parasztpárt nagy-budapesti szervezetének főtitkára, Vámos Imre[6]

---

1 Mikita István (Gáva, 1913 – Berettyóújfalu, 2000) a Nemzeti Parasztpár tagja, 1948-ban emigrált, Ausztriában, Svájcban majd Kanadában élt, aktív tagja a magyar emigrációnak, 1961-ben hazatért.

2 Pap István (Budapest, 1908 – Windsor, 1989) 1948 tavaszán emigrált.

3 Borsos Sándor (Söpte, 1920 – Párizs, 1984) 1945-től a Nemzeti Parasztpárt tagja, 1948-ban emigrált, Svájcban majd Párizsban élt, 1952-től tagja a Francia Szocialista Pártnak.

4 Sz. Szabó Pál (Szigetszentmiklós, 1912 – Washington D.C., 1975) parasztpárti politikus, 1948 júliusában emigrált.

5 Molnár József (Budapest, 1918. augusztus 27. – München, 2009. december 1.) 1945-től a Nemzeti Parasztpárt tagja, 1948-ban emigrált, Svájcban, az Amerikai Egyesült Államokban, végül pedig Németországban telepedett le, a Látóhatár és Új Látóhatár szerkesztője majd kiadója.

6 Vámos Imre (Mezőhegyes, 1927. február – Budapest, 1993) a Nemzeti Parasztpárt tagja, 1948-ban emigrált, Zürichben majd Münchenben élt, 1962 februárjában visszatért Magyarországra.

újságíró, Gál Mihály,[7] Pest vidéki titkár, Borbándi Gyula,[8] a nagy-budapesti intézőbizottság tagja, valamint Derecskey Károly[9].[10] A különböző jótékonysági szervezetek egy időre szállással, élelemmel és ruházattal is ellátták a menekülteket, azonban mindannyian igyekeztek mihamarabb saját lábukra állni. Viszonylag rövid időn belül különböző helyeken sikerült segédmunkási beosztásban elhelyezkedniük. Mikita és Pap István mint kertész, Molnár, Borsos és Vámos mint kőműves segédmunkás, Borbándi pedig mint szállodai alkalmazott helyezkedett el.[11] A fizikai munka nem volt könnyű, egyikük sem volt hozzászokva, azonban a kezdetekben ez nem okozott különösebb csalódást.[12]

Az emigrációt mindannyian rövidre tervezték, abban bíztak, hogy egy átmeneti időszak után viszonylag gyorsan hazamehetnek: *„A közeli hazatérés reménye éltetett bennünket, és a külföldön töltött időt a majdani hazai cselekvésre való felkészülésre kívántuk felhasználni. Ehhez mind az elveket és törekvéseket, mind a munka szervezeti kereteit tisztáznunk kellett, először a magunk körében (parasztpártiak), utána az emigráns intézményrendszerben."*[13] Mindezek kidolgozására 1949. március 27-én Wallisellenben Kovács Imre vezetésével tanácskozást tartottak a Svájcban tartózkodó parasztpártiak. A találkozó eredménytelenül végződött. Kovács Imre pártalapítási tervekkel érkezett (terve a Nemzeti Parasztpárt Emigrációban létrehozása), míg Sz. Szabó Pál és Mikita István a Nagy Ferencék által már létrehozott Magyar Parasztszövetségbe való belépést támogatták. Végül az egykori parasztpártiak egy része egyenként lépett be a Magyar Parasztszövetségbe.[14] Mindezt persze titokban, menedékjogot ugyanis csak megszabott időre kaptak Svájcban, azzal a feltétellel, hogy amint lehetőség nyílik rá, elhagyják az országot, és ott-tartózkodásuk alatt semmilyen politikai vagy sajtótevékenységet nem folytatnak.

---

7 Gál Mihály parasztpárti politikus, 1948-ban emigrált.

8 Borbándi Gyula (Budapest, 1919 – Budapest, 2014) író, parasztpárti politikus, 1949-ben emigrált, Svájcban majd véglegesen Münchenben telepedett le. A Látóhatár és Új Látóhatár szerkesztője, a Szabad Európa Rádió munkatársa. 2010-ben költözött vissza Magyarországra.

9 Derecskey Károly (Arad, 1926 – n. a.) újságíró, 1948-ban menekült Svájcba, végül Amerikában telepedett le.

10 BORBÁNDI 2000. 14.

11 BORBÁNDI 2000. 15.

12 Problémát az okozott, hogy miután sikerült mindenkinek munkát találni, csak Molnár József, Borsos Sándor és Vámos Imre maradtak Zürichben, így nehézkessé vált a találkozók megszervezése.

13 BORBÁNDI 2000. 16.

14 A különböző emigráns szervezetek megalakulásáról és a walliselleni találtkozóról bővebben: SZEREDI 2014. I. 14–31.

A sikertelen pártalapítási kísérlet után merült fel egy, a népieket összefogó folyóirat alapításának a gondolata. Így született meg, teljes illegalitásban 1950 őszén Svájcban a Látóhatár nevű folyóirat, amely az évek folyamán az egyik legrangosabb magyar emigráns folyóirattá vált, lehetőséget adva az emigrációba kényszerült magyar politikusoknak és íróknak a megszólalásra. Az alapítók a *népi gondolat jegyében*[15] a *demokratikus emigráció szabad szellemi fórumává*[16] akarták tenni a lapot.

A folyóirat történetével többen is foglalkoztak. *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*[17] című könyvében Borbándi Gyula részletesen bemutatja a folyóirat történetét és annak tartalmát is. Molnár József *Életem*[18] című könyvének egyik fejezetében foglalkozik a folyóirat indulásával. Szeredi Pál történész két vaskos kötetben dolgozta fel a folyóirat történetét.[19] Ugyanakkor Szeredinek köszönhetően a Látóhatár/Új Látóhatár folyóirat összes évfolyama már online is elérhető az *ujlatohatar.com* oldalon.[20] A magyar államvédelem fokozott figyelemmel kísérte a magyar emigrációt szerte a világban. Nem volt ez másképp a Látóhatár folyóirat alapítóival sem, nem sokkal a lap indulása után a belügyi szervek mindent megtettek azért, hogy a folyóiratot ellenőrzésük alá vegyék. Ennek a csak részben sikeres ténykedésnek a történetét vázolják fel tanulmányaikban Borvendég Zsuzsanna[21] és Szőnyei Tamás,[22] amikor Vámos Imre és Horváth Béla[23] beszervezésének körülményeit mutatják be.

A folyóirat történetében két nagy korszakot különböztethetünk meg, amit a folyóirat neve is fémjelez: 1950–1958 között *Látóhatár* (1952. júliusi és szeptemberi szám *Egész Látóhatár*), majd 1958–1989 között *Új Látóhatár* címmel látott napvilágot a folyóirat. A negyven év alatt nemcsak a neve változott, a kiadás helyszíne, a kiadók, a szerkesztők és felelős szerkesztők is váltották egymást. Sajnálatos módon ezek a változások minden alkalommal egy-egy súlyos belső konfliktus eredményeként születtek.

---

15 BORBÁNDI 2000. 20.

16 Borbándi Gyula levele Pap Istvánnak, München, 1952. március 20. Müncheni Magyar Intézet, Regensburg, Könyvtár, Különgyűjtemények, Borbándi Gyula hagyatéka (továbbiakban: MMI BGyH) I.33.3.

17 BORBÁNDI 2000.

18 MOLNÁR 2009.

19 SZEREDI 2013.; SZEREDI 2015.

20 http://ujlatohatar.com/ (2016.06.08.)

21 BORVENDÉG 2013.

22 SZŐNYEI 2012. I. 792–811.

23 Horváth Béla (Budapest, 1908 – Budapest, 1975) költő, műfordító, újságíró, a háború végén Németországba, majd Olaszországba került, 1952-től publikált a Látóhatárban, 1962-ben visszatért Magyarországra.

Jelen tanulmányomban a Látóhatár történetének első nagy korszakával, az 1950–1958 közötti időszakkal, és azon belül is az alapítás kérdésével foglalkozom. Borbándi és Szeredi is részletesen megírta az alapítás körülményeit, azonban kutatásaim során, amelyeket elsősorban a Regensburgi Egyetemen működő Müncheni Magyar Intézet könyvtári különgyűjteményeiben,[24] valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) végeztem, néhány új forrással szeretném árnyaltabbá tenni a folyóirat történetének első momentumát. *„Megállapodtunk, hogy a folyóiratot közös tulajdonnak tekintjük"*[25] – írta Borbándi 2000-ben. A Borbándi-hagyatékban és az ÁBTL-ben feltárt dokumentumok értelmében azonban az alapítás körülményei és az alapítók közötti viszony nem volt olyan egyértelmű, mint ahogy azt Borbándi megfogalmazta. A hagyatékból mindenekelőtt Borbándi levelezéseire és egy általa készített, de nyilvánosságra nem került feljegyzésre[26] támaszkodom. Az ÁBTL-ben Vámos Imre és Horváth Béla beszervezésének aktáiban találtam az alapítás körülményeire vonatkozó adatokat.

A folyóirat történetének első nagy szakaszát lezáró 1958-as válság környékén Borbándi Gyula az említett feljegyzésben összefoglalta a Látóhatár történetét az alapítástól 1958-ig, az Új Látóhatár megjelenéséig:

„A Látóhatár megalakulása:

A Látóhatár 1950 őszén alakult Svájcban. Az előkészítésben részt vettek Borsos Sándor, Vámos Imre, Borbándi Gyula, Kovács Imre és Molnár József. Az első szám Zürichben jelent meg sokszorosításban. A lap impresszumán ez állt: Felelős szerkesztő és kiadó: Borsos Sándor, szerkeszti Vámos Imre. A lap összeállításának költségeit /kb 200 svfr/ Borsos Sándor, Vámos Imre és több Svájcban élő magyar adta össze. A svájci semlegességi törvény miatt a lap megjelenését a hatóságok megtiltották a második számtól már Franciaországban jelent meg. Az itt megjelent számokon ez az impresszum szerepelt: felelős szerkesztő Borsos Sándor, felelős kiadó: Farkas Nicole, szerkeszti Vámos Imre.[27] *Ekkor a lap kiadási költsé-*

[24] 2010-ben, mielőtt végleg hazaköltözött volna, Borbándi Gyula a müncheni lakásában tárolt iratanyagának nagy részét a Regensbugi Egyetemen működő Müncheni Magyar Intézet gondozásába adta.

[25] BORBÁNDI 2000. 23.

[26] A Látóhatár története a megalakulástól az Új Látóhatár megjelenéséig (1958), München. Feljegyzés. MMI BGyH I.34.10.

[27] Az első szám borítóján ez állt: „Készült Ausztriában". Erre a svájci törvények miatt volt szükség. Az első szám megjelenése után Borsos Párizsba költözött, és magával vitte a lapot is. Párizsban hivatalosan is bejegyeztették a lapot, Borsos mint tulajdonos, és Farkas László francia állampolgárságú felesége kiadói igazgató lett. Ettől kezdve 1952-ig a lap Párizsban jelent meg. A szerkesztést továbbra is Vámos irányította, aki 1951 őszéig egy davosi szanatóriumban gyógyult.

ge minimális volt, mert a papírt általában ingyen adták, a sokszorosítást Borsos Sándor és Ekecs Géza végezték.

A Látóhatár megszűnése és újból való jelentkezése:

Borsos Sándor és a lap többi munkatársa között keletkezett politikai ellentétek miatt a Látóhatár 1951 őszétől 1952 júniusáig nem jelent meg. Molnár József 1952 elején Németországba költözött és az ő kezdeményezésére megindultak a tárgyalások. [...] *A második és a harmadik szám »Egész Látóhatár« néven került nyilvánosságra, mert a lap felelős szerkesztőjének Borsos Sándornak és a kiadónak Farkas Nicolenak nevét jogi megfontolások alapján a lapról le kellett venni. Farkas Nicole 1952. november 20-án hivatalosan be is jelentette a francia hatóságoknál a Látóhatár megszűnését.*

A nyomtatásban való megjelenés:

1952 őszén Szabó Zoltán és Cs. Szabó László javaslatára megalakult a Látóhatár Baráti Társaság, amelynek tagjai vállalták, hogy a nyomtatáshoz szükséges tőkét fejenként 50 dollár tagsági díjjal összeadják. [...] *Mivel Vámos Imrének volt német papírja, ő lett felelős szerkesztő és kiadóként bejelentve.* [...]

Az első válság:

A szerkesztő bizottság tagjai 1954-ben Vámost képtelennek és méltatlannak találták a felelős szerkesztői címre, Szabó Zoltán és Cs. Szabó László Vámos leváltását kérték. A lap közvetlen munkatársainak többsége azonban bízott abban, hogy a fiatal Vámos Imre belátja tévedéseit és helyrehozza hibáit, ezért a leváltás ellen foglalt állást. A szerkesztő bizottság ekkor lemondott. Vámos Imre megtartotta felelős szerkesztői és kiadói címét, de a lap ügyvitelét szóbeli megállapodás alapján Borbándi Gyula, Bikich Gábor, Horváth Béla, Vámos Imre és a később az Európába visszatért Molnár József között osztották fel... A nevezettek megállapodtak abban is, hogy a lapot közös tulajdonnak tekintik és a lap terheinek viselésére egyenlő arányban vesznek részt. Mivel a fennálló bizalom alapján a szóbeli megállapodást írásban nem foglalták, a lap [...] *egy magánjogi tulajdoni közösségnek tekintendő a német törvények értelmében.*

Második válság:

1957 márciusában a Free Europe Rádió felmondott az alkalmazásában levő Horváth Bélának, Molnár Józsefnek és Vámos Imrének. Pár hónappal a felmondás után Vámos Imre a lapot egyéni tulajdonának nyilvánította, ami ellen a szerkesztőség minden tagja a leghevesebben tiltakozott, köztük Horváth Béla is. Ekkor derült ki, hogy a kiadóhivatal munkája révén a felmondás óta befolyt előfizetési díjakat Vámos Imre magáncélokra használta fel. Összesen 1818.14 DM-t. [...] *Minden hasonló visszaélés megakadályozása érdekében a lap tekintélyes munkatársainak javaslatára 1957 decemberében megállapodás jött létre Vámos Imre és a másik négy szerkesztő között (Bikich, Borbándi, Horváth és*

Molnár) hogy az addig fennállott, de írásba le nem fektetett jogviszonyt írásban is rögzítik és mindenki az írásbeli szerződéshez tartja magát. A szerződés szövege el is készült, Vámos aláírta, de később aláírását megtagadta. A szerződés értelmében a lap élére egy szerkesztő bizottság került: Borsody István, Cs. Szabó László, Határ Győző, Hatvany Bertalan, Ignotus Pál, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Tábori Pál személyében. Vámos elveszítette felelős szerkesztői tisztét, csak a felelős kiadói tisztet tarthatta meg. A lap impresszumán kifejezésre jutott, hogy a lapot nem Vámos, hanem az öt szerkesztő szerkeszti: Bikich, Borbándi, Horváth, Molnár és Vámos.

Harmadik válság:

1958 elejétől – a Látóhatár fennállása óta először – a Free Europe Committeetől havi 600 dolláros támogatást kapott és ez okozta a lap harmadik válságát és felbomlását. Vámos és Horváth ragaszkodtak ahhoz, hogy a havi 600 dolláros támogatást teljes egészében a három munkanélküli szerkesztő (Horváth, Molnár és Vámos) között osszák szét. Amikor Molnár a lap anyagi ügyeinek kezelője ez ellen tiltakozott és követelte, hogy a befolyó támogatásnak csak egy részét osszák szét, a többit pedig a 10.000 DM-es nyomdaadósság törlesztésére, tőketartalékolásra és a rászoruló munkatársak honorálására fordítsák, Hatvany Bertalan félrevezetésével a maguk nevére iratták ki a csekkeket és megakadályozták a célszerű felhasználását. [...] Molnár a szerkesztő bizottság tagjaihoz és az Írószövetség elnökéhez fordult és kérte egy vizsgáló bizottság kiküldését. [...]

A szerkesztőbizottság és az Írószövetség javaslata a válság megoldására:

A szerkesztőbizottság és az Írószövetség Molnár József, Bikich Gábor és Borbándi Gyula kérésére bizottságot küldött ki a lap anyagi ügyeinek felülvizsgálására Cs. Szabó László és Ignotus Pál személyében. A bizottság 1958. július 15-én kelt javaslatában röviden összefoglalva megállapította:

A Látóhatár tulajdonosa az öt szerkesztő

Vámos Imre nem tekintheti magát azonosnak a lappal

A bizottság javaslata, hogy a lapot három szerkesztő jegyezze Borbándi / politikai/, Horváth és Bikich /irodalmi,/ Vámos /felelős/

A felelős kiadó: Molnár József, aki a lap anyagi ügyeinek is kezelője, valamint a kiadóhivatali adminisztráció vezetője

A lap postafiókjának kulcsát a jövőben Vámos Imre helyett Borbándi Gyula kezelje

Az anyagi ügyek ellenőrzésére egy ötös bizottság nevezendő ki, amelynek a felelős kiadó minden három hónapban beszámol az ügyvitelről

A felek német jogi szakértő bevonással kössenek írásbeli szerződést

Külön bizottság tisztázza azt az elszámolási panaszt, amit Molnár József Vámos Imre ellen bejelentett és Vámos ellenvádjait

Ha a felek nem tudnak megegyezni, az összes szerkesztőbizottsági tag mondjon le a tagságáról, az Írószövetség elnöke pedig jelentse be az Írószövetség »érdektelenségét« a Látóhatár további fennállása iránt

E javaslatot Bikich Gábor, Borbándi Gyula és Molnár József azzal a megjegyzéssel fogadták el, hogy több tárgyi észrevételt tehetnének ugyan, de a Látóhatár fennmaradása érdekében ettől eltekintenek és egészében elfogadják.

Kovács Imre közvetítése:

Horváth Béla és Vámos Imre hosszú ideig nem válaszolt a javaslatra. Ezért Kovács Imre 1958 augusztusában Münchenbe érkezett és megkísérelte a lap megmentését. Kovács jelenlétében Borbándi és Molnár a távol levő Bikich nevében is kijelentették, hogy ők ragaszkodnak a javaslat elfogadásához és ezen az alapon a Látóhatár érdekében hajlandók a további együttműködésre. Horváth és Vámos azt felelték Kovács Imrének, hogy ők majd pár napon belül adják meg a választ, de nincs semmi akadálya annak, hogy Bikich-csel, Borbándival és Molnárral összeüljenek a válság megoldásáról tárgyalni.

Pár nap múlva megjelent egy kiadvány Látóhatár címen, amelyen a szerkesztőbizottság neve mellett Horváth és Vámos mint a lap szerkesztői és tulajdonosai szerepeltek (1958. május-júniusi szám). A lapról viszont lehagyták a három másik szerkesztő és résztulajdonos nevét. [...]

A szerkesztőbizottság tagjainak lemondása:

A magyar irodalom történetében páratlan esemény a szerkesztőbizottság tagjait a vizsgáló bizottság javaslata értelmében lemondásra késztette. [...]

A szerkesztőbizottság tagjainak lemondásával, a szerkesztők és társtulajdonosok többségének puccszerű, erőszakos eltávolításával a Látóhatár megszűnt.

A szerkesztőbizottság több tagjának javaslatára Bikich Gábor, Borbándi Gyula és Molnár József Új Látóhatár címmel új lapot indítottak és ügyvéd útján felszóllították Vámost és Horváth Bélát, hogy a Látóhatár ügyeinek likvidálására jelöljék ki megbízottukat és a lapot többé Látóhatár néven ne jelentessék meg, különben jogaik védelmére a német hatóságokhoz kell fordulniuk."[28]

Az 1985-ben megjelenő *Magyar emigráció életrajza 1945–1985* című könyvében Borbándi már ezt írja: „*Nem sokkal azután, hogy az Új Magyar Útnak megjelent az első száma, megkezdődött a népi szellemben szerkeszteni kívánt Látóhatár szervezési munkája.* [...] *Az előkészítő megbeszéléseken Borsos, Vámos, Molnár, Pap, Gál és én vettünk részt.* [...] *Abban is megállapodtunk, hogy a megjelenés meglepetésszerű lesz. Az is volt, terveinkről senki sem értesült, még*

[28] Borbándi Gyula által készített feljegyzés 1958. MMI BGyH I.34.10.

Kovács Imre sem..."[29] Kovács Imre távoltartását igazolja Vámos Imre levele is, amelyet közvetlenül az első szám megjelenése után küldött az akkor már New Yorkban élő Kovács Imrének.[30] Hogy Borbándi 1958-as feljegyzésében mégis ott szerepel Kovács Imre is az alapítók között, valószínűleg annak köszönhető, hogy az indulás után közvetlenül Kovács fontos szerepet játszott a folyóirat szellemiségének alakulásában, illetve szoros kapcsolatban állt a szerkesztőkkel.

Borbándi a 42 évvel később megjelenő könyvében a fenti sorokat azzal egészíti ki, hogy az alapításkor legaktívabb Vámos és Borsos volt, ami annak köszönhető, hogy társaiktól eltérően, ők állandó jelleggel Zürichben tartózkodtak, együtt laktak, együtt is dolgoztak, és családjuk sem volt, ellentétben pl. Molnár Józseffel, akinek felesége és fogadott fia is megérkezett Svájcba 1949-ben, így róluk is gondoskodnia kellett. Borbándi maga 1950 őszén csatlakozott a kis csapathoz, ekkor munkanélküli lett, és Zürichbe költözött. Megjegyzi még, hogy amikor ideje engedte természetesen Molnár is jelen volt a tervezésnél, amihez időnként Gál Mihály is csatlakozott.[31] Az tehát biztos, hogy a folyóirat tervezésénél Vámos, Borsos, Molnár és Borbándi játszotta a legfontosabb szerepet. Ezt a tényt a levelezések is alátámasztják: *„A folyóiratnak kifelé történő képviseletében Borsos és Vámos egymás között ötven–ötven százalékban egyezett meg. Nevüknek és szerepüknek a feltüntetése magától értetődőnek látszott... Vita kiemelt helyükről nem volt. Megállapodtunk, hogy a folyóiratot közös tulajdonnak tekintjük. Az egymás iránti bizalom jegyében írásos szerződést sem ekkor, sem később nem kötöttünk."*[32] A problémát az utolsó két mondat jelenti, a levelezések ugyanis arról tanúskodnak, hogy nemcsak nem tekintették közös tulajdonnak a lapot, hanem minden valószínűség szerint a bizalom sem létezett soha, legalábbis kölcsönösen nem. Az írásos szerződés hiánya már röviddel az indulás után gondot okozott. Elsősorban Borsos és Vámos ragaszkodtak a szerintük méltán kiérdemelt és a lapon is feltüntetett, ezáltal kizárólagosnak tekintett pozíciójukhoz. Ez a feszültség már a tervek előkészítésekor körvonalazódott, amikor is felmerült, hogy Molnár József neve is szerepeljen a címlapon. Egy Molnár által 1949-ben írt levél már sejteti a kibontakozóban lévő bizalmatlanságot. Ekkor még Molnár, Borsos és Vámos együtt dolgoztak egy építkezésen: *„Sanyi minden nap várja a vízumát (Párizsba készült), Vámos Imre egy hónap múlva készülődik szintén a párizsi útra, Mikita Bandi*

[29] BORBÁNDI 1985. 150.
[30] SZEREDI 2014. I. 52.
[31] BORBÁNDI 2000. 19–20.
[32] BORBÁNDI 2000. 23.

pedig már más cégnél dolgozik. Így hát egyedül maradtam, nem tagadom, ez az egyedüllét talán jó is lesz. Azt szokták mondani, hogy nem jó, ha az ember mindig az asszony szoknyáján ül, de úgy látszik, az se jó, ha a barátok éjjel-nappal együtt vannak, mert ennek előbb-utóbb összeveszés lesz a vége. Bár eddig minden összeveszésből kilábaltunk, dehát az összeveszések mind gyakoribbak lesznek."[33] Jóval később, visszaemlékezéseiben így ír erről az időszakról: *„Hetekig egymás mellett törtük a követ, a barátság egyre romlott közöttünk, de a közös lap alapításának tervét még nem adtuk fel. Találgattuk mi legyen a lap címe.* [...] *Végül Szabó Dezső* Az egész Látóhatár *című tanulmánykötetének címéből lerövidített Látóhatárt ajánlottam a tervezett lap címének, melyet később Borbándi is helyeselt, mikor Zürichben már nélkülem folytak a tervezgetések."*[34]

Végül is Molnár neve nem került a borítóra, ezt mind Vámos, mind pedig Borsos is ellenezte. Indokuk az volt, hogy Molnár már 1950 januárjától főmunkatársa lett a Sóos Géza által szerkesztett és Németországban megjelenő Új Magyar Útnak, amelynek szellemiségével ők nem értettek egyett, ugyanakkor Molnár szerint nem a folyóirat szellemisége, hanem az irigység vezette társait, elsősorban Vámost, amiért nem őt kérték fel a főmunkatársi címre: *„Nem sejtettem mekkora irigységet váltott ki ez Vámosban, és ettől fogva Borsossal együtt támadták a lapot, és a közös lapalapítás előfeltételeként követelték, hogy hagyjam ott az Új Magyar Utat.* [...] *Az Új Magyar Úttól elválasztott a lapnak Horthy korszakra emlékeztető szelleme, a Látóhatár tervezgetésénél meg Borsos politikai szándékai és az akarnok Vámos dilettantizmusa. Borbándi szerint az előkészületekben azért nem vehettem részt, mert viszonyomat Borsossal és Vámossal beárnyékolta, hogy nem léphettem vissza a Magyar Útnál való szereptől. Valójában Borsos nem is akarta, hogy visszalépjek, mert tisztában volt vele, hogy nekem nem diktálhat feltételeket, és én nem támogatom mindenben, mint Vámos. Olyan követelésekkel lépett elő, hogy ne barátkozzak olyan emberekkel, akiket ő nem szívlel.*[35]

Ami a Látóhatár tulajdonjogát illeti, a korabeli levelek tanúsága szerint a lapot Borsos és Vámos egyértelműen sajátjának tekintette. Elismerték ugyan mások munkáját is, de saját érdemeiket messze felülértékelték: *„A Látóhatár ma már az élen van.* [...] *Demokratikus szempontból, emberi és tehetségbeli képességek tekintetében is az első közé számítunk. Tudom, hogy nemcsak a mi (Borsos – Vámos) érdemünk, Te, Kovács Imre és még egy pár lelkes fiatal és lelkes idősebb tag is segített..."*[36] Amikor felmerült annak a lehetősége, hogy Molnár

[33] Molnár József levele Borbándi Gyulához, Wallisellen, 1949. szeptember 29. BGyH I.33.1.
[34] MOLNÁR 2009. 42–43.
[35] MOLNÁR 2009. 39.
[36] Borsos Sándor levele Borbándi Gyulához, Párizs, 1951. május 16. MMI BGyH I.33.2.

Amerikába utazhat, Borsos ezt írta Borbándinak: *„Molnár Jóskába verjetek lelket, ne engedjétek elmenni. Gyuszi itt rád nagy feladat vár. Pillanatnyilag csak mi négyen vagyunk... Imre vigyázzon az egészségére."*[37] Később azonban már így fogalmaz: „[...] *nem értem, hogy ennyire miért akartok fölkapaszkodni arra* [a] *lóra, amit mi* [értsd: Borsos és Vámos] *csináltunk. Természetes, hogy Te közreműködtél, de ezen az alapon, sokan mások is hasonló jogokat kérhetnének.* [...]"[38] 1951-ben a szerkesztőségi munka megosztása céljából terv született egy esetleges szerkesztőbizottság felállításáról, Borsos azonban határozottan tiltakozott: *„Elvem továbbra is az, hogy szerkeszti Vámos és felelős szerkesztő és kiadó Borsos. Ebből engedni nem tudok és ez nem hiúság, de a további munka miatt és az eddigi kínlódás alapján."*[39] Vámos egyébként nem ellenezte a szerkesztőbizottság létrehozását, egyedül Borsos ellenállásának köszönhető, hogy 1951-ben nem alakult meg a bizottság, de Borsoshoz hasonlóan kettőjük szerepét emeli ki: *„Jóllehet Sanyival ketten teremtettük meg a folyóiratot,* [...] *de természetesen ez nem jelenti azt, mintha diktatórikus hatalomnak tekintenénk a Látóhatárhoz való jogunkat.* [...] *Sanyi minden féle kiszélesítést ellenez, a Látóhatárt csak kettőnk magántulajdonának tekinti.* [...]"[40] *„Közel egy fél esztendőt szántunk rá Sanyival az előkészítési és tető alá hozási munkára..."*[41] – olvashatjuk Vámos Kovács Imréhez írt leveleiben, ahol említésre sem került Borbándi vagy Molnár szerepe a Látóhatár létrejöttében.

Borsos és Vámos nemcsak másokkal szemben tekintették saját tulajdonuknak a lapot, de helyenként előfordult, hogy egymással szemben is magukat helyezték előtérbe. *„Főleg az én erőfeszítéseim eredménye lett a Látóhatár, s ezért nem vádolhatsz szerénytelenséggel*[42] – írta Vámos Borbándinak. Miközben zajlott Vámos Imre és Horváth Béla ügynöki beszervezése,[43] Vámos ezt nyilatkozta külföldi tevékenységéről: *„1950-ben megalapítottam a Látóhatár című folyóiratot, mely első három évfolyamát Svájcból szerkesztve*

[37] Borsos levele Borbándi Gyulának, Párizs, 1951. október 5., MMI BGyH I.33.2.

[38] Borsos levele Borbándi Gyulának, Párizs, 1952. július 8., MMI BGyH I.33.3.

[39] Borsos levele Borbándi Gyulának, Párizs, 1951. október 5., MMI BGyH I.33.2.

[40] Vámos levéltöredéke 1951-ből, MMI BGyH I.33.2.

[41] Vámos Imre levele Kovács Imrének, 1950. november 18. In: SZEREDI 2014. I. 52.

[42] Vámos Imre levele Borbándi Gyulához, Davos, 1951. március 21., MMI BGyH I.33.2.

[43] Vámos Imre már 1950-től megfigyelés alatt állt beszervezés céljából, több sikertelen próbálkozás után 1960 elején vállalta az ügynöki szerepet, feladata az irodalmi emigráció bomlasztása lett: *„Hazafias alapon és mert haza akart jönni."* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.2.1. Bt-123/1/30-33, ÁBTL 3.2.1. Bt-123/1/66. Vámos és Horváth beszervezéséről lásd részletesen BORVENDÉG 2013; SZŐNYEI 2012. I. 792–811.

Párizsban adtam ki..."[44] Amint látjuk Vámos első szám első személyben beszél, nemhogy Borbándit vagy Molnárt, de még Borsost sem említi meg, noha 1952-ig nevük együtt szerepelt a folyóirat borítóján. A Borsossal való szakítás után, amikor Borbándival és Molnárral együtt készítették a lapot, szintén hasonlóan nyilatkozott: „[...] *hivatásomat is csinálni tudom, megvan a Látóhatárom hozzá.*"[45] Borsos Borbándihoz és Molnárhoz írt leveleiben nem tagadja Vámos érdemeit, azonban a lapalapítás ötletét sajátjának tekinti: „[...] *elvitted az általam elgondolt és közösen megteremtett Látóhatárt.*[...]"[46] – írta Vámosnak 1962-ben.

Borbándi viszont levelezéseiben és könyveiben sem vonta kétségbe Borsos és Vámos vezető szerepét: „[...] *ti ketten álltok a lap élén*"[47] – írta Vámosnak 1951-ben. Kovács Imrének az első szám megjelenése után írt levele is sok mindent elárul az indulásról: „*A lap itt Svájcban jó hatást váltott ki. Általában a Parasztpárt jelentkezése jelének tartják. Nívójával, főleg külső alakjával nagyon elégedett mindenki.* [...] *Mi magunk igyekszünk objektíven nézni az egész lapügyet, nem szabad önmagunkat ámítanunk. Alaposan átbeszéltük a lap erényeit és hibáit, hiányait. Valamennyien – és ezalatt a mi szűkebb társaságunk értendő – megegyeztünk abban, hogy a lapnak jobbá, élénkebbé, színesebbé kell lennie.* [...] *A lap azt hiszem kezdetnek nagyon jó, de jövője csak úgy lesz, ha fejlődni tud. Ennek biztosítékát én abban látnám, hogy a szerkesztők kapják meg a szellemi támogatást, tanácsot, ők pedig adjanak lehetőséget arra, hogy ez a támogatás, segítség érvényesülhessen is. Persze ennek formájáról tárgyalni kellene. Mindennek természetesen az a feltétele, hogy Borsos és Vámos valóban a lapot csoportunk hangadójának tekinti-e, vagy pedig olyan vállalkozásnak, mely egyedül az ő személyükhöz és terveikhez kapcsolódik. Én remélem, hogy ez a kérdés megoldható, és közös munkánkkal biztosítható lesz a lap jövője úgy, ahogyan azt tervezzük. Igen nagy nehézségként jelentkezik azonban egy tény, amiről neked is tudnod kell, és azért írok én erről, mert az érdekelteknek bizonyára kényelmetlen erről beszélni. Arról van ugyanis szó, hogy a viszony Molnár József és a Borsos-Vámos duó között a legutóbbi időben nem kívánatos mértékben megromlott. A viszony megromlása személyes természetű, látszatokra, félreértésekre, hamis feltételezésekre támaszkodó elhidegülésre és bizalmatlanságra vezethető vissza. Teljes meztelenségében akkor került napvilágra, amikor a lap megjelentetése ak-*

[44] ÁBTL 3.2.1. Bt 123/1. 49. Vámos Imre nyilatkozata.

[45] ÁBTL 3.2.1. Bt 123/1. 49. Vámos Imre levele apjához, München, 1957. december 7. ÁBTL 3.2.1. Bt-123/2. 85.

[46] ÁBTL 3.2.1. Bt-123/melléklet/1. 163–167. Nyílt levél egy volt baráthoz. Borsos Sándor levele Vámos Imréhez. Párizs, 1962. május 1.

[47] Borbándi Gyula levele Vámos Imréhez, München, 1951. október 14., MMI BGyH 1.33.2

tuálissá vált. A lap kétségtelenül Borsos és Vámos kezdeményezéséből és munkájából született. Ők azonban valamennyiünk együttműködését kérték, így Molnár Józsefét is. Ezt azonban úgy tették, hogy ugyanakkor vele szemben való némi bizalmatlanságukat (Magyar Útban való szereplése, a Magyar Közösség tagjaival való és a kelleténél állítólag bensőbb kapcsolat miatt) is kifejezték. Molnár ezt visszautasította és kijelentette, hogy mivel a közös munkához szükséges bizalom nincs meg, nem hajlandó a Látóhatárt még cikkek formájában sem támogatni és nem kíván semmiféle kapcsolatban lenni vele. Jómagam vállalkoztam arra, hogy közvetítsek a két fél között. Pap Istvánnal és Gál Mihállyal együtt azon a véleményen voltam, hogy Molnár Jóska közreműködését feltétlenül biztosítanunk kell. Az volt a javaslatom, hogy teremtsünk tabula rasat, szüntessük meg a két fél közötti – meg kell mondanom nem jelentős és sokszor hamis feltételezéseken alapuló – kölcsönös bizalmatlanságot. A lapot pedig csinálja hármasban Borsos, Molnár és Vámos. Ezzel szemben azonban Molnár József szüntesse meg cikkírói kapcsolatát az Új Magyar Úttal (ez Borsosék számára mindenképp[p]*en feltétel volt). Ez a kísérlet több tárgyalás ellenére nem sikerült. Borsos-Vámos nem hajlandó Molnárral együtt jegyezni a lapot, Molnár meg csak az én javaslatom alapján hajlandó a lappal bármiféle kapcsolatba lépni. Így állunk ma.* [...] *Ha írsz Molnárnak és Borsoséknak, igyekezz rábírni őket, hogy tegyék meg egymás felé a szükséges lépéseket. Rád hallgatnak, Te meg tudod őket győzni. Sok közös érdekünk, jövő feladataink és céljaink szempontjából előnyös lenne, ha sikerülne ezt a buta ügyet likvidálni.*[48] Kovács Imre többször is megpróbált közvetíteni, sikertelenül. Úgy tűnik a közöttük levő ellentét nagyobb volt, mint ahogyan azt Borbándi gondolta.[49] Molnár egyébként így nyilatkozott az ügyben: *„Bevallom magamat nem tartom nélkülözhetetlennek, viszont úgy látom Sanyi és Imre elég erősek a*[h]*hoz, hogy megálljanak a maguk lábán. Erőszakolni semmi esetre sem szeretném a dolgot. Sőt a magam részéről lépéseket sem teszek."*[50]

Az idézett levelek és a Borbándi-hagyaték további dokumentumai is tanúsítják, Borbándi mindent megtett azért, hogy a Molnár és Borsos/Vámos közötti nézeteltérést feloldja. Véleményem szerint nemcsak naivságból gondolta, hogy békésen kell együtt dolgozni, számára az „ÜGY" fontosabb volt holmi személyes ellentéteknél. Bízott társaiban és a folyóirat jövőjében is, talán ezért is nem ragaszkodott az írásos szerződéshez az induláskor, tisztában volt saját munkájának értékével és elismerte társai igyekezetét is. Molnár József és Vámos Imre szinte egy időben hagyták el Magyarországot

[48] Borbándi Gyula levele Kovács Imréhez, Zürich, 1950. december 9., MMI BGyH I.34.8.

[49] A Vámossal és Borsossal való viszony megromlásáról bővebben lásd: MOLNÁR 2009. 1–68.

[50] Molnár József levele Borbándi Gyulának, Zürich, 1951. február 13. MMI BgyH I.33.2.

(1948-ban). Bécsben találkoztak, és onnan együtt indultak tovább Svájc felé. Molnár visszaemlékezései szerint a bizalmatlanság hamar közéjük férkőzött, és csak tovább fokozódott miután Borsossal is találkoztak Zürichben.[51] Minderről a később érkezett Borbándi mit sem tudott.

A tárgyalt időszakról csak Borbándi és Molnár beszámolóit ismerem. Így hát hiányzik az érem másik oldala. A korabeli levelek alapján 66 évvel a Látóhatár első számának megjelenése után ennek ellenére bátran kijelenthető, hogy Borbándi Gyula a kezdetektől fogva teljes erejéből dolgozott a folyóiratért, akárcsak Molnár József (sértődése miatt kisebb nagyobb szünetekkel). A lapot ugyan Vámos és Borsos jegyezte, azonban társaik munkája, támogatása nélkül a Látóhatár nem lett volna a magyar emigráció egyik legkiemelkedőbb folyóirata.

Felhasznált források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
ÁBTL 3.2.1. Bt-123/1 „Kerekes János" (Nelky) I. kötet
ÁBTL 3.2.1. Bt-123/2 „Kerekes János" (Nelky)
ÁBTL 3.2.1. Bt-123/melléklet/1.

Müncheni Magyar Intézet, Regensburg, Könyvtár, Különgyűjtemények, Borbándi Gyula hagyatéka (MMI BGyH)
MMI BGyH I. 33.1. = 1949–1950-es levelek
MMI BGyH I. 33.2. = 1951-es levelek
MMI BGyH I. 33.3. = 1952-es levelek
MMI BGyH I. 34.8. = 1957-es levelek
MMI BGyH I. 34.10. = 1958-as levelek

Felhasznált irodalom

BORBÁNDI 2000 = Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede.* Európa Kiadó, Budapest, 2000.

BORBÁNDI 1992 = Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia.* Hitel Kiadó, Budapest, 1992.

BORBÁNDI 1985 = Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem–Molnár Nyomda, Bern–München, 1985.

[51] MOLNÁR 2009. 1–68.

BORVENDÉG 2013 = BORVENDÉG Zsuzsanna: Célszemély a Látóhatárban. Vámos Imre beszervezésének története. *Betekintő* 2013/3, www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_borvendeg.pdf (2016.04.27.)

MOLNÁR 2009 = Molnár József: Menekülés Nyugatra. Budapesttől Zürichig. In: Uő, *Életem*. k.n., Hamburg, 2009. 1–68.

SZEREDI 2014 = Szeredi Pál: *Az Új Látóhatár története*, Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2014. http://ujlatohatar.com/wp-content/uploads/teljes-anyag.pdf (2016.04.27.)

SZŐNYEI 2012 = Szőnyei Tamás: *Titkos írás* I. kötet, Noran Könyvesház, Budapest, 2012.

Nagy Mihály Zoltán

FEJEZETEK EGY „MEGFIGYELT ÉLETBŐL"

Márton Áron püspök megfigyelése az '50-es évek végén

„Feltétlenül tudnak, mert ez így van megszervezve. De azt, hogy kellene megszervezni, hogy ami bent történik, azt ne tudják meg kint[?!]"

A fenti idézet a gyulafehérvári székeskáptalan és Márton Áron megyéspüspök 1958. április 10-ei beszélgetését rögzítő lehallgatási jegyzőkönyvből származik.[1] A püspök szavai jól tükrözik azt a dilemmát, amellyel a szocialista táborban fájdalmasan is sokaknak kellett szembesülnie: vajon milyen óvintézkedést kell meghozni annak érdekében, hogy a magán- és hivatali beszélgetésekről az államvédelmi hatóságok ne szerezzenek tudomást. Hogy az, ami *„bent"* történik, az „bent" is maradjon, és akik *„kint"* vannak, azok ne férjenek hozzá ahhoz. A külső és a belső világ közötti választófal kényszerből fakadó felépítése pontos fokmérője a kor társadalmi közérzetének. A *„bent"* az elzártságra utal, de megfogalmazódik benne az autonómia igénye, a szabadság féltve őrzött belső köreinek megőrzése. A *„kint"* nem a belső zártságból való kilépést, az áhított szabad világot jelenti, hanem annak a térnek a szinonimája, ahol megszűnik a szabadság, és csak a szocialista államrezon szabta korlátok léteznek. Az itt közlésre kerülő irat forrásértékét az emeli ki, hogy bemutatja mindazt az igyekezetet, ahogyan a „kintiek" megpróbáltak beépülni a „bentiek" életterébe. A cél nem más, mint a választófal lebontása annak érdekében, hogy csak egy kollektív, a „kintiek" által uralt szféra létezzen.

---

[1] Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára, továbbiakban: ACNSAS), Fond Informativ (Megfigyelési állomány, továbbiakban: FI) 261991, volumul (kötet, továbbiakban vol.) 124. 190. f.

Márton Áron számára a két világ szembenállása nem csak egy filozófiai absztrakció, hanem maga a torz valóság: a rendőri kényszerintézkedés mozgásszabadságában korlátozza, 1957. június 5-től nem hagyhatja el a püspöki rezidencia és a mellette fekvő székesegyház területét. Akadályozzák püspöki joghatóságának gyakorlásában is. Az Egyházügyi Hivatal két megbízottat nevez ki az egyházmegyei főhatóság működésének ellenőrzésére. Márton Áron tiltakozásul nem hajlandó aláírni az egyházmegyei főhatóság iratait. A püspök elszigetelésére irányuló rendőri és adminisztratív intézkedéseket a pártpropaganda tovább fokozza: Székelyföld 1957 második felétől a püspököt lejáratő propaganda-hadjárattól hangos. A Magyar Autonóm Tartomány pártapparátusa hiába dolgozza ki a *„politikai-nevelő jellegű kulturális rendezvények"* munkatervét, az iskolai kirándulások, a tudományos, kulturális konferenciák és mozi karavánok nem akadályozzák meg a fiatalokat abban, hogy tömegesen bérmálkozzanak.[2] A püspök 1956. és 1957. évi bérmakörútja az egész gyulafehérvári egyházmegye területén, de leginkább Székelyföldön nem csak mint vallási cselekmény kap értelmet: az 1956 őszi magyarországi forradalom után a hatalom ezeket az egyházi szertartásokat már veszélyes *„rendszerellenes"* tömegrendezvényeknek minősíti. A Román Munkáspárt Központi Vezetősége – felmérve a székelyföldi pártszervezet gyengeségét – 1957 júniusában levelet intézett a Magyar Autonóm Tartomány összes pártszervezetéhez és tagjához, amelyben rávilágítottak Márton Áronnak az *„állami és társadalmi renddel szemben"* kifejtett *„ellenséges tevékenységére"*.[3] Az alapszervezeti népgyűlések nyilvános bíróságokká alakultak át, és a Márton Áron magatartását elítélő felszólalók a következő kérdéseket intézték a jelenlévőkhöz: *„miért nem kap méltó büntetést a püspök? Miért helyezték szabadlábra, holott a börtönben lenne a helye?"*[4]

Márton Áron számára egyértelművé vált, hogy a pártállam a fenti intézkedésekkel megpróbálta elszigetelni őt híveitől, kompromittálni az erdélyi magyarság előtt, miközben egyre reménytelenebbé vált a Szentszékkel való kapcsolatfelvétel is. A püspökre minden oldalról óriási nyomás nehezedett. Az Egyházügyi Hivatal központi szerveitől havonta érkező magas rangú tisztviselők megpróbálták rávenni az állammal való kollaborálásra. Dönté-

[2] Márton Áron 1957. évi székelyföldi bérmakörútjáról a Román Munkáspárt Magyar Autónom Tartományi pártbizottsága tájékoztatókat készítettek a központi pártvezetőség számára. Ezeket közli: BOTTONI – LÁSZLÓ – LÁZOK – NOVÁK 2006. 255–257, 264–269. valamint BOTTONI 2008. 316–321.

[3] A pártpropaganda fokozása érdekében a levelet egy közel 30 oldalas brosúrában is közreadták. A levél kivonatos változatát közli: VINCZE 2003. 215–217.

[4] BOTTONI – LÁSZLÓ – LÁZOK – NOVÁK 2006. 269.

seit felelősségteljesen kellett meghoznia, mert a romániai katolikus egyház egyetlen szabadlábon lévő püspökeként a román pártállami vezetés továbbra is vele akart tárgyalni a katolikus egyház és az állam viszonyának rendezéséről. Ebben az Apostoli Szentszék is magára hagyta, mert a XII. Piuszhoz 1955. augusztus 3-án intézett levelében kért különleges felhatalmazást nem kapta meg.[5] A székeskáptalan tagjaira sem támaszkodhatott, és kevés bizalmi embert tudhatott magának az egyházmegyei főhatóság munkatársai, a teológia és kántoriskola tanárai között. E helyzet tarthatatlanságát ő maga fogalmazta meg hűséges püspöki titkárával, Huber Józseffel folytatott 1958. január 11-ei beszélgetése során: *„Már egy párszor az orrom alá dörgölték, hogy hát papokat fognak le. Mintha miattam fognák le. Hát akkor is, amikor minden kívánságukat teljesítették, akkor is fogtak le papokat. Magyarországon is csomóra fogtak le papokat. Hát mi csináljon az ember ezekkel a csirkefogókkal? Nem csinálhat semmit, mivel* támasz nélkül vagyunk."[6] [A szerző kiemelése.]

A támasznélküliség, a bizalmatlanság légkörét az államvédelmi hatóság egyre fokozódó operatív tevékenysége még jobban elmélyíti. A Szekuritáté Hunyad-Déva Tartományi szervei 1956 júniusában arra a következtetésre jutottak, hogy elégséges „terhelő" bizonyítékot gyűjtöttek össze ahhoz, hogy Márton Áron ügyében lezárják az ellenőrzési dossziét és megnyissák az úgynevezett személyi megfigyelési dossziét.[7] A környező országok államvédelmi szerveihez hasonlóan, a Szekuritáté fedőnévvel látta el a célszemélyt, így Márton Áron a *Mureş* fedőnevet kapta.[8] Az államvédelmi hatóság szervei a következő érvekkel indokolták Márton Áron megfigyelési dossziéjának megnyitását: 1. a püspök illegális kapcsolatot tart fenn a Vatikánnal a belga és a francia nagykövetségen keresztül; 2. a joghatósága alá tartozó papok és hívek körében *„ellenséges propaganda tevékenységet"* folytat; 3. információkat gyűjt a romániai közállapotokról.[9]

Az elkövetkező években az indokok némileg módosulnak, egyre hangsúlyosabbá válik a *„nacionalista"* propaganda vádja. Egy 1959 februárjában készült elemzés szerint Márton Áront azért kell megfigyelni, mert egy antikom-

---

[5] Az iratot közli: MÁRTON 2016. 198–199. Márton Áron és a román állami vezetők 1955. évi tárgyalásairól, valamint az Apostoli Szentszék reagálásáról bővebben lásd SERES 2013. 89–100., különösen 104–105., valamint NAGY 2016. 531–537.

[6] ACNSAS, FI 261991, vol.126. 72. f.

[7] A Szekuritáté által a hatvanas évektől alkalmazott módszereket, eszközöket és eljárásokat röviden ismerteti: BODEANU – NOVÁK 2011. 32–35. Valamint hasznos információkkal szolgál az ÁLLAMBIZTONSÁGI SZÓTÁR.

[8] Márton Áron személyi megfigyelési dossziéinak szakszerű bemutatását Denisa Bodeanu, a CNSAS munkatársa végezte el. BODEANU 2014. 145–152.

[9] BODEANU – BUDEANCĂ 2013. 101.

munista és nacionalista magatartást tanúsító *„megrögzött reakciós"*, aki *„az egyház nevében és az mögé bújva [...] államellenes tevékenységet folytat, püspöki székhelyét egy összeesküvő fészekké, míg a gyulafehérvári teológiát és kántoriskolát a magyar nacionalizmus-sovinizmus melegágyává alakította át"*.[10] [A szerző kiemelése.] Gyakorlatilag az '50-es évektől egészen 1980-ig (a püspök haláláig) a nacionalista magatartás maradt a legfőbb megfigyelési ok, bár a „bűnlajstrom" tovább bővült. Felrótták a püspök Vatikánnal és más nyugati egyházi szervezetekkel (pl. Caritas) való hivatalos vagy „titkos" kapcsolattartását, a papok és hívek vallási buzgalomra való nevelését, ellenszegülését minden olyan állami intézkedéssel szemben, amelyek a katolikus egyház belső életének ellenőrzésére, illetve külügyi kapcsolatainak felderítésére irányultak.[11]

A Szekuritáté Márton Áron megfigyelésére változatos titkosszolgálati eszközöket és módszereket alkalmazott: informátorhálózat megszervezését, követést-megfigyelést, a levelezés titkos ellenőrzését és cenzúrázását, és amint az itt közölt irat is alátámasztja – a titkos lehallgatást. A püspöki fogadóirodájában elhelyezett lehallgató készülék olyan fontos információkat rögzít, amelyeket más írott forrásokból a kutatónak nincs módja megismerni. A 236 kötetből álló két megfigyelési dossziéból[12] 153 kötet tartalmaz lehallgatási leiratot. Az államvédelmi hatóság munkatársai hangszalagon rögzítették a beszélgetéseket, amit gyorsírással átírtak, majd legépeltek. Mivel a beszélgetések legnagyobb része magyarul zajlott, ezért a magyar nyelvű gépelt változat mellett megtaláljuk a román fordításokat is. A magyar nyelvű gépelt iratok hemzsegnek a helyesírási hibáktól, és összevetve őket a román fordítással, megállapíthatjuk, hogy a fordítások számtalan esetben eltérnek az eredeti magyar szövegtől, kihagynak részeket, vagy helytelenül fordítanak. A jegyzőkönyvekből rekonstruálható Márton Áron kapcsolati hálója, az egyházmegye élete, a keleti politikához fűződő reményei és félelmei, és nem utolsó sorban a romániai kisebbségellenes politikai gyakorlat.

A püspök köré kiépített informátorhálózat öt kategóriába sorolható: 1. a püspöki adminisztrációban dolgozó egyházi és világi személyek; 2. a teológia és kántoriskola diákjai vagy tanárai (A diákok beszervezésekor az államvédelmi hatóság a nemzetiségi különbségekre is épített. A bánsági német, cseh

[10] Uo. 101.

[11] Uo. 102.

[12] A CNSAS Levéltárának Megfigyelési állományában (Fond Informativ) két Márton Áronra vonatkozó megfigyelési dosszié található. A dossziékat a Szekuritáté munkatársai 1956 és 1980 között állították össze. Az FI 261991. számú dosszié 174 kötetből áll, ami 54.687 oldalt jelent, míg a második, az FI 209511. számú 62 kötetet tesz ki és 22.393 oldalt tartalmaz.

vagy szlovák ajkú teológus hallgatókat a többségükben székelyföldi magyar diákokkal szemben, utóbbiakat pedig ellenük próbálták kémkedésre bírni.); 3. a Kultuszminisztérium, illetve az Egyházügyi Hivatal egyes alkalmazottai; 4. papok, szerzetesek, esperesek vagy más egyházmegyék ordináriusai; 5. a Márton Áront meglátogató laikusok, akikkel baráti vagy egyéb kapcsolatot ápolt.[13]

A beszervezés nem mindig járt sikerrel, a kiszemelt személyek közül egyesek még a testi bántalmazás és a pszichikai nyomásgyakorlás hatására sem vállalták az együttműködést. Az itt közölt irat a „kintiek" egy sikertelen próbálkozását, a „bentiek" egy győzelmét írja le. Márton Áron megfigyelési dossziéi ebbe az örökös küzdelembe engednek betekintést, amelyben egyesek tanúságtevőkké válnak, míg mások elbuknak az erkölcsi próbatétel óráiban.

A szerkesztői kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettem és kurziváltam, ehhez hasonlóan kurziváltam a szövegekben található eredeti kiemeléseket. Az iratokat a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. Mivel az eredeti szövegben az államvédelmi hatóság alkalmazottai elhagyták a magyar nyelvben használatos ékezeteket, természetesen ezeket is javítottam.

2. sz. melléklet
342/11.01.1958.
Időtartam: 12.01 – 12.25
Jegyzék

12 óra 1 perckor a Tyukodi[14] által küldött teológus hallgató[15] belép az irodába, és a következőkről beszélgetnek:

Teológus: Dicsértessék a Jézus Krisztus!

„Mureş": Mindörökké, ámen. Isten hozott, Gábor. Mondjad, mi a panaszod?

Teológus: Excellenciás uram, én ezt már említettem a spirituális úrnak.

„Mureş": Igen, mondta ő is, hogy szeretnél valamit mondani nekem.

Teológus: Excellenciás uram, örülnék, ha most nem kellene letennem a vizsgáimat, mert idegileg teljesen ki vagyok készülve, lelkileg pedig teljesen képtelennek érzem magam a vizsgázáshoz. Főleg dogmatikából nem tudok most vizsgázni, legalábbis így érzem.

---

[13] BODEANU – BUDEANCĂ 2013. 105.

[14] Tyukodi Mihály (1919–1997) szatmári egyházmegyés pap, teológiai tanár és lelkiigazgató. Márton Áron 1955 novemberében meghívta a gyulafehérvári teológiára oktatni, amelyet állami nyomásra 1965-ben el kellett hagynia. Márton Áron számos esetben kérte ki tanácsát és elemezték ki az aktuális egyház- és állampolitikai helyzetet.

[15] A teológus hallgatót nem sikerült azonosítani.

„*Mureş*": Miért érzed ennyire rosszul magad?

Teológus: Nem tudom, hogy a spirituális említette-e excellenciás uramnak?

„*Mureş*": Igen, mondta, hogy van valami, ami nyugtalanít téged.

Teológus: Igen. Október vége fele hazamentem, hogy tisztázzam a helyzetemet a katonaságnál, de elküldték Kolozsvárra az irataimat és nem tudtam semmit sem intézni. Ellenben mind sétáltattak ott egyik szobából a másikba, nézték az iratokat és még ki tudja miket. Csodálkoztam, hogy miért küldözgetnek egyik helyről a másikra, és nem találtam magyarázatot a helyzetre. Este, úgy 10 óra körül keresztanyámnál voltam – édesanyámnak testvére, egy utcában lakunk. 10 órakor mentem haza, két fiatal férfi várt az utcában. Ahogy kiléptem a kapun, mondták, hogy engem keresnek, mert egy katonai kérdés kapcsán mégiscsak találtak valamit, amit nekem el kell mondaniuk, s menjek velük a katonai parancsnokságra. Mondtam, hogy az irataim Kolozsváron vannak, mivel abban az időben küldték el azokat az egyetemre. Elindultam és velük mentem. Aztán láttam, hogy nem a katonai parancsnokság fele tartanak, hanem a Csernátoni utcába, a Szekuritátéra.

„*Mureş*": És te vacsora előtt voltál a parancsnokságon?

Teológus: Igen, vacsora előtt voltam ott. Közben azt mondták: *Jöjjön csak nyugodtan, mert a katonai kérdéseket most nálunk is meg lehet oldani*. Nem tudtam, hogy ők kicsodák, de sejtettem, hogy kik lehetnek. Időközben megérkeztünk és bevittek egy irodába, egy főnök szobájába. Itt tudtam meg, hogy elfogtak. Az első kérdésük az volt, hogy miért mentem a Teológiára, miért nem tetszik nekem a tanári hivatás, miért nem akartam befejezni az egyetemet, miért hagytam ott, és miért jöttem a Teológiára. És megkérdezték, hogy tudom-e, hogy munkás származásom van, s hogy édesanyám mennyit szenvedett és mennyit dolgozott értünk, hogy nevelhessen és taníttathasson minket, s hogy nekem miért kellett a teológiára mennem. Nem gondolnám-e meg magam, mert még most is ott lehet hagyni. S nem gondolom-e, hogy a nővéreimnek és a sógoraimnak kellemetlenségük származhat ebből. Hogy én tudom, hogy ők mennyire aggódnak. Gondolkozzak a dolgon és jöjjek, amíg nem késő. Aztán magyaráztak valami bonyolult dolgokat, és arra a következtetésre jutottak – persze egy másfél órás beszélgetés után –, hogy legyek az ők emberük. Ajánlottak egy összeget, amit megkapok tőlük, ha az ők emberük leszek. És hagyjak csapot-papot – ezekkel a szavakkal fejezte ki magát –, és nyugodt családi életet tudok élni, stb. Használták tehát a saját módszereiket. Én természetesen eddig a pillanatig egy szót sem szóltam, erre pedig azt válaszoltam, hogy nem szegődök el egy ilyen aljas gazember munkára. Erre kaptam egy hatalmas pofot s a továbbiakban is mind ütöttek. Egyikük, az

ujján gyűrűvel, olyan erősen megütött, hogy három fogam megmozdult. Elszédültem és nekiestem a falnak. Rögtön leültettek egy padra, aztán megint kezdték magyarázni, de most már csúnyán. Rettenetes szavakkal lehordták a papságot, aztán meg átvittek egy másik szobába, onnan megint visszavittek és a falhoz állítottak.

„Mureş": Hányan voltak bent?

Teológus: Vagy hárman-négyen voltak, a többiek mind jöttek-mentek. Később bejött egy nő, felhúzott valami kesztyűt, s elkezdte mutogatni, hogy így meg úgy, s mocskos szavakat kezdett használni, így zajlott le az egész.

„Mureş": Ki volt az a nő? Az ő szolgálatukban állt?

Teológus: Valószínűleg ott kellett lennie. Aztán kezdtek érdeklődni excellenciás uramról is, s azt kérdezték: *Na, mit csinál az öreg?* Ezzel a kifejezéssel, elnézését kérem, excellenciás uram. Megkérdeztem, milyen öregről van szó? Erre azt mondták, hogy tudom én jól, milyen öregről van szó. Így zajlott tehát a dolog. Az egész história éjjel 4-ig tartott. Aztán engem otthagytak a szobában, s miután eltelt több mint 3 óra, hoztak egy listát, hogy írjam alá, s ne mondjam meg senkinek, hogy itt voltam, és hogy együttműködök velük. Vagyis ne mondjam senkinek, hogy ott voltam és ők miket mondtak nekem, és még tudom is én mit. Én persze azt mondtam, hogy nem írok alá semmit. Megígértem nekik, hogy nem mondom el senkinek, hogy mi történt itt, de nem írok alá semmit. Aztán megint átvittek egy másik szobába, s megint kezdtek magyarázni, s vagy ötször odahozták nekem azt a listát, de egyszer sem írtam alá. Reggel 4 körül elengedtek. Akkor pillanatnyilag nagyon erősnek éreztem magam, utána viszont, naponta érzem, excellenciás uram, hogy hogyan befolyásolt ez az egész ügy, és éreztem, hogy hogyan gyengül az idegrendszerem. Nem akartam foglalkozni az egésszel, de rettenetesen megviselt. Amikor visszajöttem, meggyóntam, és jelentettem Tyukodi spirituális úrnak.

„Mureş": Azóta nem volt velük semmilyen kapcsolatod és semmilyen kötelezettséged?

Teológus: Nem volt semmi, excellenciás uram.

„Mureş": A spirituális úr azt mondja, hogy szabadságra szeretnél menni.

Teológus: Jó lenne, excellenciás uram, ha pihenhetnék egy kicsit, mert úgy érzem, hogy most jót tenne.

„Mureş": És hazamennél?

Teológus: Arra gondoltam, excellenciás uram, hogy hazamennék Kézdivásárhelyre, mert édesanyám is egyedül van otthon, s nem lennék senkinek sem terhére. Tudnék pihenni, s ez tenne a legjobbat nekem, legalábbis így gondolom.

„Mureş": Milyen tantárgyaitok vannak? Meg is nézem rögtön. Negyedéves vagy, ugye?

Teológus: Igen.

„Mureş": Igen, 7 tantárgyatok van, amiből a dogmatika a legnehezebb. Arra gondolok, hogy ha most nem teszed le egyik vizsgádat sem a hétből, akkor nagyon megnehezíted a helyzetedet. De azt hiszem, hogy most az is benned van, hogy félsz a vizsgáktól.

Teológus: Igen, bennem van ez a félelem is, főleg a dogmatika miatt.

„Mureş": Megértem, hogy ez is idegesít. Én, fiam, nagyon örvendek mindannak, amit itt elmondtál, annak, hogy így viselkedtél. Megértem azt is, hogy dühít, mert az természetes, hogy nyugtalanítja az embert, de nem kellene túl sokat foglalkoznod ezzel. Az a fő, hogy megmenekültél akkor a karmaikból, és nem kötelezted el magad a nekik való munkára. Igen, fiam, ilyen megpróbáltatásokon mentek keresztül ezekben az időkben. Örvendjél, hogy a Jóisten annyi lelkierőt és irgalmasságot adott neked, hogy nem kötelezted el magad velük szemben, mert akkor nehezebb lenne a lelkiismereted.

Ezt külön is meg kell köszönnöd a Jóistennek. Egyetlen dolog, hogy erősnek, kitartónak kell lenned hasonló esetekben, mert ha elkapják az embert, mindig ki van téve a lelki megpróbáltatásoknak. Megértem, hogy ez zaklatja az embert, de örülök annak, hogy a Jóisten megsegített, hogy megszabadulj ettől a bajtól. Igaz, hogy egy néhány órás belső vívódás és kemény lelki megpróbáltatás volt, de nem adtad el nekik magad. Úgyhogy most már nem kell erre gondolnod, s nem kell emiatt aggódnod. A fő dolog: nem írom alá, nem kötelezhetnek semmire, s akkor nincs semmilyen baj. Örülök, hogy ilyen lelkiismeretesen kitartottál, mert ugye vannak mások, akik pénzért mindenre hajlandóak. Azt mondom most neked, hogy a Jóisten nyugtasson meg. Akkor megsegített, megadta ezt az elhatározást neked, hogy kitartsál a hited mellett, s nem kötelezted el magad, hogy belépjél a szolgálatukba. Szeretném, ha megnyugodnál, mert ez már lejárt. Egy megpróbáltatás volt, ráadásul erős, de nem mocskoltad be magad. Nem ellenzem, hogy vakációra menjél, de a vizsgákat le kéne tenned, legalább a könnyebb tantárgyakat, jó lenne, ha megpróbálnád. Adnék egy egész hónap szabadságot neked, hogy a második félévet pihenten kezdjed, másképp lemaradnál a többiektől. S azt mondom, hogy legalább a könnyebb tantárgyakból le kellene vizsgáznod. Azon gondolkodom, hogy fogod bepótolni az anyagot. Arra is gondolok, hogy kicsit félsz a vizsgáktól.

Teológus: Erősen félek, nagyon izgatott vagyok.

„Mureş": Ezt neked kell tudnod, hogy mennyire vagy felkészülve, de azt mondom, hogy beszélek a spirituálissal, hogy a könnyebb vizsgákat tedd le.

Gondolkozz, fiam, a dolgon, mert én sem akarom felbolygatni a dolgokat. Most mentsük, ami menthető, s kevesebb fáradtságodba fog kerülni, úgyhogy gondold meg jól. Rendben?

Teológus: Rendben.

„Mureş": Ne csüggedjél, hanem örvendjél, hogy úgy végződött, ahogy azt nekem elmesélted. Örülök, hogy a Jóisten irgalmas volt veled.

Teológus: Kezét csókolom, excellenciás uram.

„Mureş": Isten áldjon, fiam.

Megjegyzés: A beszélgetés végeztével a teológus Tyukodi professzorral együtt hagyta el a püspökség épületét. A teológus külső jegyeinek leírása a következő: 22–25 éves, magas, haja világos szőke, arca kerek, megszemélyesítő jegye, hogy szemüveget visel.

Az irat lelőhelye: *Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii (A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára), Fond Informativ (Megfigyelési állomány) 261991, volumul (kötet) 20., 609–613. ff. Román nyelvű tisztázat.*

Az iratot fordította Kuszálik Eszter.

Felhasznált források

Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii [A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára] (ACNSAS), Fond Informativ [Megfigyelési állomány] (FI), 261991. dosszié.

Forráskiadványok

MÁRTON 2016 = *Márton Áron. Egyházi belső ügyek. Márton Áron hagyatéka 14.* Összeállította és jegyzetekkel ellátta Marton József. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016.

VINCZE 2003 = Vincze Gábor (Szerk.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. (Dokumentumok a romániai magyarság kisebbségi történetének tanulmányozásához 1944–1989).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003.

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZÓTÁR = *Román állambiztonsági szótár.* Készítette: László Márton. Munkatársak: Stefano Bottoni, Novák Csaba Zoltán. Lelőhely: http://allambiztonsagiszotar.adatbank.transindex.ro/. (2016.10.11.)

Felhasznált irodalom

BODEANU 2014 = Bodeanu, Denisa: A Maros és Uránia dossziék. Mártin Áron püspök megfigyelési iratai. Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (Szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek.* METEM, Budapest, 2014. 145–152.

BODEANU – BUDEANCĂ 2013 = Bodeanu, Denisa – Budeancă, Cosmin: Márton Áron dossziéi a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács archívumában. In: *Székelyföld,* 2013/7. 99–110.

BODEANU – NOVÁK 2011 = Bodeanu, Denisa – Novák Csaba Zoltán: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011.

BOTTONI – LÁSZLÓ – LÁZOK – NOVÁK 2006 = Bottoni, Stefano – László Márton – Lázok Klára – Novák Csaba Zoltán (Szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006.

BOTTONI 2008 = Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.

NAGY 2016 = Nagy Mihály Zoltán: Kényszerpálya vagy megfelelési kényszer? Márton Áron válasza az állami egyházpolitika kihívásaira az ötvenes évek második felében. Somorjai Ádám OSB – Zombori István (Szerk.): *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Szent István Társulat, Budapest, 2016. 531–537.

SERES 2013 = Seres Attila: „A legreakciósabb egyházi vezető." Román állami egyházügyi vezetők precepciói Márton Áronról a hruscsovi érában. Bodó Márta – Lázár Csilla – Lövétei Lázár László (Szerk.): *Az idők mérlegén. Tanulmányok Márton Áron püspökről.* Szent István Társulat–Verbum, Budapest–Kolozsvár, 2013. 89–115.

Vonyó József

ADALÉKOK AZ ISKOLAI HITOKTATÁS SZERVEZÉSÉNEK GYAKORLATÁHOZ (1952–1956)

Dokumentumok egy falusi iskola iktatókönyvéből

A történészt esetenként a véletlen is segíti a múlt feltárásában. Egy magántulajdonban lévő iratanyag[1] enged betekintést a korabeli kisiskolák – és tanítóik, diákjaik – életét meghatározó körülményekbe. A Felsőmindszenti Állami Általános Iskola iktatókönyve – 1952. V. 31. és 1956. VIII. 23. közötti datálással – mindössze 23 bejegyzést tartalmaz,[2] s köztük 15 (65,2%), a gyermekek vallási nevelésének kérdéseivel kapcsolatos dokumentumot regisztrál.[3] Valamennyi irat felettes szervektől érkezett utasítás, melyek egy részéhez a teljesítést igazoló, a hitoktatásra jelentkezettek adatait tartalmazó összesítést csatoltak. A dosszié – nem iktatott anyagként – két tanévből nagyszámú, egyből néhány lapból álló, a gyermekeik hittanoktatásban való részvételét kérő szülői nyilatkozatot is tartalmaz.

Felsőmindszent – 1978 óta Mindszentgodisa része – Baranya megyei, a Mecsek északi nyúlványaiban megbúvó kis falu a sásdi járásban. A szűk határú, mindössze 1943 katasztrális hold területű település lakóinak száma

---

1 A forrásközlés alapjául szolgáló iratanyag Szabó István igazgató tanító irathagyatéka, melyet özvegye, Szabó Istvánné tanítónő unokájára, egyben menyemre, Vonyó Péterné Szabó Rékára (Pécs, Gyöngyvirág u. 12.) hagyott. Az iratokat ő bocsátotta rendelkezésemre.

2 1952: 3, 1953: 8, 1954: 6, 1955: 3, 1956: 3.

3 A többi irat tárgya: légóoktatás, nevelői áthelyezési kérelmek kezelése, tüzelőanyag biztosítása, katonai szolgálathalasztás, katonai térképek nyilvántartása, békekölcsön-jegyzés, könyvek selejtezése, külföldi kulturális kapcsolatok felvételének szabályozása.

1949-ben 748 volt.[4] A helyi agrárnépességet a korabeli politikai frazeológia alapján „dolgozó parasztnak" tekinthetjük. Az iparban és bányászatban foglalkoztatott 39 kereső (12,5%) többsége önálló iparos, illetve bányász volt az ekkor dinamikusan fejlesztett, közeli Komlón.[5]

A háború utáni kitelepítések és lakosságcsere nyomán 1949-re a faluban élők közül 98,9%-a volt magyar,[6] míg 1941-ben 62,6% vallotta magát magyarnak, illetve 46,2% magyar anyanyelvűnek.[7] A kitelepített, illetve szovjet jóvátételi munkára elhurcol németek helyére (házaikba és birtokaikra) főként felvidéki magyarokat telepítettek. A népességcsere nem módosította a falu felekezeti viszonyait. 1930-ban a lakosság 97,76%-a, 1949-ben 94,5%-a volt római katolikus.[8]

A helyi, részben osztott osztályokkal működő általános iskola tanulólétszámának alakulását nem ismerjük. Abból kiindulva, hogy 1949-ben a 748 lakosságú faluban 165 fő (23,1%) volt 1–14 év közötti gyermek,[9] akik közül az 1952–1956 közötti általános iskolások kikerülhettek, az iskola tanulólétszámát a fenti években 120–130 körülire becsülhetjük.

Ebben a közegben igyekezett – ideológiai érvekre hivatkozva és politikai céljai megvalósítása érdekében[10] – visszaszorítani a katolikus egyház befolyását a korabeli hatalom, melynek legfontosabb terepét az iskolában látta. Ezt szolgálta az, hogy 1948. június 16-án államosították az egyházi fenntartású iskolákat, majd az Elnöki Tanács 1949. szeptember 7-én megszüntette a kötelező vallásoktatást.[11] A következő évben az MDP vezetése általános, minden területre kiterjedő offenzívát hirdetett „a klerikális reakció ellen", melynek egyik legfontosabb törekvését abban látták, hogy a tradicionálisan a befolyása alatt lévő dolgozó parasztságot szembefordítja a „proletárhatalommal". A Központi Vezetőség (MDP KV) 1950. június 1-jén hozott határozata szerint a *„hittanoktatás túlnyomórészt nem a vallásoktatást, hanem a reakciós uszítást, a klerikális reakció befolyásának terjesztését szolgálta"*.[12] Ennek szellemében alakították ki a hittanbeíratás új szabályait, amelyeket az MDP KV Titkársága

4 KSH 1949/9. 83., MSK 90. 2–3., valamint az 1935. évi általános birtokösszeírás adatai. *Gazdacímtár* 1935. 22.

5 A részletes adatokat lásd KSH 1949/8. 226–229.

6 KSH 2014. 48–49.

7 FÜZES 1981. 541, 548, 555.

8 KSH 1996. 24.

9 KSH 1949/9. 152–153.

10 Ezekre lásd: GERGELY 1991. 8–12.

11 A Törvényerejű rendeletet és a VKM végrehajtási rendeletét (1101/1-1949. [IX. 6.] sz.) lásd: BALOGH – GERGELY 2005. 894–895.

12 BALOGH – GERGELY 2005. II. 934.

1952. június 4-én tovább szigorított, aprólékos részletességgel megszabva a beíratási procedúra rendjét, a vallásellenes propaganda módszereit.[13]

1952 nyarától kezdve ennek szellemében születtek a helyi tanácsi szervek iskoláknak küldött utasításai (*2.*, *3.* és *5. dokumentum*), s amikor az „éberség" lanyhulását tapasztalták, körlevelükben szövegszerűen is közreadták a központi pártdokumentumok legfontosabbnak ítélt részleteit (*7. dokumentum*). A hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy a szűkre szabott keretek kihasználásában is akadályozzák az egyházakat.

A jelenség nagypolitikai összefüggései ismertek a szakirodalomból.[14] Kevés tudásunk van azonban arról, miként zajlott ez a tevékenység a gyakorlatban. Reményeink szerint e fehér foltok felszámolásához szolgálhat adalékul az alábbi dokumentumok közreadása, amelyek egyértelműen jelzik azt a központi elvárást, hogy – a vallásgyakorlás jogszabályokban rögzített szabadsága ellenére – a helyi hatóságok és azok képviselői felülről irányított, szigorúan szabályozott és ellenőrzött eljárásokkal késztessék a helyi lakosságot arra: ne gyakorolják/gyakorolhassák e jogaikat. Ennek érdekében számos olyan módszert kellett alkalmazniuk, amelyek a szülők számára nehezítették a hittanbeíratás szabályok szerinti elvégzését. Ilyennek tekinthetjük a beíratás szünidő alatti időpontjának egy-két nappal korábbi, csak az – ekkor már a gyerekek által sem látogatott – iskola kapujára (esetenként a hirdetőtáblájára) történő kifüggesztését, a beíratási idő szűk keretek közötti megállapítását és annak szigorú betartását. A hittanórák tanítás végi megtartása aligha növelte a gyerekek lelkesedését, az azonos időpontokra szervezett, a tanulók számára kötelező iskolai rendezvények szervezésével pedig az egyházi ünnepekről, szentmisékről kívánták őket „elvonni". Az 1953-as kormányváltást követően keletkezett utasítások árulkodó módon igazolják, hogy a megelőző években erőszakot és adminisztratív eszközöket is alkalmaztak a cél érdekében (*5.* és *7. dokumentum*). Az *1. dokumentum* a hittanbeíratás elleni szervezett propaganda bizonyítéka.

Másrészt azonban az adatok azt mutatják, hogy a felsőmindszenti szülők egyre nagyobb számban igyekeztek gondoskodni arról, hogy gyerekeik intézményes keretek között részesüljenek vallásos nevelésben. A diktatúra legkeményebb időszakában, az 1951/52-es tanévben 35 gyermeket írattak be hittanoktatásra.[15] Ez a szám a következő évben drasztikusan visszaesett, két lis-

[13] BALOGH – GERGELY 2005. II. 967–969.

[14] Lásd pl. GYARMATI 2011. különösen 123–129, 221–277; GYARMATI 2013; GERGELY 1985; GERGELY 1991; BALOGH – GERGELY 2005. I. 74–88; KÖBEL 2005; BÁNKUTI – HORVÁTH 2008.

[15] Hitoktatásra jelentkezettek névjegyzéke (1951. nov. 3. Szabó István isk[*ola*]. vez[*ető*]. aláírásával)

tán mindössze 7 tanulót regisztrált az igazgató.[16] Az 1953. évi jelentkezések pontosan mutatják a lakosság érzékeny reagálását a politikai változásokra. Sztálin halála után, közvetlenül a Nagy Imre-kormány megalakulása előtt, június végén is még csak 32 tanuló részvételét kérték szüleik 1953/54-re. Az új kormány által lehetővé tett pótbeíratás nyomán azonban újabb 42 fő jelentkezett, így 74-re bővült a létszám.[17] A kormányzat politikájának korábbihoz képest kedvező hatását mutatja, hogy ez a szám az 1954/55-ös tanévben sem változott lényegesen, ekkor 70 tanulót regisztráltattak.[18] Az 1955/56-os tanévre beíratottak számának 55 főre történő csökkenése[19] azzal magyarázható, hogy a reformok elfojtását tapasztaló szülők óvatosabbá váltak. Nem véletlen, hogy ez az egyetlen olyan év, amelyben 2 család 3 gyermekének jelentkezését vonták vissza szüleik. A következő év tavaszán érzékelhető politikai erjedés eredménye lehetett, hogy az 1956/57-es jegyzéken ismét 69 név szerepel.[20] Ezeket a számokat a becsült tanulólétszámmal összevetve megállapíthatjuk, hogy 1952/53-ban a tanulók 10% alatti, a megelőző és következő évben 25% körüli, 1954-ben és 1956-ban azonban jóval 50% feletti hányada vett részt a hitoktatásban. Ez egyrészt az országos átlagot meghaladó arányokat jelent (különösen a városi adatokhoz képest), másrészt viszont hasonló trendet mutat az országos, illetve más településeken tapasztalható változásokkal.[21]

* * *

A fenti áttekintés csupán a téma általános kereteit vázolja fel, a közölt dokumentumok pedig csak a hatalom törekvéseit tükrözik. Ezek, az irategyüttesben található névsorokkal és nyilatkozatokkal együtt csak kiindulópontul szolgálhatnak egy alaposabb, a helyi közigazgatási, illetve az egyházi iratok és további források (naplók, emlékiratok, emlékezések) adatait is felhasználó elemzéshez. Ám így is azt jelzik, hogy több település hasonló vizsgálata fontos elemekkel és összefüggésekkel gazdagíthatja a korszakra vonatkozó társadalomtörténeti ismereteinket.

---

16 A B. 2/1952. sz. irat (lásd 2. sz. dokumentum) mellékletei.

17 A B. 5./1953. sz. irat (lásd 5. sz. dokumentum) mellékletei.

18 A B. 1./1954. sz. irat (lásd 7. sz. dokumentum) melléklete.

19 A B. 1./1954. sz. irat melléklete. Hitoktatásra jelentkezettek névjegyzéke 1955-56. (1955. június 25.) A listán eredetileg 57 név szerepelt, melyek közül 3 gyermek nevét a szülők kérésére törölték, egy gyereket utólag vettek fel a névjegyzékbe.

20 A B. 2./1956. sz. irat melléklete. Hitoktatásra jelentkezettek névjegyzéke 1956–57. (1956. június 28.)

21 Lásd pl. NAGY 2000. 42; ZÁBORI 2016. *Bonyodalmak a hitoktatás körül* c. fejezet.

DOKUMENTUMOK

1. sz. dokumentum

Jegyzőkönyv a hittanbeíratás elleni propagandát előkészítő megbeszélésről
(1952. június 14.)

Készült a felsőmindszenti községi tanács *[sic!]* helyiségében 1952. jún. 14-én.

Jelen vannak: Szabó János vb. titkár, Szarka István tanács elnök *[sic!]* Kóta B. Ferenc tanács párttitkár, Szabó István ig.[azgató]

Igazgató ismerteti az összejövetel célját, az agitáció lefolytatására vonatkozólag támpontokat ad. Mivel érveljünk? – erre a kérdésre vonatkozólag is egy-két szempontot mond. Majd megállapítják az ag.[itációs] tervet. — Ebbe az ag.[itáció]-ba két nevelő vonható be: Szabó István és Tóth Jánosné. — A Párt, tanács és népnevelők[22] részéről: Kóta B. Ferenc, Szabó István, Sáfár József, Törgyék János, Zsolnai F., Sárdi A. vesznek részt.

Igazgató javasolja, hogy 4 csoportban folyjék az agitáció: Kóta B. Ferenc – Szabó I.; Törgyék János – Tóthné; Zsolnai – Sárdi; Szabó J. – Sáfár J. összeállításban. — Felhívja a figyelmet, hogy vigyázzunk a szülők önérzetét és vallásos érzületét ne bántsuk meg.

A csoportok látogatási terve:[23]

[...]

Gyümölcsényt az igazgató vállalja.

A Tanács elnök külön is foglalkozni fog a csoportok tagjaival.

Kmf.

Szabó István
jkv.

Kóta B. Ferenc
vbt.

Biz.[almas] jelzéssel ellátott, iktatószám nélküli kézírásos jegyzőkönyv – Eredeti példány

[22] A népnevelők megbízható kommunisták voltak, akiknek feladata volt, hogy központi előírások alapján terjesztették a társadalomban a párt politikáját. A kérdésről lásd: HUHÁK 2014

[23] A négy agitációs csoportba a következő számú szülőt (családot) osztották be: I. 7 fő, II. 4 fő, III. 8 fő, IV. 3 fő

2. sz. dokumentum

A Baranya Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának rendelete a hittanbeíratással kapcsolatos feladatokról

(1952. június 21.)

Baranya m. Tanácsa Végrehajtóbizottságának
X. Oktatási Osztálya
Pécs, Janus Pannonius u. 5. I. 4.

00112/1952. Szigorúan bizalmas VB. sz.

Tárgy: A K. M. 0025/1952. Szigorúan bizalmas számú rendelete: hittanbeíratással kapcsolatos feladatok

Valamennyi Járási /Városi/ Tanács Végrehajtóbizottsága Elnökének.
Valamennyi Járási /Városi/ Tanács VB. Oktatási Osztályának.
Valamennyi általános gimnázium Igazgatójának.
Valamennyi általános iskola Igazgatójának /Vezetőjének/,
Állomáshelyén.

Június hó 27-én és 28-án hittanbeíratást kell tartani valamennyi általános gimnáziumban és általános iskolában.

A beíratásokat 27–28-án délelőtt 8 órától d.u. 2 óráig kell lebonyolítani. Az érdekelt iskola igazgatói a jelzett napokon tartózkodjanak az iskolában. A beíratás lebonyolítására megfelelő számú nevelőt kell berendelni. Ha valamelyik iskolánál bármiféle okból nincs nevelő, úgy a körzeti igazgató köteles gondoskodni nevelőről a körzet más iskolájából.

Az igazgatók a beíratást gondosan készítsék elő. Fektessenek fel olyan ívet, melyen szerepeljen a szülő neve, munkahelye, munkabeosztása, pontos lakcíme, sajátkezű aláírása.

Az egyik szülő személyesen köteles megjelenni és olyan írásbeli nyilatkozatot átadni, melyben mindkét szülő aláírásával igazolja, hogy kéri a gyermek hittantanítását. Minden szülő csak abba az iskolába írathatja be a gyermekét, ahol az beiskolázást nyert. A fentiekkel kapcsolatos tudnivalókat az iskola igazgatója az iskola kapujára függessze ki. (A kifüggesztendő szöveget közlöm.)

Július 28-án az általános iskola igazgatója a jelentkezési ívek alapján a Járási /Városi/ Oktatási Osztályra, (a középiskolák igazgatói a Megyei Tanács Oktatási Osztályára) jelentsék a beiratkozottak számát.

A Járási /Városi/ Tanács VB. Oktatási Osztályai július 2-ig a Megyei Oktatási Osztályra jelentsék az összesített jegyzéket községenként feltüntetve.

Figyelmeztetem Kartársat, hogy az előírt szabályokat a legpontosabban tartsa be. Csak szülő vagy törvényes nevelő írathat be tanulót. Az írásos nyilatkozat – mely mindkét szülő aláírásával van ellátva – leadása után a felfektetett ívet írja alá. A beíratás csak a megadott időbe történhet, egy perccel sem lehet kitolni az időt.

28-án 2 óra után azonnal az összesített jelentést adja le a Tanácsnál, azok rögtön postázzák ajánlott levélben. (Pécsett, Mohácson és Komlón az igazgató a Városi Tanácson adja le.)

Gondoskodjék a helyi Tanácson keresztül, hogy a beíratások rendben, ellenséges provokáció nélkül follyanak *[sic!]* le.

Kifüggesztendő szöveg:

„Értesítés

F. hó 27-én és 28-án d.e. 8 órától d.u. 2 óráig hittanbeíratások lesznek az iskolában. A hittanoktatásra jelentkező tanulót a szülő személyesen tartozik beíratni és az ott felfektetett ívet aláírni. Egy — mindkét szülő által aláírt — nyilatkozatot is köteles az iskolában átadni a beíratást végző nevelőnek, melyben igazolja, hogy kéri gyermeke hittanoktatását."

Pécs, 1952. június 21.

[Sajátkezű aláírás]
Wirth Aladár
személyzeti csoportvezető

Ikt. sz.: B. 2/1952. – Stencilezett sokszorosítás eredeti aláírással

3. sz. dokumentum

A Baranya Megyei Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének körlevele az elsőáldozási és bérmálási előkészítő oktatás ügyében
(1953. május 8.)

Baranya Megyei Tanács
X. Oktatási Osztálya
Pécs, Bajcsy Zsilinszky *[sic!]* u. 1.
1416-2-1/1953. Bizalmas!
Előadó: Wirth Aladár
Tárgy: Az elsőáldozási és bérmálási
előkészítő oktatás.

Valamennyi általános iskola, tanítóképzők Igazgatójának /Vezetőjének/, Állomáshelyén

Tudomásomra jutott, hogy egyes helyeken az általános iskolák igazgatói helytelenül értelmezik a hitoktatásra nem jelentkezett tanulók gyónásra, illetve bérmálásra való előkészítésének módját. Ezért a korábban kiadott ilyen irányú rendelkezésemet megismétlem azzal, hogy azt Igazgató /Vezető/ Kartárs a helyi tanács elnökével beszélje meg, illetve jelen rendeletemet vele ismertesse.

1. Valamennyi tanulónak, tekintet nélkül arra, hogy hitoktatásra jelentkezett-e vagy sem, az elsőáldozásra és bérmálásra felkészítés a szülők útján, kizárólag a templomban vagy más istentiszteleti helyen történik, nem kifogásolható azonban, ha a hitoktató a hitoktatásban résztvevő *[sic!]* gyerekekkel közli az elsőáldozásra és bérmálásra való előkészítő oktatás idejét és helyét.
2. Az elsőáldozás és bérmálásra való előkészítő oktatás csak templomban vagy azzal összefüggő és annak részét képező helyiségben (kápolnában, sekrestyében, oratóriumban stb.) nyilvánosan tartható. Amennyiben az illető helyiségben *[sic!]* templom, kápolna vagy a felsorolásban említett alkalmas hely nem volna, ott az előkészítő oktatást a helyi tanács más arra alkalmas helyiségben az egyházközség esetenkénti kérelmére engedélyezheti.
3. Az előkészítés időtartama az elsőáldozásnál 2 hónap, a bérmálásnál 1 hónap, az oktatásnál *[sic!]* pedig legfeljebb heti 2 órában végezhető.

4. A helyi tanács Végrehajtóbizottsága elnökének tudomásulvétele végett és az oktatás zavartalan végzése érdekében előzetesen írásban kell jelenteni az elsőáldozási és bérmálási oktatás kezdetét, helyét, pontos idejét és az oktatást végző lelkész nevét, valamint azt is, hogy az tanulóknak az elsőáldozáshoz járulása és megbérmálása a valószínűség szerint melyik napon fog megtörténni.
5. Elsőáldozási oktatásban csak azok a tanulók vehetnek részt, akik már a 7. életévüket betöltötték.
6. Elsőáldozási és bérmálási előkészítés, valamint ezen szertartásokon való részvétel címén a tanulók iskolai foglalkozásokról el nem vonhatók és a jelzett okokból a tanulóknak az iskolán kívüli oktatása semmi vonatkozásban sem sértheti az iskolák tanulmányi és fegyelmi rendjét. Ha tanuló az elsőáldozási és a bérmálási oktatás, v.[agy] ezen vallási szertartásokon való részvétel miatt a következő iskolai foglalkozásokon meg nem jelenne, az iskolából való távolmaradásuk igazolatlan hiányzásnak tekintendő.
7. Az elsőáldozási és bérmálási oktatás kizárólag a szóbanlévő vallásos kötelmek végzésére való felkészítést szolgálják.

A heti 2 óra a körülményeknek megfelelően egy nap[on] is tartható.

Utasítom Igazgató /Vezető/ Kartársat, hogy a legkövetkezetesebben a rendelet értelmében járjon el. Se többet, se kevesebbet ne követeljen és ne engedjen.

Ha az oktatás nem a rendeletnek megfelelően történik, arról sürgősen kérek jelentést.

Pécs, 1953. május 8.

Simek Árpád s. k.
VB. titkár

[*Körbélyegző*]

Martonossy József s. k.
osztályvezető

A kiadvány hiteléül:
[*olvashatatlan aláírás*]

Ikt. sz.: B. 3/1953. – Stencilezett sokszorosítás a kiadványt hitelesítő eredeti aláírásával

4. sz. dokumentum

A Sásdi Járási Tanács oktatási csoportvezetőjének körlevele hittanbeíratás elleni agitáció ügyében

(1953. május 30.)

Szám: 9-B/1953. BIZALMAS Tárgy: Hittanbeíratások

Valamennyi körzeti igazgató kartársnak
Állomáshelyén

A hittanbeíratás ellenei agitációs munka jó megszervezése érdekében kérem körzeti igazgató kartársat, sürgősen, név szerint jelentse, hogy körzetében tartozó községekben kik azok a pártfunkcionáriusok, párttagok, tömegszervezeti vezetők (föld.[*műves*] szöv.[*etkezet*]) stb., akik az idei tanévben gyermekeiket hittanra járatták.

A jelentés megtételének határideje: június 10.

Felhívom figyelmét a határidő pontos betartására.

Sásd, 1953, május 30.-án

[*Sajátkezű aláírás*]
Kovács József
okt. csop. vezető

Ikt. sz.: B. 4/1953. – Gépelt másolat eredeti aláírással

5. sz. dokumentum

A Baranya Megyei Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének körlevele a hittan pótbeíratás tárgyában

(1953. augusztus 18.)

Baranyamegye *[sic!]* Tanácsa VB. X. Oktatási Osztálya
Pécs, Bajcsy Zsilinszky *[sic!]* u. 1.
1416-4-1/1953.
Bizalmas.
Előadó: Bernics Ferenc Tárgy: Hittan pótbeíratás.

Valamennyi általános iskola Igazgatójának.

Értesítem, hogy f. hó 24-én (hétfőn) reggel 8-tól 12-ig és 2-5-ig hittan pótbeíratás lesz. A beíratás feltételei ugyanazok, mint az előző hittanbeíratásnál voltak.(Nyilatkozat 2 szülő aláírásával, egy szülő és a beíratandó gyermek megjelenése.) A hirdetményt a következő szöveggel 23-án délután tegye ki az iskola ajtajára.: „24-én (hétfőn) reggel 8-tól 12-ig és délután 2-5-ig pótbeíratás lesz. A beíratás feltételei ugyanazok, mint az előző hittanbeíratásnál voltak." Felhívom figyelmét, hogy a pótbeíratásoknál felvilágosító munkával hasson oda, hogy a beíratások száma minél kevesebb legyen, ennek érdekében Párt és tömegszervezetekkel vegye fel a kapcsolatot. Felhívom továbbá, hogy mindenféle erőszakosságot és adminisztrációs rendszabályt kerülni kell. 25-én (kedden) reggel igazgató Elvtárs telefonon tegyen jelentést járási (városi) Oktatási Csoportnak a következő szempontok szerint. a./ Mennyi az első beíratásnál beírtak száma? b./ Mennyi a pótbeíratásnál beírtak száma? c./Mennyi az összes beírtak száma? A járási (városi) Okt.[atási] Csoportok f. hó 26-án reggel 10-ig beérkezőleg expressz ajánlott levélben kötelesek összesítő jelentést küldeni a Megyei Okt.[atási] Osztálynak a fenti szempontok szerint járási viszonylatra értve.

Pécs, 1853. augusztus 15.

Martonossy József s.k.
osztályvezető

A kiadvány hiteléül: *[Körbélyegző]*
[Olvashatatlan aláírás]

Ikt. sz.: B. 5/1953. – Stencilezett sokszorosítás a kiadványt hitelesítő sokszorosított aláírásával

6. sz. dokumentum

A Baranya Megyei Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének körlevele a hittan pótbeíratás tárgyában

(1953. szeptember 29.)

Baranya Megyei Tanács VB.
X. Oktatási Osztálya
Pécs, Bajcsy Zs. *[sic!]* u. 1.
088/1953. titkos!
Előadó: Bocsárdi Albert
Tárgy: Hitoktatási megbízások szabályozása

Valamennyi Általános Iskola (Középiskola) Igazgatójának
Székhelyén

[Az] Oktatásügyi Minisztérium 023/1/1953. számú rendelete értelmében az új kormány porgramm *[sic!]* szellemének megfelelően minden intézkedésben a törvényesség tiszteletben tartásával kell eljárni.

A fenti szempontok figyelembe vétele mellett az Egyházügyi Hivatallal egyetértésben mellékelten megküldöm a hitoktatói megbízóleveleket, s ezzel egyidejűleg a következőre hívom fel Igazgató elvtárs figyelmét:

1. *A hitoktatás október 1-én kezdődik*, tehát a hitoktatói megbízóleveleket addig az időpontig ki kell adni. Igazgató elvtárs gondoskodjék a csatolt megbízólevél/ek/ legrövidebb úton való kézbesítéséről.
2. Azokban a községekben (városokban), ahol az egy valláshoz tartozó jelentkezők száma nem éri el a 10 főt, megbízás kiadása nem lehetséges.
3. Azokban a helyiségekben, a hol a jelentkezők száma meghaladja a 10 tanulót, a hitoktatást csak összevont (30) harmincas csoportokban lehet megtartani.(Pl. Siklóson jelentkezett 330 róm.[ai] kat.[olikus] tanuló hitoktatásra, alakítható 11 tanulócsoport, részükre hetenkint két-két óra tartható, tehát összesen elszámolható 22 óra.) Továbbá 30-on aluli, de 10-nél nam kisebb létszámnál cxsak egy csoport alakítható, minden további csoport alakításának feltétele a 30-nak megfelelő többszörös betöltése, pl. 46 tanulóból csak egy csoport alakítható, 60 tanulóból már 2, 193-ból 6 csoport.

4. A tervszerű pénzgazdálkodás megköveteli, hogy az ÁEH[24] a költségvetési keretből annyi összeget hívjon le az óraadói hitoktatók illetményének kifizetésére, amennyi szükséges. Ezért Igazgató elvtárs minden év október 30-ig és március 1-ig köteles jelenteni a Megyei Tanács Oktatási Osztály[á]nak, hogy az iskolában hány órában állapították meg az óraadók óraszámát.

Pécs, 1953. szeptember 29.

A kiadvány hiteléül: [*Körbélyegző*] Bocsárdi Albert s. k.
[*Olvashatatlan aláírás*] személyi előadó

Ikt. sz.: B. 7/1953. – Stencilezett sokszorosítás a kiadványt hitelesítő sokszorosított aláírásával

7. sz. dokumentum

A Baranya Megyei Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének körlevele hitoktatással kapcsolatos intézkedésekről

(1954. május 28.)

Baranya m. Tanácsa Végrehatóbizottságának
X. Oktatási Osztálya
Pécs, Bajcsy Zsilinszky *[sic!]* u. 1.
0056/1954. sz.
Szigorúan titkos!
Tárgy: Hitoktatással kapcsolatos intézkedések.

Valamennyi Általános Iskola Igazgatójának (Vezetőjének)
Állomáshelyén

Ellenőrzéseink során azt tapasztaltuk, hogy általános iskolai igazgatóink nem biztosítják a hittanórák rendszeres ellenőrzését, valamint nem ellenőrzik következetesen, hogy a hittanórákon és egyéb területeken a hitoktató pap az állam és az egyház között létrejött paritásos egyezményt betartja.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy mind a hittanórák tartalmi ellenőrzése, mind pedig a névsor szerinti (nem csak létszám szerinti) ellenőrzésre

[24] Állami Egyházügyi Hivatal

feltétlenül szükség van. Tisztázza Igazgató Elvtárs a nevelőtestület legfejlettebb kommunista, materialista világnézetű tagjaival, hogy az iskolában és az iskolán kívül a gyermek materialista neveléséért változatlanul, következetesen harcolniuk kell. Nagyon helytelen, a hittan-pótbeíratásokból, az ezen a téren megnyilvánuló lelketlen, a dolgozók vallásos érzületét durván sértő adminisztrációs módszerek és intézkedések megszüntetéséből azt a következtetést levonni, hogy pedagógusainknak nem kell változatlanul a törvényes keretek feltétlen betartása mellett mindent megtenniük, hogy a gyermekeket a klérus befolyása alól kivonják, és materialista szellemben neveljék. Különösen éberen őrködjön Igazgató Elvtárs, hogy *minden nevelő* a tanítási órákon a maga szaktárgyát a tankönyveknek és tanterveknek megfelelő tudományos színvonalon materialista szellemben tanítsa. Legyen ezen a téren Igazgató Elvtárs nagyon igényes. Óralátogatásainál erre különösen ügyeljen, és ebből a követelményből egy jottányit se engedjen.

Tisztázza a tantestület tagjaival továbbá, hogy helytelen a pedagógusok túlterhelésének csökkentési rendeletéből azt a következtetést levonni, hogy a pedagógusoktól társadalmi munkát nem kívánhatunk. Feltétlenül meg kell szüntetni, hogy a pedagógusokat az iskolai és nevelői munkától távol álló feladatokkal terheljenek (pl. begyűjtés, községi statisztika, összeírás stb.), de azt változatlanul kérjük pedagógusainktól, hogy a nevelőre váró társadalmi feladatokat (népművelés, felnőttek oktatása, a tanulók iskolán kívüli magatartásával való törődés stb.) pedagógus hivatástudattal lássák el. Vonatkozik ez természetesen a hittanórák ellenőrzésére és a gyermekek vasárnap délelőtti foglalkoztatására is.

Néhány Igazgatónk az utóbbi időben elhanyagolja a nevelőkkel való egyéni foglalkozást, és nem segíti, és nem kíséri eléggé figyelemmel a nevelők világnézeti fejlődését, nem eléggé igényes a pedagógusok magatartására. *[sic!]*

A fentiek figyelembevételével felszólítom Igazgató Elvtársat, hogy az alább közölt paritásos egyezményt gondosan tanulmányozza át, és annak betartására és betartatására ügyeljen.

Kivonat a paritásos egyezményből

1. Az önálló hitoktatót és az óraadó hitoktatót az illetékes egyházi hatóság javaslata alapján a Megyei Tanács Végrehajtóbizottsága *[sic!]* bízza meg.
2. Az önálló és óraadói hitoktatói megbízást megtagadhatja, a már megadott megbízást pedig bármikor megvonhatja a Megyetanács Végrehajtóbizottsága *[sic!]* attól a hitoktatótól, aki a népi demokráci-

ával vagy annak rendelkezéseivel szemben ellenséges állást foglal el. Az a személy, akitől a hitoktatói megbízást megvonják, hitoktatással más iskolánál sem bízható meg.

3. A hitoktató köteles a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter által jóváhagyott tanterv és tankönyv alapján pontos tanmenetet és óravázlatot készíteni, és oktatói munkáját annak alapján végezni.
4. A hitoktatót a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai nevelőmunkára (helyettesítés, felügyelet kirándulásokon vagy óraközökben stb.) beosztani nem lehet. A hitoktató nem vehet részt a tantestület értekezletein, és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatik *[sic!]*.
5. A vallásórát az utolsó tanítási óra után kell megtartani. Vallásórát csak az iskola épületében lehet tartani. A hitoktató a tanulókat az iskolán kívül semmiféle más foglalkozásra nem vonhatja össze.
6. A vallásoktatásra jelentkezett tanulókat az iskolában lévő osztályok átlagos létszámának megfelelő tanulócsoportokba kell összevonni és annak keretében kell a vallásoktatást az osztatlan vagy részben osztott iskolák rendszerének megfelelően végezni.
7. Vallástanból a tanulók osztályzatot nem kapnak. A vallástan órákkal kapcsolatban elkövetett mulasztásokért a tanulókat fegyelmi büntetésben részesíteni nem lehet.
8. A hitoktató oktató munkáját, tanterveit és óravázlatait a tanügyi hatóságok a többi nevelőre megállapított szabályok szerint ellenőrzik. Az ellenőrzésért az Igazgató felelős, aki az ellenőrzés munkájába bevonhatja az általános tanulmányi felügyelőt, az osztályfőnököt, a Szülői Munkaközösség elnökét és a Pedagógus Szakszervezet illetékes bizalmiját.

A jelen rendelet 1001-11/1950. IX. 15. VKM. rendelkezéseit az 1950/51-iktanévtől kell alkalmazni. Ezzel egyidejűleg a korábbi jogszabályoknak a jelen rendelettel ellentétes rendelkezései hatályukat vesztik.

Kivonat a Közoktatásügyi Minisztérium 1220-39-2/1950. VKM. III. sz. [rendeletéből] *a vallásoktatással kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában*

„A hittankönyvek jóváhagyása a Népművelési Minisztérium hatáskörébe tartozik. Ennek értelmében az 1001-11/1950. IX. 15. VKM. sz rendelet 5 § /1/ bekezdése a következőkben módosul: A hitoktató köteles a Népművelési Minisztérium által jóváhagyott tankönyv alapján pontos tanmenetet és óratervet készíteni és oktatómunkáját annak alapján végezni.

Az Állami Egyházügyi Hivatal megbízottja jogosult az iskolai hitoktatás ellenőrzésére. Az Iktatási Osztályok a felügyelőkön keresztül gyakoroljanak ellenőrzést, hogy az igazgató a rendeletben foglaltak szerint végzi-e az ellenőrzés munkáját."

Kivonat a Közoktatásügyi Minisztérium 0161/1952. biz. hitoktatói megbízólevelek kiadása tárgyában kiadott rendeletéből

„A hitoktatásra jelentkezők számának nagymérvű csökkenése szükségessé teszi, hogy újból szabályozzuk a megbízólevelek kiadásának kérdését. Hitoktatásra megbízást egy-egy helységben csak 10 ugyanazon vallású jelentkező tanulón felül lehet kiadni.

Azokban a községekben, városokban, ahol az egy valláshoz tartozó jelentkezők száma összesen nem éri el a 10 főt, megbízás kiadása nem lehetséges. Azokban a helységben, ahol a jelentkezők száma meghaladja a 10 tanulót, a hitoktatást csak összevonva 30-as csoportokban lehet megtartani. (pl. Szegeden jelentkezett 300 rk. tanuló hitoktatásra, alakítható 10 tanulócsoport, részükre hetenként 2-2 óra tartható, tehát összesen elszámolható 20 óra).

Kivételt képeznek az olyan helyek, ahol egy területen belül vagy egy közigazgatási egységen belül két olyan iskolából tevődik össze a 30 tanuló, amelyben a távolság túl nagy. Pl. Cinkota 15 fő, Mátyásföld 10 tanuló, ilyen esetben nem kell ragaszkodni az összevonáshoz."

Felhívom figyelmét, hogy gondoskodjék a hittanórák folyamatos ellenőrzéséről. Az oktatás tartalmi ellenőrzése mellett ellenőriztesse a tényleges tanulólétszámot is.

Elsőáldozási és bérmálási előkészületek

Az elsőáldozásokra és a tavaszi bérmálásokra az Egyház részéről most folynak az előkészületek. A papok ezeket az előkészületeket, az idevonatkozó megállapodások értelmében szabályosan tarthatják. Az előkészítés heti 2 órában végezhető. Az előkészítést a pap köteles a helyi tanácsnál előzetesen írásban bejelenteni (elsőáldozási, vagy bérmálási oktatás kezdetét, helyét, pontos idejét és az előkészítést végző lelkész nevét). Az előkészítésben résztvevők névsorát azonban a pap nem köteles kiadni.

Az elsőáldozásra és a bérmálásokra való előkészületekkel kapcsolatos megállapodásról készült jegyzőkönyvet a Megyetanács Oktatási Osztályai még a múlt évben megkapták, mégis igen sok helyen nem veszik tudomásul,

és megtiltják az elsőáldozási és bérmálási előkészületek megtartását. Több helyen az igazgatók az elsőáldozáson részt vevők névsorának beadását kívánják, más helyen a helyi tanácsok, iskolaigazgatók arra való hivatkozással, hogy ők erre nem kaptak utasítást, tiltják be az elsőúldozási előkészületeket.

[*Eredetileg begépelt, majd törölt szövegrész.*]

Kérem igazgató Elvtársat, ha tudomást szerez a klerikális reakció bármilyen megnyilvánulásáról, vagy a paritásos egyezmény megszegéséről, azonnal jelentse hivatalomnak, hogy a szükséges intézkedéseket az Állam- és Egyházügyi Hivatalnak megtehessem.

Ezen utasításom betartását és betartatását e legszigorúbban ellenőrizni fogom, és a végrehajtásért Igazgató Elvtársat teszem felelőssé.

Pécs, 1954. május 28.

A kiadvány hiteléül:
[*olvashatatlan aláírás*]

Takács Gyula s. k.
osztályvezető

Ikt. sz.: B. 1/1954. – Stencilezett sokszorosítás a kiadványt hitelesítő sajátkezű aláírásával

8. sz. dokumentum

A Sásdi Járási Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének körlevele a tanulókat az egyházi ünnepekről elvonó rendezvények szervezéséről
(1956. március 24.)

Sásdi Járási Tanács VB.
Oktatási Osztálya
1/Biz/1956. sz.

Bizalmas!

Tárgy: Elvonó foglalkozások megszervezése.

Valamennyi Körzeti (Önálló) Általános Iskola Igazgatója
Állomáshelyén

A húsvéti ünnepek előtt a klérus fokozottabb tevékenységet fejt ki. Ennek ellensúlyozására a következőkre hívom fel a figyelmet.

Éberen kell figyelni, hogy a papok tartanak-e illegális foglalkozást (lelki gyakorlat, gyerekekkel passió stb.). Ha ilyen előfordulna, azonnal kérek jelentést.

A hittanórák ellenőrzését fokozott mértékben kell megszervezni. Gondot kell fordítani az elvonó foglalkozások jó megszervezésére. Szervezzenek sakk, asztali tenisz versenyeket *[sic!]*, filmelőadásokat, diavetítős előadásokat). Külön gonddal szervezzék meg az elvonó foglalkozásokat azokon a délutánokon, amikor egyházi szertatások vannak.

Tájékoztatásul közlöm a várható egyházi szertartásokat:

25-én barkaszentelés

29-én d.u. 5 óra körül misét tartanak

30-án d.u. 3 órától csonka mise

31-én este 7 órakor körmenet, éjfél körüli mise

Felhívom Igazgató Elvtárs figyelmét arra, hogy nagy körültekintéssel szervezze meg körzetében az elvonó foglalkozásokat, s főleg nagy pedagógiai tapintattal. Ellenkezőleg visszájára sülhetne [el] a dolog.

Fentieket beszélje meg a tagiskolák vezetőivel is.

Sásd, 1956. március 24.

[Sajátkezű aláírás]
Kovács József
[Körbélyegző] osztályvezető

Felhasznált források

Gazdacímtár 1935 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokosok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.

KSH 1949/8 = *1949. évi népszámlálás. 8. A foglalkozási statisztika részletes eredményei.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.

KSH 1949/9 = *1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.

KSH 1996 = *Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként.* Szerk.: Kepecs József. Összeáll.: Czibulka Zoltán. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

KSH 2014 = *Az 1949. évi népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatai településenként.* Összeáll.: Sebők László. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Budapest, 2014.

MSK 86 = *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 86. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934.

MSK 90 = *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 90. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936.

Forráskiadványok

BALOGH – GERGELY 2005. I. = Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok, I. köt. 1944–2005. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

BALOGH – GERGELY 2005. II. = Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok, II. köt. 1944–2005. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

Felhasznált irodalom

BALOGH 2012 = Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és konkordátumfiaskó. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2012/3–4. 109–119.

BÁNKUTI – HORVÁTH 2008 = Bánkuti Gábor – Horváth István: A Pécsi Egyházmegye a kommunista diktatúra évei alatt. In: Sümegi József (Szerk.): *A Pécsi Egyházmegye ezer éve. 1009–2009.* Fény, Pécs, 2008. 195–203.

FARKAS 2015 = Farkas László Róbert: Hitoktatás a Csanádi Római Katolikus Egyházmegyében 1945 és 1956 között. *Iskolakultúra*, 2015/12. 68–97.

FÜZES 1981 = Füzes Miklós: A népesség száma, anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása Baranya járásaiban 1941-ben, nemzetiségi megoszlása 1945-ben. In: Szita László (Szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1980.* Szita László. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1981. 533–560.

GERGELY 1985 = Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.

GERGELY 1991 = Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944 után. Előadások a Történettudományi Intézetben* 13. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1991.

GYARMATI 2011 = Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1946.* ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2011.

GYARMATI 2013 = Gyarmati György: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1946. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (Szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 2013. 405–432.

HUHÁK 2014 = Huhák Heléna: Népnevelők a Rákosi-korszakban. „Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik". *Múltunk*, 2014/2. 148–188.

KÖBEL 2005 = Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj". Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.

NAGY 2000 = Nagy Péter Tibor: Hittanoktatás az ötvenes években. *Iskolakultúra*, 2000/2. 38–46.

ZÁBORI 2016 = Zábori László: *Egyházpolitika Pest megyében, 1950-1989*. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/zabori.htm (2016. 06. 07.)

Polyák Petra

A „SZEGEDI 9-EK" AVAGY FEGYELMI ELJÁRÁS MEGRENDELÉSRE

1952. augusztus 22-én a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Karának (SZTE TTK[1]) kilenc hallgatóját – B. Esztert, H. Lászlót, J. Józsefet, M. Bélát, R. Dezsőt, S. Ferencet, Sch. Sándort, Sz. Mártát és V. Istvánt – kizárták az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. A határozat ellen a hallgatók legalább 26 fellebbezést nyújtottak be az elkövetkező négy évben a Közoktatásügyi, majd Oktatásügyi Minisztériumhoz (OM). 1953 októberében többen is szóbeli tájékoztatást kaptak, hogy a pozitív döntés hetek kérdése, ám a minisztériumi iratokban csak „szegedi 9-ek" néven aposztrofált ügy egészen 1956-ig húzódott.[2]

A fegyelmi eljárás

1952. június 20-án az SZTE TTK tanszemélyzeti pártalapszervezete – a hallgatói alapszervezettől kapott információkra hivatkozva – kilenc hallgató fegyelmi eltávolítását kezdeményezte a kar dékánjánál, Szőkefalvi-Nagy

---

1 A Ferenc József Tudományegyetem Kolozsvárra történő (részleges) visszaköltözése után 1940-ben Szegeden Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem néven jogilag új intézmény jött létre. 1945 májusa után azonban elnevezéséből törölték az új politikai berendezkedés számára tűrhetetlenné váló névadót, az egyetem neve ekkortól Szegedi Tudományegyetem lett. Az intézmény 1962-ben vette fel a József Attila Tudományegyetem nevet.

2 A „szegedi 9-ek" fegyelmi ügyét elsősorban a Közoktatásügyi, illetve az Oktatásügyi Minisztérium levéltári iratanyaga alapján dolgoztuk fel. A tanulmányban vázolt képet azonban nagyban árnyalhatja a későbbiekben az SZTE, illetve a TTK levéltári iratanyaga, amely jelenleg nem kutatható.

Bélánál,[3] pontosan megjelölve az egyes hallgatókra vonatkozó vádakat. A fegyelmi tárgyalást június 24-én tartották, majd július 3-án a felmerülő ellentmondások miatt újabb tárgyalást hívtak össze.[4] A hallgatók a különféle, főként politikai jellegű vádakat – kevés kivétellel – tagadták.[5]

A korszak egyik sajátos vétségtípusával, az „osztályidegen" vagy „osztályellenségi" mivoltra utaló adatok eltitkolásával vádoltak öt hallgatót, hármat pedig a katonai oktatás destruálásával. A katonai órákon való részvétel 1951-től a lányoknak nem volt kötelező, így B. Eszter és Sz. Márta is kimaradt. B. Eszter azonban a meggyőzésére küldött népnevelőknek határozottan ellenállt, Sz. Márta pedig öt társnőjével együtt jelentette be kimaradását, így a fegyelmi bizottság úgy ítélte meg, hogy nagy szerepük volt abban, hogy más lányok is lemorzsolódtak. A vádak szerint H. László „hangoztatta", hogy nem akar katona lenni, és „tüntetőleg" nem fogott kezet az őt kollokváltató tiszttel.

A legtöbb hallgatót különféle ellenséges megnyilvánulásokkal is vádolták. A Dolgozó Ifjúság Szövetsége munkájának szabotálásával gyanúsították a néhány sajtóbeszámoló megírását elmulasztó Sch. Sándort, illetve S. Ferencet, aki faliújság-felelősként nem gondoskodott Rákosi Mátyás születésnapján köszöntő cikkek kihelyezéséről. Az utolsó kollokviumokon megbukó M. Bélát és J. Józsefet a marxizmus elhanyagolásával vádolták, továbbá úgy vélték, hogy M. Béla lenézi a szakérettségiseket, mert az órákon helytelen feleleteiket gyakran kijavítja. R. Dezsőt a bizottság egy a marxizmus cáfolására tanító füzet tanulmányozásáról faggatta, S. Ferencet pedig a marxizmus órákon feltett kérdései miatt. A vád szerint S. ugyanis ezekkel (pl. *„Mi az oka annak, hogy a Szovjetunió 1920-ban Trianont ellenezte, most pedig 1945-ben azon volt, hogy vissza kell állítani a trianoni határokat?"*) provokálni akart.[6]

A kilenc hallgató ügye között látszólag nem volt összefüggés, mindössze Sch. Sándoré és B. Eszteré kapcsolódott össze. Sch. Sándor ugyanis egyike

[3] Szőkefalvi-Nagy Béla (1913–1998) matematikus, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1940-től oktatott a szegedi egyetemen. 1948-ban egyetemi tanári kinevezést kapott, ezt követően 1983-as nyugdíjba vonulásáig tanszékvezető professzorként működött. A TTK dékáni tisztjét 1951–1952, valamint 1963–1966 között töltötte be. SZEGEDI 1996. 437–438.

[4] MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [I.], 1952. június 24.; Jegyzőkönyv [II.], 1952. július 7.

[5] Egyedül J. József esetében szerepelt nem politikai jellegű vétség is. J.-t a marxizmussal kapcsolatban tett minősíthetetlennek ítélt kijelentések mellett kémcsőlopással, illetve a tankönyvsegéllyel való visszaéléssel vádolták. A hallgató a marxizmussal kapcsolatos vádat tagadta, de a többit elismerte.

[6] MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.], 1952. július 7.

volt a katonai oktatásról elmaradó B. Esztert meggyőzni kívánó népnevelőknek, s a vád szerint figyelmeztette, hogy egyik társuk előtt ebben a kérdésben *„tartsa a száját* [...], *mert az lehet, hogy spicli*".[7] Ezzel pedig a fegyelmi bizottság szerint B. Eszter népi demokráciával való szembenállását igyekezett leplezni.

A második tárgyalás után a fegyelmi bizottság a hallgatók összes egyetemről és főiskoláról való kizárására tett javaslatot, erről azonban csak a közoktatásügyi miniszter dönthetett. 1952. július 24-én Szőkefalvi-Nagy Béla felterjesztette a javaslatot, azzal azonban láthatóan nem értett egyet.[8] Nem látta bizonyítottnak, hogy B. Eszter és Sz. Márta agitált volna a katonai oktatásról való kimaradás mellett, és megkérdőjelezte, hogy a nem kötelező óráról való elmaradás képezheti-e egyáltalán fegyelmi tárgyát. Sz. Márta ügyében kifogásolta az adatelhallgatás vádját, hiszen a kérdéses adatok szerepeltek a nyomtatványokon, de azt is, hogy S. Ferenc provokatív kérdéseit egy olyan hallgató tanúsította a második tárgyaláson, aki az elsőn még nem volt hajlandó részt venni azzal az indokkal, hogy nem emlékszik semmire. A dékán további kifogásait nem részletezte, úgy vélte, a jegyzőkönyv magáért beszél. A Közoktatásügyi Minisztériumban azonban nem osztották kételyeit, és augusztus 22-én határozat született a hallgatók kizárásáról.

„Az ügy rövidesen el lesz intézve"

A hallgatók azonnal fellebbezést nyújtottak be, a minisztérium azonban a kérelmeket sorra elutasította, ezért B. Eszter 1952. december végén a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének (MDP KV) Titkárságához fordult. A kérelmet továbbító minisztérium kísérőlevele utal először arra, hogy a vádak nemcsak, hogy összefüggnek, de túl is mutatnak a jegyzőkönyv állításain. A miniszteri titkár ugyanis azzal a megjegyzéssel látta el a fellebbezést, miszerint a kérelmező, B. Eszter *„azon 9 hallgatók egyike, akiket a Szegedi Tudományegyetemről kizártak, mert szervezett akciót indítottak a katonai oktatás ellen. Az ügyet az Államvédelmi Hatóság vizsgálja*" [sic!].[9] A jegyzőkönyv alapján B. Eszter – valamint Sz. Márta és Sch. Sándor – esetében valóban ez volt a vád, a többi hat hallgatónál azonban a kérdés fel sem merült. Mivel a minisztérium úgy tudta, hogy a vizsgálat még nem zárult le, B. Eszter kérelmére 1953 elején kitérő választ adott.

---

[7] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [I.], 1952. június 24.

[8] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. 9 hallgató fegyelmi ügye, 1952. július 14.

[9] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Fazekas Béláné miniszteri titkár levele, 1952. december 22.

A hallgatók számára 1953 nyarán nyílt újabb fellebbezési lehetőség. Az 1953. júniusi, Nagy Imre-féle kormányprogram ugyanis – többek között – a „szocialista törvényesség" visszaállítását hirdette meg, ami számos korábban kizárt hallgatót bátorított fel, hogy ügyének felülvizsgálatát kérje. Három szegedi hallgató is benyújtotta fellebbezését, M. Bélát az OM Tudományegyetemi Főosztályának vezetője, Kovács Ferenc augusztus 8-án személyesen is kihallgatta. A hallgató kijelentette, hogy a marxizmus vizsgán szándékosan buktatták el, hogy alapot adjanak a kizárásra, és közölte az ügyében szereplő koronatanútól származó értesüléseit is.[10] M. Béla szerint a tanú elmondta neki, hogy a tárgyalás előtt a hallgatói pártalapszervezet titkára kioktatta, hogyan kell tanúskodnia, hogy M.-et biztosan kizárják. Kovács az ügy átvizsgálása után úgy vélte, hogy a felhozott vádak a jegyzőkönyv alapján nem bizonyíthatók, az ügyet *„eltúlozták"*. *„Véleményem szerint ez tipikus Tury-eljárás"* – tette hozzá.[11]

Túry Géza 1951 őszétől vezette az SZTE és a Szegedi Pedagógiai Főiskola közös pártszervezetét. Noha 1952 nyarán az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya még elismerően nyilatkozott arról, hogy a szegedi egyetemi pártbizottság az egyetlen, amely nincs *„defenzívában"* az *„ellenség elleni harcban"*,[12] 1953 nyarára rendkívüli mértékben megszaporodtak a pártbizottsággal, s főképp az azt vezető Túryval kapcsolatos panaszok. Egy 1953. június 10-én tartott szegedi aktívaértekezleten a megyei, városi és kari pártszervek tagjai – megtámogatva az MDP Agitációs és Politikai Osztály képviselőivel – valóságos kirohanást intéztek Túryval szemben.[13] A több mint négy és fél órán keresztül záporozó vádak között szerepelt az is, hogy Túry sokszor *„helytelen információkra épít és ezeket az információkat sokszor pártszerűtlen, vagy ismeretlen úton szerzi be, nem ellenőrzi az információkat"*, valamint, hogy pártfegyelmi ügyekben általában előre közli a kívánatos ítéletet. Túry meghívott tagként a „szegedi 9-ek" mindkét fegyelmi tárgyalásán jelen volt, keresztkérdései és ellentmondást nem tűrő következtetései végig uralták

[10] A marxizmusból való „elbuktatást" más felsőoktatási intézményben is alkalmazták a nemkívánatos hallgatók eltávolítására. Pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855-C26/1953. Cs. Magdolna kizárásának felülvizsgálata, 1953. október 27.

[11] MNL OL XIX-I-2-f. 654. d. 8472–B2/3/1956. Feljegyzés M. Béla fellebbezésével kapcsolatban, 1953. augusztus 10.

[12] MNL OL M-KS 276-89/328. Az 1951/52-es tanév tanulmányi és politikai munkájának értékelése az egyetemi és főiskolai pártszervezetek jelentései alapján, d.n.

[13] MNL OL M-KS 276-89/332. Jegyzőkönyv [az MDP Szegedi Egyetemi és Főiskolai Pártbizottsága aktíva értekezletéről], 1953. június 10.

a tárgyalások légkörét. A második alkalommal a bizottság elnöke, Budó Ágoston át is adta neki a kihallgatás irányítását, mondván, ő *„jól ismeri az ügy lényegét"*.[14]

1953. július–augusztusban Túryt elmozdították az egyetemi pártszervezet éléről, ezért Kovács Ferenc M. Béla kihallgatása után azt javasolta, hogy kérjék ki ismét az egyetem állásfoglalását. A kezdeményezésre Szőkefalvi-Nagy Béla is beadványt juttatott el az SZTE rektorához, melyben ismételten kiállt korábbi véleménye mellett.[15] A beadvánnyal a rektor is egyetértett, és az OM-nek küldött felterjesztésében kijelentette, hogy a kizárási javaslatot egy évvel korábban *„csak azért terjesztettem fel Miniszter Elvtárshoz, mert Tury Géza, az Egyetemi és Főiskolai Pártbizottság akkori titkára olyan közlést tett előttünk, hogy nevezett hallgatók ellen az államvédelmi hatóság büntetőeljárást tett folyamatba, mert antidemokratikus magatartásukkal súlyosan vétettek népköztársaságunk ellen"*.[16] A rektor javasolta, hogy a minisztérium „járjon utána" az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) vádjainak, és azoknak, akiket nem ítéltek el, engedélyezze a továbbtanulást.

Kovács Ferenc szeptember 8-án Erdey-Grúz Tibor miniszternek készített feljegyzésében így összegezte a helyzetet: a hallgatók kizárásának *„tulajdonképpeni oka az volt, hogy az Á.V.H. közölte velünk, hogy ezek valamennyien részt vettek egy klerikális szervezkedésben. Azóta közülük párat el is ítéltek, de vannak olyanok, akik benn jártak nálam és sorra cáfolták a kizárást megindokoló okokat és kérték az egyetemre való visszavételüket"*.[17] Értesülései azonban nem voltak pontosak, egy héttel később ugyanis mind a kilenc hallgató írásos nyilatkozatot tett az SZTE rektora előtt, miszerint ellenük sem az ÁVH, sem pedig az Államügyészség nem folytatott le eljárást, és büntetve sem voltak. Egyedül S. Ferenc nyilatkozott úgy, hogy az ÁVH egyszer kihallgatta, de ítélet ellene sem született.[18]

Az OM-ben ekkor egy szegedi ÁVH-tiszttől kapott információ alapján annyit tudtak, hogy Szegeden nem foglalkoznak a hallgatók ügyével, Erdey-

[14] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.], 1952. július 7.

[15] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Szőkefalvi-Nagy Béla beadványa], 1953. augusztus 15.

[16] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Szegedi Tudományegyetem Természettud. Kara 9 hallgatójának az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kitiltási határozat felülvizsgálása [sic!], 1953. augusztus 21.

[17] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés [Erdey-Grúz Tibornak], 1953. szeptember 8.

[18] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Természettudományi Karról kizárt hallgatók ügye, 1953. szeptember 26.

Grúz Tibor ezért a Belügyminisztériumhoz (BM) fordult.[19] Amíg Gerő Ernő miniszter válaszát várták, az OM előadói több hallgatót is szóban biztosítottak arról, hogy a *„visszavétel javasolva van és az ügy rövidesen el lesz intézve"*.[20]

„Klerikális szervezkedés" Szegeden

A szegedi ÁVH-s tiszttől kapott információ annyiban igaz volt, hogy az üggyel 1953-ban *már* valóban nem foglalkoztak, ekkorra ugyanis a „klerikális szervezkedést" már „leleplezték": az 1952 decemberében zajló, ún. „piaristák perében" Bulányi György szerzetest és társait többéves börtönbüntetésre ítélték. Bulányiékat illegális, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló csoportok szervezésével vádolták, harmadrendű vádlottként a szegedi hallgatók körében aktív Lakos Endre szeged-felsővárosi káplán 10 éves börtönbüntetést kapott.

Bulányi 1948 végén, a katolikus ifjúságpasztoráció legális lehetőségeinek beszűkülésével kezdett kisközösségek szervezésével foglalkozni. Útmutatásai alapján Lakos Endre 1949 nyarán alakította meg első, 10–12 fős csoportját Szegeden, mely főként a feloszlatott Mária Kongregációk néhány egykori tagjából, többségében egyetemi hallgatókból tevődött össze.[21] A csoport általában egy-egy tag lakásán találkozott, a fiatalok közösen imádkoztak, és különféle bibliai és egyházfilozófiai szövegekről beszélgettek. Bulányi iránymutatása alapján a cél az volt, hogy minden csoporttag saját, kb. 4–5 fős, lehetőleg hallgatótársakból álló saját kisközösséget alakítson.[22] A rendszeresebb szervezőmunka 1950 őszétől indult meg, 1951-re a Lakos Endre által koordinált közösségekbe mintegy 60–70 hallgató tartozott.[23] 1952 márciusában az egyik tagot, F. András orvostanhallgatót két hallgatótársa feljelentette, amikor megpróbálta őket bevonni a csoportjába. F. ellen fegyelmi indult, ő pedig az ÁVH Csongrád megyei Osztályán részletes vallo-

[19] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés [Erdey-Grúz Tibornak], 1953. október 15.

[20] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Id. V. István fellebbezése], 1953. november 16.

[21] MEZEY 2013. 79., PÁL 2010. 420. Az ötvenes évek eleji, Csongrád megyei kisközösségekről, és azon belül Lakos Endre tevékenységéről részletesen: MEZEY 2013. 76–88. Az országos mozgalomról, előzményeiről és Bulányi György szerepéről: MEZEY 2014.

[22] MEZEY 2013. 81. Vö. ÁBTL 3.1.5. O-11959/1. Piarista ügy (Összefoglaló jelentés), d.n.

[23] MEZEY 2013. 83.

mást tett.[24] Lakos Endrét 1952. augusztus 25-én tartóztatták le. A Bulányi-féle perben – ahogy a Csongrád megyei katolikus kisközösségek történetét kutató Mezey András fogalmaz – nemcsak az egyes közösségeket, hanem az első hazai bázisközösségi mozgalmat is lefejezték.[25]

Az ÁVH-n tett vallomásaiban Lakos a kiscsoportok szervezését általában sikertelennek írta le. Mezey azonban figyelmeztet, *„nem lehet tudni, valóban sikertelen kísérletek voltak-e, vagy csupán Lakos bagatellizálta el őket kihallgatója előtt, hogy egykori aktívabb pártfogoltjait védelmezze"*.[26] Mindenesetre vallomásaiban – említés szintjén – a „szegedi 9-ek" közül ketten is felbukkannak. R. Dezső Lakos Endre egy 1951-ben létrehozott csoportjának tagja volt, aki a vallomás szerint maga is *„próbálkozott alcsoport szervezésével"*,[27] míg S. Ferenc egykori kongreganistaként került kapcsolatba Lakossal, 1952 februárjában ő figyelmeztette a káplánt, hogy F. András on keresztül az ÁVH látókörébe került.[28] Az ÁVH Csongrád megyei Osztályán, 1952. március 28-án M. Béláról is feljegyzést készítettek a „piarista ügy" kapcsán. A jellemzés szerint M. *„széleskörű agitációt fejt ki a Természettudományi Karon a klerikális reakció részére"*,[29] arra azonban nem tettek utalást, hogy bármilyen kapcsolatban állt volna Lakossal vagy valamelyik kiscsoporttal.

A többi hat hallgató kisközösségi kapcsolatait tekintve csak találgathatunk. Elképzelhető, hogy tagjai voltak egy-egy csoportnak, de szervezőtevékenységet nem folytattak, ezért az ÁVH részletesen nem foglalkozott velük. Erre utal egy, a minisztériumi iratanyagban található, ismeretlen személytől származó, kézzel írt jegyzet, miszerint egy „»[k]*eresztény szocialista társ*[adalmi] *rendet« megvalósító szervezet*[,] *Lakos Endre lelkész vezette ill*[egális] *csoport tagjai volt a 9 hallg*[ató.] *Kisebb funkciót viselőkkel csak adminisztratív eszközöket kívántak alk*[almazni,] *ezért került sor kizárásukra.* [sic!]"[30] A jegyzet – a cédula hátlapján található feljegyzés alapján – vélhetően a Piros László belügyminiszter által 1956 júniusában, szóban közölt információkat foglalta össze. 1953-ban Erdey-Grúz Tibort azonban még Gerő Ernő tájékoztatta, eszerint *„nevezettek súlyos államellenes és klerikális tevékenységet fejtettek ki és*

[24] MEZEY 2013. 85.

[25] MEZEY 2013. 87.

[26] MEZEY 2013. 82.

[27] ÁBTL 3.1.5. O-11959/11. Kivonat Lakos Endre 1952. szeptember 6-i vallomásából, d.n.

[28] ÁBTL 3.1.5. O-11959/11. Kivonat Lakos Endre 1952. szeptember 1-i vallomásából, d.n.; ÁBTL 3.1.5. O-11959/11-a. Kivonat Lakos Endre 1952. szeptember 22-i vallomásából, d.n. Ahogy említettük, S. Ferenc volt az egyetlen, aki 1953 szeptemberében úgy nyilatkozott, hogy az ÁVH egy alkalommal beidézte és kikérdezte.

[29] ÁBTL 3.1.5. O-11959/11. Piarista ügy (M. Béla ügye), 1952. március 28.

[30] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Jegyzet], d.n.

az Államvédelmi Hatóság csupán fiatal korukra tekintettel nem indított ellenük büntető eljárást".[31]

Az „államellenes és klerikális összeesküvésben való részvétel" homályos vádjának kivizsgálása természetesen nem az egyetemi fegyelmi bizottság hatáskörébe tartozott. A hallgatókkal az ÁVH vádjait „nem lehetett" közölni, vélhetően azért, hogy az ügy kipattanása ne veszélyeztesse a még javában zajló nyomozást.[32] Ezért a pártbizottság a fegyelmi eljárás indítását más vádak alapján kezdeményezte, az azonban kérdéses, hogy a fegyelmi bizottság mennyire volt tisztában ezzel.[33]

Az eljáráshoz az SZTE TTK pártalapszervezeteinek olyan vétségeket kellett keresnie és/vagy kreálnia a hallgatók múltjában és egyetemi tevékenységében, amelyek alapot adhattak kizárásukra. Ezt többször is egy-egy jelentéktelennek tűnő eset felnagyításával érték el. Sz. Márta az által vált a katonai oktatásból kimaradók „vezetőjévé", hogy amikor öt másik társnőjével bejelentette, hogy nem vesz többet részt az amúgy sem kötelező oktatáson, ő nyitott be először a Katonai Tanszék ajtaján. A Rákosi születésnapja alkalmával elmaradó faliújságcikk ügyében S. Ferenc az által vált „szabotőrré", hogy miután „hibájára" figyelmeztették, azonnal kitette a cikkeket, ezt pedig a fegyelmi bizottság úgy értelmezte, hogy ezek szerint S.-nek rendelkezésre álltak a szövegek, de szándékosan nem tette ki őket.

A vádak „mondvacsinált" jellegét erősíti, hogy bizonyításuk is meglehetős nehézségekbe ütközött. A tárgyaláson az adatelhallgatással vádolt hallgatók mindegyikénél kiderült, hogy a kifogásolt adatokat valamelyik nyomtatványon feltüntették, vagy a problémát már tisztázták a kari káderessel. Számos vádat pedig csak tanúvallomások alapján lehetett igazolni, ráadásul négy hallgató esetében is ugyanaz a két tanú, B. György és V. Lajos hallgatók játszottak kulcsszerepet. Ők tanúsították, hogy Sz. Márta agitált a katonai oktatás ellen, hogy V. István „*alattomos*", és azt is – bár ők személyesen nem voltak jelen –, hogy egy hallgatótársuk hallotta: Sch. Sándor figyelmezteti B. Esztert a „spiclire". Ahogy említettük, szintén döntő szerepe

---

[31] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés [Rajnai Rudolfnak], 1953. október 23.

[32] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés [Erdey-Grúz Tibornak], 1956. május 22.

[33] 1952 szeptemberében az SZTE hallgatói között különböző információk keringtek a kizárások okairól. Csákány Béla – öt kizárt hallgató szak- és évfolyamtársa – így emlékszik: *„A nyári szünidő után mindnyájunknak feltűnt, hogy évfolyamtársaink közül többen – köztük kitűnő tanulók, pl. S. Ferenc* [...] *– hiányoznak a padokból. Ennek okáról csak annyi szivárgott ki, hogy »kizárták őket, mert a felvételkor letagadták, hogy ikszesek (!)«."* CSÁKÁNY d.n.

volt a tanúvallomásnak M. Béla szakérettségisekkel szembeni magatartásának megítélésében is.

A tanúvallomásokat meglehetősen szelektíven vették figyelembe. Egyes esetekben semmilyen más bizonyíték nem volt, s noha a szembesítés kudarcot vallott, a terhelő nyilatkozatokat így is elfogadták, ám a felmentőket nem. A második tárgyaláson például felolvasták annak a hallgatónak a levelét, aki valóban jelen volt Sch. Sándor és B. Eszter beszélgetésekor, s bár ő megerősítette, hogy a „spicli" szó elhangzott, ezt jelentéktelennek vélte: *„Ilyen beszélgetések alapján a fele egyetemet ki lehetne zárni"* – írta.[34] A bizottság azonban csak azt vette figyelembe, hogy a „spicli" szó minden kétséget kizáróan elhangzott.

A bizottság figyelmen kívül hagyta az enyhítő körülményeket is. V. Istvánt azzal vádolták, hogy elhallgatta apja nyilaskeresztes párttagságát. A hallgató papírokkal igazolta, hogy apját – többek között azért is, mert segédkezett a zsidók mentésében – feddéssel igazolták 1945-ben, s azóta vezető beosztásban dolgozik az Ajkai Erőműnél, ahol 1950 után is több kitüntetést kapott. A bizottság az első tárgyalás után V. István esetében apja magas beosztására tekintettel még „csak" az SZTE-ről való kizárást javasolta. A második tárgyaláson azonban Túry Géza figyelmeztette a tagokat: *„Nem szeretném, ha félreértenének, de el kell mondanom egyik tételét a mi fejlődésünknek. A felszabadulás után igénybevettük az egész kapitalista erőt, amely feltétlenül nagy segítséget jelentett. Később a fordulat éve után a volt rendszer fő állami funkcionáriusait és vezetőit kiemeltük az ország ipari városaiból.* [...] *Az ő apja vezető állásban van, de ez nem jelenti azt, hogy veszélytelenebb lenne a többinél szocialista rendszerünkre. Ilyen oldaláról nézve a kérdést, egyáltalán nem látom enyhítő körülménynek, hogy apja Ajkán vezető állásban van."*[35] Ezt követően V. István esetében is súlyosbították a büntetést.

A fegyelmi bizottság a hallgatókat oly mértékben vétkesnek látta, hogy annak alapján az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásukat kezdeményezze. A számos manipulatív módszer ellenére azonban mégsem sikerült olyan jegyzőkönyvet kreálni, amely a külső szemlélőket maradéktalanul meggyőzte volna.[36]

---

[34] MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.], 1952. július 7.

[35] Uo.

[36] Több visszaemlékezés az esettel hozza összefüggésbe Szőkefalvi-Nagy Béla dékáni tisztségről való lemondását is. Csákány Béla (ekkor öt kizárt hallgató évfolyamtársa, utóbb Szőkefalvi-Nagy munkatársa) a dékánról írt életrajzában úgy fogalmaz, hogy „[a] *kizáró határozatot alkalmasan összeállított fegyelmi bizottság hozta, s a kész papírt a dékánnak kellett volna aláírnia*", a köztudottan vallásos matematikus azonban erre nem volt hajlandó,

„Engedni kell a továbbtanulást"

1953 októbere után a Gerőtől származó információk miatt a felülvizsgálat hónapokra megrekedt. Az OM 1954 elején a Legfőbb Ügyészségtől kért véleményt, mely azt válaszolta, hogy a BM állásfoglalását nem közölhetik a hallgatókkal, helyette válaszolják azt, hogy a kizárás indokolt volt.[37] A minisztérium azonban – ismeretlen okból – csak 1954. szeptember 30-án közölte a fellebbezőkkel, hogy nem talált *„olyan indokokat, melyek alapján a fegyelmi határozatot módosítani lehetne"*.[38]

Az egyik legkitartóbb fellebbező, V. István édesapja ezt követően 1955 elején kétségbeesett levélben fordult az MDP Központi Vezetőségéhez.[39] Kérelmének kivizsgálásában azonban senki sem tekintette magát „illetékesnek". Az MDP KV „visszadobta" az ügyet a minisztérium Fegyelmi Csoportjának, mely megállapította, hogy *„foglalkozni kell a kizárással"*, mert *„ezeket a hallgatókat állítólag »mondva-csinált« okok alapján zárták ki az egyetemről. Ha ez így van, akkor törvénysértés történt, amit a fegyelmi határozat módosításával lehet – ha késve is – jóvátenni"*.[40] Majd visszautalta a felülvizsgálatot a Tudományegyetemi Főosztálynak. Az ügyet már korábban is vizsgáló Kovács Ferenc azonban az MDP KV-re hivatkozott: *„Nem értek egyet azzal, h*[ogy] *most már a tud*[omány]*egy*[etem]*i osztály csináljon vele, amit tud. Véleményem szerint meg kell írni a K.V-nek, h*[ogy] *miről van szó."*[41]

Kétséges azonban, hogy ekkor bármi előrelépés történt volna, V. István édesapja ugyanis több mint egy évvel később, 1956. május 7-én – hivatkozva az SZKP XX. kongresszusának a „szocialista törvényesség" megszilárdítását

inkább lemondott. CSÁKÁNY d.n. Vö. CHIKÁN 1996. 1107. Ld. még: MEZEY 2013. 86. Szőkefalvi-Nagy lemondásának körülményeire vonatkozó korabeli források nem állnak rendelkezésünkre, annyi azonban bizonyos, hogy a kérdésben a dékánnak nem volt mérlegelési lehetősége, az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárás kérdésében csak a miniszter dönthetett.

37 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés [Erdey-Grúz Tibornak], 1954. február 13.

38 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Értesítés a felülvizsgálat eredményéről], 1954. szeptember 30.

39 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Id. V. István levele], 1955. január 3.

40 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Pro domo [id. V. István kérelme ügyében], 1955. január 15.

41 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Kovács Ferenc kézzel írt megjegyzése az id. V. István kérelme ügyében készített pro domo-n], [1955.] február 7.

szorgalmazó kitételeire – ismét elkeseredett hangú levélben fordult Erdey-Grúz Tiborhoz. A miniszter a kérelmet azzal a megjegyzéssel juttatta el a Fegyelmi Csoporthoz, hogy amennyiben az abban közöltek igazak, V. István tovább tanulását engedélyezni kell.[42] A Csoport néhány héttel későbbi összegzése sokadjára megállapította, hogy a kérelem jogos, és azt is, hogy V. ügyét nem lehet függetleníteni a másik nyolc hallgatóétól.[43]

A határidőkkel eddig meglehetősen komótosan bánó OM-ben ekkor felgyorsultak az események. Négy nappal később Erdey-Grúz levelet küldött Piros Lászlónak, kérve a konkrét vádak közlését. A BM június 26-i szóbeli tájékoztatása[44] után pedig Erdey-Grúz elrendelte a felülvizsgálatot. Újra megkezdődött az iratok átvizsgálása és az érintettek véleményeinek begyűjtése. A Fegyelmi Csoport ekkor már mindenkit sürgetett, hogy még a tanévkezdés előtt döntés születhessen. A következő két hónapban sorra érkeztek a minisztériumba a támogató munkahelyi javaslatok. A határozat hatálytalanítását az SZTE rektora és a TTK dékánja is támogatta, az egyetemi pártcsoport pedig annyit közölt az OM-mel, hogy a visszavétellel kapcsolatban nincs észrevétele.

A hallgatókat 1956. szeptember 10-én értesítették, hogy a miniszter engedélyezte továbbtanulásukat levelező tagozaton. Vonatkozó iratok hiányában nem tudjuk biztosan, hogy a hallgatók hol és hogyan folytatták tanulmányaikat, ezt vélhetően az alig másfél hónappal később kezdődő forradalom is megnehezíthette. Megkockáztathatjuk azonban, hogy a minisztérium a többéves huzavona után megpróbált a hallgatók elvesztett négy évéből valamit „jóvátenni". A határozat hatálytalanításakor ugyanis a tanév már elkezdődött, a felvételik lezárultak, ám amikor néhány héttel később az OM tudomására jutott, hogy Sz. Márta az SZTE helyett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kíván továbbtanulni, felszólította az egyetem rektorát, hogy Sz. Mártát, illetve a vele együtt kizárt nyolc szegedi hallgatót jelentkezésük esetén létszámon felül vegyék fel.[45]

---

42 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Id. V. István kérelme], 1956. május 7.

43 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés [Erdey-Grúz Tibornak], 1956. május 21.

44 Vélhetően ennek összefoglalója olvasható a már idézett jegyzetben. MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Jegyzet], d.n.

45 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Levél az ELTE rektorának], 1956. szeptember 22.

A „szegedi 9-ek" legalább tízen voltak...

Lakos Endre kiscsoportjainak az SZTE összes karáról voltak tagjai, és az ÁVH 1952 júniusában vélhetően nem csak a TTK-n tanulók neveit közölte az egyetemi pártbizottsággal, ám az összes érintett azonosítása csak az SZTE levéltári iratainak részletes feltárásával lesz lehetséges. A minisztériumi iratanyagban mindenesetre még egy további hallgató ügye is megtalálható.

B. Dezsőt, aki Lakos vallomásai szerint már az első, 1949-ben szervezett csoportnak is tagja volt,[46] 1952. július 2-án zárták ki az SZTE Állam- és Jogtudományi Karáról. A fegyelmi eljárás során azzal vádolták, hogy marxizmus óráról igazolatlanul hiányzott, nem jegyzetelt és a tantárgyat „leértékelte". B. 1952 szeptemberében fellebbezett, melyet a minisztérium elutasított. A vizsgálat során ugyanis kiderült, hogy B. *„egyike azon hallgatóknak, akik a szegedi egyetemi hallgatók körében folytatott klerikális reakció szervezkedésben résztvett*[ek]. *Az ügynek bizalmas jellegére tekintettel azonban a fegyelmi tárgyaláson, illetve a kizárási határozatban is egyéb mulasztások és fegyelmezetlenségek szerepeltek"*[47] B. Dezső egy évvel később panasszal fordult a Legfőbb Ügyészséghez, amely 1953 decemberében felkérte az OM-et az ügy kivizsgálására. A „klerikális szál" azonban – úgy tűnik – B. ügyében elsikkadt. A minisztériumi iratanyagban a kizárással és a felülvizsgálattal kapcsolatos iratok két külön iktatószámon találhatók, utóbbiban pedig semmi sem utal arra, hogy az OM Fegyelmi Csoportja a „szegedi 9-ekéhez" hasonló ügyet sejtett volna a fellebbezés hátterében. 1954. április 7-én – az SZTE és a hallgató munkahelyének pozitív véleményére hivatkozva – B. Dezső kizárását 2 féléves eltiltásra mérsékelték, tanulmányait szeptembertől folytathatta. Az erről szóló értesítés fogalmazványát a „szegedi 9-ek" ügyével már hónapok óta foglalkozó Kovács Ferenc is szignózta.[48]

*

A „szegedi 9-ek" ügye az ötvenes évek eleji felsőoktatási fegyelmi eljárásokat tekintve nem kirívó példa. Az 1953 után zajló minisztériumi felülvizsgá-

[46] ÁBTL 3.1.5. O-11959/11. Kivonat Lakos Endre szeptember 15-i vallomásából, d.n.; 3.1.5. O-11959/1. Piarista ügy (Összefoglaló jelentés), d.n.

[47] MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03114/1952. B. Dezső kizárt joghallgató fellebbezése, 1952. november 13.

[48] MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B67/1953. [B. Dezső kizárási határozatának módosítása], 1954. április 7.

latok során számos esetről derült ki, hogy a fegyelmi határozatok indoklása sokszor nem a büntetés „valódi" okát tartalmazta.[49] Ha a hallgató ellenséges magatartására utaló információ az ÁVH-tól származott, más felsőoktatási intézmények is a „szegedi 9-ek" ügyéhez hasonlóan jártak el. 1954-ben, egy adatelhallgatás miatt kizárt budapesti bölcsészhallgató ügyének felülvizsgálatakor az OM arra – a feljegyzés tisztázatából utóbb kihagyott – megállapításra jutott, hogy az ügy „[t]*ipikus példája volt az olyan eseteknek, amikor az Á.V.H. felszólítására okokat kellett kitalálni a hallgató egyetemről történő kizárására*".[50]

Felhasznált források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
ÁBTL 3.1.5. O-11959/11. „Lombardisták"
ÁBTL 3.1.5. O-11959/11-a. „Lombardisták"
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL M-KS 276–89. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának iratai (1950–1956)
MNL OL XIX-I-2-f. Az Oktatásügyi Minisztérium általános iratai (1954–1957)
MNL OL XIX-I-5-a. A Közoktatásügyi Minisztérium általános iratai (1952–1953)

Felhasznált irodalom

CHIKÁN 1996 = Chikán Ágnes: „Életutamon sikerült egy egyenes vonalat megtartanom": Beszélgetés Szőkefalvi-Nagy Béla akadémikussal. *Magyar Tudomány,* 41 (1996) 9. 1105–1108.

CSÁKÁNY d.n. = Csákány Béla: *A második triumvirátus. Triptichon alulnézetből.* http://www.bibl.u-szeged.hu/exhib/evfordulo/szokefalvinb/csakany.html (2016.04.30.)

MEZEY 2013 = Mezey András: *Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1946 és 1980 közt, a pártállam és a hivatalos egyház vonatkozási keretében.* Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013.

[49] 1951 szeptemberében a kitelepített budapesti jogászhallgatókat például hanyag tanulmányi munkájukra hivatkozva zárták ki. MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855-B1/1955. Feljegyzés [B. Tamás fegyelmi ügyében], 1955. február 21.; 639. d. 847/855–P4/1957. Feljegyzés [P. György fegyelmi ügyében], 1956. december 14.

[50] MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. Feljegyzés [D. László fegyelmi ügyében], 1954. november 11.

MEZEY 2014 = Mezey András: Az első igazi magyar bázisközösségek. A „Bulányi-jelenség" és a katolikus egyház az ötvenes évek elején. In: Barna Gábor – Povedák Kinga (Szerk.): *Lelkiségek, lelkiségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék 2014. 230–241.

PÁL 2010 = Pál József: A szegedi egyházak története 1944–1990. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Studia Historica XIII.) Szeged, 2010. 409–458.

SZEGEDI 1996 = Szegedi Egyetemi Almanach 1921–1995, I. Szeged, 1996.

Tóth Imre

SZÜLETÉSNAPTÓL A POLITIKAI ÉRETTSÉGIIG

A második osztrák köztársaság nagykorúvá válása és az 1956-os menekültválság

A közgondolkodás e téren is ellenpontozóan lineáris: miközben „a világ kerek" – sőt többdimenziós -, a szélrózsa minden irányába szertefutó sokféleséget egy szálra felfűzött vonalkódokkal szimplifikálva próbálja megragadni. Többek között emiatt is esetleges, hogy egy-egy korszak még oly értékes alkotásainak sokaságából mi válik idővel, az utókori recepció által megőrzött – így történetivé (is) váló – kulturális örökséggé, horribile dictu „tananyaggá".

Gyarmati György[1]

Az 1956-os forradalom utólag is jól érzékelhető, máig ható változást hozott Ausztria és Magyarország viszonyában csakúgy, mint Ausztria nemzetközi megítélésében és az osztrák polgárok önképének alakulásában. Utóbbit befolyásolta a felszámolásra ítélt Osztrák-Magyar Monarchia magterületeinek „életképtelen" kisállammá válása, a német birodalmiságban kiutat kereső, majd e birodalom náci formaváltozatának áldozatává váló Ausztria második világháború utáni helykeresése. A magyar-osztrák (határ menti) kapcsolatok az első világháború után mérgesedtek el annak ellenére, hogy a két ország kormányzati szinten egymás fontos partnerének számított. A második világháborút követően a nagypolitika volt feszültséggel terhes, miközben az ötvenes években a „vasfüggöny" lokális szinten a kommunikáció szinte minden formáját lehetetlenné tette. 1948 és 1953 között hidegháborús légkör ural-

[1] Gyarmati 2009. 53.

kodott az osztrák-magyar kapcsolatokban. A nyugati határszakasz hermetikus lezárásával, 1949-től az aknamező telepítésével, 1950-től a drótakadály felhúzásával, majd a határövezet kialakításával a határ akadály-jellege kiteljesedett, a két oldal közötti kapcsolattartás gyakorlatilag lehetetlenné lett, számos megállapodás, amelyet előzőleg kötöttek, érvénytelenné vált. 1950-től a határ két oldalán élő lakosság közötti személyes érintkezés és a turistaforgalom szinte teljesen megszűnt, a határőrizeti szervek között pedig fegyveres határincidensekre is sor került. Ausztria polgári demokratikus irányú fejlődése révén mindazonáltal Magyarországnak közös és közvetlen határa lett egy szabad, független, nyugati demokráciaként működő országgal, ahol a közös határ túloldalán idővel nem fegyveres szovjetek álltak. Ennek hosszú ideig szinte csak a hátrányát érezték az itt lakók, volt azonban olyan történeti periódus, amikor előnnyé vált a térség határ menti fekvése. Az enyhülésre 1955–1956-ig kellett várni, azután pedig rövid idő múltán újra befagyott a közös határszakasz, vele együtt hűltek ki a kétoldalú kapcsolatok. Ausztria és Magyarország (az osztrák és a magyar társadalom) párbeszéde mégsem ott folytatódott 1956 forró ősze után, ahol az 1940-es évek végén abbamaradt.

1956 májusában a magyarországi Honvédelmi Tanács határozata nyomán megtörtént a műszaki zár aknamentesítése, de az osztrák-magyar határszakasz egy részén (északon Köpcsény, Kelénpatak, Dél-Burgenlandban pedig az Írott-kőtől Alsómedvesig/Grossmürbischig) már 1956 elejétől megkezdődött a műszaki zár elbontása. Az MDP PB által kezdeményezett – és a Varsói Szerződés tagállamaival nem egyeztetett – lépés eredményeképpen 1956. szeptember végéig 673-an kértek menedékjogot Ausztriában. Közülük 112-en szeptemberben hagyták el Magyarországot. A műszaki zár lebontását követően, még inkább azonban október 23-a után nagyon nagy részben a magyar menekültek befogadása és ellátása, a magyar népnek szánt adományok gyűjtése, és a külföldi segélyszállítmányok közvetítésében való osztrák részvétel formálta a kapcsolatokat.

Az osztrák közvélemény és a kormány – a marginalizált helyzetű kommunista párttagokat és szimpatizánsok kivéve – rokonszenvezett az októberi magyar forradalommal, miközben gondosan kellett ügyelnie arra, hogy az ország kényes nemzetközi helyzete ne váljon kritikussá. A magyarországi forradalom kirobbanásának napján még másfél esztendő sem választotta el az osztrákokat az 1955. május 15-i államszerződés kihirdetésétől, és néhány nap híján egy év telt el azóta, hogy az önállóság szovjet elismerése feltételeként semlegességi nyilatkozatot tettek, pontosabban szólva, hogy az osztrák parlament alkotmányba iktatta az Ausztria örökös semlegességről szóló nyilatkozatot. Amikor 1955. október 25-én a Vörös Hadsereg és a szövetségesek csapatai megkezdték

a kivonulást az országból, aligha gondolták az osztrák vezetők, hogy egy évvel később újabb szovjet invázió lehetőségével is szembe kell majd nézniük.

A bécsi kormánykörök a forradalom kitörésekor elsőként azzal a veszéllyel találták szembe magukat, hogy a magyar felkelők és a szovjet csapatok fegyveres konfliktusa esetleg átcsap a határ osztrák oldalára is. E mellett – alappal, vagy még inkább anélkül – egy másik problémával is meg kellett birkózniuk, nevezetesen, hogy az ellenőrizetlen határ és a rajta átvonuló tömeg ürügyet ad a szovjet vezetés számára, hogy Ausztriát az 1955. évi Molotov-féle alku felrúgásával megvádolja, és az ország semlegességét megkérdőjelezze. Mindeközben a szövetségi kormány számára súlyos gondot jelentett a határon átáramló tömeg ellátása, és az, hogy a menekültproblémát biztonságosan, emberségesen, és a nemzetközi konvenciókat betartva kezelje. Mindez komoly anyagi áldozatokat, logisztikai munkát és szívós diplomáciai erőfeszítéseket is követelt.

A szuverenitás visszanyerése, illetve a szovjetek távozása már 1955-től megnövelte nyugati szomszédunk vonzerejét a Rákosi diktatúrát elhagyók szemében. A forradalom első napjaiban még viszonylag kis számú magyar állampolgár lépte át az osztrák-magyar határt. A határ mentén élők közül sokan kihasználták a helyzet adta lehetőséget arra, hogy hosszú évek után ismét átlátogassanak Ausztriába, rokoni, baráti kapcsolataikat feleleventsék. A valóságos országelhagyók első hullámában a kommunista erőszakszervezet és a pártapparátus funkcionáriusai keltek át a határon, részben a lincshangulat elől menekülve, részben azért, hogy az események végkimenetelét kivárják. Többségük utóbb valóban visszatért Magyarországra. A szövetségi kormány belügyminisztere, Oskar Helmer október 26-án bejelentette, hogy Ausztria mindenki számára menedéket biztosít, függetlenül attól, hogy az illető milyen okból hagyta el a hazáját.[2] Ez jól illeszkedett abba a folyamatba, ami az osztrák menekült politika változását jellemezte 1945 és 1956 között. A második világháború után e téren még az etnikai szelektivitás érvényesült, és Bécs a befogadás, valamint az integráció során etnikai kritériumok szerint tett különbséget német (volksdeutsch) és a nem német anyanyelvű menekült között. A kétpólusú világ születésétől a menekültkérdés szélesebb nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazódott, és annak osztrák részről történt kezelése is a kelet-nyugati konfliktus logikájához alkalmazkodott. Megszűnt az ún. „DPs",[3] illetve általában az „idegennyelvű menekültekkel" szemben

[2] GÉMES 2009

[3] Displaced Persons. A ‚DP' kifejezést a német szóhasználat gyakran ‚Heimatvertriebene', azaz a kitelepített, elűzött fogalmával jelöli mindazok esetében, akik a II. világháború végén, illetve a háború utáni kényszermigrációk során veszítették el otthonukat. 1945

alkalmazott addigi diszkrimináció, és megnőtt a kommunista rezsimek elől menekülők iránti szolidaritás. Például Moszkva és Belgrád szakítása után a Jugoszláviából érkezők számíthattak szigorúbb elbírálásra, mivel a nyugati – vagyis az osztrák – megítélés szerint ők nem a politikai helyzet elől, hanem gazdasági érdekeiket követve menekültek el a hazájukból.) 1955 májusától a befogadó politika még liberálisabb lett, miután a „hivatalos Ausztria" – noha a kettő között semmilyen ok-okozati összefüggés nem állott fenn – a menekültek befogadásának politikáját a semlegesség származékaként kezelte. A nyugati és a népi demokráciák közötti rendszerellentétek, és Ausztria „térfélválasztása" a kettévágott Európában abban is testet öltött, hogy a politikai menekült státusz megadása elvált a személyes politikai üldöztetés tényétől.[4]

Ami azonban 1956 őszén és telén a magyar határszakaszon bekövetkezett, arra senki sem számított. A forradalom kezdetén számosan az osztrák vezetők közül valós lehetőségként számoltak a magyar átalakulás sikerével, ezért nagyobb menekülthullámra sem számítottak. Az akkor még szűk keresztmetszetű migrációs folyamot látva a belügyminisztériumban olyan „vészforgatókönyet" dolgoztak ki, amely mintegy 6.000 menekült elhelyezését és ellátását tette lehetővé – röviddel később, csupán november 4-én hatezren menekültek át az osztrák-magyar határon, ami az osztrák hatóságokat teljesen meglepte.[5] A második szovjet beavatkozás új helyzetet teremtett az osztrákmagyar határon. November 4. után a lakosság távozása Magyarországról tömeges menekülésbe fordult. Jóllehet az osztrák honvédelmi minisztérium október 24-én intézkedett a határ lezárásáról, az a forradalom napjaiban mindkét irányból könnyen átjárható volt. A nyugati magyar határ a következő hetekben a magyar nép modernkori exodusának helyszínévé vált. Az ország tömeges elhagyása 1957 januárjáig többé-kevésbé akadálytalanul folytatódott. A legtöbben a fővárosból távoztak a nyugati határon át, de nagyon magas volt a Nyugat-Magyarországról távozók aránya is. Miközben az ország lakosságának 4%-a menekült Nyugatra, Sopron városára vetítve ez az arány elérte a 12%-ot.[6]

1956. december 14-én a forradalom kitörésének kezdetétől összesen 131.961 menekült lépte át az osztrák-magyar határt. Közülük azonban számosan tovább is vándoroltak. December közepén Nagy Britannia volt a legnagyobb befogadó ország, ahova akkorra 11.704-en érkeztek meg. Utóbbi korlát-

után gyakorlatilag minden, otthonától megfosztottat, deportáltat, kitelepítettet, menekültet, hontalant 'DP'-ként tartottak számon a nyugati megszállási övezetekben.

4 VOLF 1995. 415–435.

5 PRICKLER 2006.19.

6 GÉMES 2009

lan kvótát hirdetett a befogadásra, csakúgy mint Németország, Franciaország és Kanada. Az Egyesült Államok az idő tájt 21.500 fő befogadásáról nyilatkozott, ami magasnak számított ugyan, de összehasonlítva Svájccal, amely a méreteihez képest igen nagy számú menekült – 10.000 fő – befogadására tett ígéretet, nem volt kimagasló. Az amerikai adminisztrációs gépezet viszonylag lassan indult be. Dolláradományai (500.000 USD) mellett november folyamán az amerikai kormány a vízum megadásának előfeltételeként elsőként orvosi vizsgálatok elvégzésére és a szükséges védőoltások beadására alkalmas személyzetet állított munkába Salzburgban. Ugyanabban a hónapban nagyobb pénzbeli támogatás (20 millió schilling) csak a Német Szövetségi Köztársaságból érkezett.[7] Franciaország 500.000, az ICEM (Intergovernmental Committee for European Migration) 650.000 schillinget utalt át az osztrák kormány számára.[8] A befogadás költségei akkor már igen magasra rúgtak. Az osztrák diplomácia számára ezek a napok a támogatás (legyen az a letelepítési kvóták növelése, vagy anyagi segítség) keresésének jegyében teltek. Bécs megpróbálta az Európa Tanács segítségét igénybe venni, és a politikai támogatás mellé valamennyi nyugati nagyhatalomtól anyagi eszközöket is kért. Egyes külföldi nagykövetségek (például a brüsszeli osztrák misszió) adománygyűjtő akciókat szerveztek, és a kormány adományszámlát nyitott a menekültek ellátási költségeinek fedezésére, mely célra viszonylag hamar 20 millió schilling gyűlt össze.[9] Ezen kívül az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 1.000.000 francia frank támogatást különített el a szervezet reprezentációs keretéből, melyet az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága bécsi képviseletéhez utalt át.[10]

Ezek az összegek tűzoltásra elegendőek voltak, de az Ausztriára jutó terhet – mely természetesen összehasonlíthatatlanul nagyobb volt bármely más országénál – érdemben nem enyhítették. Novemberben az osztrák vezetés még 20.000 menekült hat hónapra szóló ellátása alapján kalkulálta a költségeket, s azokat 162 millió schillingben állapította meg. Ennek azonban csupán az egyötöd része gyűlt össze a támogatásokból. A befogadottak száma ráadásul rövid idő alatt a többszörösére emelkedett. December közepén

[7] Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Archiv der Republik (AdR) Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten (BMfAA) Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520679, 520664. Sektion II-pol. 1956. Ungarn 3a-3c-Kt. 403.a. A menekültkérdés pénzügyi vonatkozásai. Ill. Amerikai segítség a menekülteknek. Feljegyzés, Bécs, 1956. november 19., november 20.

[8] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520773. pol. 56. Kosten für die Betreuung der ungar. Flüchtlinge. Anfrage des Europarates, 1956. november 11.

[9] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 511190. pol. 56. A brüsszeli osztrák nagykövetség jelentése, 1956. november 7. PRICKLER 2006. 19.

[10] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 511190. pol. 56.

az érkezettek közül 61.222 fő hagyta el a szomszédos államot, több mint 70.000-en azonban továbbra is Ausztriában tartózkodtak 14 menekülttáborban. A számok és az arányok napról napra változtak. Az év végét nagyjából 68.000-en várták Ausztriában, és 85.000- en utaztak tovább más európai és tengerentúli országokba, illetve Dél-Afrikába és Izraelbe. Az osztrák tartományok természetesen nem egyenlő mértékben vették ki a részüket a menekültek elszállásolásából. Noha a belügyminisztérium menekültügyben illetékes, és a Bécsben működő követségekkel kapcsolatot tartó munkatársa már november közepén jelezte, hogy Burgenlandban ki lehet tenni a megtelt táblát,[11] a legtöbben nem itt, hanem Alsó-Ausztriában tartózkodtak. Ez nem meglepő, hiszen a tartomány területén, Traiskirchenben működött a legnagyobb osztrák befogadó tábor. A legtöbb menekült ezen kívül Felső-Ausztriában, Burgenlandban és Bécsben talált átmeneti szállást.

Az érkezők átlagéletkora 25 év körül volt, zömük szakmunkásként és mezőgazdasági munkásként dolgozott, és csupán 1/5 részük volt gyerek és nő. Az osztrák kormány részéről szinte azonnal felvetődött a kérdés: vajon hogyan lehet az osztrák gazdaság számára hasznossá tenni őket? A fejfájást az okozta, hogy a menekültek legvállalkozóbb, képzett és legaktívabb rétege volt az, amely leginkább hajlandó volt továbbutazni, és távolabbi országokban szerencsét próbálni. Ausztriában elsősorban azok maradtak, akiket koruk vagy egészségi állapotuk akadályozott a továbbjutásban. Akik az Egyesült Államokba akartak emigrálni, szintén nem mozdultak, mert az amerikai törvények csak az első befogadó államból érkezőknek biztosítottak menedékjogot. Washington ráadául csak a szigorú amerikai egészségügyi előírások betartásával engedett be menekülteket, ami az oltalmat adók körében azt az érzést keltette, hogy majd az osztrák társadalomra hárul a gyengélkedők és a betegek eltartása. A tengerentúlra készülők mellett azok is Ausztriában várakoztak, akik bíztak a magyarországi helyzet javulásában, vagy reménykedtek még valamiféle kedvező fordulatban. A irántuk és a további érkezők iránt érzett szimpátia, a kezdeti eufória és lelkesedés idővel alábbhagyott. A tömegek fogadása az éppen csak felfele mozdult életszínvonal alapjait fenyegette.

A lakosság nap mint nap szembesült a válságot kísérő adminisztratív káosszal. Nem csupán a pénz hiánya okozott gondot, hanem az adományok és a humán erőforrások elosztása is átláthatatlan volt, a különböző segélyszervezetek (a Vöröskereszt, az Arbeitersamaritanerbund, a Máltai Szeretetszolgá-

[11] ÖStA AdR BMfAA Sektion II. pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520527-pol. 56. Bundeskanzleramt für auswartige Angelegenheiten. Magyar menekültek beáramlása Burgenlandba. Bécs, 1956. november 16.

lat, a Volkshilfe, a Caritas stb.) koordinálatlanul végezték a munkájukat. November közepén a belügyminisztérium szerződést kötött a Vöröskereszttel és az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosságával, hogy december 15-től a 25.000 menekült gondozását, orvosi kezelését, ruhákkal való ellátását az említett szervezetek közösen végzik. Hasonlóan rájuk hárult az említett szervezetek tevékenységének összehangolása. November 5-én a belügyminisztériumban lefektették az ún. 10 UH (Ungarnhilfe) osztály működésének alapjait, mely idővel ellátta a menekültügy központi koordinációs feladatait.[12]

A kritikus hangok viszont egyre csak hangosabbak lettek az osztrák sajtóban. Az országban az 1950-es években a bruttó keresetek viszonylag jelentősen, de nagy eltérésekkel növekedtek. Egy átlagos munkás keresete 1950 és 1957 között reálértéken 46, egy alkalmazotté 67, egy tisztviselői pedig 83%-kal nőtt. Nem csupán a növekedés üteme, hanem a keresetek nominális értéke között is jelentős eltérések voltak, ami miatt a társadalmon belül feszültségek keletkeztek, de a lakosság helyzete egyenletesen javult.[13] A menekültek ellátása komoly, mindazonáltal csak átmeneti problémát jelentett, ami mérsékelte a befogadással kapcsolatos korábbi lelkesedést, de valódi, gazdasági realitásból következő oka nem volt. A menekülteket ennek ellenére több helyütt emlegették *„úgynevezett menekültként"*. A jól képzett, jó egzisztencia teremtő képességekkel és lehetőségekkel rendelkező bevándorlókat (orvosokat, mérnököket), akiket a lágerpszichózis is gyorsabb integrációra sarkallt, már a kezdetek kezdetén sem tekintették segélyre szoruló elesetteknek. A szellemi foglalkozásúak száma azonban mint említettük viszonylag csekély, arányuk a teljes kivándorló népességhez képest hozzávetőlegesen 25% volt. A többség komolyabb beilleszkedési folyamat küszöbére lépett. Eltartásukról, életfeltételeik biztosításáról – ruházásukat, élelmezésüket, utaztatásukat egyaránt beleértve – az államnak kellett gondoskodni. Ennek a következménye az lett, hogy a tartóssá váló „átmeneti helyzet" nyomán egyes médiumok a hősökből az osztrák jóléti állam élősködőivé degradálták a Magyarországról érkezett és Ausztriában letelepedett menekülteket.[14] Julius Raab kormányának elemi érdeke volt, hogy Ausztria mint elismert menedékhely a „szabad, nyugati államok" közé soroltassa magát, de az is, hogy közben az otthoni hangulat ne romoljon tovább, és

[12] PRICKLER 2006. 23.

[13] A jövedelemtranszfer növekedését jól (egyúttal az osztrák gazdaság konjunkturális fellendülését is) mutatja, hogy 1950–1957 között a jövedelmek összege 21.090 schillingről 53.690 millió schillingre, a levonások 2.686-ról 7.600 millió schillingre emelkedtek. Lásd: Löhne, Gehälter und Masseneinkommen, 1958. 6.

[14] Lásd: RÁSKY 1998

a menekült táborok se nyeljék feneketlen zsákként a pénzeket, fenntartásuk mellett lépésenként hasznosítsák az érkezők munkaerő képességét és szellemi potenciálját. Ez természetesen egyelőre csupán elvi lehetőségként merült fel. A kormány próbált ugyan bizonyos összegeket elkülöníteni a helyben maradó magyarok osztrák gazdaságba történő integrálására, ám az ehhez szükséges források egyelőre teljességgel hiányoztak az államkasszából. A válság közvetlen enyhítését a kollektív nyugati felelősségviselés segítette volna elő. Ennek a korlátaira már utaltunk. Súlyosbította a helyzetet, hogy egyes befogadó országok maguk is próbáltak válogatni a menekültek között. Belgium például elsősorban fiatalokra és férfiakra tartott igényt.[15] Az egyetemisták iránt különösen nagy volt az érdeklődés. A löweni egyetem a Caritas Catolica-val közösen ajánlott továbbtanulási lehetőséget magyar egyetemisták számára. Frederick William Deakin történész, az oxfordi egyetem rektor-helyettese, a Magyarországról sokat publikált, az országot kiválóan ismerő Carlile Aylmer Macartney, a Foreign Office Research Department magyar szekciójának egykori vezetője, az edinburgh-i egyetem professzora és Hugh Seton Watson (a politológus, történész Robert Seton Watson fia) a londoni egyetem tanára szintén felkereste a gyűjtőhelyeket száz magyar fiatal átvételének ígéretével.[16] A kanadai Vancouverben a University of British Columbia közel kétszáz soproni erdőmérnök hallgató és 28 oktató számára biztosította a továbbtanulást – és persze a helyet a kanadai nemzetgazdaságban. A bécsi sajtóban arról is bőven lehetett olvasni, hogy az NSZK-ban a munkaerő-piaci igényeknek megfelelően történik a befogadás. Nyugatnémet cégek osztrák leányvállalatai valóban elküldték ügynökeiket a táborokba, hogy magyar munkaerőt keressenek a szükségleteik kielégítésére. Az első németországi transzportok meg is teltek kvalifikált, fiatal szakemberekkel. A különböző magánérdekeltségek mellett állami szervek, mint például a hamburgi munkaügyi hivatal is küldtek képviselőket – igaz, a németországi átmeneti táborokba -, hogy a munkaerő igényeket figyelembe véve válogassanak a menekültek között. Olyan egyedi esetekről is tudni lehet, hogy német ügynökök temperamentumos magyar táncosnőkkel kívánták frissíteni a szórakoztató ipar munkaerő állományát, és rátermett „csárdáskirálynők" után fürkésztek a kivándoroltak között.[17] A ENSZ illetékesei mindenesetre – kétségtelenül a bécsi vezetés nyomására

[15] GÉMES 2009

[16] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 404. Ungarn 3D. Az osztrák belügyminisztérium feljegyzése, 1956. október 15., A löweni egyetem rektorának levele az osztrák külügyminiszterhez, 1956. november 13.

[17] Die Alten kommen später. Der Spiegel, 1956. december 5. 13–14.

– hatvan kormánynál jártak közbe a menekültek hangsúlyozottan különbségtétel nélküli befogadása érdekében.[18]

Eközben a Szovjetunióban és a magyar sajtóban is rendre olyan hírek jelentek meg, amelyek Ausztria amúgy is kényes helyzetét még bizonytalanabbá igyekeztek tenni. Ezek részben a repatriálás kérdését érintették. Hátterükben az állt, hogy magyar külügyminisztérium szóbeli jegyzékben követelte: az osztrák kormány gondoskodjon róla, hogy az október 23. után osztrák területre tévedt, és onnan „erőszakosan" elhurcolt gyerekek visszakerüljenek a szüleikhez Magyarországra. A jegyzék nyomán született szovjet hírügynökségi jelentést még november 30-án közölték a Pravdában és az Izvesztyijában is. A cikkek nyíltan emberkereskedelemmel vádolták meg Ausztriát.[19] Az írások másik része a semlegesség megsértését vetette az osztrákok szemére, és fegyveres emigráns bandák, egykori horthysta politikusok és katonatisztek Magyarországra juttatásával vádolták meg az osztrák hatóságokat.[20] Mindezek nyomán sokan aggodalommal latolgatták egy Ausztria elleni esetleges szovjet katonai akció esélyeit.

Igaz ugyan, hogy 1956 őszén minden eshetőséggel számolni kellett, de a szovjet beavatkozásról szóló híreszteléseket a fantázia világába kell utalnunk. Amerikai részről sem Eisenhower elnök, sem az alelnök, Richard Nixon nem tartott attól, hogy a magyarországi beavatkozás után a szovjet vezetés Ausztria újbóli megszállására vállalkozna. Vezető szovjet politikusok hasonló visszafogottsággal kezelték a kérdést. Valerian Zorin külügyminiszter-helyettes Norber Bischoff moszkvai osztrák nagykövet tiltakozására távolságtartóan beszélt a sajtó és az „alárendelt szervek" által összeszedett információkról.[21] Josef Schöner a bécsi külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és Dimirij Sepilov szovjet külügyminiszter november 11-én New Yorkban az ENSZ főtitkárának társaságában tárgyalt egymással. Sepilov a megbeszélésen előhozakodott az Ausztriából Magyarországra tartó állítólagos fegyverszállítmányok ügyével. Schöber cáfolta, hogy az osztrák kormány akár fegyvereket, akár önkénteseket engedne át az országán. Jelezte, hogy a hatóságaik ellenőrzik a Vöröskereszt gyűjtőhelyeit is, de semmiféle olyan szállítást nem észleltek, amely Ausztria semleges státuszán csorbát ejthet. Sepilov – akinek feltehetően megbízható információk álltak a rendelkezésére – ezt nem is

[18] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 511190. 520770. pol. 56. Az osztrák külügyminisztérium távirata d.n., illetve James M. Reed ENSZ Főmegbízott jelentése, 1956. november 6.

[19] A szovjet sajtó Ausztriáról. Uo. 511140. pol. 56.

[20] Lásd: GECSÉNYI 2000. 34. Iratszám: 4.

[21] Uo. 35. Iratszám: 5. Norbert Bischoff jelentése, Moszkva, 1956. november 3.

vonta kétségbe, egyszersmind cáfolta azokat a híreket, hogy a Magyarország nyugati határain szovjet csapatösszevonások zajlanak, és kijelentette: a Szovjetunió, amelynek esze ágában sincs Ausztriát fenyegetni, messzemenően tiszteletben tartja az ország semlegességét.[22] Sepilov a plenáris ülésen tartott beszédében utalt ugyan Ausztria érintettségére, sokat elárul azonban, hogy ennek során a sajtó információira és nem a szovjet külügyi vezetés saját ismereteire támaszkodott. Moszkva számára az osztrák semlegesség tiszteletben tartása stratégiai eszköz volt a birodalom nemzetközi presztízsének erősítésében, másrészt azt a célt szolgálta, hogy nemzetközi iniciatívái számára semleges partnert tartson fenn. (Ausztria ilyen szerepet játszott például a német, illetve a berlini kérdés kapcsán.) Ez nem akadályozta meg a kancellárt, hogy a szovjet nagykövet előtt energikusan cáfolja azokat a vádakat, melyek szerint Ausztria nem felel meg a vele szemben támasztott semlegességi elvárásoknak. Itt is elhangzott azonban, hogy a vádaskodások nem közvetlenül a szovjet vezetéstől, hanem a – kétségkívül irányított – szovjet és magyar sajtótól származtak. A kancellár mindazonáltal beszámolt azokról az intézkedésekről is, amelyeknek a célja a semlegességi feltételeknek való megfelelés volt. Ezek között szerepelt egy olyan védőzóna létrehozása, ahova a Bundesheer megakadályozhatta illetéktelenek belépését. A határ ellenőrzése osztrák részről már október utolsó napjaiban fokozódott, védve az ország neutralitását, Bécsben igyekeztek a nyitott határ látszatát is elkerülni, valamint a szabályok nemzetközi obszervációját lehetővé tenni. A zárt zóna felügyeletét a védelmi miniszter és a nagyhatalmak katonai attaséi ellenőrizték. Mindemellett az idegen útlevelek tulajdonosaira vízumkorlátozásokat vezettek be, megakadályozandó a korábbi emigránsok visszaszivárgását, korlátozták a menekültek politikai tevékenységét, és internálták a fegyverrel rendelkezőket.[23] A Magyarországról érkezettek között többen azzal a titkosszolgálati megbízással érkeztek, hogy az emigránsok között besúgóhálózatot hozzanak létre. Az osztrák kormánynak nem voltak eszközei arra, hogy ezeket a személyeket az áradatból kiszűrje, ugyanakkor provokálni sem akarta a szovjeteket azzal, hogy nyugati, elsősorban az angol és amerikai szolgálatok ügynökei számára nyíltan biztosítja a határon átlépők ellenőrzését.[24]

A fentiek betartásában azonban nem volt következetes az osztrák vezetés. November 3-án Helmer belügyminiszter személyesen kísérte el a Bécsből Bu-

[22] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403.a. Ungarn 3a-3c Ausztria állandó ENSZ képviseletének távirata, New York, 1956. november 19.

[23] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403.a. Ungarn 3a-3c Az osztrák külügyminisztérium távirata, 1956. november 11.

[24] Report on Hungarian Refugees. d.n.

dapestre tartó Kéthly Annát és a szintén emigrációban élő, politikailag aktív Szélig Imrét Sopronba, majd – miután a Nagy Imre-kormány tagjává kinevezett Kéthly már nem tudott kijutni a városból – másnap szintén személyes kíséretet biztosított számukra vissza az osztrák fővárosba. Helmer a MEFESZ soproni vezetőségétől tájékozódhatott a magyarországi helyzetről, és látva az utcákon uralkodó pánikot, szemernyi kétsége sem maradhatott a felől, hogy a menekültek száma az elkövetkező napokban viharos gyorsasággal fog növekedni. Az osztrák vezetés repülőjegyekkel, ruházattal, hazatérve pedig okmányokkal segítette az ENSZ New York-i palotájába tartó Kéthlyt és kísérőit. Mindeközben az államminisztert Sopronból kísérő MEFESZ-vezető, Bujdosó Alpár internálás helyett egészen Bécsig utazott pisztolyával a nadrágzsebében, mígnem szétszedte és a Szociáldemokrata Párt egyik irodai asztalfiókjában elhelyezte. Internálás helyett Kreisky külügyi államtitkár egészen a New Yorkba tartó repülőgépig kísérte az emigránsokat. Ugyanez az osztrák vezetés ugyanakkor megakadályozta Nagy Ferenc beutazását Magyarországra, és közölte a State Department-tel, hogy emigráns politikusok beutazását nem tartja célravezetőnek, hacsak – amire kevés precedens akadt – nem magyarországi meghívóval a zsebükben érkeznek az Egyesült Államokból.[25]

A példák sora folytatható, a kibontakozó kép finomra hangolása még inkább. A fentiekre azért hivatkoztunk, hogy lássuk: Ausztria számára új korszak kezdődött 1955-ben. Hosszú idő után ismét szabadon határozhatta meg saját politikai státuszát. Julius Raab kancellár a katonai semlegességgel nem kívánta politikai vákuumba vezetni országát. Nyilatkozataiban egyértelműen jelezte: külpolitikájának alapvetése, hogy Ausztria a semlegesség csorbítása nélkül a nyugati államok értékközösségéhez csatlakozzon.

A magyar forradalom idején a menekültek befogadása, és a probléma kezelése minden ellentmondásosságával együtt is ezt a politikát tükrözte. 1956–1957 fordulója önmaga megítélésében, és a nemzetközi közösség előtt is erkölcsi sikert hozott Ausztria számára. Miközben önmagát a politikailag irreleváns „bevándorlási célország" helyett menekülteket befogadó országként határozta meg, kétségbe vonhatatlan ténnyé tette, hogy az ország katonai neutralitása nem jelent egyúttal ideológiai semlegességet. Az osztrákok a kényes helyzetben is egyértelműen foglaltak állást a magyarországi politikai, és a határaikon belül elmélyült menekült válság megoldásának ügyében. Önmagában az a tény, hogy Ausztria a magyarok jelentős része számára a jobb életminőséget kínáló demokratikus alternatíva útját jelentette, határozottan

[25] ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403.a. Ungarn 3a-3c 519.689-pol/56. A washingtoni osztrák nagykövetség távirata a kancelláriának, 1956. november 1.

megerősítette és szimbolizálta is az ország nyugati orientációját. Az „aktív semlegesség" politikájának Raab kancellár által lerakott alapjaira épülhetett osztrák állam későbbi nemzetközi mediátori szerepvállalása, ami Bécs politikai pozícióját évtizedekig meghatározta. A magyar forradalom és annak tragikus vége sajátos módon segítette előre Ausztriát az ide vezető úton, azaz járult hozzá a szuverén osztrák állam politikai nagykorúvá válásának folyamatához. Ez 1956 *„kulturális öröksége, horribile dictu »tananyaga«"* – már ami szomszédunk historikus tanmenetét illeti.

Felhasznált források

Österreichisches Staatsarchiv Archiv der Republik Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten (ÖStA AdR BMfAA)

ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520679.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520664.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520773. pol. 56.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 511190. pol. 56.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 511140. pol. 56.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520527. pol. 56.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403. Ungarn 3D. 520770. pol. 56.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403.a. Ungarn 3a-3c 519.689-pol/56.
ÖStA AdR BMfAA Sektion II-pol. 1956. Kt. 403.a. Ungarn 3a-3c

Forráskiadvány

GECSÉNYI 2000 = GECSÉNYI Lajos: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964.* Magyar Országos Levéltár, 2000.

Sajtó

Der Spiegel, 1956. december 5.

Felhasznált irodalom

GÉMES 2009 = Gémes Andreas: *Deconstruction of a Myth? Austria and the Hungarian Refugees of 1956–57.* http://www.iwm.at/iwmauthor/andreas-gemes/ (2016. 07. 23.)

GYARMATI 2009 = Gyarmati György: A szakmai múltfeltárás a történeti közgondolkodás és a tananyag között. In: Hornyák Árpád – Vitári Zsolt (Szerk.): *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században.* Kutatási füzetek, 14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 2009. 39–68.

Löhne, Gehälter und Masseneinkommen 1958 = Löhne, Gehälter und Masseneinkommen in Österreich 1950–1957. In: *Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung.* Beilage Nr. 58. XXXI. Jahrgang. Wien, Oktober 1958.

PRICKLER 2006 = Prickler, Leonhard: *Das Zusammenspiel staatlicher und privater Hilfsmassnahmen für die ungarischen Flüchtlinge in Österreich. Vom Traum zu Tramua.* Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Bd. 116., Amt der Burgenlandischen Landesregierung, Eisenstadt, 2006.

RÁSKY 1998 = Rásky Béla: „Flüchtlinge haben auch Pflichten." Österreich und die Ungarnflüchtlinge 1956. Vortrag im Rahmen einer Konferenz der Außenstelle Budapest des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institutes am 12. Oktober 1998 „Österreich – Ungarn? Und gegen wen?" http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/BRasky1.pdf. (2016. 07. 23.)

Report on Hungarian Refugees d.n. = *Report on Hungarian Refugees.* Central Intelligence Agency. Center for the Study of Intelligence. Studies Archive Indexes. Volume 2. Issue 1. https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent- csi/vol2no1/html/v02i1a07p_0001.htm. (2016. 07. 24.)

VOLF 1995 = Volf, Patrik-Paul: Der Politische Flüchtling als Symbol der Zweiten Republik. Zur Asyl- und Flüchtlingspolitik seit 1945. *Zeitgeschichte,* 1995/11–12. 415–435.

Bertalan Péter

A TÁRSADALMI HÁLÓZATOK PEREMÉN[1]

A hazai romák társadalmi integrációjáról szóló diskurzus egyik alapvetése, hogy – hasonlóan minden más társadalmi csoporthoz – az integrálódás mechanizmusait különféle hálózatok – település, iskola, közlekedés, ipari üzemek – befolyásolják. A beilleszkedés folyamata, mint történelmi és szociológiai jelenség is releváns, így egzakt, tudományos módszerekkel is megközelíthető. Dél-Dunántúl roma népességének jelentős része Somogy megyében él. A velük kapcsolatos kutatások eredményeinek bemutatása – a szociálpolitika vonatkozásában – a téma egészéről látleletet ad. A hazánkban élő legnépesebb etnikummal kapcsolatos ismeretek hiánya és az ebből (is) adódó előítéletek csak a társadalomtörténeti tendenciák és a roma etnikum életfeltételeivel összefüggő szociálpszichológiai folyamatok megismerésével oldhatóak fel.

A cigányság sodródása a 20. század első felében is jellemző folyamat volt. Erre utal az alábbi részlet a *Szabályrendelet a Vándorcigányok kóborlásának meggátlása tárgyában* című, 1937-es dokumentumból:

„1.§ Somogy vármegye területén a vándor és kóbor életet folytató, tisztességes keresetforrást nélkülöző cigányoknak a lótartás eltiltatik.

2.§ A vármegyében levő összes cigányok ujjlenyomatai a járási főszolgabírák által elkészítendők.

7.§ A községi elöljáróság köteles a kóbor cigányok letelepedését karhatalommal is meggátolni. Ha azonban a letelepedés már megtörtént, köteles az elöljáró-

[1] A tanulmány korábbi változata önálló fejezetként megjelent Birher Nándor – Bertalan Péter (Szerk.): Hálózatokban című kötetben. Bertalan 2014. 200–220.

ság a letelepült cigányokat szükség esetén a legközelebbi csendőrállomástól igénybe veendő karhatalommal a járási főszolgabíró elé kísérni."[2]

A vándorló cigányok mozgásának a hatóságok általi korlátozása minden megyére, így Zala és Veszprém vármegyére is, illetve minden járásra kiterjedt.[3] A nagyobb településeken elsősorban a lakosság biztonsága érdekére hivatkozva zajlott a rendészeti, hatósági beavatkozás, így volt ez a korszakban Kaposváron is:

„Az utóbbi években feltűnően sok volt a cigányok által elkövetett különböző bűncselekmények, főleg lopások, betörések száma. Dologkerülő és kóborló hajlamuknál fogva a létfenntartáshoz szükséges javakat engedély nélkül koldulásból, csalásokból és lopásokból szerzik be, a közbiztonságot veszélyeztetik és ismert állandó lakóhelyük nincs, mindenütt kisiklanak a hatóságok és a csendőrség ellenőrzése alól. A cigányok hatékonyabb megrendszabályozása tárgyában a 2366/1927 BM. számú rendeletek is különböző jogokat biztosítanak a közigazgatási hatóságoknak és csendőrségnek, mint végrehajtó és ellenőrző közegeknek. Ezen rendeletbe foglaltak alapján a magyar királyi szombathelyi III. csendőrkerület egész területén, tehát Vas, Zala és Somogy vármegyékben a cigányok megrendszabályozására különös súlyt fog helyezni."[4]

A Kaposváron letelepedett nagyobb cigány közösség élete befolyásolta a város mindennapjait is. A somogyi cigányság sorsa 1944–46 között az előző időszakhoz képest nem sokban változott, továbbra is sok volt az összeütközés a hatalommal, a lakossággal. 1946 június 5-én Tömpe István alispán a megye cigányságával kapcsolatban többek között az alábbiakat jelentette a belügyminiszternek:

„A cigánykérdés megoldása ma éppen olyan szükséges, mint a múltban volt, bár határozottan megállapítható, hogy a cigányok csavargása területén lassú javulás érzékelhető."[5]

A jelentést így foglalja össze és értékeli írásában Csóti Csaba:

„A kommunista párti Tömpe véleményét erősen befolyásolhatta az a tény, hogy pártjának vélekedése szerint a földosztás volt hivatva rendezni a falusi népesség szinte valamennyi problémáját. Az alispán még ebben az optimista hangulatban is úgy látta a beérkező jelentések alapján, hogy a tapasztalható javulás

---

2 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML) Alispáni iratok, Cigányügy 16509/1937.

3 MNL SML Alispáni iratok 18045/1947.

4 MNL SML 18045/1947 K 16527/2-1935., 1625/1-1935. Tárgy: A cigányok fokozottabb ellenőrzése. Az irat címzettjei valamennyi járás főszolgabírája, Somogy vármegye alispánja, valamint Kaposvár polgármestere.

5 MNL SML Alispáni iratok 18045/1947. 6102/5/1946. Idézi: CSÓTI 2009. 159.

igazából látszateredmény és a közbiztonsági és közegészségügyi helyzet javítása állami beavatkozást kíván. A járási szinten született ötletekből összeollózott alispáni jelentésben szerepel a kitelepítés lehetősége, ugyanakkor kétségtelen, hogy a kérdés alapján nem általánosít és kiemeli: »kivételt képeznek azok a cigányok, akik mint földművesek vagy iparosok helyhez kötött foglalkozást űznek és kétségtelen tanújelét adták annak, hogy hasznos tagjai a társadalomnak.' Az persze ez alkalommal is további problémákat vet fel, hogy vajon ki és mi alapján döntötte volna el, hogy miben áll az a bizonyos 'kétségtelen tanújel«."[6]

A történelmi tendenciák a lezajló folyamatok óriás vektoraiként jelzik az események irányát, ami Dupcsik Csaba történeti összefoglalójában is találóan megjelenik: *„Politika és mentalitás-történeti szempontból a koalíciós korszak, tehát az 1945-öt követő néhány év jelentősége óriási. Társadalomtörténeti szempontból azonban a korszak egy átmeneti időszaknak tűnik, amelyben már jóval a hivatalos fordulat éve előtt dominánssá váltak a következő korszak – tehát az államszocializmus – tendenciái. A romák szempontjából 1945 jelentősége mindenekelőtt abban állt, hogy megszűnt a holokauszt közvetlen veszélye. Társadalmi szempontból ez az év ugyanúgy nem hozott életükbe tömeges változást, mint 1948–1949, 1953 vagy 1956 sem. Változást csak a '60-as évek eleje hozott."*[7]

Dupcsik Csaba általános érvényű megállapítását a Somogy Megyei Levéltár dokumentumai is alátámasztják. Többek között a Marcali járás főjegyzője adott ki felszólítást 1947-ben a járási körjegyzőknek, hogy vegyék lajstromba név szerint a falvak szórványban élő roma lakosait. A hosszú lajstromok a közrendészeti eljárást hivatottak segíteni, melynek célja a roma kóbor személyek helyzetváltoztatásának ellenőrzése, megakadályozása volt. A főjegyző a körjegyzőknek az összeírásra vonatkozó utasítását a rendőrség levele nyomán küldte el, ami a következőket tartalmazta:

„A vagyon és közbiztonság megszilárdítása érdekében megkeresem Járási Főjegyző Urat, szíveskedjék minden községben, ahol kóbor személyek laknak, illetékes községük arra alkalmas helyén részükre telephelyet kijelöltetni. A kóbor személyek, tehát, telephelyen csoportosítandók. A telephelyen lévőkről két példányban katasztert szíveskedjék felfektetni, így a járás területén valamennyi kóbor személy nyilvántartásba kerül. A telephelyeken vajdákat kell kineveztetni, aki személyében felelős lesz a rendért, fegyelemért. A telephely előtt oszlopra erősített táblát kell felállítani és a táblára valamennyi kóbor személy nevét rá kell vezetni, olyan személy a telephelyen nem tartózkodhatik, akinek a neve a táblára nincs kifüggesztve. [...]

---

[6] Csóti 2009. 159.

[7] Dupcsik 2009. 138.

Tilos a községről – a községre való járkálás, kóborlás, kéregetés, házalás. Bármely kóbor személynek, ha valamelyik községben vagy városban elintézendő dolga merül fel, úgy előbb a telephely illetékes községi bírótól eltávozásra engedélyt kell kérni.[...] *Rendes polgári foglalkozással rendelkező kóbor személynek, akik a gazdaságban, mint munkások, pásztorok, napszámosok stb. munkával tartják fel családjukat, írásbeli engedély nélkül, háboríthatatlanul mehetnek munkahelyükre.*

Kupecok, cenzárok,[8] *magukat alkalmi munkásoknak nevező csavargó, munkakerülő személyek, csak a fent leírt módon közlekedhetnek a járás területén.*

A kóbor személyekről készített kataszter egyik példányát kérem hatóságomhoz megküldeni.

Gyakori lopások, tolvajlások, lólopások bűnrészesei majdnem minden esetben csavargó kóbor személyek közrejátszásával mennek végbe."[9]

A levélre válaszként beküldött adatok a következők voltak:

Község neve	Összeírt kóbor személyek száma
Balatonberény	4 család 25 fővel
Balatonszentgyörgy	2 család 13 fővel
Böhönye	31 fő
Csákány	21 fő
Főnyed	11 fő
Hollád	7 család 29 fővel
Hosszúvíz	12 fő
Kéthely	84 fő
Libickozma	80 fő
Marcali	28 fő
Nagyszakácsi	8 család 32 fővel
Nemesdéd	20 fő
Sávoly	94 fő

[8] Az a személy, aki a jószágkereskedelemben hivatásszerűen vagy alkalmilag ajánlotta, közvetítette, elősegítette az üzletkötést, de maga sohasem vásárolt. Nevezték még *cincár*nak, *közvetítő*nek, *komendáló*nak, *szenzál*nak vagy nyelvújítás kori kifejezéssel *alkusz*nak is. A vásár élősdijének tartották. Közreműködött az alkuban, akár közvetlenül, akár úgy, hogy az önálló ügyletkötés szándékát színlelve, a megbízó érdekében az ár emelésére vagy csökkentésére igyekezett hatást kifejteni. Megbízásokat vállalt és azok teljesítése fejében díjat kötött ki magának. Tanácsot adott, a vásár adminisztrációját (pl. járlatlevél-kiváltás stb.) végezte. Magyar Néprajzi Lexikon, http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1103.html (2015. 11. 20.)

[9] MNL SML Marcali járás főjegyzőjének iratai, 1947. október 22.

Község neve	Összeírt kóbor személyek száma
Somogysámson	31 fő
Szegerdő	19 fő
Szenyér	21 fő
Tikos	3 család 14 fővel
Vörs	6 család 23 fővel

1. táblázat: Összeírt kóbor személyek száma
Forrás: MNL SML Marcali járás főjegyzőjének iratai 1947. október 22.

A jelentés alapján Balatonmária, Mesztegnyő, Nemesvid, Somogyszentpál községekben nem tartózkodott 1947-ben kóbor személy. Nikla körjegyzőség azt jelentette, hogy náluk kóbor cigány nem volt, csak letelepült, akiknek saját házuk, mezőgazdasági ingatlanaik voltak, kifogás ellenük nem volt.[10]

A későbbi korszakban is releváns társadalompolitikai vonatkozás, hogy a roma problémát hogyan tudta a kádári politika elhelyezni a maga bonyolult szövetrendszerében. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. június 20-i határozata megállapította, hogy az országban akkor élő nagyszámú roma különböző szociális helyzetben, színvonalon élt, integrálódásuk lassú és nehézkes volt.[11] Kádár véleménye szerint több tényező, mint például a lakosság szemlélete, a lakáskérdés megoldatlansága is gátolta a roma kérdés gyors megoldását.[12] Levéltári kutatás alapján dokumentálható, hogy a kommunista diktatúra idején sajátos erőszak következményeként modernizálódó magyar társadalom számára is megkerülhetetlen volt a cigány kisebbség helyzetének megváltoztatása a többség és a kisebbség érdekeinek egyeztetésével. Az új politikai irányt jelentő folyamatot döntően az MSZMP KB 1961. június 20-i határozata indította el.

Az 1960 előtti időszak fő jellemzője, hogy társadalmi szempontból 1945 nem hozott lényeges változást a romák életében, így értékeli ezt Dupcsik Csaba: *„A hatóságok folytatták korábbi civilizáló gyakorlatukat, csak éppen most már a totalitarisztikus állam kibővült eszköztárával. A korabeli nyilvánosságban elvétve bukkantak fel a cigányok. Ha mégis felbukkannak, akkor ezeket a diskurzusokat a civilizatorikus megközelítés szocialista változata uralta a rendészeti megközelítés erős, de bizonyos korlátok közé szorított pozícióival."*[13]

[10] Uo.
[11] MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö.e. Közli: Hajnáczky 2015. 117–121.
[12] MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö.e. Közli: Hajnáczky 2015. 114–116.
[13] Dupcsik 2009. 138.

Az MSZMP KB határozatának végrehajtásához az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Agitációs Propaganda Osztálya 1963. október 8-án egy szempontsort adott ki. A határozat óta eltelt idő egyben jelzi a végrehajtási nehézségeket is. A szempontsor elemzését azért tartom fontosnak, mert dokumentálja, hogy a roma közösség helyzetében még nem történt lényeges változás, a helyzetelemzési szempontok pedig a cigánykérdés bonyolultságát mutatják. A fő kérdéscsoportok a következők voltak:

I. Létszám és települési viszonyok

A leglényegesebb kérdés ebben a témakörben: *„A tanácsi szervek 1961 júniusában milyen összegű beruházást, felújítást eszközöltek a telepek kommunális ellátottságának növelése érdekében? Mit terveznek az 1964-es évre?"* A cigánytelepeket nem sikerült megszüntetni, az életfeltételek továbbra is rosszak voltak, hiányzott a járda, villany, vízvezeték, WC.

II. Foglalkoztatottság

Az alkérdések szerint a korszakban is létezett az alkalmi munkaviszony problémája, a munkanélküliség. A romák találkoztak az elutasító, diszkriminatív magatartással, létezett a munkahelyi fluktuáció, gond volt a cigány nők munkába állása. A cigány fiatalok szakmai képzettsége sem volt kielégítő, a felmérési szempontok a fiatalok szakmai képzésbe való bevonását is említették, ami közvetve az alapfokú képzés elégtelenségét is érintette.

III. Ipari üzemekben való alkalmazás

A roma dolgozók ipari üzemekben való alkalmazása a korszakban nem volt nagy mértékű. A szempontok között szerepelt a munkahelyi nevelés hatékonysága, a képzettség. A képzettség megszerzése a dolgozók iskolájában, a szakmunkás képesítés keretében volt lehetséges.

IV-V. Mezőgazdaság

A mezőgazdaságban az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek kínálták a romák számára a legtöbb munkaalkalmat. Az összeállítás szerint ez a munkalehetőség volt a korszakban a roma lakosság számára a legjobb, mert nem kívánt szakmai ismereteket, a mezőgazdasági munka elsősorban idényjellegű. A romák be is léphettek a termelőszövetkezetekbe, de a dokumentum szerint nem éltek folyamatosan a kínálkozó lehetőséggel. A ki- és belépésekre vonatkozó kérdés a fluktuációra utalt.

VI. Megélhetés

A cigányság hagyományos megélhetési formája a vándoripar és a hulladékgyűjtés volt. Mivel a szempontsor csak érintette a kérdést, feltételezhető, hogy ezek a tevékenységek már ekkor is bizonytalan anyagi forrást nyújtottak.

VII. Kulturáltság, iskolázottság

Összetett probléma volt a korszakban a romák kulturáltsága és iskolázottsága. A szempontsor utal a cigány tanulók iskolából való kimaradására, diszkriminatív megkülönböztetésére, az iskolai szegregációra. Ennek ellenére a szocializáció egyben a romák bevonását is jelentette az új szocialista társadalmi struktúrába, elsősorban a tömeg-szervezetekbe, a tanácsok munkájába. Az életszínvonal fokát mutatja az egészségügyi helyzet. Kifejezetten a cigányokat érintő egészségügyi, közegészségügyi intézkedések gyakorlatára is rákérdeztek, pl.: porozás, fürdetés, mozgáskorlátozás, stb. A cigány kultúra ápolásának kérdése azonban a szempontsorban elsikkadt.[14]

Az integráció érzékeny szociálpolitikai és pszichológiai folyamat. Az országos politika ugyan meghatározta annak tempóját, de a helyi hatások jelentősen módosíthatták a folyamatot. A politikai központtól távol lévő szórványtelepüléseken, kis falvakban nehezen kiszámítható az egymás mellett élő közösségek különböző mértékű súrlódási együtthatója miatt az integráció üteme. Ezt támasztják alá a megyei párt és tanácsi szervek dokumentumai is. Az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága és a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1963. december 29-én megtartott együttes ülésén foglalkozott a megye roma etnikumával kapcsolatos határozat végrehajtásával. A tárgyalt tájékoztató jelentés 2907 cigány családról és 14.257 családtagról tesz említést. A megye lakosságának 3,8%-a volt ekkor roma származású. 1959-ben 154 cigánytelep volt Somogyban, 1962-ben 123, amikor 1016 cigány személy költözött a megyébe. Ezekben az években 136 állami lakást utaltak ki a romák számára, 50 fő vett fel OTP, 20 fő egyéb kölcsönt házépítésre, 5-6 ezerre tehető azoknak a száma, akiknek többé-kevésbé elfogadhatóak voltak ekkor a lakáskörülményei. A munkaképes cigányok száma kb. 9 ezer fő volt, ami a roma lakosság 63,12%-a. Alkalmi munkaviszonyban volt 2600–2700 fő, vagyis 25,5%-uk. Ez a szám a korszakban nem minősült alacsonynak, a dokumentum szerint magyarázata a szegregáció, amit a jelentés eufemisztikusan fogalmaz meg: Az üzemek, vállalatok részéről nem csökkent a cigány dolgozók alkalmazásával szembeni ellenállás.

A roma integráció fontos összetevője az iskoláztatás. A 2928 tanköteles korú gyerek közül az 1963/64-es tanévben beiratkozott a tankötelesek 91%-a, a beiratkozottak 90%-a pedig rendszeresen járt iskolába. 260 fő egyáltalán nem, vagy csak esetenként látogatta az iskolát. Eltűnőben volt a többi gyerektől való megkülönböztetés, kevesebb lett a cigány padsorok száma. Az idősebb korosztályból 130–140 fő vett részt analfabéta tanfolyamokon. Az

[14] MNL SML Cigány határozatokkal kapcsolatos iratok 12. fond 1964.

egészségügyi ellátás változását mutatja a cigánytelepek ivóvíz ellátásának javulása, 1959–63 között a kézi kutak száma 254-re növekedett. Barcs I. és Balatonkiliti telepein vöröskeresztes alapszervezet, a többi telepen 87 vöröskeresztes aktíva tevékenykedett.

A jelentés szerint a pozitívumok tényszámai előremutatóak voltak, de a hátrahúzó regresszív tényekkel is számolni kellett. A nyomor továbbélésére utalt, hogy több olyan telep létezett a korszakban, ahol az egészségügyi feltételek kedvezőtlenek voltak. Rendkívül tarka volt a lakások berendezése, gyakran a legszükségesebb felszerelés is hiányzott. A legrosszabb viszonyok között a kóbor családok éltek, ezekben a családokban senki sem dolgozott tartós munkaviszonyban. A jelentés szerint a cigányok foglalkoztatását, munkába állását gátolta, hogy állandó munkára nem vettek fel romákat, létszámcsökkentés esetén pedig őket küldték el először. Az egészségügyi helyzet és a munkavállalás közötti összefüggéssel is foglalkozott a dokumentum. A romák gyakran a mások által nem kedvelt, alacsony kereseti lehetőséget jelentő munkákat kapták meg. Nagy részük a rendszertelen táplálkozás miatt gyenge fizikumú volt, ezért a nehéz fizikai munkát követelő munkahelyeket önkényesen ott hagyták. A munkahelyek vezetői, a szakszervezetek keveset törődtek a roma dolgozók, így a több gyereket eltartók gondjaival. A tisztasági mozgalom a roma közösség nevelésének általános eszközévé vált a megyében, 123 cigánytelepből 121 kapcsolódott be ebbe a kezdeményezésbe. A jelentés szerint azonban gyenge volt az eredmény, sok telepen nem használták az árnyékszéket, a szemetet szétdobálták, egyes helyeken a kút vizét szennyezték.[15]

Az MSZMP KB határozatának végrehajtása a Megyei Tanács és a Párt Megyei Végrehajtó Bizottságának együttes irányításával folyt. Az 1963. december 29-én és 30-án tartott együttes ülés és az ott a közös határozat végrehajtásáról elfogadott jelentést 1964. november 20-án értékelték. Ennek legfontosabb kérdéscsoportjai a következők voltak:

I. A cigányság házhelyhez juttatása és a házépítés támogatása. Barcs községben 78 házhelyet osztottak ki cigánycsaládoknak, azonban pl. Tabon a házhelyhez juttatást a lakosság ellenállása gátolta. Az állami segítségből 20 család kapott OTP kölcsönt 731.000 Ft értékben. Növekedett a saját erőből épült házak száma is, sőt, előfordult, hogy önerőből készpénzért vásároltak házat pl. a siófoki járásban 5 család.

II. Munkavállalás. Az értékelés szerint a munkavállalás ambivalens folyamat, a különböző állami vállalatok nem sokat tettek e téren. A termelőszö-

[15] Uo.

vetkezetekben a dolgozók ellenállása döntő jelentőségű volt, pl. Segesden nem alkalmaztak cigány dolgozókat.

III. Kulturális nevelőmunka, iskoláztatás. Elsősorban az iskolai képzés terén voltak eredmények, sikerült csökkenteni az iskolába nem járó cigánygyerekek számát. Ebben nagy szerepe volt a szülői munkaközösségeknek, akik sokat tettek az iskolába járás feltételeinek biztosításában (cipő, ruha, tanszer). A rendszeres iskolába járást azonban akadályozta a távoli lakóhely, a túlkoros cigánygyerekek nagyobb száma. A Tabi járásban 54 túlkoros gyerek volt az összesen 159 iskolaköteles gyerek között. Nem volt kielégítő az eredmény az analfabéták számának csökkenésében sem. Különösen a barcsi, csurgói, marcali, nagyatádi járásban lett volna szükség nagyobb erőfeszítésre, amihez a KISZ szervezetnek tulajdonítanak nagyobb szerepet.[16]

A következőkben Kaposvár, mint Somogy megye legnagyobb városának integráló hatását vizsgálom az itt és a környékén, a járásban lakó roma etnikum tekintetében. A korszakban Kaposváron élő romák helyzetét jellemző statisztikai adatok beszédesek: A város területén 147 cigánycsalád lakott 1968-ban, családtagokkal együtt számuk 711 fő. A munkaképes férfiak 73,6%-a (131 fő) állandó munkaviszonyban, 10,6%-a (19 fő) pedig ideiglenes munkaviszonyban dolgozott. Az állandóan dolgozó férfiak 23%-a százaléka volt szakmunkás, 1250 Ft-os átlagkeresettel. A roma nők munkába állása azonban sokkal nehezebb volt, mindössze 37%-uk vállalt állandó munkát, a szakmunkások aránya körükben 20%. A munkaképes férfiak közül 19-en űztek valamilyen szabad foglalkozást, pl. toll-, rongy-, gyógynövénygyűjtést, fakanálkészítést. A nem dolgozó munkaképes férfiak száma 28 (16%).

A Városi Bizottság jelentése megvilágítja azokat a fontos anomáliákat, és azokra a pozitív tényekre utal, amelyek lényegesek voltak az integráció szempontjából. A város roma lakossága 90%-ban a Vörös Hadsereg úti városrészben lakott, 10%-uk pedig a város különböző részén szétszórva. Az 1968-at megelőző 6-7 évben sokat javultak a romák lakáskörülményei, ami a jelentés szerint részben a romák építkezési kedvének a következménye. Sok család a már meglévő házát bővítette a tárgyalt időszakban, 147 család közül 114 lakott ekkor téglaházban (77,5%). 30 család építkezett OTP segítséggel, az OTP 2 millió forinttal támogatta ezt az akciót. Putrikban, kunyhókban lakott ekkor 30 család (20,47%). A családi házakban higiénikusabbak voltak a körülmények, mint a telepen élőknél, ahol hiányoztak a mellékhelységek, fapricscseken, rongyszőnyegen vagy a földön aludtak a gyakran 8-10 fős családok.

[16] MNL SML MSZMP Somogy Megyei Bizottsága VB ülése, 43. ő.e. 1963. december 29–30., 1964. november 30.

A Városi Bizottság jelentése szerint a romák integrálódásának legfontosabb alapfeltétele az iskolába járás javulása, a nyolc általános befejezése volt a korszakban. Az iskolakötelesek 20%-a csak néha, illetve egyáltalán nem járt iskolába az 1967/68-as tanévben, ez a szám pedig évről évre növekedett. A jelentés szerint az analfabéták száma újratermelődött, az analfabetizmus felszámolására a '60-as évek elején elindított mozgalom nem hozott a felnőttek között eredményt. A tárgyalt időszakban 131 (43,6%) analfabéta volt mintegy 300 fő 14 éven felüli cigány lakos között, célul tűzték ki, hogy a 20–40 éves korosztályban javítsák ezt az arányt. Az eredményes tanulást nehezítette a magyar nyelv gyenge ismerete, emiatt az alsó tagozat első három osztálya okozta a legtöbb gondot. Előkészítő tanfolyamokkal és az „óvodáztatás" fokozásával tervezték javítani a helyzetet. A középiskolában való tanulás szándéka korlátozott volt, mindössze 23 család foglalkozott a gondolattal. A továbbtanulás terepe az ipari iskola volt, a jelentés szerint a romák között élt az az előítélet, hogy gyermekeiket más középiskolába nem szívesen veszik fel. A kulturális élet más területeire vonatkozóan a jelentés az alábbi adatokat ismerteti: A felnőtt korú lakosságból 48 fő, az iskoláskorú generációból 37 fő volt könyvtárlátogató, 8 család járatott újságot. A technika fejlődésével a TV és rádiókészülékekkel rendelkező családok száma magas lett, 454 televízió és 43 rádió volt a családok tulajdonában.[17]

Az 1968. július 31-én született állásfoglalásában az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága az országos folyamatokat értékelve a következőket állapította meg: „[...] *a cigányokkal szembeni előítélet különböző megnyilvánulásai még mindig előfordulnak, a kétoldalú nevelő munka nem elég hatékony. A cigányok átnevelése, elmaradottságuk, több évszázados káros szokásaik, magatartásuk megváltoztatása az anyagi feltételek biztosítása mellett is hosszú, türelmes munkát kíván. A különböző erőfeszítéseket a cigányok nem egyformán fogadják. A beilleszkedőben lévő réteg élni kíván a lehetőségekkel, maga is részt óhajt venni sorsának javításában. Sokan vannak azonban, akik passzív szemlélői az érdekükben tett intézkedéseknek, sőt gátolják a helyes törekvéseket. Sok cigány család fejlődése megindult, de többségük helyzetében lényeges változás még nem következett be.*"[18]

Mindeközben Kaposvár roma lakosságának helyzete folyamatos odafigyelést követelt a város vezetésétől. A Városi Párt és Tanács Végrehajtó Bizottságának együttes ülésein 1963-ban, 1966-ban és 1968-ban is foglalkoztak az MSZMP 1961. június 20-án kelt határozatával, illetve annak végrehajtásával. A városi vezetés a 38/1968/V17. számú együttes határozat vég-

[17] MNL SML MSZMP Kaposvár Városi Bizottság, 1968. augusztus 17. 161–194.

[18] MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő.e. Közli: HAJNÁCZKY 2015. 169–176.

rehajtásával kapcsolatos kérdésekre 1970-ben tért vissza, ezután pedig egy összegző tájékoztató jelentés készült 1972-ben Kaposvár roma lakosságának helyzetéről, melynek legfontosabb megállapításai a következők voltak:

- a romákat különböző módszerekkel be kell vonni a munkába, a közéletbe,
- a roma gyermekek iskoláztatása kiemelt feladatként kezelendő,
- fel kell számolni a romák szociológiai helyzetéből származó ellentmondásokat, mint pl. rossz lakás- és egészségügyi viszonyok, a kulturáltság emelése, a köztörvényes rend megsértéséből fakadó bűnözés csökkentése.[19]

Egy konkrét példa a jelentésből: „[...] *A cigánytelep alsó és felső részre oszlik. Az alsó telep higiéniás viszonyai változatlanok a korábbi évekhez képest. Minden család földes szobában él, az ajtók, az ablakok erősen rongáltak. Általában családonként egy ágy van, egyes helyeken még asztal sincs. A felső telepen már bizonyos fejlődés tapasztalható. Az itteni épületek belső higiéniája kielégítő. Fejlődés még: az ásott kút helyett kifolyó csapos közkút van a telepen.* [...] *A cigány lakosság szociális segélyezéséről is megfelelő mértékben gondoskodik a városi tanács. Az egészségügyi osztály és a gyámügy az idei évben is rendszeres támogatásként 50 000 forintot juttatott a szociális segélyezésre.*"[20]

A Minisztertanács 1976. június 3-i határozata összecseng a Kaposvári Párt és Tanács VB ide vonatkozó határozatával, ami rámutatott, hogy a megoldandó problémák és feladatok országos viszonylatban egyformák. 1977. július 13-i keltezéssel tájékoztató jelentés készült a cigánylakosság helyzetéről és a tanácsi szerveknek a cigánylakossággal kapcsolatos tevékenységéről szóló 3/1974. (I. 2.) és a 33/1976. (II. 17.) vb. sz. határozat végrehajtásáról. A jelentés nagyrészt a megyei összegzésre támaszkodott, a Kaposvárra és a kaposvári járásra vonatkozó tények közül ki kell emelni a következőket:

„*Az 1976/77-es tanévben 53 harmadéves, 57 másodéves, 107 első éves tanult a szakmunkásképző intézetekben, a cigány szakmunkástanulók közül 84 fő kollégiumi ellátásban részesült.* [...] *A legeredményesebb munkát a kaposvári járásban végezték. A különböző felnőtt oktatási formákban 102 fő vett részt az 1976/77-es tanévben. Az 1975/76-os tanévben 77 fő végezte el a 8. osztályt.*"[21]

---

[19] MNL SML MSZMP Kaposvár Városi Bizottság, 1972. 12. 22. Összegző tájékoztató 19. 97–124.

[20] Uo.

[21] MNL SML Tájékoztató Jelentés 3/1974.I.2./VB. és 33/1976.II.17. VB. határozat végrehajtásáról

A jelentés végén olvasható összegzés megállapításai alapján kirajzolódnak az integráció tendenciái: *„A cigánylakosság helyzetének javítására tett központi és helyi intézkedések számottevő eredménnyel jártak: a cigánylakosság társadalmi beilleszkedésének üteme azonban még nem kielégítő. Ez bizonyos mértékben rajtuk is múlik. Nagyobb gondot kell fordítani a lakásba költözőknek a lakások álagának megóvására, a helyi tanácsoknak erre a munkára a cigány lakosságot egyre inkább ösztönözni kell. [...] El kell érni, hogy a tankötelesek rendszeresen járjanak iskolába, mind nagyobb arányban végezzék el az általános iskolát és az arra alkalmasak kapjanak támogatást a továbbtanuláshoz. Segíteni kell a cigány felnőtteket, hogy az iskolai rendszerű oktatás keretében pótolják hiányzó ismereteiket. [...] Különösen a helyes életmód kialakítására, az alapvető egészségügyi előírások betartása, a személyes és környezeti tisztaság, valamint a családtervezés fontosságának megismertetésére és az alkoholizmus elleni felvilágosító munkára kell nagy figyelmet fordítani."*[22]

1979-ben az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya is jelentést készített a magyarországi cigány lakosság helyzetéről:

„A jogsértők elleni rendőri fellépés a cigány lakosság beilleszkedését is segíti, ezért a Belügyminisztérium folyamatosan értékeli a cigány személyek bűnözését. Nyilvántartása szerint a cigánylakosság bűnözési aránya 1974–1977 között kétszer akkora volt, mint az ország lakosságához mért aránya. Feltűnően nagyarányú a fiatalkorú cigánylakosok bűnözése. Az összes fiatalkorú elkövető 16,3%-a cigány."[23]

Az 1961-es párthatározat után eltelt 21 évet értékelve, 1982. 06. 18-án az MSZMP kaposvári bizottsága VB ülésén ismételten foglalkozott a roma lakosság helyzetével, melyen az eltelt időszak vonatkozásában távlatosan kívánták felmérni a roma lakosság integrálódási fokát. A közvélemény befolyásolta a hozzászólók állásfoglalását, többen használták a cigány bűnözés kifejezést, amivel kapcsolatban statisztikai adatokat is említett az egyik hozzászóló: *„A városban a népességi arányuk 2,7–3%, bűnözési arányuk 5,9%. A járásban még rosszabb a helyzet. 10,2% a népességi arány 17,8% a bűnözési arányuk."*[24]

Az egyik hozzászólás szerint az irányító szervek összehangolt munkájával lehet a romák helyzetén javítani, felhasználva a közvélemény támogatását is. A hozzászóló tömören összefoglalta az eredményeket és a további feladatokat is: *„A cigánykérdéssel differenciáltan kell foglalkozni, szinte csoportokra, családra, egyénre lebontva. Kiemelt feladat legyen a fiatalokkal való fokozottabb törődés, a nevelés, megelőzés vonatkozásában."*[25]

---

[22] Uo.

[23] MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ő.e. Közli: HAJNÁCZKY 2015. 272–282.

[24] MNL SML MSZMP Kaposvár Városi Bizottsága VB. 1982. 1986. június 18. 137. 1–27.

[25] Uo.

A kérdés tárgyalása során az alábbi megyei vonatkozású statisztikai adatokat is figyelembe vették. A táblázatok elemzésekor a következő trendek bontakoznak ki, melyek természetesen térben és időben jelentős különbségeket mutatnak. Somogy megyében sok roma szórványban élt, miközben az összlakossághoz viszonyítva növekvő volt a roma lakosság aránya. Az adatok alapján azonban megállapítható hogy a romák iskolázottsága, valamint foglalkoztatottsága a Kádár-korszakban lassan javuló arányokat mutatott.

Megnevezés	Cigánylakosság száma és az össznépességhez viszonyított arányuk				Családok száma	
	1973		1979		1973	1979
	Szám	%	Szám	%		
Barcs város és környéke	2346	7,5	2743	9,6	475	644
Kaposvár járás	4442	6,9	5748	10,1	875	1194
Marcali járás	2947	4,3	2964	6,0	641	621
Nagyatád járás	3019	6,8	3698	9,2	640	751
Siófok járás	1403	2,4	1504	2,7	301	377
Kaposvár város	1195	1,8	2100	2,7	272	380
Marcali város	-	-	710	4,6	-	137
Nagyatád város	167	1,6	148	1,2	37	36
Siófok város	518	2,4	720	2,7	87	120
Megye összesen város	16037	4,4	20335	5,6	3328	4260

2. táblázat: A cigány lakosság népesedési helyzetének területi alakulása
Forrás: MNL SML MSZMP Somogy Megyei Bizottsága, 1981. szeptember 16-i ülésének jegyzőkönyve

Intézmény	1973/74. tanév létszám, fő	1980/81. tanév létszám, fő
Óvoda	220	1140
Általános iskola	3620	3968
– napközis	666	1531
– tanulószobás	-	207
– gyógypedagógiai intézményben tanul	358	1003
Szakmunkásképző	80	229
– ipari	18	46
– mezőgazdasági	4	53
– kereskedelmi		

Intézmény	1973/74. tanév létszám, fő	1980/81. tanév létszám, fő
Középiskola		
– gimnázium	2	5
– szakközépiskola	14	21
Összesen tovább tanultak	118	354
Ebből diákotthonban elhelyezett	-	124

3. táblázat: A cigánytanulók iskoláztatásának főbb adatai
Forrás: MNL SML MSZMP Somogy Megyei Bizottsága, 1981. szeptember 16-i ülésének jegyzőkönyve

A tanulmány a múlt és a jelen gondjaival, a cigánykérdés történelemtudomány számára fontos társadalompolitikai kérdéseivel foglalkozik. A cigányság történelme, társadalma, amely hálózati modellként is értelmezhető, több vektorú, bonyolult probléma, multi- és interdiszciplináris jellegű, demográfiai, szociológiai, politológiai kutatásokat is indukál. Ezek a kérdések a továbbiakban önálló vizsgálódást, kutatást követelnek.

Felhasznált források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö.e.
MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő.e.
MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)
NL SML Alispáni iratok 16509/1937.
MNL SML 18045/1947 K 16527/2-1935., 1625/1-1935.
MNL SML Alispáni iratok 18045/1947., 6102/5/1946.
MNL SML Alispáni iratok 18045/1947.
MNL SML Marcali járás főjegyzőjének iratai, 1947. október 22.
MNL SML MSZMP Kaposvár Városi Bizottság, 1968. augusztus 17., 1972. december 22.
MNL SML MSZMP Somogy Megyei Bizottsága VB ülése, 43. ő.e. 1963. december 29–30., 1964. november 30.
MNL SML Cigány határozatokkal kapcsolatos iratok 12. fond 1964.
MNL SML Tájékoztató Jelentés 3/1974.I.2./VB. és 33/1976.II.17.

Felhasznált irodalom

BERTALAN 2014 = Bertalan Péter: A társadalmi hálózatok peremén. In: Birher Nándor – Bertalan Péter (Szerk.): *Hálózatokban*. Oktker-Nodus Kiadó, Veszprém 2014. 200–220.

CSÓTI 2009 = Csóti Csaba: Adalékok a Somogy megyei cigányság 1945–1949. évi történetéhez. In: Bősze Sándor (Szerk.): *Somogy megye múltjából 2008*. Levéltári Évkönyv 39. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2009. 155–170.

DUPCSIK 2009 = Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

LADÁNYI 2009 = Ladányi János: *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig*. MTA Történettudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2009.

MAJTÉNYI – Majtényi 2012 = Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Libri Kiadó, Budapest, 2012.

HAJNÁCZKY 2015 = Hajnáczky Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek." Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

Slachta Krisztina

A MÚLT JÖVŐJE

A berlini Stasi-iratokat őrző levéltár, a BStU jövőjére vonatkozó tervek, elképzelések, viták[1]

A Stasi,[2] a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium tevékenysége, történetének, módszereinek, struktúrájának a feltárása máig központi feladata a második német diktatúra tudományos feldolgozásának, és alapja a közéleti diskurzusnak. A kutatást alapvetően azok a jellegzetességek határozzák meg, amelyek egyúttal megkülönböztetik a keletnémet állambiztonságot az összes többi kelet-európai állam egykori belügyi szervétől.[3] E sajátosságok ismeretében válik érthetővé az is, miért egészen eltérő az egyes országokban az állambiztonsági iratok kutathatósága, feldolgozottsága, illetve az iratok szerepe az emlékezetben és a közbeszédben. A Stasi állományát, intézményi struktúráját és technikai felkészültségét tekintve sokak szerint a legjobb de – az ország lakosságszámához viszonyítva – mindenképpen a legnagyobb állambiztonsági szervezet volt a szocialista táborban, és példa nélküli módon sikerült megvalósítania a társadalom szinte teljes körű megfigyelését. Ezt a német nyelvhasználat a „flächendeckende Überwachung", vagyis a „mindent-lefedő megfigyelés" szókapcsolattal, állam és állambiztonság összefonódását pedig az „Überwachungsstaat", azaz a „megfigyelő állam" kifejezéssel fejezi ki. Ezzel szemben a többi szocialista ország, így pl. a magyar állambiztonság, a korszak jelentős részében „csak" a Belügyminisztériumba ágyazottan, az NDK-belihez képest általában sokkal kisebb létszámmal működött, és sokkal kevesebb embert tartott megfigyelés alatt.[4]

---

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 MfS, Ministerium für Staatssicherheit, a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma.

3 Cseh 2012

4 Zsidai 1999. 285–297.

A keletnémet állambiztonsági szerv emlékezete nehezen választható szét az NDK történetétől, olyannyira, hogy a Stasira vonatkozó tudományos és ismeretterjesztő munkák, vagy akár művészi alkotások túlsúlya mára már az keletnémet állampárt, a SED jelentőségét is háttérbe szorítani látszik. Mégsem tekinthetünk az Állambiztonsági Minisztériumra úgy, mint egy mindenható, „állam az államban" szervezetre. Az intézménytörténet, a szervezeti struktúra, a megfigyelés és bomlasztás módszereinek feltárása közben nem szabad elfelejtenünk, hogy annak működését, feladatait mindig is az állampárt és annak vezetői határozták meg.[5] Az azonban vitathatatlan, hogy a Stasi mind a párttól, mind pedig a Moszkvából kapott általános feladatait szisztematikusan tökélyre fejlesztett rafináltsággal és saját fontosságát is demonstrálva a túlteljesítés kényszerével hajtotta végre.

Tény, hogy a keletnémet állambiztonság szerteágazó tevékenysége, az élet minden területére beszivárgó működése az egész ország, de még az NSZK egy részének életét is átszőtte, sőt, kiterjedt a baráti szocialista országokra is.[6] E mindent-átszövő jelenlét miatt szinte lehetetlen bármilyen, az NDK történetével foglalkozó tudományos igényű vagy ismeretterjesztő munkát, kiállítást, múzeumot a Stasi szerepének említése nélkül szervezni, illetve működtetni. Nem meglepő az sem, hogy az egykori NDK területén lévő szövetségi államok, városok, és azok múzeumai, egyetemi tanszékei, kutatóintézetei sokkal nagyobb érdeklődéssel fordulnak „saját" diktatúrájuk és annak mindenható állambiztonsága felé, mint teszik azt a nyugati országrész intézményei.

A BStU szerepe, tevékenysége

A keletnémet állambiztonsági szervek történetének szisztematikus tudományos feldolgozását és széleskörű ismertetését a BStU[7] levéltára, illetve az intézet Képzés és kutatás (Bildung und Forschung) részlege végzi.[8] A keletnémet rendszerváltás sajátosságai következtében a berlini levéltár a többi egykori szocialista országhoz képest jóval korábban, már 1992-ben megnyitotta kapuit. Ez a helyzet a német gyakorlat elsőbbségét, nemzetközi példaként

5 GIESEKE 2001. 95.

6 Bővebben lásd: SLACHTA 2016

7 Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Az Egykori NDK Állambiztonsági Szerveinek Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott Hivatala, továbbiakban: BStU.

8 http://www.bstu.bund.de/DE/Home/home_node.html (2016.06.05.)

való követését is megalapozta. Az 1990-ben alapított BStU-t eredetileg tíz éves mandátummal, mint „különleges hivatal" alapították, melyet előbb tíz, majd végül újabb tíz évre hosszabbítottak meg. Az intézmény jövőjével kapcsolatos viták, illetve kikristályosodó irányelvek és tervek az állambiztonsági iratokat őrző társlevéltárak[9] jövőjével kapcsolatban is irányadóak lehetnek. A BStU helyzete több szempontból is eltér a magyar és a többi egykori szocialista országok állambiztonsági szerveinek történetét, iratait feldolgozó levéltáraktól.[10] Az egykori MfS önálló minisztériumként működött, függetlenül a rendőrséget és a közigazgatást irányító Belügyminisztériumtól, így annak iratállományát is jóval egyszerűbb volt elkülöníteni a többi állami szervtől. Azok a keletnémet iratok, melyek az 1989-es év végi iratmegsemmisítési lázban nem semmisültek meg, fizikailag is az egykori MfS épületeiben maradtak, így nemcsak Berlinben, hanem a Stasi vidéki kirendeltségein is szinte „csak" a táblát kellett kicserélni: Stasi helyett Stasi iratokat őrző levéltár. Ez részben megmagyarázza azt is, hogy miért nyíltak meg olyan példátlanul gyorsan ezek a levéltárak a többi egykori szocialista országhoz képest. A felbomló szocialista államszervezetet a nyugatnémet közigazgatás vette át, a feloszlatott állambiztonság feladatait – mint a hírszerzés és a kémelhárítás – pedig a BND, az NSZK hírszerző szerve vitte tovább. Ennek köszönhetően a német gyakorlatban nem létezik továbbszolgáló állomány, ami az iratok szabadabb és gyorsabb kutathatóvá válását jelenti a gyakorlatban.

A BStU hivatal, a levéltár és a kutatóintézet munkájáról a kétévente kötelezően kiadott tevékenységi beszámolók adnak pontos tájékoztatást.[11] Ezekben az állampolgári és hivatali információkérések statisztikája mellett az ismeretterjesztő tevékenységet, a tudományos konferenciákat, friss publikációkat, legújabb kutatási eredményeket ismerhetjük meg, illetve az újabb kutatási irányok és új nézőpontok is helyet kapnak a kiadványokban. Az említett Képzés és kutatás osztály feladata a tudományos igényű feldolgozás, a kutatás, a forráspublikálás, sőt, a fiatalokat megcélzó ismeretterjesztő képzési programok kidolgozása is.

A BStU levéltár kutatási osztály tevékenységének sajátossága, hogy a német felsőoktatási rendszerben a 20. századi német történelem oktatása és kutatása csak az utóbbi években kezdett néhány egyetemi intézetben, jellem-

---

[9] Az egykori szocialista országok állambiztonsági iratait őrző levéltárak együttműködéséről lásd: http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/AufarbeitungImAusland/Europaeisches-Netzwerk/_node.html (2016.07.02.)

[10] CSEH 2010; CSEH 2014

[11] http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/Taetigkeitsberichte/_node.html (2016.06.05.)

zően az egykori keletnémet területeken, az NDK és annak története felé fordulni. Ennek következtében historiográfiai szempontból is megkerülhetetlen a BStU,[12] hiszen a keletnémet állambiztonsági szervek történetével foglalkozó legnevesebb kutatók, mint például Jens Gieseke, Hubertus Knabe, Georg Herbstritt, Helmut Müller-Enbergs, Ilko-Sascha Kowalczuk mind a hivatal kutatóintézetében dolgoztak, vagy dolgoznak jelenleg is. Aprólékos és alapos munkájuk nélkül lehetetlen volna mindaz az újraértelmezés, átértelmezés, mélyebb vagy konkrétabb, például társadalomtörténeti,[13] pszichológiai,[14] szociálpszichológiai,[15] vagy regionális kutatás,[16] melyek új irányként jelentek meg az utóbbi évek kutatásai között, az első évtized primer kutatásaira építve.

A levéltár munkatársainak kutatási eredményei több, saját kiadású tudományos sorozatban jelennek meg. Az alapvető információkat az *Állambiztonság anatómiája, történelem, struktúra, módszerek* című, *MfS-kézikönyv* alcímű, máig folyamatosan bővülő sorozat tartalmazza.[17] Az egyes kötetek a Stasi felépítése szerint haladnak: minden főosztály, illetve minden nagyobb szervezeti egység működése, tevékenysége egy-egy külön kötetben kap helyet. A kutatómunka újabb eredményeit a berlini Ch. Links Kiadóval közösen adják ki, ebben a sorozatban jelentek meg olyan nélkülözhetetlen munkák, mint pl. az *Állambiztonsági szótár*,[18] *Az MfS nyugati tevékenysége*,[19] illetve a besúgóhálózatról szóló, részletes adatokat is tartalmazó három kötetes összefoglaló munka,[20] valamint a széles közvélemény tájékozódását is segítő *MfS-Lexikon*.[21]

A Stasi történetét a nagyközönség számára is bemutató legnagyobb intézmény, az állambiztonsági szerv korábbi központja, a kelet-berlini Magdalenenstraße – Normannenstraße által határolt hatalmas, egykor álcázott és elzárt területen van. Az épületkomplexum egy részében, az egykori Stasi irattárban jelenleg a BStU levéltára található. Itt őrzik a berlini központ (Zentralstelle) iratállományát, valamint itt zajlik az állomány rendszerezé-

12 SLACHTA 2014. 170–175.

13 Például: GIESEKE 2007

14 Például: SÜß 1998

15 Például: PINGEL – SCHLIEMANN 2003

16 Például: TESKE 2006

17 Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden. MfS-Handbuch. Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Berlin. 1993 óta a sorozat kiadása folyamatos.

18 SUCKUT 2001

19 KNABE 1999

20 MÜLLER – ENBERGS 2001

21 ENGELMANN 2011

se, állagmegőrzése, digitalizálása, restaurálása is. Az épületegyüttes másik részében, az egykori teljhatalmú miniszter, Erich Mielke és közvetlen munkatársainak irodáit és rezidenciáját is magába foglaló központi épületben található az ún. Stasi-múzeum. Az hatalmas érdeklődés miatt már 1992-ben megnyílt a kiállítás, 2011-ben újjászervezték és felújították, és 2012. január 15-én, a Stasi központ megrohamozásának 21. évfordulóján, a Stasi iratok nyilvánosságának „születésnapján" nyitotta meg újra kapuit a látogatók előtt.[22] Az új kiállítás sok elemet megőrzött a korábbiból, viszont sokkal nagyobb teret kapott a keletnémet hétköznapok, a katonai nevelés, a párt- és a tömegszervezetek, a korabeli propaganda bemutatása.

A BStU szerepe és jövője körüli, alapvetően politikai jellegű viták nem, vagy csak nagyon nehezen választhatók szét az NDK emlékezete körüli közéleti, és/vagy tudományos, alapvetően pedig történetpolitikai diskurzustól. Leegyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy a Stasi uralja az NDK, a kommunizmus, a kommunista diktatúra emlékezetének gyakorlatilag teljes palettáját. Ahogyan 1990-ig igényt tartott az ország minden szegmensének, a lakosság minden rétegének, sőt, a német-német kapcsolatok és a külkapcsolatok teljes körű ellenőrzésére, mintha joggal tart(hatna) igényt az NDK-val kapcsolatos teljes nemzeti emlékezet meghatározására.

A fennmaradt iratállományt és egyéb megfigyelési dokumentumokat kezelő levéltár, illetve a szövetségi megbízott és hivatala azonban nem fedi le kizárólagosan a Stasi örökségét. Így nem állíthatjuk, hogy monopolizált a Stasi emlékezetére vonatkozó mindenkori, politikai és/vagy történészi diskurzus. A keletnémet állambiztonságra vonatkozó emlékezet meghatározó szereplői az intézmények és a politikai aktorok mellett az egykori áldozatok által létrehozott szervezetek, valamint azon emlékhelyek – jellemzően egykori börtönök vagy állambiztonsági épületek – és az azokban látható kiállítások. A diskurzus leginkább átpolitizált szeletét éppen az adja, hogy a legtöbb civil jellegű szervezet azokból a csoportosulásokból jött létre, melyek az 1989-es év folyamán aktívan részt vettek a „friedliche Revolution"-ként emlegetett rendszerváltásban, illetve az állambiztonság épületeinek őrzésével, majd elfoglalásával igyekeztek az iratmegsemmisítéseket megakadályozni. Ily módon pedig a Stasi emlékezete nemcsak a keletnémet állam és a kommunista diktatúra emlékezetével, hanem a rendszerváltás örökségének és örököseinek kijelölésével is összemosódik.[23]

---

[22] Elfter Tätigkeitsbericht 2013. 80.

[23] A téma szinte teljes körű feldolgozása egy több mint 700 oldalas munkában jelent meg a közelmúltban, melyben a politikai szereplők, az emlékhelyek és a civil szervezetek szerepe, történelempolitikai vonatkozásai is megjelennek: RUDNICK 2011

A BStU jövőjével kapcsolatos tervek, javaslatok

A levéltár több mint 111 folyókilométernyi iratot őriz, melynek ca. 95%-a már feldolgozott és kutatható, ezen túl pedig mikrofilmek, hang- és filmfelvételek teszik ki az állományt.[24] 1990 óta 7.043.748 beadvány és kutatási kérelem érkezett be, ezek közül 3.112.878 volt állampolgári kérés. A hivatal az állampolgári információs kárpótlás elősegítése érdekében megtartotta a Stasi vidéki intézményi struktúrájának megfelelő szerkezetet, vagyis az egykori keletnémet körzetekben kihelyezett állambiztonsági egységek helyén, 12 vidéki és 2 berlini kirendeltségen, összesen 1.600 munkatárs dolgozik. Az intézmény jövőjére vonatkozó kérdések és tervek tehát nem csak az iratállomány, a kutatási feltételek és a kutathatóság, hanem az épületkomplexumok, a levéltáros, kutatói, valamint adminisztratív munkatársak, a megkezdett kutatási projektek sorsát is érintik.

Az állambiztonsági iratok iránti töretlen érdeklődést mutatja, hogy csak 2015-ben 62.500 állampolgári, 1.300 kutatói és média, 13.300 hivatalos (többségében átvilágítási) és 4.700 rehabilitációra vonatkozó kérelem érkezett be a levéltárhoz, mely a korábbi évekhez képest növekedést jelent. A két és fél évtizeden át tartó töretlen, sőt, növekvő állampolgári, kutatói- és médiaérdeklődés egyértelműen alátámasztja az intézmény fontosságát, ami a működés meghosszabbításának tárgyalásakor mindeddig szinte önmagában elegendő érv és ok volt. A kérdés azonban hosszú évek óta adott: a hosszabbítások után mikor és milyen formában alakul majd át a BStU hivatala?

A német szövetségi parlament (Bundestag) 2014 júliusában megbízást adott egy szakértői bizottság felállítására, melynek feladata a BStU jövőjével kapcsolatos érvek, vélemények, tervek összefoglalása, irányelvek kidolgozása, végső soron pedig egy javaslatcsomag összeállítása volt.[25] A szakbizottság két éves mandátuma idején számos történész kutatót, levéltárost, jelenlegi és volt intézményvezetőt hallgatott meg, ami alapján 2016 áprilisában benyújtotta záró jelentését.[26] A nagy várakozással várt jelentés beadását követően két héttel, a szövetségi Kulturális Minisztérium vitát szervezett meghívott résztvevők számára, melyen a korábbi hivatalvezető, Marianne Birthler és a jelenlegi, Roland Jahn is jelen voltak. A többségében professzorokból

[24] http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html;jsessionid=F8A28C57D40D10BE8C24D49C166AF2C0.2_cid354 (2016.06.08.)

[25] https://www.bundestag.de/bundestag/gremien18/nachhaltigkeit/kw27_de_stasiunterlagen/285588 (2016.06.08.)

[26] http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/18/080/1808050.pdf (2016.06.08.)

álló bizottság munkájának minden mozzanata, az összes szakvélemény, valamint a zárójelentés és a vita is elérhető a szövetségi parlament honlapján.[27]

A jelentésben foglalt javaslatok elsődleges célja az állambiztonsági iratok kezelésének jövőre vonatkozó lehetőségeinek meghatározása, legfontosabb szempont pedig a felnövekvő nemzedékek számára is elérhető és befogadható koncepciók és irányelvek kijelölése volt. Azon fiataloknak, akik már nem tapasztalták meg személyesen a kommunista diktatúrát, az állambiztonsági iratok megismerése, a dokumentumokra épülő képzési programokon való részvétel az egyik legfontosabb lehetőség arra, hogy kézzelfogható közelségbe kerülhessen szüleik, nagyszüleik mindennapjaival. Ennek értelmében a Stasi-iratok nyilvánossága, hozzáférhetősége, azok intézményi keretek között való bemutatása és oktatási programok kidolgozásának biztosítása elsődleges szempont volt a bizottság munkájában is.

A BStU alapításakor elsősorban az állambiztonsági iratok biztonságos tárolása, kutatásra és állampolgári betekintésre való előkészítése, az elsődleges tudományos feldolgozás megkezdése volt a hivatal feladata. A működésére vonatkozó, 1990-ben hozott ún. Stasi-törvény ugyan már többször módosult,[28] mégsem alkalmas mindazon feladatkörök meghatározására, melyek az 1990 óta teljesen átalakult, számtalan szereplővel kibővült, történeti emlékhelyek, tudományos feldolgozást végző intézmények, civil szervezetek sokaságával tarkított emlékezet-vidéken megújult szerepkörben jelölhetné ki a hivatal jövőjét.

Az iratok kezelésének és kutathatóságának legfőbb alapja, az iratnyilvánosság szimbolikus tartalma a keletnémet rendszerváltás történetében gyökerezik. Az ún. békés forradalom, az 1989 őszén lezajlott események egyik legfontosabb eredménye, illetve a forradalom emlékezetének legfontosabb eleme éppen az, hogy a tüntető állampolgárok maguk foglalták le és védték meg a Stasi-iratokat a megsemmisítéstől és követelték azok teljes körű nyilvánosságát. A BStU hivatala ennek az országos méretű tömegmozgalomnak köszönheti létezését, az iratnyilvánosság pedig a német közvélemény számára sokkal nagyobb szimbolikus tartalommal bír, mint bármelyik másik egykori szocialista országban, ahol főként inkább a tudományos érdeklődés, a történeti kutatások számára fontos azok elérhetősége. A szakbizottság megbízatásában is szerepel ez a kitétel, és a jelentésben is folyamatosan visszaköszön az iratok állampolgári és tudományos kutatások számára való hoz-

[27] https://www.bundestag.de/bstu (2016.06.08.)

[28] http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/Rechtsgrundlagen/StUG/stug_node.html (2016.06.08.)

záférhetőségének biztosítása, aminek a szervezeti átalakulások során sem szabad csorbulnia.

A bizottsági jelentés egyben értékeli is a BStU eddigi munkáját, miszerint a hivatal magas szinten és általános megelégedésre végezte tevékenységét, az egyesített Németországban kollektív megbékélés felé segítette a diktatúra áldozatait, sőt, az egész társadalmat. Az áldozatok számára a hivatal nem csak mint levéltár, hanem a kárpótlási és rehabilitációs kérelmek intézőjeként az igazságszolgáltatás és a történelmi jóvátétel intézményes letéteményeseként jelenik meg. Ezt tükrözi a BStU vezetőjének hivatalos megnevezése, a szövetségi megbízott fogalma is, melynek funkciója leginkább az ombudsmani hivatalhoz hasonlítható a magyar joggyakorlatban. A jelentés azonban nem tér ki a jelenlegi szövetségi megbízott, Roland Jahn személyét a korábbi években ért kritikákra, miszerint a vezetése alatt csak még bürokratikusabb, átláthatatlanabb és nehézkesebb lett a hivatal működése, miközben ő maga kvázi NDK-ás „celebbé" válva egyszemélyes intézményként uralja a közvéleményt.

A jelentés egészén végigvonul az a szemlélet, ami egyben a hivatallal és az állambiztonsági iratok kezelésével kapcsolatos általános politikai akaratot is tükrözi: a múlt feltárása és megismerése a társadalom egészséges működésének záloga, tehát nem csak levéltárosi, logisztikai, de még csak nem is kizárólag tudományos kérdés. A szakbizottság öt fő témában foglalt állást, elsőként az iratok sorsára vonatkozóan. Javaslatuk szerint az iratok kutathatóságát továbbra is biztosítani kell, az állomány pedig maradjon jelenlegi tárolási helyén, vagyis az egykori Állambiztonsági Minisztérium központi épületegyüttesében, ahol biztonságosan tárolható, és a feldolgozás és restaurálás is zavartalanul folytatódhat. A bizottsági tervezet legfőbb eleme azonban éppen az, hogy a BStU szervezetileg 2021-ig olvadjon egybe a Szövetségi Levéltárral (Bundesarchiv), azzal a kitétellel, hogy a Stasi-iratokat őrző részleg tevékenységében és szervezetileg is önálló maradjon, megtartva a levéltárosi személyzeti állományt. A javaslat rámutat arra is, hogy a szervezeti átalakulás során fenntartandó egységek egyben a különböző iratkezelési módokat is tükrözik: míg a Szövetségi Levéltárban a német állam(ok) működése során keletkezett általános dokumentumokat tárolnak, melyek a személyiségi jogokra vonatkozó törvényi szabályozások betartásával gyakorlatilag korlátozás nélkül kutathatóak, addig a Stasi-levéltár állományában lévő iratok vonatkozásában továbbra is az 1990-ben elfogadott, az áldozatok védelmét elsődleges szempontként kezelő törvény marad érvényben. A bizottság a szervezeti átalakulás pontos megtervezésére egy, a két intézmény által közösen felállított koordinációs munkacsoport életre hívását javasolja.

A dokumentumban az állambiztonsági iratok nyilvánosságának szimbolikus jelentőségére hivatkozva javasolják a vidéki kirendeltségek megtartását a jelenlegi struktúrában, vagyis a jövőben a Szövetségi Levéltárba integrálódó Stasi-levéltár irányítása alatt, és nem az egyes szövetségi országok hatáskörébe utalva. Támogatják, hogy szövetségi tartományonként egy-egy összevont egységet hozzanak létre, hogy az állampolgári kérések kiszolgálása során ne sérüljön az iratokhoz való hozzáférés joga, de csökkenjenek a széttöredezett intézményi struktúrából fakadó költségek és bürokratikus terhek. Ezzel együtt hangsúlyozták, hogy egyik vidéki kirendeltségen sem felelnek meg az iratok tárolási körülményei a modern levéltári követelményeknek, ami több helyen is sürgősen megoldandó feladatot jelent.

Az egykori minisztériumi, Magdalenenstraße – Normannenstraße-i épületkomplexum jövőbeli hasznosítását egyrészt lefedi az iratállomány további tárolására tett javaslat, másrészt az itt működő különböző civil szervezetek, kutató intézetek szorosabb integrálását, tevékenységük összehangolását javasolják. A terület egyre inkább a tudományos feldolgozás és az ismeretek széles körben való terjesztésének centrumává válna, mivel a jelentés a BStU jelenlegi Képzés és kutatás osztályának, mint önálló szervezeti egységnek az ide való átköltöztetését javasolja. Ez a törekvés egybecseng a szintén itt működő Robert Havemann Társaság terveivel, ahol a keletnémet ellenzéki mozgalmakra és kiemelkedő személyiségekre vonatkozó iratállományt gyűjtik és archiválják. Hosszútávon így egy komplex diktatúra-történeti egység jöhetne létre, ahol a dokumentumok fizikai tárolása, az iratok kutatása, tudományos feldolgozása, a nagyközönség felé való közvetítése teljes spektrumában valósulhatna meg.

A tudományos kutatást végző osztály a tervezet szerint önálló szervezeti egységként működhetne tovább, ami megoldaná azt az évtizedek óta feszítő problémát, miszerint a törvényi meghatározás szerint a hivatal főállású tudományos munkatársai kizárólag konkrétan a Stasi történetére vonatkozó kutatásokat végezhetnek, csak ilyen témájú munkákat publikálhatnak, ami már önmagában is ellentmond a keletnémet állambiztonság társadalmi és politikai beágyazottsága történeti tényének. Ezen túlmenően pedig a mindennapi tudományos munkában nehéz összeegyeztetni a független tudományos kutatást egy hivatali struktúrával, amit megoldana egy függetlenebb intézményi struktúra, illetve módosított feladatkör. A bizottsági jelentés a továbbiakban egy szövetségi alapítvány formájában javasolja a tudományos osztály működtetését.

A hivatal jelenlegi vezetője mint szövetségi megbízott, kvázi mint ombudsman működik a kommunista diktatúra áldozatainak képviseletében.

A javaslat szerint a jövőben elválasztanák az iratok kezelését, a tudományos feldolgozást és ezt a védnöki funkciót egymástól, utóbbit módosított formában szintén megtartanák. A jövőbeli szövetségi megbízott az SED-diktatúra feldolgozásának és következményeinek kezeléséért lenne felelős, funkciójában pedig sokkal nagyobb hangsúlyt kapna az egykori áldozatok jogainak képviselete és védelme. A szakértők az új szövetségi megbízott feladatköreinek és székhelyének részletezése mellett hivatalának személyi állományára is konkrét javaslatokat tettek. A szakbizottság kétéves tevékenységét záró jelentés a hivatalnál dolgozók, illetve a külső kutatók, civil szervezetek, állampolgárok számára megnyugtatóan tervezi rendezni az állambiztonsági iratok jövőjét. A jelentés nyomatékosan javasolja a szövetségi parlament számára, hogy tervezetük nyomán minél hamarabb hozza meg a BStU átalakítására vonatkozó törvényt, hogy időben megkezdődhessen a szervezeti átalakítás előkészítése.

Az 1990-ben alapított hivatal, Joachim Gauck, jelenlegi német államfő vezetése alatt szilárd és megingathatatlan jelképe lett a második német diktatúra történeti, tudományos, állampolgári és közéleti feldolgozásának. A Marianne Birthler, majd Roland Jahn vezetésével további tíz, majd először öt, aztán újabb öt évre meghosszabbított mandátummal működő intézmény európai hírnévre tett szert, az állambiztonsági iratok kezelésében, a diktatúra hagyatékának kezelésében nemzetközi sztenderdet jelent. Az intézmény szerepének és pozitív megítélésének megfelelő az átalakításával kapcsolatos javaslatok kidolgozása, a megvalósítandó változások előkészítése, tervezése is. Példaértékű már önmagában az is, ahogyan a levéltár, illetve egyben az iratok további sorsának tárgyalása zajlik. A BStU nem csak az állambiztonsági iratok kezelésében, az évtizedekkel a rendszerváltások után esedékes átalakulások irányának kijelölésében, hanem remélhetőleg ezen átalakulások megvalósításának módjában is példaértékű lesz a kelet-európai országok döntéshozóinak körében.

Felhasznált irodalom

CSEH 2010 = Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. *Betekintő*. 2010/1. http://www.betekinto.hu/2010_1_cseh (2016.05.25.)

CSEH 2012 = Cseh Gergő Bendegúz: Stasi-iratok – kvázinyilvánosság. Gondolatok az egykori keletnémet állambiztonsági források kezelése kapcsán. *Betekintő*. 2012/2. http://www.betekinto.hu/2012_2_cseh (2016.06.01.)

CSEH 2014 = Cseh Gergő Bendegúz: Nyilvánvaló nyilvánosság? Titkosszolgálati iratok az egykori szocialista országokban. In: Horváth Sándor (Szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Libri, Budapest, 2014. 233–270.

Elfter Tätigkeitsbericht des BStU für die Jahre 2011 und 2012. BStU, Berlin, 2013.

ENGELMANN 2011 = Engelmann, Roger – Florath, Bernd – Heidemeyer, Helge – Münkel, Daniela – Polzin, Arno – Süß, Walter (Szerk.): *Das MfS-Lexikon.* Ch. Links, Berlin, 2011.

GIESEKE 2001 = Gieseke, Jens: *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990.* Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2001.

GIESEKE 2007 = Gieseke, Jens (Szerk.): *Staatssicherheit und Gesellschaft. Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2007.

KNABE 1999 = Knabe, Hubertus: *West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von „Aufklärung" und „Abwehr". Analysen und Dokumente.* BStU – Ch. Links, Berlin, 1999.

MÜLLER–ENBERGS = Müller–Enbergs, Helmut (Szerk.): *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Richtlinien und Durchführungsbestimmungen.* BStU – Ch. Links, Berlin, 2001.

PINGEL–SCHLIEMANN 2003 = Pingel–Schliemann, Sandra: *Zersetzen. Strategie einer Diktatur.* Robert-Havemann-Archiv, Berlin, 2003.

RUDNICK 2011 = Rudnick, Carola S.: *Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989.* Transcript, Bielefeld, 2011.

SLACHTA 2014 = Slachta Krisztina: A Stasi iratok helye a német nemzeti emlékezetben. In: Horváth Sándor (Szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Libri, Budapest, 2014. 169–187.

SLACHTA 2016 = Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990.* Kronosz – ÁBTL, Pécs–Budapest, 2016.

SUCKUT 2001 = Suckut, Siegfried (Szerk.): *Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit."* BStU – Ch. Links, Berlin, 2001.

Süß 1998 = Süß, Sonia: *Politisch mißbraucht? Psychiatrie und Staatssicherheit in der DDR.* Ch.Links, Berlin, 1998.

TESKE 2006 = Teske, Regina: *Staatssicherheit auf dem Dorfe. Zur Überwachung der ländlichen Gesellschaft vor der Vollkollektivierung 1952 bis 1958.* BStU, Berlin, 2006.

ZSIDAI 1999 = Zsidai Ágnes: „Vergangenheitsbewältigung" Adalékok a Stasi-örökség német feldolgozásához. In: Gyarmati György (Szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 285–297.

KRONOSZ

Kiadja a Kronosz Kiadó (Virágmandula Kft.)
Felelős kiadó a kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

ISBN 978 615 5497 92 6

www.kronoszkiado.hu

Nyomdai munkák
Virágmandula Kft.
Felelős vezető a kft. ügyvezetője

www.mandulavirag.hu

közigazgatási tárgyú – munkásságát újra a tudományos diskurzusba emelte. A Rákosi-korszakról szóló nagymonográfiája a korszak mértékadó szintézise, ami a mesterelbeszélők sorába helyezi őt. De saját tudományos eredményeinél, azok elismerésénél mindig is fontosabb volt számára egy hallgató, egy doktorandusz, egy kolléga, vagy az érdeklődő közönség Pécsett, Szegeden, Kolozsvárott vagy másutt...

Jelen tanulmánykötet a tanítványok, pályatársak, kollégák tisztelgése a 2016-ban 65 éves Gyarmati György előtt.

3500 Ft

9 786155 497926